శ్రీహర్ష నైషధము

ఐదవ సంపుటము

తెలుగు వ్యాఖ్యానం

శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామ శాస్త్రి, ఎం. ఎ.
రిటైర్డ్ ప్రిన్సిపాల్, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

ప్రచురణ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్ - సైఫాబాదు,
హైదరాబాదు-4

శృంగార నైషధము

ఐదవ సంపుటము

తెలుగు వ్యాఖ్యానం

శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామ శాస్త్రి, ఎం. ఎ.
రిటైర్డ్ ప్రిన్సిపాల్, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

ప్రచురణ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్ - సైఫాబాదు,
హైదరాబాదు-4

SRI HARSHANAISHADHAM - Volume V (Containing 13th, 14th and 15th Sargas) - A Sanskrit classic by Sri Harsha of 12th century A. D. with Telugu commentary by Udali Subbarama Sastry, Retd. Principal Veda and Sanskrit college, Nellore Dist. Andhra Pradesh

ఆంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
హైదరాబాదు : 500 004

ప్రచురణ : 384

ప్రథమ ముద్రణ : 1982

ప్రతులు : 1,000

వెల : రూ. 10-00

ప్రతులకు :
ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్, సైఫాబాద్
హైదరాబాదు - 500 004

ముద్రణ :
నాగలక్ష్మి ఆర్ట్ ప్రింటర్స్,
బషీర్ బాగ్, హైదరాబాదు-500 029. ఫోన్. 220238.

Paper used for the Printing of this book was made available by the Government of India at Concessional rate.

తొలి పలుకు

ప్రసిద్ధమైన సంస్కృత గ్రంథాలలోని మూలస్వరూపాన్ని తెలుగు పాఠకులకు పరిచయం చేయాలనే ఉద్దేశంతో అకాడమీ ఇంతవరకు కొన్ని పుస్తకాలను ప్రచురించింది. మృచ్ఛకటికం, ఉత్తరరామచరిత్ర, ముద్రారాక్షసం, ఆంధ్రరసగంగాధరం, లాంటి పఠనీయ గ్రంథాలకు పండితులచే అర్థ తాత్పర్యాలూ, విశేషాలూ వ్రాయించి అందించింది. సంస్కృతంలో బాగా వ్యాప్తిలోనికి వచ్చి తెలుగులో కావ్యాలుగా అవతరించిన గ్రంథాలు అనేకం. జిజ్ఞాసువులకు మూలంలోని ఆంతర్యాన్ని, అది వేసుకున్న తెలుగు వేషాన్ని తెలుసుకొని తులనాత్మకంగా పరిశీలించవలసిన అగత్యం ఉంటుంది. ఉత్తమాధ్యయనానికి ఇది అత్యంతావశ్యకం కూడ.

ఈ ప్రణాళికను అనుసరించి నెల్లూరు వైదిక కళాశాల ప్రిన్సిపాల్ శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారు శ్రీహర్షుని నైషధానికి తెలుగు అర్థతాత్పర్యాలు సమకూర్చి అకాడమీకి అందించినారు. ఇంతవరకు శ్రీహర్షనైషధం నాలుగు సంపుటాలుగా వచ్చింది. మొదటి సంపుటంలో 1, 2, 3 సర్గలకు రెండవ సంపుటంలో, 4, 5, 6 సర్గలకు మూడవ సంపుటంలో 7, 8, 9 సర్గలకు నాల్గవ సంపుటంలో 10, 11, 12 సర్గలకు లఘువ్యాఖ్యానం (మూలశ్లోకం, పదవిభజన, అర్థము, విశేషము, సమాసములు, భావము) ఉన్నది. ఇప్పుడు 13, 14, 15 సర్గలతో ఉన్న అయిదవ సంపుటాన్ని అందిస్తున్నాము. ఇక మిగిలిన సర్గలను త్వరలో పాఠకులు అందుకుంటారు.

శ్రీనాథుని శృంగారనైషధం వల్ల తెలుగు కవితా ప్రపంచం లో విశేష ప్రాచుర్యాన్ని పొందిన శ్రీహర్షుని నైషధం విద్వదౌష ధంగానూ, రసకోశంగానూ వాసికెక్కింది. శ్రీహర్షుని నైషధానికి చక్కని వ్యాఖ్యానం తెలుగులో వెలయించిన శ్రీ ఉడాలి సుబ్బ రామశాస్త్రిగారికి అకాడమి కృతజ్ఞతలను సమర్పించు కుంటున్నది.

హైదరాబాదు

తేది : 7-8-1982

ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి
కార్యదర్శి

శ్రీహర్ష నైషధము

త్రయోదశః సర్గః

శ్లో॥ కల్పద్రుమాన్ పరిమలాఇవ భృఙ్గమాలా
మాత్మాశ్రయాం నిఖిలనందన శాఖివృన్దాత్।
తాం రాజకాదపగమయ్య విమానధుర్యాః
నిన్యుర్నలాకృతి ధరానథ పఞ్చ వీరాన్. ॥1॥

ప॥వి॥ కల్పద్రుమాన్ - పరిమలాః - ఇవ - భృఙ్గ మాలామ్ - ఆత్మా శ్రయాం - నిఖిలనందన శాఖివృన్దాత్ - తాం - రాజకాత్ - అపగమయ్య - విమానధుర్యాః - నిన్యుః - నలాకృతి ధరాన్ - అథ పఞ్చ - వీరాన్.

అర్థము॥ అథ = నలునిపైన, గటాక్షములుపడిన పిదప, విమానధుర్యాః= పల్లకిని మోయువారలు, ఆత్మాశ్రయాం; ఆత్మ=తామే, ఆశ్రయాం=ఆధారముగాఁగల్గిన, తాం=ఆదమయన్తిని, పరిమాలాః=నెత్తావులు, ఆత్మాశ్రయాం=తామేఆశ్రయముగాఁగల్గిన, భృఙ్గమాలాం=తుమ్మెదలశ్రేణిని, నిఖిల నన్దనశాఖివృన్దాత్; నిఖిల=సమస్తములైన, నన్దనశాఖి = కల్పవృక్షముల యొక్క, వృన్దాత్ = సమూహమునుండి, అపగమయ్య = తొలగించి, కల్పద్రుమానివ=అయిదుదేవతా వృక్షములనువలె, రాజకాత్=నృపాలసమూహమునుండి, అపగమయ్య=తొలగించి, నలాకృతిధరాన్; నల=నలునియొక్క, ఆకృతి = ఆకారమును, ధరాన్=ధరించుచున్న, పఞ్చ=అయిదుగురైన, వీరాన్=నలునితోఁ గూడిన, యింద్రాదులను, నిన్యుః=పొందించిరి.

సమాసములు :

కల్పద్రుమాన్ :- కల్పాః ఇతిద్రుమాః=కల్పద్రుమాః, తాన్= కల్ప ద్రుమాన్.

భృఙ్గమాలామ్ :- భృఙ్గాణాం, మాలా=భృఙ్గమాలా, తామ్=భృఙ్గ మాలామ్.

ఆత్మాశ్రయాం :- ఆత్మనః, ఆశ్రయః, యస్యాస్సా=ఆత్మాశ్రయా, తామ్=ఆత్మాశ్రయామ్.

నిఖిల నందన శాఖి వృన్దాత్:- నందనస్య శాఖినః=నందనశాఖినః; నిఖిల నందన శాఖినాం వృన్దః=నిఖిల నందన శాఖి వృన్దః; తస్మాత్ = నిఖిల నన్దన శాఖి వృన్దాత్.

రాజకాత్ :- రాజ్ఞాం సమూహ = రాజకం, తస్మాత్=రాజకాత్.

విమానధుర్యాః:- ధురం వహన్తీతి = ధుర్యాః, విమానస్య ధుర్యాః = విమానధుర్యాః.

నలాకృతిధరాన్:- నలస్య ఆకృతయః = నలాకృతయః, నలాకృతీః ధరన్తీతి = నలాకృతిధరాః తాన్ = నలాకృతిధరాన్.

భావము :

నలుని పై దమయంతి కటాక్షములు పడిగనే పల్లకిని మోయువారలు తమపై నాసీనురాలగు దమయన్తిని; పరిమలములు తమపై వాలిన తుమ్మెదల వరుసను నందనవనమందలి వృక్షముల నుండి తొలగించి మందారపారిజాత - సన్తాన – కల్పవృక్ష - హరిచందనము లనెడి యైదు దేవతావృక్షముల కడకు గొనిపోవునట్లు రాజ సమూహముల నుండి తొలగించి నలాకృతిని ధరించి నలుడు మున్నగు నైదుగురు వీరుల కడకు గొనిపోయి రని యాశయము ॥౧॥

శ్లో॥ సాక్షాత్కృతాఖిల జగజ్జనతా చరిత్రా
తత్రాఽధి నాథ మధికృత్య దివస్తథా సా।
ఊచే యథా స చ శచీపతి రభ్యధాయి
ప్రాకాశి తస్య న చ నైషధ కాయ మాయా. ॥2॥

ప॥ వి॥ సాక్షాత్కృతా ఖిల జగజ్జనతా చరిత్రా - తత్ర- అధినాథమ్- అధికృత్య- దివః - తథా — సా - ఊచే- యథా - సః - చ- శచీపతిః- అభ్యధాయి - ప్రాకాశి - తస్య - న - చ - నైషధ కాయ మాయా.

అర్థము :అథ = అయిదుగురు వీరుల కడకు గొనిపోయిన పిదప, సాక్షాత్కృతా ఖిల జగజ్జనతా చరిత్రా = సాక్షాత్కృత = ప్రత్యక్షము గావించుకొనబడిన, అఖిల = సమస్తములైన, జగత్ = లోకములయొక్క, జనతా =జనసమూహముయొక్క, చరిత్రా=చరిత్ర గల్గిన, సా = ఆ సరస్వతీ దేవి, తత్ర = ఆ అయిదుగురు మధ్య, దివః=స్వర్గమునకు, అధినాథం =అధిపతి యగు నింద్రుని, అధికృత్య=చూపించి, తథా=ఆ విధముగా, ఊచే=పలికినది, యథా=ఏ విధముగా, స చ=ఆ శచీపతిః=యింద్రుడును, అభ్యధాయి=చెప్పబడునో, తస్య = ఆ యింద్రుని యొక్క, నైషధ కాయ మాయా;నైషధ= నలుని యొక్క, కాయ = శరీరము యొక్క మాయా = మాయ, న ప్రాకాశి = ప్రకాశితము గాదో, అట్లు చెప్పబడినది.

సమాసములు :

సాక్షాత్కృతా ఖిల జగజ్జనతా చరిత్రా:- అఖిలాని చ తాని జగన్తి చ= అఖిల జగన్తి. జనానాం సమూహః = జనతా. అఖిల జగతాం జనతా= అఖిల జగజ్జనతా. అఖిల జగ జ్జనతాయాః చరిత్రం=అఖిల జగ జ్జనతా చరిత్రం. సాక్షాత్కృత మఖిల జగ జ్జనతా చరిత్రం, యయా సా = సాక్షాత్కృతా ఖిల జగ జ్జనతా చరిత్రా.
శచీపతిః :- శచ్యాః పతిః = శచీపతిః.

నైషధ కాయ మాయా :- నిషధానాం రాజా = నైషధః

కాయః=నైషధకాయః. నైషధ కాయస్య మాయా=నైషధ కా

భావము :

ఆ దమయన్తిని నలుడు మున్నగు నైదుగురు వీరుల
పిదప సకల ప్రపంచము నందలి ప్రజల చరిత్రమును సందర్శించు
దేవి, ఇంద్రుని జూపించి యాతడు ఇంద్రుడని తెలియునట్లును అ
చే వహించిన నలాకృతి బయట పడనట్లును పలికెను.

శ్లో॥ బ్రూమః కిమస్య వరవర్ణిని వీరసేనో
ద్భూతిం ద్విషద్బల విజిత్వర పౌరుషస్య.
సేనాచరీ భవది భావన దానవారి
వాసేన యస్య జనితా సురభీరణశ్రీః.

ప॥వి॥ బ్రూమః - కిమ్ - అస్య - వరవర్ణిని - వీరసేనో ద్భూ
ద్విష ద్బల విజిత్వర పౌరుషస్య - సేనాచరీ భవది భావన
వాసేన - యస్య - జనితా సుర భీః - రణశ్రీః.

అర్థము : హే వరవర్ణిని ! = ఓ యుత్తమ మగు వనితా! ద్విష ద్బ
పౌరుషస్య=ద్విషత్=శత్రువైన, బల=బలుడను రాక్షసుని, విజిత్వర=
పౌరుషస్య=పౌరుషము గల్గిన, పక్షాన్తరమున-ద్విష ద్బల విజిత్వర
-ద్విషత్=శత్రువులయొక్క, బల=బలమును, విజిత్వర=జయించెడి,
పౌరుషము గల్గిన, అస్య=ఈ వరుని యొక్క, వీర సేనో ద్భూతిం, వీర
లగు సేనల యొక్క, ఉద్భూతిం=ఉజ్జృమ్భణమును ననగా శౌర్యము
రించుటను, పక్షాంతరమున - వీరసేనో ద్భూతిం, వీరసేన = వీరసే
రాజు వలని, ఉద్భూతిం=ఉత్పత్తిని, కిం=ఏమని బ్రూమః=చెప్పుదు
ఏ - వీరుని యొక్క, రణశ్రీః=యుద్ధలక్ష్మి, సేనాచారీ భవది భావన

వాసేన, సేనావరీ భవత్,=సేనవలె నాచరించు, ఇభానన దానవార్యోః=ఇభానన = గజాననుడగు వినాయకుని యొక్క యు, దానవార్యోః=రాక్షస శత్రువగు విష్ణువు యొక్క యు, వాసేన=వాసము చే, జనితా సురభీః; జనిత=ఉత్పత్తి గావింప బడిన, అసురభీః=రాక్షసులకు భయము కలదిగా (జాతా=ఏర్పడినది.) పక్షాంతరమున - సేనాచరీ భవది భానన దాన వారి వాసేన, సేనా=సేనయందు, చరీభవత్=సంచరించునవి గా, భవత్=ఉన్న, ఇభ=ఏనుగుల యొక్క, ఆనన= ముఖము లందు, దానవారి=మదోదకము యొక్క, వాసేన = నివాసము చే, సురభిః = పరిమళము గలది గా, జనితా=చేయబడినది.

సమాసములు :

ఇంద్రపక్షమున:-వీరసేనో ద్భూతిం - వీరా చ సా సేనా చ=వీరసేనా, వీరసేనాయాః ఉద్భూతిః = వీరసేనో ద్భూతిః, తామ్ = వీరసేనో ద్భూతిం! నలపక్షమున - వీరసేనస్య ఉద్భూతిః = వీరసేనోద్భూతిః తామ్ = వీరసేనోద్భూతిమ్!

ద్విష ద్బల విజిత్వర పౌరుషస్య:- నలపక్షమున - ద్విషతాం, బలం= ద్విషద్బలం. ద్విషద్బలస్య విజిత్వరం = ద్విషద్బలవిజిత్వరం; పురుషస్య కర్మ=పౌరుషం, ద్విషద్బల విజిత్వరం పౌరుషం యస్య సః= ద్విషద్బల విజిత్వర పౌరుషః, తస్య = ద్విష ద్బల విజిత్వర పౌరుషస్య. పక్షాన్తరమున - ద్విషం శ్చాసౌ బలశ్చ = ద్విషద్బలః. ద్విషద్బలస్య విజిత్వరమ్ ఇత్యాదులు పూర్వము వలెనే.

సేనాచరీ భవది భానన దాన వారి వాసేన:- ఇంద్రపక్షమున - సేనేవ, ఆచరీభవన్తౌ = సేనాచరీ భవన్తౌ. ఇభస్య ఆననం యస్యసః=ఇభాననః. దానవానాం అరిః దానవారిః. ఇభాననశ్చ దానవారిశ్చ = ఇభానన దాన వారీ . సేనాచరీభవన్తౌ చ తౌ ఇభానన దాన వారీ చ = సేనాచరీ భవది భానన దాన వారీ. సేనాచరీ భవది భానన దాన వార్యోః వాసః = సేనాచరీ భవది భానన దాన వారి వాసః. తేన= సేనాచరీ భవది భానన

దాన వారి వాసేన. నలపక్షమున — సేనాయాం చరీ భవన్తః = సేనాచరీభవన్తః. సేనాచరీ భవన్త శ్చ తే ఇభాశ్చ = సేనాచరీ భవదిభాః — సేనాచరీ భవది భానామ్ ఆననాని = సేనాచరీభవది భాననాని. దానాత్ వారీణి=దానవారీణి. సేనాచరీ భవది భాననేషు దాన వారీణి=సేనాచరీభవది భాననదానవారీణి. సేనాచరీ భవదిభానన దానవారీ ణాం వాసః = సేనాచరీ భవది భానన దాన వారి వాసః. తేన = సేనా చరీ భవది భానన దాన వారి వాసేన.

జనితాసురభీః:- ఇంద్రపక్షమున - అసురాణాం భీః = అసురభీః; జనితా, అసురభీః యయా సా = జనితాసురభీః. నలపక్షమున — జనితా - సురభిః అని పదవిభాగము చేసి సురభిఃజనితాయని అన్వ యించుకొనవలెను!

భావము :

ఇది మొదలు నాలుగు శ్లోకముల యందు లోకపాలురను నలుని జోడించి శ్లేషభంగి చే వర్ణించుచున్నాడు. స్త్రీలలో నుత్తమ శ్రేణికి జెందిన యో సుందరీ! ఇంద్రపక్షమున — శత్రువగు బలాసురుని జయించెడి పరాక్రమము గల యీ యింద్రునియొక్క వీడులగు సేనలపరాక్రమ విజృంభణము నేమని వర్ణింతుము. ఏల యనగా నీతని యుద్ధలక్ష్మి, సైనికులుగా నాచరించు వినాయక విష్ణువులీతని రథాగ్రము నధిష్ఠించుటచే రాక్షసులకు భయమును కల్గించుచున్నది. నల పక్ష మున-శత్రుసేనల జయించునట్టి పరాక్రమము గల్గినట్టి ఈ నలునికి సంబంధిం చిన వీరసేనుని వలని యుద్భవమును, గూర్చి అనగా నలుని గూర్చియేమని వర్ణింతుము. ఏలయనగా ఈతని సేనయందు సంచరించు నేనుగుల ముఖముల యందలి మదోదకముల వాసనచే నీతని యుద్ధలక్ష్మి పరిమళము గావింప బడినది.

శ్లో॥ శుభ్రాంశుహారగణహారిపయోధరాఙ్క-
చుమ్బీన్ద్రచాపఖచితద్యుమణిప్రభాభిః.
అన్వాస్యతే సమితి చామరవాహినీభి
ర్యాత్రాసు చైష బహులాభరణార్చితాభిః. 8

ప॥వి॥ శుభ్రాంశు హారగణహారి పయోధరాఙ్కచుమ్బీన్ద్రచాప ఖచిత ద్యుమణి ప్రభాభిః — అన్వాస్యతే — సమితి — చామరవాహినీభిః — యాత్రాసు — చ, — ఏషః — బహులాభరణార్చితాభిః.

అర్థము : ఇంద్రపక్షమున - ఏషః = ఈ యింద్రుడు; శుభ్రాంశు హారగణహారి పయోధరాఙ్క చుమ్బీన్ద్రచాపఖచిత ద్యుమణిప్రభాభిః; శుభ్రాంశు= చంద్రుడును, హార = హరునికి సంబంధించిన, గణ = ప్రమథగణములును, హారి = హరుని పుత్రుడగు కుమారస్వామియు, పయోధరాఙ్క= మేఘముల యొడిని, చుమ్బి = స్పృశించు, ఇంద్రచాప = ఇంద్రుని విల్లుచే, ఖచిత = మిశ్రములైన, ద్యుమణిప్రభాభిః; ద్యుమణి = సూర్యుని యొక్క, ప్రభాభిః = కాంతులుగలవియు, బహులాభరణార్చితాభిః- బహు = పెక్కులైన, లాభ = త్రిలోకవిజయములు మున్నగు లాభములు గల్గిన, రణ = యుద్ధములయందు, అర్చితాభిః = పూజింపబడిన, అమరవాహినీభిః = దేవసేనలచే, సమితి = యుద్ధమునందు, యుద్ధ క్షేత్రమందని యర్థము, యాత్రాసు = యుద్ధయాత్రలయందును, అన్వాస్యతే = ఉపాసింపబడుచున్నాడు, అనుసరించబడుచున్నాడని యర్థము. నలపక్షమున నర్థము :— ఏషః = ఈ నలుడు, శుభ్రాంశుహారగణ హారిపయోధరాఙ్కచుమ్బీన్ద్రచాపఖచితద్యుమణిప్రభాభిః; శుభ్రాంశు = స్వచ్ఛములైన కిరణములు గల, హారగణైః = ముత్తెపుసరముల సమూహముచే, హారి = మనోహరములగు, పయోధర = స్తనములయొక్క అఙ్క = ఒడిని, చుమ్బి = స్పృశించు, ఇంద్రచాప = ఇంద్రధనుస్సుతో సమానములగు పలువన్నెలుగల ఆభరణములతో, ఖచిత =

మిళితములైన, ద్యుమణి = సూర్యుని యొక్క యనగా సూర్యకాంతమణి యొక్క కాంతులుగల, బహులాభరణార్చితాభిః; బహుల = పెక్కులైన, ఆభరణ = భూషణములచే, ఆర్చితాభిః = భూషింపబడిన, చామర వాహినీభిః = చామర ధారిణులచే, సమితి = సభయందు, యాత్రాసు చ = దేవతా మహోత్సవములయందును, అన్వాస్యతే = సేవింపబడు చున్నాడు,

సమాసములు :

ఇంద్రపక్షమున: శుభ్రాంశు హారగణ హారిపయోధరాజ్కచుమ్బిన్ధ్రిచాప ఖచితద్యుమణి ప్రభాభిః;

శుభ్రాః అంశవః యస్యసః = శుభ్రాంశుః. హారస్య ఇమే = హారాః. హారాశ్చ తే గణాశ్చ = హారగణాః, హరస్య అపత్యం పుమాన్ = హారిః. శుభ్రాంశుశ్చ, హారగణాశ్చ, హారిశ్చ = శుభ్రాంశు హారగణహారయః, పయోధరస్య, అజ్కః = పయోధరాజ్కః. పయోధరాజ్కం చుమ్బతీతి = పయోధరాజ్కచుమ్బి. పయోధరాజ్కచుమ్బి చాసౌ చాపశ్చ = పయోధరాజ్కచుమ్బిచాపః, పయోధరాజ్క చుమ్బచాపేన, ఖచితాః = పయోధరాజ్కచుమ్బిచాపఖచితాః, దివః మణిరివ = ద్యుమణిః. ద్యుమణేః ప్రభాః = ద్యుమణి ప్రభాః, శుభ్రాంశుహారగణ హారయశ్చ, పయోధరాజ్కచుమ్బిన్ధ్రిచాప ఖచితద్యుమణిప్రభాశ్చ, యాసు తాః = శుభ్రాంశుహారగణ హారిపయోధరాజ్కచుమ్బిన్ద్రిచాప ఖచితద్యుమణిప్రభాః, తాభిః = శుభ్రాంశు హారగణ హారిపయోధరాజ్కచుమ్బిన్ద్రిచాప ఖచితద్యుమణి ప్రభాభిః.

అమరవాహినీభిః:- అమరాణాం, వాహిన్యః = అమరవాహిన్యః, తాభిః, అమరవాహినీభిః.

బహులాభరణార్చితాభిః.- బహుః, లాభః, యస్మిన్, సః = బహులాభః. బహులాభశ్చాసౌ రణశ్చ - బహులాభరణః బహులాభ [illegible] = బహులాభరణార్చితాః, తాభిః = బహులాభరణార్చితాభిః.

నలపక్షమున :- శుభ్రాంశుహారగణ హారిపయోధరాజ్కచుమ్బీన్ద్రచాప ఖచితద్యుమణిప్రభాభిః- శుభ్రాః అంశవః, యేషాం, తే=శుభ్రాంశవః, హారాణాం, గణాః=హారగణాః, శుభ్రాంశవశ్చ, తే హారగణాశ్చ= శుభ్రాంశు హారగణాః, హారిణశ్చ, తే, పయోధరాశ్చ=హారిపయోధరాః. హారిపయోధరాణాం, అజ్కాః=హారిపయోధరాజ్కాః. హారిపయోధ రాజ్కం చుమ్బన్తీతి=హారిపయోధ రాజ్కచుమ్బినః, శుభ్రాంశు హార గణైః, హారిపయోధరాజ్కచుమ్బినః=శుభ్రాంశు హారగణ హారిపయోధ రాజ్కచుమ్బినః. శుభ్రాంశు హారిగణహారిపయోధ రాజ్కచుమ్బినశ్చ తే, ఇన్ద్రచాపాశ్చ=శుభ్రాంశు హారగణ హారిపయోధ రాజ్కచుమ్బీన్ద్రచాపాః, శుభ్రాంశు హారగణహారిపయోధ రాజ్కచుమ్బీన్ద్రచాపైః, ఖచితాః = శుభ్రాంశుహారగణహారిపయోధ రాజ్కచుమ్బీన్ద్రచాప ఖచితాః. ద్యుమణేః, ప్రభాః=ద్యుమణిప్రభాః. పయోధరాజ్కచుమ్బీన్ద్ర చాపఖచితాః ద్యుమణి ప్రభాః యాసాం, తాః=శుభ్రాంశుహారగణహారి పయోధరాజ్కచుమ్బీన్ద్ర చాపఖచిత ద్యుమణిప్రభాః. తాభిః=శుభ్రాంశుహారగణ హారిపయోధ రాజ్కచుమ్బీన్ద్రచాపఖచితద్యుమణి ప్రభాభిః.

చామరవాహినీభిః- చామరాణాంవాహిన్యః = చామరవాహిన్యః, తాభిః చామరవాహినీ భిః.

బహులాభరణార్చితాభిః- బహులాని, చ, తాని, ఆభరణాని,చ=బహు లాభరణాని, బహులాభరణైః, అర్చితాః=బహులాభరణార్చితాః, తాభిః =బహులాభరణార్చితాభిః!

భావము :

ఇంద్రపక్షమున - ఈ వీరుడగు నింద్రుడు చంద్రునితోడను, శివునికి సంబంధించిన ప్రమథగణములతోడను శివుని పుత్రుడగు కుమారస్వామి తోడను గూడినవియును మేఘములను స్పృశించు నింద్రధనస్సుతో మిళి తములైన సూర్యకాంత మణులుగలవియును ముజ్జగముల విజయము మున్నగు పెక్కు లాభములతో గూడినవియు, యుద్ధమున పూజింపబడు నవియునగు దేవతాసేనలతో వెంబడింపబడుచున్నాడు.

నలపక్షమున :- ఈనలుడు కిరణములతో ప్రకాశించు ముత్తెములసరములతోడను మనోహరములగు స్తనముల పైభాగములనంటనవియును ఇంద్రచాపముతో సమానములగు పెక్కురంగులుగల ఆభరణముల కాంతులతో లలితములైన సూర్యకాంతమణులతో గూడినవియును పెక్కులగు భూషణములతో నలంకరింపబడిన చామరముల వహించెడి పరిచారికలతో సభయందును దేవతామహోత్సవములయందును సేవింపబడుచున్నాడు ॥4॥

శ్లో॥ భూమీభృతః సపది జిష్ణుమపవ్యపాయం
జానీహి న త్వమఘవన్తమముం కథఞ్చిత్,
గుప్తం ఘటప్రతిభటస్తని బాహునేత్రం
నాలోకసేఽతిశయమద్భుతమేతదీయమ్ ॥ 5

ప॥వి॥ భూమీభృతః - సపది - జిష్ణుమ్ - అపవ్యపాయం - జానీహి - న - తు - అమఘవన్తమ్, (న - త్వమ్ - అఘవన్తమ్) అముం - కథంచిత్ గుప్తం - ఘటప్రతిభటస్తని - బాహునేత్రం - న - ఆలోకసే - అతిశయమ్ - అద్భుతమ్ - ఏతదీయమ్.

అర్థము : ఇంద్రపక్షమున :— ఘటప్రతిభటస్తని; ఘట = కుండలతో, ప్రతిభట=(సాదృశ్యమున) పోట్లాడెడి, స్తని=చనుదోయిగల దమయన్తీ అనగా కుండలతో సమానమైన చనుదోయిగల యోదమయన్తీ! సపది =యుద్ధమునందు, భూమిభృతః=పర్వతములను, జిష్ణుం=జయించునట్టి, అపవ్యపాయం=నిత్యము వజ్రమును హస్తమున గల్గిన, అముం=ఈ వీరుని కంథచిదపి=ఎట్లైనను, అమఘవన్తం=ఇంద్రునికంటె భిన్నమైన వానిని, నతుజానీహి=తెలియకుము. అనగా ఇతనినింద్రునిగనే తెలియుము. గుప్తం=నలరూపమును ధరించుటచే, నిగూహితం=దాచబడిన, అతిశయం=లోకోత్తరమైన, ఏతదీయమ్=ఈతనికి సంబన్ధ

చిన, అద్భుతం =ఆశ్చర్యకరమైన, బాహునేత్రమ్=వేయి బాహువులను వేయి నేత్రములను, నపశ్యసి = చూడకయున్నావు.

నలపక్షమున : సపది=యుద్ధమునందు, భూమీభృతః=రాజులను, జిష్ణుం =జయించువాడును, అపవ్యపాయం=రణమునుండి పలాయనము జేయని వాడును నగు, అముం=ఈ, వీరం=వీరుడైన నలుని, త్వం=నీవు, కథఞ్చిదపి=ఎట్టినను, అఘవన్తం=పాపముగలవానినిగా, నజానీహి= తెలియకుము. గుప్తం=రక్షింపబడిన, తదీయం=ఈతనికి సంబంధించిన అతిశయం=లోకోత్తరమైన, అద్భుతం=అశ్చర్యమైన, బాహునేత్రం పెక్కుమందికి నాయకుడై యుండుటను అనగా రాజాధిరాజుగ నుండు టను, నాలోకసే (కిం) చూడకయున్నావాఏమి!

సమాసములు :

ఇంద్రపక్షమున : భూమీభృతః - భూమీం, బిభ్రతీతి=భూమీభృతః తాన్=భూమీభృతః.

అపవ్యపాయం;- పవేః అపాయః=పవ్యపాయః, అవిద్యమానః, పవ్య పాయఃయస్యసః=అపవ్యపాయః, తమ్=అపవ్యపాయమ్.

అమఘవన్తం ; న, మఘవాన్=అమఘవాన్, తం=అమఘవన్తమ్ .

ఘటప్రతిభటస్తని;- ఘటస్య, ప్రతిభటౌ, స్తనౌ, యస్యాస్సా= ఘటప్రతిభటస్తనీ. తస్యాస్సంబుద్ధిః= హే ఘటప్రతిభటస్తని !

బాహునేత్రమ్:- బాహవశ్చ, నేత్రాణిచ= బాహునేత్రమ్, తత్ =బాహు నేత్రమ్ .

ఏతదీయమ్:- ఏతస్యఅయం = ఏతదీయః=తమ్ =ఏతదీయమ్ .

నలపక్షమున —భూమీభృతః; భూమిం బిభ్రతీతి = భూమీభృతః, తాన్ = భూమీభృతః.

అపవ్యపాయం: అపగతః, వ్యపాయః యస్యసః = అపవ్యపాయః, తమ్ = అపవ్యపాయమ్.
అఘవన్తమ్; అఘః, అస్యఅస్తీతి = అఘవాన్, తమ్ = అఘవన్తమ్.
బాహునేత్రమ్: బహూనాం, నేతా = బహునేతా, బహునేతుః, భావః = బాహునేత్రమ్, తత్ = బాహునేత్రమ్.

భావము :

ఇంద్రపక్షమున-కుండలను బోలిన చనుదోయిగల యోదమయన్తీ' యుద్ధమునందు పర్వతములను జయించి వాని ఱెక్కలను తెగనరికినవాడును నెప్పుడు వజ్రాయుధమును వీడనివాడును నగు నీవీరునింద్రునిగా దెలిసికొనుము. కృతయుగమున పర్వతములకు ఱెక్కలుండినవి. అవి స్వేచ్ఛగా గగనమున సంచరించుచు జనపదములపై వాలుచు జనులకు కష్టముల కల్గించుచుండినవి. అప్పుడు ఇంద్రుడు తన వజ్రాయుధముతో వాని ఱెక్కలను దునిమి జనులను సంరక్షించెనను పూరాణగాథ ఇచటననుసంధేయము. కాని యింద్రుడు సహస్రాక్షుడుగదా! ఆ సహస్ర నేత్రములేమైనవనినచో. ఇంద్రుడు నలుని రూపమును ధరించుటకై తన సహస్రనేత్రాదులను దాచుకొనెను. కాన నవి నీకు కానరాలేదని యాశయము ॥4॥

నలపక్షమున— యుద్ధమున రాజులను జయించినవాడును రణమునుండి పలాయనము చేయనివాడును నగు నీవీరుని నలునిగా తెలిసికొనుము, మఱియు ఇతడెట్టి పాపమును చేయనివాడుగా గ్రహింపుము. చెక్కు చెవరని యితని బహునాయకత్వమును అనగా రాజాధిరాజిత్వమును చూడుటలేదా? తప్పక చూచుచున్నావని ఆశయము ॥5॥

శ్లో॥ లేఖా నితమ్బని బలాదిసమృద్ధరాజ్య
ప్రాజ్యోపభోగ పిశునా దధతే సరాగమ్.
ఏతస్య పాణిచరణం తదనేన పత్యా
సార్ధం శచీవ హరిణాక్షురముద్వహస్వ. 6

ప॥వి॥ లేఖాః - నితమ్బిని - బలాదిసమృద్ధ రాజ్య ప్రాజ్యోపభోగపిశునా - దధతే - సరాగమ్ - ఏతస్య - పాణిచరణం - తత్ - అనేన - పత్యా - సార్థం - శచీ - ఇవ - హరిణా - ముదమ్ - ఉద్వహస్వ.

అర్థము: ఇంద్రపక్షమున — హే నితమ్బిని! = ఓయుత్తమ కటి పశ్చాద్భాగము గల దమయన్తీ! బలాదిసమృద్ధరాజ్యప్రాజ్యోపభోగ పిశునాః :-బలాది = బలుడు మున్నగు రాక్షసులయొక్క, సమృద్ధ = సమృద్ధితోగూడిన, రాజ్య = రాజ్యములను, ప్రాజ్య = అధికముగా, ఉపభోగ = అనుభవించుటకు, పిశునాః = ఆసకొనువారలైన, లేఖాః = దేవతలు, ఏతస్య= యీ యింద్రునియొక్క, పాణిచరణ = హస్తములను, పాదములను, సరాగం = అనురాగముతోడ, దధతే = శిరముతో ధరించుచున్నారు. అనగా వందన మాచరించుచున్నారని యర్థము. తత్ = అందువలన, అనేన = ఈ, హరిణా = దేవేంద్రునిచే, పత్యాసార్థం = భర్తతోడ, శచీవ = శచీదేవివలె, ముదం = సంతోషమును, ఉద్వహస్వ = వహింపుము. శచీదేవికి సపత్నివి కమ్మనియర్థము.

నలపక్షమున: సరాగం = ఎఱ్ఱతనముతోగూడిన, ఏతస్య = వీరుడైన ఈ నలునియొక్క, పాణిచరణం = హస్తములు పాదములు, బలాది సమృద్ధరాజ్య ప్రాజ్యోపభోగ పిశునాః; బలాది = "స్వామ్యమాత్యసుహృత్ కోశరాష్ట్ర దుర్గబలాదిచ రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః" అనిచెప్పబడిన, స్వామి, మంత్రి, మిత్ర, కోశ, రాష్ట్ర - దుర్గ, బలములని చెప్పబడునట్టి యేడు రాజ్యాంగములతో, సమృద్ధ = నిండిన, రాజ్య = రాజ్యమును, ప్రాజ్య = అధికముగా, ఉపభోగ = అనుభవించుటకు, పిశునాః = సూచకములగు, లేఖాః = చక్ర, ధ్వజాది రేఖలను, దధతే = ధరించుచున్నవి. తత్ = అందువలన అనేన = ఈ వీరునిచే, పత్యాసార్థం =భర్తతోడ, హరిణా = ఇంద్రునితో, శచీవ = శచీదేవివలె, ముదం = సంతోషమును, ఉద్వహస్వ = వహింపుము.!

సమాసములు :

ఇంద్రపక్షమున:— బలాదిసమృద్ధ రాజ్యప్రాజ్యోపభోగ పిశునాః.

బలః ఆదిః యేషాంతే = బలాదయః. సమృద్ధాని చ తాని రాజ్యాని చ= సమృద్ధరాజ్యాని. బలాదీనాం, సమృద్ధరాజ్యాని=బలాదిసమృద్ధరాజ్యాని. ప్రాజ్యశ్చాసౌ, ఉపభోగశ్చ = ప్రాజ్యోపభోగః. బలాదిసమృద్ధరాజ్యానాం, ప్రాజ్యోపభోగః = బలాది సమృద్ధరాజ్య ప్రాజ్యోపభోగః, బలాది సమృద్ధరాజ్యప్రాజ్యోపభోగస్య, పిశునాః = బలాదిసమృద్ధరాజ్యప్రాజ్యోపభోగ పిశునాః.

సరాగమ్:- రాగేణ, సహితం, యథా, తథా = సరాగమ్!

పాణిచరణం:- పాణీచ, చరణౌచ = పాణిచరణం, తత్ = పాణిచరణం.

నలపక్షమున :— బలాదిసమృద్ధరాజ్యప్రాజ్యోప భోగపిశునాః :- బలం, ఆదిఃయేషాం, తాని = బలాదీని. బలాదీనిచ, తాని సమృద్ధరాజ్యానిచ= బలాదిసమృద్ధరాజ్యాని. బలాది సమృద్ధ రాజ్యానాం, ప్రాజ్యోపభోగః=సమృద్ధ బలాది సమృద్ధ రాజ్యప్రాజ్యోపభోగః, బలాదిసమృద్ధ రాజ్య ప్రాజ్యోపభోగస్య, పిశునాః = బలాది సమృద్ధ రాజ్యప్రాజ్యోపభోగపిశునాః.

సరాగమ్:- రాగేణ, సహితం, యథా, తథా = సరాగమ్.

భావము ;

ఇంద్రపక్షమున :— సుందరమైన కటిపశ్చాద్భాగము గల దమయన్తీ! బలుడు మున్నగు రాక్షసులయొక్క సమృద్ధి మంతములగు రాజ్యముల యనుభవమును జూచి యీర్ష్య వహించిన వేల్పులు ఈ యింద్రుని హస్తములను పాదములను ననురాగముచే శిరముతో వహించుచు వందనము లాచరించుచున్నారు. అందువలన నీ యింద్రునితోడ శచీదేవివలె సంతోషము ననుభవింపుము. అనగా

సీతని వివాహమాడి శచీదేవికి సపత్నివి కమ్మ ని భావము.

నలపక్షమున :— ఎట్టినైన యీ నలుని పాదములు బలము మున్నగు సప్తరాజ్యాంగముల (యుపభోగములకు) సూచకములగు చక్రధ్వజాది రేఖలను ధరించుచున్నవి. కాన భర్తయగు నింద్రునితో శచీదేవివలె నీ నలునితో సంతోషము ననుభవింపుము. 6

శ్లో॥ అకర్ణ్య తుల్యమఖిలాం సుదతీలగన్తీ
మాఖణ్డలేపి చ నలేఽపిచ వాచమేతాం.
రూపం సమాన ముభయత్ర విగాహమానా
శ్రోత్రాన్న నిర్ణయ మవాపదసౌ న నేత్రాత్. 7

ప॥వి॥ ఆకర్ణ్య - తుల్యమ్ - అఖిలామ్ - సుదతీ - లగన్తీం - ఆఖణ్డలే - అపి - చ - నలే - అపి - చ - వాచమ్ - ఏతామ్ - రూపం - సమానమ్ - ఉభయత్ర - విగాహమానా - శ్రోత్రాత్ - న - నిర్ణయమ్ - అవాపత్ - అసౌ - న - నేత్రాత్.

అర్థము : సుదతీ = సుందరములగు దంతములు గల, అసౌ = ఈదమయన్తి, ఆఖణ్డలేఽపిచ = ఇంద్రుని యందును, నలేఽపి = నలుని యందును, తుల్యం = సమానముగా, లగన్తీం =లగ్నమగుచున్న, ఏతాం = ఈ, అఖిలాం = సమగ్రమైన, వాచం = మాటను, ఆకర్ణ్య = విని, ఉభయత్ర = ఇంద్రునియందును, నలునియందును, సమానం = భేదము లేని, రూపం = ఆకృతిని, విగాహమానా = ఎదుటచూచుచు ఆలోచించుచున్నదై. శ్రోత్రాత్ = కర్ణేంద్రియములనుండి, నిర్ణయం = నిశ్చయమును, న అవాపత్ = పొందలేదు. సరస్వతి చేసిన వర్ణన వ్యక్తిని ప్రత్యేకించి బోధింపనందువలన ఇతడు ఇంద్రుడా లేక నలుడా యను నిశ్చయమును బొందలేకపోయినది. నేత్రాత్ = చక్షురింద్రియముల నుండియు, నిర్ణయం = నిర్ధారణను, నాఽఽవాపత్ = పొందలేకపోయి

నది. ఇంద్ర నలు రిఱువురు సమానములగు నాకారములను గ
వలన వారిని జూచియు వ్యక్తి నిర్ణయమును బొందజాలక
యర్థము.

భావము :

దమయంతి సరస్వతీదేవిచెప్పేడు మాటలు ఇంద్రునికి నలునికి యుండుటవలన నామాటలను విని ఇంద్రనలులలో నిద్దఱిని సమాన ములను గాంచి యాలోచించుచు కర్ణేంద్రియమువలన నిశ్చయమునకు పోయినది. అనగా సరస్వతీదేవి వచనములు ఉభయులకును సమా నుండుటవలన నితడింద్రుడా? లేక నలుడా? యను నిశ్చయమునకు పోయినది. ఇట్లు సరస్వతీ దేవి వచనములను విని యెట్లు నిర్ణయము లక పోయినదో అట్లే వానిని చూచియు నిర్ణయమునకు రాజాలక యాశయము

శ్లో॥ శక్రః కిమేష నిషధాధిపతి స్స వేతి
డోలాయమానమనసం పరిభావ్య భైమీమ్.
నిర్దిశ్య తత్ర పవనస్య సఖాయ మస్యాం
భూయోఽసృజద్భగవతీ వచసాం స్రజం

ప॥వి॥ శక్రః - కిమ్ - ఏషః - నిషధాధిపతిః - సః - వా - ఇతి
మానమనసం - పరిభావ్య - భైమీం - నిర్దిశ్య - తత్ర -
సఖాయమ్ - అస్యాం - భూయః - అసృజత్ - భగవతీ -
స్రజం - సా.

అర్థము : అథ = పిదప, సా = ఆ, భగవతీ = పూజ్యురాలగు స
భైమీం = దమయన్తినిగూర్చి, ఏషః = ఈ వీరుడు, శ
ఇంద్రుడాయేమి?, సః = ఆ, నిషధాధిపతిఃవా = నిషధ

నలుడా యేమి?. ఇతి = అని, డోలాయమానమనసం = సందేహించు మనస్సు గల్గిన దానినిగా, పరిభావ్య = ఆలోచించి, తత్ర = ఆఅయిదుగురు వీరుల మధ్య, పవనస్య=వాయువునకు, సఖాయం = మిత్రుడైన అగ్నిని, నిర్దిశ్య = చూపి, అస్యాం = ఈదమయన్తి విషయమున, భూయః = మఱల, వచసాం = మాటలయొక్క, స్రజం = మాలను, అనగా పరమ్పరను, అసృజత్ = కల్పించెను, అనగా చెప్పెనని యర్థము.

సమాసములు :

నిషధాధిపతిః: నిషధానాం, అధిపతిః = నిషధాధిపతిః.

డోలాయమానమనసం: డోలేవ, అచరత్ = డోలాయమానం, డోలాయమానం, మనః, యస్యాస్సా = డోలాయమానమనాః, తాం = డోలాయమానమనసం.

భావము :

పై విధముగా నితడు ఇంద్రుడా? లేక నలుడా?యని సంశయించుచున్న దానినిగా దమయన్తిని గ్రహించి సరస్వతీదేవి మఱల దమయన్తితో అగ్నిదేవుని జూపి చెప్ప దొడగినది. 8

శ్లో॥ **ఏష ప్రతాపనిధి రుద్గతిమాన్ సదాఽయం**
కిం నామ నార్జితమనేన ధనఞ్జయేన.
హేమ ప్రభూత మధిగచ్ఛ కుచేరముష్మా
న్నాఽస్త్యేవ కస్య చ న భాస్వరరూపమన్యత్. 9

ప॥వి॥ ఏషః - ప్రతాపనిధిః - ఉద్గతిమాన్ - సదా - అయం - కిం - నామ - న - ఆర్జితమ్ - అనేన - ధనఞ్జయేన - హేమ - ప్రభూతమ్ - అధి

గచ్ఛ - శుచేః, అముష్మాత్ - న - అస్తి - ఏవ - కస్యచన - భాస్వ
రూపమ్ - అన్యత్.

అర్థము :— అగ్నిపక్షమున — ఏషః = ఈ వీరుడు, ప్రతాపనిధిః =
స్సునకు నిధి. అయం = ఇతడు, సదా = ఎల్లప్పుడు, ఉద్గతిమాన్
ఊర్ధ్వభాగమునకు వ్యాపించెడి జ్వాలలు గలవాడు. ధనఞ్జయేన; ధన
విచిత్రములగు వస్తువులను సంపాదించెడి ధనఞ్జయుడను పేరుగల అర్జు
డైన యని యర్థము. అనేన = ఇతనిచే, కింనామ = ఏది, నార్జితః
సంపాదింపబడలేదు, ఖాండవవనమును దహించు కాలమున సంతోషిం
అగ్నిదేవునుండి రథము తఱుగని బాణములు గల యమ్ముల పొది గా
వము మున్నగువానిని సంపాదించి యర్జునుడు సమస్తమును సంపాది
నని యర్థము, కొందఱు = ధనఞ్జయేన = అగ్నియైన, అనేన = ఈ
నిచే, కింనామ = ఏపేరును అనగా "అగ్ని" వైశ్వానరము "వహ్ని
మున్నగు పేర్లలో దేనిని, నాఽర్జితం = పొందబడలేదు. హేమ
బంగారు, శుచేః = శుచియను పేరుగల, అముష్మాత్ = ఈయగ్నిను
ప్రభూతం = ఉద్భవించినదని, విద్ధి = తెలిసికొనుము. భాస్వరరు
సంపత్; భాస్వరరూప = ఇతరరూపములను ప్రకాశపఱచు స్వరు
మనెడి, సంపత్ = సంపద, కస్యచన = ఇతనికంటె నితరమైనః
కొక్కనికిని, నాస్త్యేవ = ఏ విధముగను లేదు.

నలపక్షమున :— ఏషః = ఈ నలుడు, ప్రతాపనిధిః; ప్రతాప
బొక్కసము, సైన్యము, అను వీనివలన కల్గిన తేజస్సునకు, నిధిః
నిధి. అయం = ఈ నలుడు, సదా = ఎల్లప్పుడును, ఉద్గతిమాన్
ఉదయము గలవాడు అనగా, అభ్యుదయము కలవాడు. అనేన = ఈ
నిచే, జయేన = జయమనెడి సాధనముతో, కింనామధనం = ఏమిధనవ
నార్జితం = సంపాదింపబడలేదు. జయముచేతనే యిన్నిటిని సంపాది
నని యర్థము. శుచేః = పవిత్రుడైన, అముష్మాత్ = ఈ నలునినుం
ప్రభూతం = అధికమైన, హేమ = బంగారును, అధిగచ్ఛ = పొందుమ

భాస్వరరూపసమ్పత్: భా = కాంతియు, స్వర = కణ్ఠస్వరము, రూప = సౌందర్యము అను వీనియొక్క, సంపత్ = సంపద, కస్యచన = ఇతనికంటె నితరునకెవ్వనికిని, నాస్త్యేవ = ఏ విధముగను లేదు.

సమాసములు :

ప్రతాపనిధిః :— ప్రతాపస్య, నిధిః = ప్రతాపనిధిః.

ఉద్గతిమాన్ :—ఊర్ధ్వం, గతిః, అస్యఅస్తీతి = ఉద్గతిమాన్.

ధనఞ్జయేన :— ధనాని, జయతీతి = ధనఞ్జయః, తేన = ధనఞ్జయేన.

భాస్వరరూపసమ్పత్ :— భాస్వరం చ తత్ రూపంచ = భాస్వర రూపం, భాస్వరరూపస్య, సంపత్ = భాస్వరరూపసంపత్. పక్షాన్తరమున భాశ్చ, స్వరశ్చ రూపంచ=భాస్వరరూపాణి, భాస్వరరూపాణాం, సమ్పత్ = భాస్వరరూపసంపత్.

భావము :

(అగ్నిపక్షమున) ఈయగ్ని తేజస్సునకు నిధి. పైకి వ్యాపించు జ్వాలలు గలవాడు. విచిత్ర వస్తువులను సంపాదించుటవలన ధనఞ్జయుడను పేరు వహించిన యర్జునుడు. ఇతడు దేనిని సంపాదించలేదు? ఖాండవవన దహనకాలమున సంతోషించిన యగ్ని దేవుడు, రథమును తఱుగని యమ్ముల పొదిని, గాండీవాదుల నొసంగెనని, దానిచే, అర్జునుడు జయమంది యన్నిటిని సంపాదించెను. లేదా ఈ యగ్ని - వైశ్వానర, వహ్ని, వీతిహోత్రాది నామధేయములలో దేనిని సంపాదించలేదు. పెక్కు నామములను సంపాదించెనని యర్థము. శుచియను పేరుగల ఈ అగ్నినుండి బంగారు ఉద్భవించినదని తెలియుము. ఏలయనగా "అగ్నేరపత్యం సువర్ణ" మని స్మృతి చెప్పుచున్నది. ఇతర వస్తువులను ప్రకాశపఱచునట్టి స్వరూపసంపద యీయగ్నిదేవునకొక్కనికే గలదు. ఇతరులకు లేదు

నలపక్షమున - ఈ నలుడెల్లప్పుడు నభ్యుదయము పొందువాడు. ఇతడు జయముచేత ధనమునన్నింటిని నార్జించెను. "క్షత్రియస్య విజితమ్" అను స్మృతి నను సరించి క్షత్రియుడు జయము చేతనే సంపాదింపవలయును. పవిత్రుడైన ఈ

నలునినుండి అధికమగు బంగారును సంపాదింపుము. కాంతియు, కంఠధ్వనియు, సౌందర్యము, అను వీని సంపద యితరునకెవ్వనికిని లేదు. 9

శ్లో॥ అత్యర్థహేతి పటుతా కబలీ భవత్ తత్
తత్పార్థి వాధికరణ ప్రభవస్య భూతిః.
అప్యఙ్గరాగ జననాయ మహేశ్వరస్య
సఞ్జాయతే రుచిరకర్ణి తపస్వినేఽపి. 11

ప॥వి॥ అత్యర్థహేతి పటుతాకబలీ భవత్ తత్ తత్పార్థివాధికరణ ప్రభవస్య - భూతిః - అప్యఙ్గరాగజననాయ - మహేశ్వరస్య - సఞ్జాయతే - రుచిరకర్ణి! తపస్వినే - అపి.

అర్థము : (అగ్నిపక్షమున) హేరుచిరకర్ణి = అందములగు చెవులుగలయో దమయంతీ! అత్యర్థహేతిపటుతాకబలీ భవత్తత్ తత్పార్థివాధికరణప్రభవస్య; అత్యర్థ = అధికమైన, హేతి పటుతా = జ్వాలలయొక్క గట్టితనముచేత, కబలీభవత్ = కబళముగానైన, తత్తత్ – ఆయా, పార్థివ = గడ్డి, కట్టెలు మున్నగు పృథివీ జన్యము లగువస్తువులనే, అధికరణ = ఆలంబనములను, ప్రభవస్య = కారణముగా గల్గిన అగ్నియొక్క, భూతిరపి = భస్మము గూడ, తపస్వినోఽపి = తాపసుడైనట్టి, మహేశ్వరస్య = శివునికిని, అంగరాగజననాయ = మైపూతనుఁగల్గించుట కొఱకు, సఞ్జాయతే = సాధనమగుచున్నది.

నలపక్షమున :- అత్యర్థహేతిపటుతా కబలీ భవత్ తద్ తత్పార్థివాధికరణప్రభవస్య = అత్యర్థ = అధికమైన, హేతిపటుతా = ఆయుధముల శక్తికి, కబలీభవత్ = బలియగుచున్న, తత్తత్ = ఆయా, పార్థివ = రాజులతో, అధికరణ = అధికమైన యుద్ధములే, ప్రభవస్య = కారణముగా గల్గిన, అస్య = ఈ నలునియొక్క, భూతిః = సంపద, మహేశ్వరస్య = గొప్పయైశ్వర్యము గల్గిన, తపస్వినోఽపి = తాపసునికి ననగా

విరక్తునకు గూడ, రాగజననాయ = అభిలాషను గల్గించుట కొఱకు, భవతి = సాధన మగుచున్నది. హే అంగ = అనిసంబోధన.

సమాసములు :

అత్యర్థ హేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్ తత్పార్థి వాధికరణ ప్రభవస్య:- హేతినాం, పటుతా = హేతిపటుతా, అత్యర్థాచసా, హేతిపటుతాచ = అత్యర్థహేతిపటుతా. అత్యర్థహేతిపటుతయా, కబలీభవత్=అత్యర్థహేతి పటుతా కబలీభవత్. అత్యర్థహేతిపటుతా కబలీభవచ్చ, తత్, తత్తత్ పార్థివంచ=అత్యర్థహేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్ పార్థివం. అత్యర్థ హేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్ పార్థివమేవ, అధికరణం = అత్యర్థ హేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్ పార్థివాధికరణమ్. తదేవ ప్రభవః, యస్యసః = అత్యర్థహేతిపటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాధికరణ ప్రభవః, తస్య = అత్యర్థహేతి పటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాధి కరణ ప్రభవస్య. పక్షాంతరమున -

అత్యర్థహేతి పటుతా కబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాధి కరణ ప్రభవస్య:- హేతీనాం పటుతా = హేతిపటుతా. అత్యర్థం, హేతిపటుతా = అత్యర్థ హేతిపటుతా, అత్యర్థ హేతిపటుతాయాః, కబలీభవన్తః = అత్యర్థహే తిపటుతా కబలీ భవన్తః. అత్యర్థహేతికబలీ భవన్తశ్చ తే, తే, తే, పార్థివాశ్చ = అత్యర్థహేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాః. అత్యర్థ హేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్పార్థివైః, అధికః, రణః = అత్యర్థ హేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్తత్పార్థివాధి కరణః. సః ప్రభవః, యస్యసః = అత్యర్థహేతిపటుతాకబలీ భవత్ తత్తత్పార్థి వాధికరణ ప్రభవః:-

అంగరాగజననాయ:- అంగస్య, రాగః = అంగరాగః, అంగరాగస్య జననమ్ = అంగరాగజననం. తస్మై = అంగరాగజననాయ:

రాగజననాయ:- రాగస్య, జననమ్ = రాగజననమ్, తస్మై = రాగజననాయ:-

రుచిరకర్ణి:- రుచిరౌ, కర్ణౌ, యస్యాస్సా = రుచిరకర్ణీ, తస్యాస్సం బుద్ధిః = రుచిరకర్ణి!

భావము :

(అగ్నిపక్షమున) ఓ సుందరకర్ణీ! అధికమైన జ్వాలల గట్టితనముచే నింధనముగానైన పృథివియందు ద్రవించిన గడ్డికట్టెలు మున్నగునాశ్రయములయందు జన్మించిన అగ్నికి సంబంధించిన బూడిద, పరమశివునికి మైపూతగానున్నది ॥10॥

నలపక్షమున:- ఓ దమయన్తీ! అధికమైన ఆయుధముల గట్టితనమునకు నాహుతులగుచున్న రాజులతోటి యుద్ధమునకు కారణముగా గల్గిన యానలుని విజయలబ్ధమగు నైశ్వర్యము గొప్ప యైశ్వర్యము గల్గి విరక్తుడైన తాపసునకు నభిలాషను గల్గించునుకాన నీవు తప్పక యభిలాషను గల్గింపగలవని ఆశయము. ॥10॥

శ్లో॥ ఏతన్ముఖా విబుధ సంసద సావశేషా
మాధ్యస్థ్య మస్య యమతోఽపి మహేన్ద్రతోఽపి।
ఏనంమహస్వినముపైహి సదారుణోచ్చై
ర్యేనాఽమునా పితృముఖి! ధ్రియతే కరశ్రీః. 11

ప-వి॥ ఏతన్ముఖా - విబుధసంసత్ - అసౌ - అశేషా - మాధ్యస్థ్యమ్ - అస్య - యమతః - అపి - మహేన్ద్రతః - అపి - ఏనం - మహస్వినం - ఉపైహి - సదారుణా - ఉచ్చైః - యేన - అమునా - పితృముఖి - ధ్రియతే - కరశ్రీః.

అర్థము :-(అగ్ని పక్షమున) పితృముఖి = తండ్రి ముఖము వంటి ముఖము గల యోదమయన్తీ! "ధన్యాపితృముఖీకన్యా, ధన్యోమాతృముఖః సుతః" అని సాముద్రిక శాస్త్రము ననుసరించి తండ్రి మోము గల్గిన పుత్రిక ధన్యురాలని యర్థము. అశేషా = సమస్తమైన, అసౌ = ఈ విబుధసంసత్ = దేవతల పరిషత్తు, ఏతన్ముఖా = ఈ అగ్నినే ముఖముగా గలది, ఏలయనగా "అగ్నిముఖావైదేవాః" అని స్మృతి చెప్పుచున్నది. అస్య = ఈ అగ్నికి, యమతః = యమునికంటెను,

మహేన్ద్రితో౽పి = ఇంద్రునికంటెను, మాధ్యస్థం = మధ్యస్థానము నందుండుట అనగా మధ్యదిక్కైన ఆగ్నేయము నందునికి యుండుట ప్రసిద్ధము. మహస్వినం = తేజోవంతుడైన, ఏనం = వీనిని, ఉపైహి = పొందుము, సదారుణా = కట్టెతో గూడిన, యేన = ఏ, అమునా = ఈ యగ్నిచే, ఉచ్చైః = గొప్పదైన, కరశ్రీః = కిరణసంపద, ధ్రియతే = ధరింపబడుచున్నది.

నలపక్షమున :- అశేషా = సమస్తమైన, అసౌ = ఈ, విబుధసంసత్ = పండితసభ, ఏతన్ముఖా = ఈ నలుని ప్రధానముగా గల్గినది. తథా = అట్లే, అస్య = ఈ నలునకు, యమతః = యమునినుండియు, మహేన్ద్రితో౽పి = ఇంద్రునుండియు, మాధ్యస్థమ్ = తాటస్థ్యము శత్రువునకు మిత్రునకును సమాన దండము నిచ్చుటవలన పక్షపాతము లేక సమదర్శిత్వమేర్పడినది. మహస్వినం = తేజోవంతుడును నగు ఏనం = వీనిని, ఆప్నుహి = పొందుము. సదా = ఎల్లప్పుడు, యేన = ఏ, అమునా = ఈ నలునిచే, అరుణా = అరుణ వర్ణము గల్గిన, ఉచ్చైః = అధికమైన, కరశ్రీః = హస్తశోభ, ధ్రియతే = ధరింపబడుచున్నది.

సమాసములు

ఏతన్ముఖా :- ఏషః, ముఖం యస్యాః సా = ఏతన్ముఖా.

విబుధసంసత్ :- విబుధానాం, సంసత్ = విబుధసంసత్.

మాధ్యస్థ్యమ్ :- మధ్యే, తిష్ఠతీతి = మధ్యస్థః, మధ్యస్థస్య భావః = మాధ్యస్థ్యమ్, తత్ = మాధ్యస్థ్యమ్.

సదారుణా :- దారుణా, సహవర్తత ఇతి = సదారు , తేన = సదారుణా.

పితృముఖి :- పితుర్ముఖమివ ముఖం యస్యాస్సా = పితృముఖీ తస్యాస్సంబుద్ధిః = హే పితృముఖి.

కరశ్రీః :- కరస్య, శ్రీః = కరశ్రీః.

భావము

(అగ్ని పక్షమున) తండ్రి మోము వంటి మోము గల్గినందువలన నదృష్ట వంతురాలైన దమయంతీ! సమస్తమైన యీ దేవసభకు అగ్ని ముఖమువంటి వాడు. కావుననే "అగ్నిముఖావైదేవాః"యని శ్రుతిగలదు. ఈ యగ్ని యముని కిని మహేంద్రునకును మధ్యనున్నాడు తేజోవంతుడైన యీ యగ్నిని బొందుము. కట్టెలతో గూడిన యీయగ్ని గొప్ప కిరణ సంపదను వహించును.

నలపక్షమున :- సమస్తమైన పండితసభకు నలుడు ప్రధానుడు. ఈ నలుడు యమునుండియు నింద్రునుండియు తటస్థవై ఖరి నవలంబించును. అనగా శత్రుమిత్రుల యందట నిష్పక్షపాతముగ సమదర్శియై యుండును. పరాక్రమ వంతుడును. ఉత్సాహవంతుడునగు వీనిని బొందుము. ఇతడెల్లప్పుడును నరుణ కాంతిని వహించిన హస్తములను గల్గినవాడు. 11

శ్లో॥ నైవాల్పమేధసి పటో రుచిమత్త్వ మస్య
మధ్యేసమిన్నివసతో రిపవ స్తృణాని.
ఉత్థానవానిహ పరాభవితుం తరస్వీ
శక్యః పునర్భవతి కేన విరోధినాఽయమ్. 12

ప॥వి॥ న - ఏవ - అల్పమేధసి - పటోః - రుచిరమత్త్వమ్ - అస్య-మధ్యేస మిత్ - నివసతః - రిపవః - తృణాని - ఉత్థానవాన్ - ఇహ - పరా భవితుం - తరస్వి - శక్యః - పునః - భవతి - కేన - విరోధినా - అయమ్.

అర్థము :— పటోః = సమర్థుడైన, అస్య = వీరుడైన యగ్నికి, ఏధసి = ఇంధనమందు, రుచిమత్త్వం = దహింపనాశను కల్గియుండుట లేదా, దీప్తితోఁ గూడియుండుట, అల్ప-నైవ=అల్పము కాదు. మధ్యేసమిత్ = సమిధల మధ్య, తృణాని = గడ్డిపోచలు, రిపవఃకిమ్ = శత్రువులా యేమి? కట్టెలను గాల్చువానికి గడ్డి పోచలను కాల్చుట లెక్కయేమి?

ఉత్థానవాన్ = ఊర్ధ్వగతి గల్గిన, తరస్వీ = వేగము గల్గిన, అయం = ఈ యగ్ని, ఇహ = ఈ సృష్టియందు, విరోధినా = విరోధియైన, కేన = ఉదకముచే, పరాభవితుం = తిరస్కరించుటకు, శక్యోభవతి = శక్యు డగుచున్నాడా యేమి? శక్యుడు గాడని యర్థము. దేవత్వముగల యితనిని(జల్లార్ప సాధ్యము గాదు.

నలపక్షమున :— పటోః = సమర్థుడైన, అనగా వక్తయైన, అస్య = ఈ నలునికి, అల్పమేధసి = అల్పమైన ప్రజ్ఞ కలవానియందు, రుచిమత్త్వం = అభిలాష గల్గియుండుట, అనగా నాదరము, నైవ = లేదు, మధ్యేసమిత్ = యుద్ధమధ్యమున, నివసతః = ఉన్నట్టి, అస్య = ఇతనికి, రిపవః = శత్రువులు, తృణాని = గడ్డిపోచలు, ఉత్థానవాన్ = ఉద్యమశీలుడును, తరస్వీ = శూరుడునునగు, అయంపునః = ఈ నలుడో, కేన = ఏ, విరోధినా = శత్రువుచే, పరాభవితుం = పరాభవించుటకు, శక్యఃభవతి = శక్యుడగుచున్నాడు.

భావము :

(అగ్నిపక్షమున) దాహసమర్థుడైన యీ యగ్నికి నింధనమందు ననగా కట్టెలయందు దాహాభిలాష, లేదా, ప్రకాశశీలత్వము మిక్కుటము. కట్టెలమధ్య నివసించు నీ యగ్నికి గడ్డిపోచలు శత్రువులా యేమి? కట్టెలనే కాల్చువానికి గడ్డిపోచలను కాల్చుట లెక్కయేమున్నది. ఊర్ధ్వగతిని, వేగమును, వహించిన యీయగ్ని సృష్టియందు విరోధియైన నీటిచే నెట్లు చల్లార్పబడును. దేవాంశసంభూతుడగు నీయగ్ని చల్లార్పసాధ్యుడు గాదని యర్థము. 12

నలపక్షమున :— మంచి వాగ్మిత్వము గల యీ నలునకు మందబుద్ధియందు నాదరము లేదు. యుద్ధమధ్యము నందున్న యీ నలునకు శత్రువులు గడ్డిపోచలు పౌరుష సంపన్నుడును, శూరుడునగు నీనలుని విరోధి యెవ్వడు తిరస్కరింపగలడు? ఎవ్వడును తిరస్కరింపజాలడని యర్థము 12

సమాసములు :

అల్పమేధసి :— అల్పా, మేధా, యస్యసః = అల్పమేధాః, తస్మిన్= అల్పమేధసి.

రుచిమత్త్వమ్ :— రుచిః, అస్యఅస్తీతి=రుచిమాన్, రుచిమాతో, భావః =రుచిమత్త్వమ్.

మధ్యేసమిత్ :— సమితః, మధ్యే = మధ్యేసమిత్.

ఉత్థానవాన్ :— ఉత్థానమస్యాఽస్తీతి = ఉత్థానవాన్.

తరస్వీ :— తరః, అస్యాస్తీతి =తరస్వీ.

శ్లో॥ సాధారణీం గిరముషర్బుధనైషధాభ్యా
మేతాం నిపీయ న విశేషమవాప్తవత్యాః.
ఊచే నలోఽయమితి తం ప్రతిచిత్తమేకం
బ్రూతేస్మ చాన్యదనలోఽయమితీదమీయమ్. 13

ప॥వి॥ సాధారణీం - గిరమ్ - ఉషర్బుధనైషధాభ్యాం - ఏతాం - నిపీయ - న - విశేషమ్ - అవాప్తవత్యాః - ఊచే - నలః - అయమ్ - ఇతి - తం - ప్రతి - చిత్తమ్ - ఏకం - బ్రూతే - స్మ - చ - అన్యత్ - అనలః - అయమ్ - ఇతి - ఇదమీయమ్.

అర్థము : ఉషర్బుధనైషధాభ్యాం, ఉషర్బుధ - అగ్నియు, నైషధాభ్యాం = నలుడును నను నీయిఖువురితో, సాధారణీం = సమానమైన, ఏతాం = ఈ, గిరం = మాటను, నిపీయ = విని, విశేషము = అగ్నికిని, నలునకును భేదమును తెలుపునట్టి ధర్మమును, నాఽవాప్తవత్యాః = పొందనటువంటి, భైమ్యాః = దమయన్తియొక్క, ఏకం = ఒక, చిత్తం = మనస్సు, తంప్రతి = ముందున్నవానిని గూర్చి, అయం = ఇతడు, నలః = నలుడు, ఇతి = అని, ఊచే = చెప్పినది. ఇదమీయ్యం = ఈ దమయన్తికి సంబంధించిన, అన్యత్ = మఱియొక్క, చిత్తం=

బుద్ధి, అయం = ఈ ముందున్న పురుషుడు, అనలఇతి = అగ్నియని- బ్రూతేస్మ = చెప్పుచుండినది. అనల, నల విషయక కోటిద్వయముచే నేర్పడిన సంశయము తీరలేదు.

సమానములు :

ఉషర్బుధనైషధాభ్యాం:- ఉషసి, బుధ్యత ఇతి = ఉషర్బుధః, నిష ధానాం, రాజా = నైషధః, ఉషర్బుధశ్చ, నైషధశ్చ = ఉషర్బుధ నైషధౌ, తాభ్యాం = ఉషర్బుధ నైషధాభ్యాం.

ఇదమీయమ్ :- అస్యాః, ఇదమ్ = ఇదమీయమ్.

భావము :

అగ్నికిని, నలునికిని సమానమైన యీసరస్వతిదేవి యొక్క వచనము లను విని వారిఋవురికిని భేదముఁదెల్పెడి ధర్మము నరయజాలక దమయన్తి యొక్క యొకమనస్సు అనగా బుద్ధి ముందున్న పురుషుని నలుడని చెప్పినది. ఆమెయొక్క మఱియొక బుద్ధి ముందున్న పురుషుడగ్నియని చెప్పినది. ఇట్లు అనలుడా? నలుడా? యను సందేహముచే నామెమనస్సు డోలాయమానముగా నుండినదని భావము. 13

శ్లో॥ ఏతాదృశీ మథ విలోక్య సరస్వతీ తాం
సందేహచిత్రభయచిత్రితచిత్తవృత్తిమ్।
దేవస్యసూనుమరవిన్దవికాసిరశ్మే
రుద్దిశ్య దిక్పతిముదీరయితుం ప్రచక్రే. 14

ప॥వి॥ ఏతాదృశీమ్ - అథ - విలోక్య - సరస్వతీ - తాం - సందేహచిత్రభయ చిత్రితచిత్తవృత్తిమ్ - దేవస్య - సూనుమ్ - అరవిన్దవికాసిరశ్మేః - ఉద్దిశ్య - దిక్పతిమ్ - ఉదీరయితుం - ప్రచక్రే.

అర్థము :- అథ = పిదప, సరస్వతీ=సరస్వతీ దేవి, తాం = ఆ దమయన్తిని, ఏతాదృశీం = ఇట్టి, సందేహచిత్రభయచిత్రితచిత్తవృత్తిమ్; సందేహ = అనలుడా నలుడాయను సందేహము, చిత్ర = వారిద్దఱికి నొక్కయాకారమే యుండుటవలన ఆశ్చర్యము, భయ = నలునిప్రాప్తి లేనందువలన భీతియను నీ భావములచే, చిత్రిత = ఆశ్చర్యము పొందింపబడిన, చిత్తవృత్తిమ్ = మనోవృత్తిగలదానినిగా, విలోక్య = చూచి, అరవిందవికాసిరశ్మేః = తామరపూవులను వికసింప జేయు కిరణములుగల, దేవస్య = సూర్య భగవన్తుని యొక్క, సూనుం = కుమారుడైన, దిక్పతిం = దిక్పాలుడైన యముని గూర్చి, ఉదీరయితుం = చెప్పుటకు, ప్రచక్రే = ప్రారంభించెను.

సమాసములు:

సందేహచిత్ర భయచిత్రిత చిత్తవృత్తిమ్ :- సందేహశ్చ, చిత్రంచ, భయంచ = సందేహచిత్రభయాని సందేహచిత్రభయైః, చిత్రితా = సందేహచిత్రభయచిత్రితా. సందేహచిత్ర భయచిత్రితా, చిత్తవృత్తిః, యస్యాఃసా = సందేహ చిత్రభయచిత్రిత చిత్తవృత్తిః, తాం=సందేహ చిత్రభయ చిత్రితచిత్త వృత్తిమ్.

అరవిందవికాసిరశ్మేః - అరవిన్దం వికాసయన్తీతి = అరవింద వికాసినః. అరవిందవికాసినః, రశ్మయః, యస్యసః =అరవిందవికాసిరశ్మిః, తస్య = అరవింద వికాసిరశ్మేః.

దిక్పతిమ్ :-దిశఃపతిః = దిక్పతిః, తమ్=దిక్పతిమ్.

భావము:

తర్వాత సరస్వతీదేవి ఆ దమయన్తిని సందేహముతోడను, ఆశ్చర్యముతోడను, భయముతోడను విస్మయమందిన మనోవృత్తి గలదానినిగా గ్రహించినది. ఎదుటనున్న వ్యక్తి నలుడాలేక అనలుడా యని సందేహము, నలుడును, యముడును నొక్కవేషముగందే యుండుటవలన నాశ్చర్యము, నలుడు కానర్లాక

పోవుటవలన భయము వీనినన్నింటితోడను నాశ్చర్యమును (జెందిన మనోవృత్తి కలదాయెను. అట్టి మనోవృత్తి గల్గిన యాదమయన్తిని నాసరస్వతీదేవి గ్రహించి తామరపూలను వికసింపజేయునట్టి సూర్యుని పుత్రుడగు యమునిగూర్చి చెప్ప దొడగినది. 14

శ్లో॥ దండంబిభర్త్యయ మహోజగతస్తతః స్యాత్,
కమ్బాకులస్య సకలస్య న పఙ్కపాతః.
స్వర్వైద్యయోరపి మదవ్యయ దాయినీభి
శ్శేతస్యరుగ్భిరమరః ఖలుకశ్చిదస్తి. 15

ప|వి| దండం - బిభర్తి - అయమ్ - అహో - జగతః - తతః - స్యాత్- కమ్బాకులస్య - సకలస్య - న - పఙ్కపాతః-స్వర్వైద్యయోః - అపి - మదవ్యయదాయినీభిః - ఏతస్య - రుగ్భిః - అమరః - ఖలు - కః - చిత్ - అస్తి.

అర్థము :— (యమపక్షమున) అయం = ఈ యముడు, దండం = దుష్టులను శిక్షించెడి తన యాయుధమును, చేత(బట్టుకొనెడి కఱ్ఱను, బిభర్తి = ధరించును, తతః = ఆ దండమును ధరించుటవలన, కమ్బాకులస్య = వణకుతో(గూడిన, సకలస్య = సమస్తమైన, జగతః = ప్రపంచమునకు, పఙ్కపాతః: పఙ్క = పాపమందును, బురదయందును, పాతః= పడుట, నస్యాత్ = కాదు, అహో = ఆశ్చర్యము. దండధరణము(జేయని జనమునకు పఙ్కమందు పతనము లేకపోవుట యాశ్చర్యము. కఱ్ఱ(బట్టినవారు సాధారణముగా ప్రక్కనున్న బురదలో (బడుట సహజము. అది యిచ్చట లేకపోవుట యాశ్చర్యకరము. కించ = మఱియు స్వర్వైద్యయోరపి = స్వర్గలోక వైద్యులైన అశ్వినీ కుమారుల యొక్కయు, మదవ్యయదాయినీభిః: మద = అహంకారమునకు, వ్యయ = నాశమును. దాయినీభిః = ఇచ్చునట్టి అనగా కర్మజన్య రోగములు చికిత్సకు సాధ్యములు కావున వారిద్దఱికిని యసాధ్యములునగు, ఏతస్య = ఈ

యము నియొక్క, రుగ్భిః = కర్మవిపాకముననుసరించి య
చిన రోగములనే, అమరః = చావనివాడు, కశ్చిత్ = ఒ
అస్తిఖలు = ఉన్నాడా? లేదని యర్థము. అందఱును మ
చున్నారు.

నలపక్షమున :— అయం = ఈ నలుడు, దండం = దు
చునట్టి దండోపాయమును, బిభర్తి = ధరించును, తతః =
మును ధరించుటవలన, కంపాకులస్య=భయముతోఁ గూడిన
సమస్తమైన, జగతః = ప్రపంచమునకును, పఙ్క్తిపాతః =
పడుట, నస్యాత్ = ఉండదు. రాజు దండోపాయము న
చున్నచో ప్రజలు భయముచే కంపింతురు. పాపమును జేయ
ర్యముచే). స్వర్వైద్యయోః = అశ్వనీ కుమారులయొక్క,
దాయినీభిః ; మద =అహంకారమునకు, వ్యయ = నాశము
నీభిః = ఇచ్చునట్టి, ఏతస్య = ఈ నలునియొక్క, రుగ్భిః
తులచే (ఉపలక్షితః = కూడిన) అమరః = వేల్పు, కశ్చి
డు. అస్తిఖలు = ఉన్నాడా యేమి? వాస్తవమున లేదు.
దేహశోభతో కూడిన వంటివాడు వేల్పులలోను లేదని యర్థ

సమాసములు :

కమ్పాకులస్య ;— కమ్పేన, ఆకులః = కమ్పాకులః, తః
కులస్య.

పఙ్క్తిపాతః :— పఙ్క్తే, పాతః = పఙ్క్తిపాతః.

స్వర్వైద్యయోః ;— స్వః, వైద్యౌ=స్వర్వైద్యౌ, తయో
స్వర్వైద్యయోః.

మదవ్యయదాయినీభిః :- మదస్య, వ్యయః=మదవ్యయః.
దదతీతి = మదవ్యయదాయిన్యః, తాభిః = మదవ్యయ

అమరః :— నమ్రియతేఇత్యమరః.

భావము :

(యమపక్షమున) ఈ యముడు తన యాయుధమగు దండమును ధరించుటవలన ప్రపంచము భయముచే వణకును. అందువలన పాపమున (బడదు. అనగా పాపమును జేయదు. మఱియు బురదయందు బడదు. ఇది యాశ్చర్య కరము. ఏలయనగా నెవ్వడు దండమును ధరించక వణకుచు నడచునో యతడు ప్రక్కనున్న బురదగుంటలో పడును. కాని యిచ్చట దండధారి యముడు. వణకుచున్నను పఙ్కమున (పాపమున) బడనివారు ప్రజలు దండము లేకపోయినను వీరికి పఙ్కపతనము లేదు. కాన నిది యాశ్చర్యమేగదా! ఇచ్చట పంక మనగా పాపమని యర్థము చెప్పుటచే పై విషయమునకు పరిహారము.

"గురురాత్మవతాం శాస్తా
శాస్తా రాజా దురాత్మనాం.
ఇహ ప్రచ్ఛన్న పాపానాం
శాస్తా వైవస్వతో యమః" అని యముడు గూడ రాజువలెనే,

శిక్షించు నధికారము కలవాడు. ఈతడు కర్మవిపాకానుసారముగా కన్పించు రోగములు అశ్వనీదేవతలకు గూడ గర్వభంగము కలిగించును అట్టి రోగములచే మరణించనివారు ఉండరు.

(నలపక్షమున) ఈ నలుడు దండోపాయమును ధరించుటచే ప్రజలెల్లరు భయముచే వణకుచుందురు. అందుచే వారు పాపకార్యములు చేయరు గాన వారికి పంకపతనము (పాపములలో (బడుట) లేదు. "గురురాత్మవతాంశాస్తా శాస్తా రాజా దురాత్మనామ్." అని చెప్పిన ప్రకారము దురాత్ములను దండించుట వలన నతనికిని దండధారిత్వమున్నది? మరియు సౌందర్యమున నందఱిని మించిన యశ్వనీకుమారుల అహంకారమును గూడ తన సౌందర్యముచే నితడు పోగొట్టుట వలనదేవతలలో గూడ నితనికి సమానమైన యందగాడు లేడు. 15

శ్లో॥ మిత్రప్రియోపజననం ప్రతిహేతురస్య
సంజ్ఞా శ్రుతాసు హృదయం న జనస్య కస్య।
ఛాయేదృగస్య చ న కుత్ర విదధ్యగాయి
తప్తం యమేన నియమేన తపోఽమునైవ। 16

ప॥వి॥ మిత్రప్రియా - ఉపజననం - ప్రతి - హేతుః - అస్య - స
శ్రుతా - అసుహృత్ - అయం - న, జనస్య - కస్య - ఛ
ఈదృక్ - అస్య - కుత్ర - చిత్ - అధ్యగాయి - తప్తం
- నియమేన - తపః - అమునా - ఏవ.

అర్థము :- (యమపక్షమున) సంజ్ఞా = సంజ్ఞయని, శ్రుతా = ప్ర
సంజ్ఞాదేవి, మిత్రప్రియా = సూర్యునిభార్య, అస్య = ఈ
ఉపజననంప్రతి = ఉత్పత్తిని గూర్చి, హేతుః = కారణము.
ఈయముడు, కస్యజనస్య = ఏ జనముయొక్క, అసుహృత్
ములను హరించువాడు, న = కాడు? ఇతడందరి ప్రా
హరించువాడని యర్థము, ఛాయా చ = ఛాయయనియు, మిత్ర
సూర్యుని ప్రియురాలు, అస్య = ఈ యమునకు, ఈదృక్ =
ఉత్పత్తిహేతుః = జన్మకారణము, ఇతి = అని, కుత్రచిత్ =
మలదును, నాఽధ్యగాయి = తెలియబడరేదు. సూర్యు
భార్యలు, సంజ్ఞాదేవి, ఛాయాదేవి యని. సంజ్ఞాదేవియే యము
యని లెలియుచున్నది కాన ఛాయాదేవి తల్లియని తెలి
యమేన = యముడను, అమునైవ = ఈతనిచేతనే, నియ
ఇంద్రియ నిగ్రహముతో, తపః = తపస్సు, తప్తం = చేయ
(నలపక్షమున) అస్య = ఈ పీరునకు, సంజ్ఞా = హస్తా
నలుడనుపేరు, మిత్రప్రియోపజననం; మిత్ర = మిత్రులకు,
ఇష్టమును, ఉపజననం = సంపాదించుటను గూర్చి, హేతుః
ముగా, శ్రుతా = ప్రసిద్ధమైనది. అయం = ఈనలుడు, కస్య
ఏ జనమునకు, సుహృత్ = మిత్రుడు, న = కాడు.
మిత్రుడేయని యర్థము. అస్య = ఇతనియొక్క, ఈదృక్ =
ఛాయా = శరీరకాంతి, కుత్రచిత్ = మఱియొక పురుషునియ
గూడ, నాఽధ్యగామి = పొందబడలేదు. అమునా = ఈ
యమేన = యమమనెడి యోగాఙ్గముచేతను, తపః =
తప్తమేవ = ఆచరింపబడియేయున్నది. కానిచో నింతమహి
సంభవించినదని యర్థము.

సమాసములు

మిత్రప్రియా :- మిత్రస్య, ప్రియా = మిత్రప్రియా.
మిత్రప్రియోపజననం :- మిత్రాణాం, ప్రియం = మిత్రప్రియం, మిత్ర ప్రియస్య, ఉపజననమ్ = మిత్రప్రియోప జననం.
అసుహృత్ :- అసూన్ హరతీతి = అసుహృత్ ।

భావము

(యమపక్షమున) సూర్యునకు సంజ్ఞయనియు ఛాయయనియు నిద్దఱు భార్యలు. అందు సంజ్ఞాదేవి యీ యమునకుతల్లి. ఈ యముడు ఎవని ప్రాణములను హరింపడు? అందఱి ప్రాణములను తప్పక హరించును. ఆ సూర్యునికి రెండవ భార్యయైన ఛాయాదేవి యీ విధముగా నీతనికి తల్లియని యే శాస్త్రమువలనను దెలియఁబడుటలేదు. ఈ యముడు ఇంద్రియనిగ్రహముతో తపము నాచరించెను. కానిచో నింతటి మహిమ యెట్లు కల్గును. 16

నలపక్షమున :- ఈ వీరునియొక్క హస్తచేష్టాకి సంజ్ఞకాని నలుడను నామముగాని మిత్రులకు నిష్టములనుఁజేకూర్చి పెట్టునని ప్రసిద్ధిగలది. కానసీత డెవ్వనికి సఖుడుకాడు? ఇతని శరీరకాంతి మఱియొక పురుషునియందు కాన రాదు. ఇతడు యమ నియమాద్యష్టాంగ యోగమతో తపము గావించెను, కానిచో నింతటి మహిమ యెక్కడిది. 16

శ్లో॥ కిఞ్చ ప్రభావనమితాఖిల రాజతేజా
దేవః సితా ఒమ్బరమణీ రమణీయమూర్తిః.
ఉత్క్రాంతి దానకమను ప్రతిభాతిశక్తిః
కృష్ణత్వమస్యచ పరేషు గదాన్నియోక్తుః. 17

ప॥వి॥ కిం - చ - ప్రభావనమితాఖిల రాజతేజాః - దేవః - పితా - అమ్బరమణిః - రమణీయమూర్తిః - ఉత్క్రాంతిదా - నకమ్ - అను - ప్రతిభాతి - శక్తిః - కృష్ణత్వమ్ - అస్య - చ - పరేషు - గదాన్ - నియోక్తుః.

అర్థము :- (యమపక్షమున) - కిఞ్చ = మఱియు, ప్రభావన మితాఖిల రాజ తేజా ; ప్రభా = కాంతులచే, నమిత = వంచబడిన, అఖిల = సమగ్ర మైన, రాజ = చంద్రునియొక్క, తేజాః = కాంతిగలవాడును, రమ ణీయ = సుంధరమైన, మూర్తిః = శరీరముకల్గిన, దేవః = వేల్పైవ్రిడి, అమ్బరమణిః = సూర్యుఁడు, (అస్య = అతనికి) పితా = తండ్రి. అస్య = ఆతనియొక్క, శక్తిః=శక్త్యాయుధము, కమను = ఏజనమును గూర్చి, ఉత్క్రాన్తిదా = ప్రాణోత్క్రమణము నొసంగునది, నప్రతి భాతి = తోచదు. తప్పకతోచును. పరేషు = ఇతరులయందు. గదాన్= రోగములను, నియోక్తుః = కర్మ విపాకము ననుసరించి ప్రేరణజేయు చున్న, అస్య = ఇతనికి, కృష్ణత్వం = కృష్ణ వర్ణమును కల్గియుం డుట యేర్పడినది. అనగా నితరులను బాధించుటవలన యపకీర్తిచే నితడు నల్లబడెనని యర్థము.

నలపక్షమున:- దేవః = వేల్పులతో సమానమైన, అమ్బరమణీ రమణీ యమూర్తిః; అమ్బరమణీ = సూర్యునివలె, రమణీయమూర్తిః = సుందరశరీరము కల్గిన, అస్య = ఈ నలునియొక్క, పితా = తండ్రి యగు వీరసేన మహారాజు, ప్రభావనమితాఖిలరాజతేజాః; ప్రభావ = తన మహిమచే, నమిత=లోఁబఱచుకొనఁబడిన, అఖిల = సమస్త నర పతులయొక్క, తేజాః = ప్రతాపముగలవాడు. అస్య = ఆతనియొక్క శక్తిః = ప్రభుమంత్రోత్సాహరూపమైన సామర్థ్యము, పరేషు = శత్రు వులయందు; గదాం = గదయనునాయుధమును, నియోక్తుః = ప్రయో గించెడి, అస్య = ఈనలునకు, కృష్ణత్వం = గదను ధరించుటవలన గదాధరత్వరూపమగు విష్ణుత్వము, సముచితము, తక్కినవి పూర్వము తోసమానములు - హేఅమ్బ = ఓతల్లీ, రమణీరమణీయమూర్తిః; రమణీ = అందమైనవారిలో, రమణీయ = అందమైన, మూర్తిః=శరీరముకల్గి నవాడనియు నన్వయము.

సమాసములు :

(యమపక్షమున) ప్రభావనమితాఖిల రాజతేజాః:-

రాజ్ఞః, తేజః = రాజతేజః, అఖిలంచతత్ రాజతేజశ్చ = అఖిలరాజ

ప్రభావేణ, నమితం = ప్రభావనమితం. ప్రభా నమితం
రాజతేజః, యస్యసః ప్రభావనమితాఖిలరాజతేజాః.

రమణిః :- అమ్బరస్య, మణి = అమ్బరమణిః.

ణీయమూర్తిః :- రమణీయా, మూర్తిః, యస్యసః =రమణీ
మూర్తిః.

క్రాంతిదా:- ఉత్క్రాంతిం, దదాతీతి = ఉత్క్రాంతిదా.

త్వం :- కృష్ణస్య, భావః = కృష్ణత్వమ్.

పక్షమున ;— అమ్బరమణీరమణీయ మూర్తిః :— అంబరస్య,
ః = అంబరమణిః, అమ్బరమణివత్, రమణీయమూర్తిః, యస్య
= అమ్బరమణీరమయణీయమూర్తిః. లేదా - "అమ్బ" - యని
రోధనము కాక రమణీరమణీయమూర్తిః, అని విభజించినచో, రమ
, రమణీయా = రమణీరమణీయా, రమణీరమణీయామూర్తిః,
స్యసః = రమణీరమణీయమూర్తిః!

:

పమపక్షమున) తన కాంతులచే చంద్రుని కాంతులను ధిక్కరించునట్టి
యమునకు తండ్రి. చంద్రుని కాంతి సూర్య కాంతిచే తిరస్కరింప
జము. ఇతని శక్త్యాయుధమెవ్వనికి ప్రాణోత్క్రమణ మొసంగదు.
ప్రాణోత్క్రమణము నొసంగునని యర్థము. ఇతరులకు వారివారి
కముల ననుసరించి రోగములను ప్రేరేపించి వారిని బాధించు వీనికి
శరీరమున నల్లదనము యుక్తమే గదా. 17

లపక్షమున) ఇతని తండ్రియగు వీరసేనమహారాజు దేవతుల్యుడు.
వలె నితని శరీరము రమ్యమైనది. ఇతనియొక్క ప్రభుమంత్రోత్సాహ
శక్తి యనగా సామర్థ్యము శత్రువునకెవ్వని ప్రాణములను దీయదు ?
పైన గదాయుధమును ప్రయోగించు నీనలునికి కృష్ణత్వమనగా విష్ణుత్వ
దాధరత్వము యుక్తము. 17

శ్లో॥ ఏకః ప్రభావమయమేతి పరేతరాజౌ
తజ్జీవితేశధియమత్ర విధేహి ముగ్ధే!
భూతేషు యస్య ఖలు భూరి యమస్య వశ్య
భావం సమాశ్రయతి దస్రసహోదరస్య. 18

ప॥వి॥ ప్రభావమ్ - అయమ్ - ఏతి - పరేతరాజౌ - తత్ - జీవితేశధియమ్. అత్ర - విధేహి - ముగ్ధే - భూతేషు - యస్య - ఖలు - భూరి - యమ్ - అస్య - వశ్యభావం - సమాశ్రయతి - దస్రసహోదరస్య.

అర్థము :— (యమపక్షమున) అయమ్ = ఇతడు, ఏకః = ఒకడు, పరేతరాజౌ; పరేత = ప్రేతలయొక్క, రాజౌ = పజ్క్తియందు, ప్రభావం= అధికారమును, ఏతి = పొందుచున్నాడు, దస్రసహోదరస్య; దస్ర = అశ్వనీకుమారులకు, సహోదరస్య = సోదరుడైన, యస్య = ఏయమునకు, భూతేషు = ప్రాణులయందు, భూరి = అధికమైన, ప్రాణివర్గము, వశ్యభావం = స్వాధీనముగనుంటను, సమాశ్రయతిఖలు = ఆశ్రయించును గదా. తత్ = అందువలన, అత్ర = ఈ పురుషుని యందు, జీవితేశధియం = యమబుద్ధిని, విధేహి = చేయుము.

(నలపక్షమున) - అయమ్ = ఇతడు, ఏకః = ఒక్కడే, పరేతరాజౌ; పర = శత్రువుల యొక్కయు, ఇతర = వీరికంటె నితరులయొక్కయు ననగా తనవారి యొక్కయు, ఆజౌ = యుద్ధమునందు, ప్రభావం =శక్తిని, ఏతి = పొందును, దస్రసహోదరస్య; దస్ర = అశ్వనీకుమారులతో, సహోదరస్య = సమానుడైన, అస్య = ఈ నలునకు; భూతేషు = పృథివీజలతేజోవాయ్వాకాశ రూపములగు పంచభూతముల యందును, ఇయం = ఈ, భూః = భూమి, (భూరి, యమస్య అనునెడ భూః, - ఇయమ్, అస్య, - యని పదవిభాగము) వశ్యభావం = స్వాధీనతను, సమాశ్రయతిఖలు = పొందుచున్నది గదా. తత్ = అందువలన అస్మిన్ = ఇతనియందు, జీవితేశధియం; జీవితేశ = కాంతుడను, ధియం = బుద్ధిని, విధేహి = చేయుము.

సమాసములు :

(యమపక్షమున) పరేతరాజౌ ;— పరేతానాం, రాజిః = పరేతరాజిః, తస్యాం = పరేతరాజౌ!

జీవితేశధియం :— జీవితస్య, ఈశః = జీవితేశః. జీవితేశ, ఇతి, ధీః =జీవితేశధీః, తామ్ = జీవితేశధియమ్.

దస్రసహోదరస్య :— దస్రస్య, సహోదరః = దస్రసహోదరః, తస్య = దస్రసహోదరస్య.

(నలపక్షమున) పరేతరాజౌ :- పరే, చ, ఇతరే చ = పరేతరే. పరేతరేషామాజిః = పరేతరాజిః, తస్యాం = పరేతరాజౌ.

దస్రసహోదరస్య :- దస్రస్య, సహోదరః = దస్రసహోదరః, తస్య =దస్రసహోదరస్య.

భావము

(యమపక్షమున) ఈ యముఁడొక్కఁడే ప్రేతల పంక్తియందు ప్రాశవమునుఁబొందుచున్నాఁడు. అశ్వినీ కుమారుల సోదరుఁడగు యమునికి ప్రాణుల మధ్య యధికమైన ప్రాణివర్గము వశ్యమైయుండునుగదా! ఓ ముగ్ధా! అందువలన నీ పురుషునియందు యమబుద్ధినుంచుము. 18

(నలపక్షమున) ఈ నలుఁడొక్కఁడే, శత్రువులమధ్యను, తనవారిమధ్యను నేర్పుడు యుద్ధమున సామర్థ్యమును వహించియున్నాఁడు. అశ్వినీకుమారులతో సమానమైన యీ నలునకు పృథివ్యాది పంచభూతముల మధ్య ఈ భూమి వశ్యమైయున్నది. కాన, నీ నలుని విషయమున జీవితేశబుద్ధిని ననగా ప్రియుఁడను బుద్ధినుంచుము. 18

శ్లో॥ గుమ్భో గిరాం శమననైషధయోః సమాసః
శఙ్కామనేకనలదర్శనజాతశఙ్కే.
చిత్తే విదర్భవసుధాధిపతేః సుతాయాః
యన్నిరమ్మే ఖలు తదేష పిపేష పిష్టమ్. 19

ప॥ వి॥ గుమ్ఫః - గిరాం - శమననైషధయోః - సమానః - శఙ్కామ్ - అనేకనందర్శనజాతశఙ్కే - చిత్తే - విదర్భవసుధాధిపతేః - సుతాయాః - యత్ - నిర్మమే - ఖలు - తత్ - ఏషః - పిపేష - పిష్టమ్.

అర్థము : శమననైషధయోః శమన = యమునికిని, నైషధయోః = నలునికిని, సమానః = సమానమైన, ఏషః = ఈ, గిరాం = మాటలయొక్క, గుమ్ఫః = గుమ్ఫనము, అనేకనలదర్శనజాతశఙ్కే, అనేక = పెక్కండ్రగు, నల = నలులను, దర్శన = చూచుటవలన, జాత = కల్గిన, శఙ్కే = సందేహముతోఁగూడిన, విదర్భవసుధాధిపతేః = విదర్భదేశమునకు ప్రభువైన భీమనలపతియొక్క, సుతాయాః = కుమార్తెయొక్క, చిత్తే = మనస్సునందు, శఙ్కాం = సందేహమును, నిర్మమే ఇతియత్ = కల్గించినదనుటయేదిగలదో, తత్ = అది, పిష్టం = పిండిని, పిపేష = పిసికినది. పిసికిన దానిని పిసుకుట యను పిష్టపేషణ దోషగ్రస్తమైనది.

వి: ఇచ్చట శంకితయైన దమయన్తికి మరల శంకను గల్గించుటయను వాక్యార్థమునకును, పిష్టపేషణ వాక్యార్థమునకును సాదృశ్యమువలన నసంభవద్వస్తుసంబంధమును జెప్పుటవలన నిదర్శనాలఙ్కారము.

సమాసములు

శమననైషధయోః :- నిషధానాంరాజా = నైషధః శమనశ్చ, నైషధశ్చ = శమననైషధౌ, తయోః = శమననైషధయోః

అనేకనలదర్శనజాతశఙ్కే :- అనేకేచతేనలాశ్చ = అనేకనలాః, అనేకనలానాం, దర్శనం = అనేకనలదర్శనం. అనేకనలదర్శనేన, జాతా, శఙ్కాయస్మిన్ తత్ = అనేకనలదర్శనజాతశఙ్కమ్. తస్మిన్ = అనేకనలదర్శనజాతశఙ్కే.

విదర్భవసుధాధిపతేః :- విదర్భాణాంవసుధా = విదర్భవసుధా, విదర్భ

వసుధాయాః, అధిపతిః = విదర్భవసుధాధిపతిః, తస్య = విదర్భ వసుధాధిపతేః,

భావము

ఈ సరస్వతీదేవియొక్క మాటలు యమునికిని నలునకును సమానముగ నుండినవై పెక్కునలులను చూచుటచే సందేహించిన దమయన్తి చిత్తమునందు మఱల సందేహమును గల్గించి పిష్టపేషణన్యాయమునకీ విషయమును గోచరింపఁ జేసినది పిసికిన వస్తువును మఱల పిసుకుట పిష్టపేషణము. బహునల దర్శనముచే సందేహగ్రస్తమైన దమయన్తి మనస్సున సరస్వతీ వచనములు మఱల సందేహమునుఁగల్గించుట పునరుక్తమై పిష్టపేషణమైనదని యాశయము. 19

శ్లో॥ తత్రాఽపి తత్రభవతీ భృశసంశయాలో
రాలోక్య సా విధినిషేధనివృత్తిమస్యాః.
పాథఃపతిం ప్రతిధృతాభిముఖాఙ్గులీక
పాణిః క్రమోచితముపాక్రమతాఽభిధాతుం. 20

ప॥వి॥ తత్ర - అపి - తత్ర భవతీ - భృశసంశయాలోః - ఆలోక్య - సా - విధినిషేధనివృత్తిమ్ - అస్యాః - పాథః పతిం - ప్రతి - ధృతాభిముఖాఙ్గులీక పాణిః - క్రమోచితమ్ - ఉపాక్రమత - అభిధాతుమ్.

అర్థము :- తత్ర భవతీ = పూజ్యురాలైన, సా = ఆ సరస్వతీదేవి, తత్రాఽపి = ఆయమునియందును, భృశసంశయాలోః; భృశ = మిక్కిలి, సంశయాలోః = సందేహించుచున్న. అస్యాః = ఈదమయన్తియొక్క, విధినిషేధయోః = అంగీకార - తిరస్కారములయందు, నివృత్తిం = అభావమును, అనగా నుదాసీనతను, ఆలోక్య = చూచి, క్రమోచితం క్రమముగా ప్రాప్తమైన, పాథః పతింప్రతి = వరుణునిఁగూర్చి, ధృతాభిముఖాఙ్గులీక = ఎదుట నుంచబడిన వ్రేలుగల, పాణిః = హస్తముతోఁ గూడినదై, అభిధాతుం = చెప్పుటకు, ఉపాక్రమత = ప్రారంభించినది.

సమాసములు :

తత్రభవతీ - సాభవతీ = తత్రభవతీ

భృశసంశయాలో:- సంశేతే ఇతి సంశయాలుః, భృశం, సంశయాలుః భృశసంశయాలుః. తస్యాః = భృశసంశయాలోః

విధినిషేధనివృత్తిమ్:- విధిశ్చ, నిషేధశ్చ = విధినిషేధౌ, విధినిషేధయోః, నివృత్తిః = తామ్ = విధినిషేధనివృత్తిమ్.

పాథఃపతిమ్ :- పాథసాం, పతిః = పాథఃపతిః, తమ్ = పాథఃపతిమ్.

ధృతాభిముఖాంగులీకపాణిః :- ధృతాః, అభిముఖాః, అంగుల్యః, యేనసః = ధృతాభిముఖాంగులీ ః. ధృతాభిముఖాంగులీకః, పాణిః, యస్యాస్సా = ధృతాభిముఖాంగులీక పాణిః.

క్రమోచితమ్ :- క్రమేణ, ఉచితః = క్రమోచితః. తమ్ = క్రమోచితమ్.

భావము :

పూజ్యురాలగు సరస్వతిదేవి యమునిఁజూచి మిక్కిలి సందేహించుచున్న యా దమయన్తియొక్క యౌదాసీన్యమును ననగా యముని విషయమున "ఔనని' గాని "కాదని కాని" యేమియు చెప్పక యుండుటను గాంచి జలాధిపతియగు వరుణుని తన వ్రేళ్ళతో ఁజూపి చూపుచు నుడువదొడగెను. 20

శ్లో॥ యా సర్వతోముఖతయా వ్యవతిష్ఠమానా
యాదోరణైర్జయతి నైకవిదారికాయా.
ఏతస్య భూరితరవారినిధిశ్చమూః సా
యస్యాః ప్రతీతివిషయః పరతోనరోధః. 21

ప్ర|వి॥ యా - సర్వతోముఖతయా - వ్యవతిష్ఠమానా - యాదోరణైః - జయతి

- నైకవిదారికాయా - ఏతస్య - భూరితరవారినిధిః - చమూః - సా - యస్యాః - ప్రతీతివిషయః - పరతః - న - రోధః.

:- (వరుణపక్షమున) యా = ఏ, చమూః = సేన, సర్వతోముఖతయా = జలముగానుండుటచే, వ్యవతిష్ఠమానా = నియతస్థితిని బొందినదై, నైకవిదారికా; నైక = పెక్కైన, విదారికా = నీరునిలచిన గుంటలుగలదై, సముద్రరూపమును వహించినదై. యాదోరణైః; యాదః = జలజంతువులయొక్క, రణైః = శబ్దములచే, జయతి = గోచరించుచున్నది. యస్యాః = సముద్రరూపమైన యేసేనకు, పరతః ఆవల, రోధఏవ = తీరమే, ప్రతీతి విషయఃన = కానరాదు. ఏతస్య ఈ వరుణునియొక్క, సా = ఆసేన, భూరితరః = మిక్కిలి, గొప్పదైన, వారినిధిః= సముద్రము.

(నలపక్షమున) సర్వతోముఖతయా = సర్వవ్యాపకముగా, వ్యవతిష్ఠమానా = ఉన్నదియు, నైకవిదారికాయా; నైక = పెక్కుశత్రువులను, విదారి = సంహరించుచున్నదైన, కాయా = శరీరము గలదియు, యాచమూః = ఏసేన, దోరణైః = భుజములయొక్క యుద్ధములచే, జయతి = జయించుచున్నదో, యస్యాః = ఏ సేనకు, పరతః = శత్రువునుండి, రోధః = ప్రతిరోధము, ప్రతీతివిషయః = జ్ఞానగోచరముగా, న = లేదో, ఏతస్య = ఈ నలునియొక్క, సా = ఆసేన, భూరితరవారినిధిః; భూరి = అధికమైన; తరవారి = ఖడ్గములకు, నిధిః = గనిగానున్నది.

సమములు :

- (వరుణపక్షమున) సర్వతోముఖతాయా :- సర్వతో ముఖం, యస్యతత్= సర్వతోముఖం. సర్వతోముఖస్య, భావః = సర్వతోముఖతా, తయా = సర్వతోముఖతయా.

యాదోరణైః :— యాదసాం, రణాః = యాదోరణాః, తైః = యాదోరణైః.

నైకవిదారకాః ;— నైకేచతేవిదారకాశ్చ = నైకవిదారకాః

భూరితరవారినిధిః :— అత్యంతం, భూరి=భూరితరః; భూరితరశ్చాసౌ వారినిధిశ్చ = భూరితరవారినిధిః.

(నలపక్షమున) సర్వతోముఖతయా :— సర్వతః,ముఖాని, యస్యాస్సా =సర్వతోముఖా, సర్వతోముఖాయాః, భావః = సర్వతోముఖతా, తయా = సర్వతోముఖతయా.

దోరణైః :— దోష్ణాం, రణాః = దోరణాః, తైః = దోరణైః.

నైకవిదారకాయాః :— న, ఏకే = అనేకే, నైకాన్, విదారయ న్తీతి= నైకవిదారాః, నైకవిదారాః, కాయాః, యస్యాస్సా = నైకవిదారకాయా.

భూరితరవారినిధిః :— భూరయశ్చతే, తరవారయశ్చ = భూరితరవారయః, భూరితరవారీణాం, నిధిః = భూరితరవారినిధిః.

ప్రతీతివిషయః :— ప్రతీతేఃవిషయః = ప్రతీతివిషయః.

భావము :

(వరుణవిషయమున) ఆసేన యనగా వరుణుని సేన జలముగా నుండుటచే నన్నివైపులకు వ్యాపించుచున్నది. ఆ జలసేన పాయలుచే నక్కడక్కడ చిన్న చిన్న బావులవంటి గుంటలేర్పడి యున్నవి. ఆ సేన సముద్రము వంటిదై జల జన్తువుల ధ్వనులతో గూడియున్నది. ఆ సేనా సాగరమునకు నావలిగట్టు కానరాదు. ఇట్టి వరుణుని సేన గొప్ప సాగరమేయగుచున్నది.

(నలపక్షమున) అనలుని సేన పెక్కు మార్గములలో సంచరించుచున్నది. అది పెక్కు శత్రువులను సంహరింపగల దేహములతో గూడియున్నది. ఆసేన భుజయుద్ధములతో విజయమందుచున్నది. ఆ సేనకు శత్రువులవలన ముట్టడి లేదా అడ్డగింపు కానరాదు. ఇట్టి నలుని సేన పెక్కుఖడ్గములు మున్నగు నాయుధములకు నిధిగానున్నది.

శ్లో॥ నాసీరసీమని ఘనధ్వని రస్య భూయాన్
కుమ్భీరవాన్ సమకరః సహదానవారిః
ఉత్పద్మకాననసఖః సుఖమాతనోతి
రత్నైరలఙ్కరణభావమితై ర్నదీనః 22

ప॥వి॥ నాసీరసీమని - ఘనధ్వనిః - అస్య - భూయాన్ - కుమ్భీరవాన్ - సమకరః - సహదానవారిః - ఉత్పద్మకాననసఖః - సుఖమ్ - ఆతనోతి - రత్నైః - అలంకరణభావమ్ - ఇతైః - నదీనః.

అర్థము (వరుణ పక్షమున) నాసీరసీమని = ఆజలసేనయొక్క ముంగిట, ఘనధ్వనిః = గొప్పధ్వని, భూయాన్ = అధికము, కుంభీరవాన్ = మొసళ్ళు గల్గినదియు, సమకరః = మకరములతోఁగూడినదియు (కుంభీరవములు, మకరములు మొసళ్ళలో జాతిభేదములు) సహదానవారిః = శేషశాయియగు విష్ణువుతోఁగూడినదియు, ఉత్పద్మకానన సఖః; ఉత్పద్మ = వికసితపద్మములయొక్క, కానన = వనములతో, సఖః= కూడినదియునగు, నదీనః = నదులకు నీశుడైనట్టి యనగా భర్తయైనట్టి సముద్రము, అలం = మిక్కిలి, కరణభావం = సాధనత్వమును, ఇతైః = పొందినట్టి, రత్నైః = శ్రేష్ఠవస్తువులచే, అస్య = ఈ వరుణునకు, సుఖం = సుఖమును, ఆతనోతి = చేయుచున్నది.

(నలపక్షమున) ఘనధ్వనిః = మేఘధ్వని వంటి ధ్వనితో గూడినదియు, భూయాన్ = పెక్కైనదియు, సమ - కరః = సమానమైన తొండము కలదియు, ననగా పొడుగు, పొట్టి, లావు, సన్నము కాక మొదలునుండి తుదివరకు సమానమైన తొండమును గలదియు, సహదానవారిః = మదోదకముతోఁగూడినదియు, ఉత్పద్మకాననసఖః; ఉత్పద్మక = పద్మకములను తెల్లనిమచ్చలుగల, ఆనన = ముఖముతో, సఖః = గూడినదియు, అలంకరణభావం = అలంకారముగానుండుటను, ఇతైః= పొందినట్టి, రత్నైః = రత్నములచే, నదీనః=శూన్యము గానిదియునగు, కుంభీ = ఏనుగ, సుఖం = సుఖముగా, నాసీరసీమని = సేనయొక్క

పూర్వభాగమున, రవాన్ = బృంహిత ధ్వనులను, ఆతనోతి = చేయు చున్నది.

సమాసములు

(వరుణపక్షమున) నాసీరసీమని :- నాసీరస్య, సీమా = నాసీరసీమా, తస్మిన్ = నాసీరసీమని.

ఘనధ్వనిః :- ఘనశ్చాసౌధ్వనిశ్చ = ఘనధ్వనిః

కుంభీరవాన్ :- కుమ్భీరవాః అస్మిన్సంతీతి = కుమ్భీరవాన్.

సమకరః :- మకరైః సహవర్తతఇతి = సమకరః.

సహదానవారిః :- సహదానవారిః యస్యసః = సహదానవారిః.

ఉత్పద్మకాననసఖః :- ఉత్ఫుల్లానిచతాని, పద్మానిచ = ఉత్పద్మాని. ఉత్పద్మానాం, కాననాని = ఉత్పద్మకాననాని. ఉత్పద్మకాననానాం, సఖా = ఉత్పద్మకాననసఖః.

నదీనః - నదీనామినః = నదీనః.

(నలపక్షమున) ఘనధ్వనిః :- ఘనస్యేవధ్వనిఃయస్యసః = ఘనధ్వనిః,

కుంభీ :- కుంభః అస్య అస్తీతి = కుమ్భీ.

సమకరః :- సమఃకరఃయస్యసః = సమకరః

సహదానవారిః :- దానస్య, వారి=దానవారి. సహదానవారి, యస్యసః =సహదానవారిః.

ఉత్పద్మకాననసఖః :- ఉద్గతాని, పద్మకాని, యస్మిన్ తత్ = ఉత్పద్మకం, ఉత్పద్మకంచతత్ ఆననంచ = ఉత్పద్మకాననం. ఉత్పద్మకాననస్య, సఖా = ఉత్పద్మకాననసఖః

అలంకరణభాజమ్ :- అలంకరణస్య, భావః = అలంకరణభావః=తమ్ = అలంకరణభావమ్.

భావము

(వరుణపక్షమున) ముందుభాగము ననగా గట్టుదగ్గర గొప్పధ్వనిని గల్గి నక్రములు, మకరములను జాతులకుఁజెందిన మొసళ్ళతో వరుణునిసేన యనగా జలరాశి గొప్పఘోషను (జేయుచున్నది. కడలిగట్టు నంచున్నంతటిరొద కడలి నందుండదు. కావున కడలి గట్టుననే యీ మహాధ్వని వర్ణితము. మఱియు కడలి మధ్య శ్రీమహావిష్ణువు శేషశాయిగా వెలసియున్నాడు. అదిగాక నదీపతియగు సముద్రుడు వికసిత పద్మవనములతోఁ గూడి యమూల్యములగు రత్నాది సాధనములతో నతనికి సుఖమునుఁగల్గించుచున్నాడు. 24

(నలపక్షమున) మేఘధ్వనివంటి ఘీంకారముగల్గినదియు, అనేకమైనది యును, నంతట హెచ్చుతగ్గులు లేక సమమైన తొండముగలదియు, దానోదక ముతో గూడినదియు పద్మకములనెడి తామ్రవర్ణముగల బిందువులతోఁగూడి నదియు, రత్నాద్యలంకారములతో శోభించునదియునగు నీనలుని యేనుగ సుఖ ముగా యుద్ధ ప్రాఙ్గణమున ఘీంకారములనుఁజేయుచున్నది. 22

శ్లో॥ సస్యందనైః ప్రహరణైః ప్రతికూలపాతం
కా వాహినీ న తనుతే పునరస్యనామ·
తస్యా విలాసవతి కర్కశతాశ్రితాయా
బ్రూమః కథం బహుతయా సికతా వయం తాః.

ప॥వి॥ సస్యందనైః - ప్రహరణైః - ప్రతికూలపాతం, కా - వాహినీ - న - తనుతే - పునః - అస్య - నామ - కస్యాః - విలాసవతి! - కర్కశ తాశ్రితాయాః - బ్రూమః - కథం - బహుతయా - సికతాః - వయం - తాః.

అర్థము :— (వరుణపక్షమున) హే విలాసవతి! = ఓ దమయన్తీ, అస్య = ఈ వరుణునికి సంబంధించినదైన, కాపునఃవాహినీ = ఏ నది, సస్యందనైః = ప్రవణముతో గూడిన అనగా, నవిచ్ఛిన్నముగా పాఱు

నట్టి యని యర్థము. ప్రవహజైః = ప్రవాహములతో ననగా నలలతో, ప్రతికూలపాతం; ప్రతికూల = ఒక్కొక్క గట్టునందును, పాతం = పడుటను, నతనుతేనామ? = చేయదాయేమి? అనగా నొక్కొక్క గట్టును తప్పక పడవైచునని యర్థము. కించ = మఱియు, తస్యాః = ఆ నదికి సంబంధించినవియును, కర్కశతాశ్రితాః: కర్కశతా = కాఠిన్యమును, శ్రితాః = పొందిన, యాః = ఏ, సికతాః = ఇసుకలు గలవో, తాః = వానిని గూర్చి, బహుతయా = ఆధిక్యముగానుండుటచే వయం = మనము, కథం = ఎట్లు వాని సంఖ్యను, బ్రూమః = చెప్ప గలము?

(నలపక్షమున) సస్యందనైః = రథములతో నుపలక్షితములగు, ప్రవహజైః = చిట్టిబండ్ల తోఁడ, అస్య = ఈ నలునియొక్క, కాపునర్వాహినీ = ఏసేన, ప్రతికూలపాతం: ప్రతికూల = ప్రతికూలురైన శత్రువుల యొక్క, పాతం = నాశమును. నతనుతే = చేయదా? (కించ = మఱియు) కర్కశతాశ్రితాః: కర్కశత = వందలకొలది తెల్ల గుఱ్ఱములను, ఆశ్రితా = పొందిన, తస్యాః = ఆ సేనయొక్క, అసికతాః = ఖడ్గధారిత్వములను గూర్చి, బహుతయా = అధికముగా నుండుటచే, వయం = మనము, కథం = ఎట్లు, బ్రూమః = లెక్కించి చెప్ప గలము.

భావము :

(వరుణపక్షమున) ఓ దమయన్తీ! ఈ వరుణునికి సంబంధించిన యేనది యవిచ్ఛిన్నముగా పాఱు ప్రవాహముల తోడను, నలలతోడను, గట్టులను పడ గొట్టుట లేదు. తప్పక పడగొట్టుచున్నది. మఱియు నానదికి సంబంధించిన కఠినములగు నిసుకలు లెక్కలేనివి కాన వానిఁగూర్చిన లెక్కను మనమెట్లు చెప్పగలము.

(నలపక్షమున) మహారథములతో గూడిన యుపరథములతో సాగుచున్న యానలునకి సంబంధించిన యేసేన ప్రతికూలురగు శత్రువులను సంహరించదు.

తప్పక సంహరించును. వందలకొలది తెల్లగుఱ్ఱములతో ప్రకాశించు నాసేనలో ఖడ్గధారులు పెక్కులు. వారిని లెక్కించి యెట్లు చెప్పగలము.

శ్లో॥ శోణం పదప్రణయినం గుణమస్యపశ్య
కిఞ్చాస్య సేవనపరైవ సరస్వతీ సా.
ఏనం భజస్వ సుభగం భువనాధినాథం
కేవా భజన్తి తమిమం కమలాశయా న. 24

ప॥వి॥ శోణం - పదప్రణయినం - గుణమ్ - అస్య - పశ్య - కిం - చ - అస్య - సేవనపరా - ఏవ - సరస్వతీ - సా - ఏనం - భజస్వ - సుభగం - భువనాధినాథం - కే - వా - భజన్తి, తమ్ - ఇమం - కమలాశయా - న.

అర్థము :- (వరుణపక్షమున) హేసుభగే = ఓ సౌభాగ్యవతి! అస్య = ఈ వరుణునియొక్క, పదప్రణయినం = పాదముల యందాసక్తి గల్గిన, గుణం = గుణముగల్గిన. యనగా రక్తవర్ణమగు జలముగల్గిన, శోణం = శోణమను పేరుగల్గిన నదమును, పశ్య = చూడుము. కించ = మరియు సా = ఆసరస్వతీ నదియు, అస్య = ఈవరుణునికి, సేవనపరైవ = సేవయందాసక్తి గల్గినదే. తతః = అందువలన, భువనాధినాథం; భువన = ఉదకములకు, అధినాథం = ప్రభువైన, సుభగం = సౌందర్యవంతుడగు వరుణుని, భజస్వ = పొందుము. తమ్ = ఆ, ఇమం= ఈవరుణుని, కేవా = ఎవ్వరు,లేక-ఏ, కమలాశయా, కమల = జలమునకు, ఆశయా = ఆశ్రయములగు కొలనులు, కమల = ఉదకమందలి, ఆశయా = ఆశచే, నభజన్తి = పొందరు లేదా పొందవు.

(నలపక్షమున) = అస్య = ఈ నలునియొక్క, పదప్రణయినం = పాదములయందాసక్తి గల్గిన, అనగా పాదతలమునందు కానవచ్చు, శోణం ఎఱ్ఱటి, గుణం = గుణమును, పశ్య = చూడుము. అది భాగ్యచిహ్నము. (కించ) = మఱియు, సా = ఆసరస్వతీదేవి, అస్యైవ =

ఈనలునియొక్కయే, సేవనపరా = సేవించుటలో నాసక్తిగల్గినది. అనగా నితడు లక్ష్మి సరస్వతుల కిరువురికిని నివాసస్థానమని యర్థము. తతః = అందువలన, భువనాధి నాథం = లోకములకధిపతియగు. సుభగం = సుందరుడైన ఏనం = వీనిని, భజస్వ పొందుము. కేవా = ఎవ్వరు తమ్ = ఆ. ఇమం = ఈనలుని, కమలాశయా; కమలా = లక్ష్మి యందలి, అశయా = ఆశచే, నభజన్తి = పొందరు.

సమాసములు :

(వరుణపక్షమున) కమలాశయా:-

కమలే, ఆశా = కమలాశా, తయా = కమలాశయా. లేదా కమస్య ఆశయా. = కమలాశయా. (వరుణ నల పక్షములయందు)

పదప్రణయినం :- పదయోః ప్రణయీ = పదప్రణయీ, తమ్ = పదప్రణయినమ్.

సేవనపరా :- సేవనేపరా = సేవనపరా.

భువనాధినాథం :- భువనస్య, అధినాథః = భువనాధి నాథః, తమ్ = భువనాధినాథం.

(నలపక్షమున) కమలాశయా - కమలాయామాశా = కమలాశా, తయా = కమలాశయా.

భావము :

(వరుణపక్షమున) ఈ వరుణుని పాదములను సేవించునట్టి యెఱ్ఱనీరు గల్గిన శోణనదమును చూడుము. అట్లే సరస్వతినదియు నితని సేవయందే ఆసక్తమైయున్నది. ఏలయనగా - ఇతడు సకలనదీ నదములకును, ప్రభువు గదా? అట్టి జలాధిపతియగు వరుణుని పొందుము. ఇట్టి సౌభాగ్యముగల వరుణుని జలాధారములగు కొలంకులు లేదా జలమందలి యాశచే ప్రజలు ముగ్గగు వారు ఏలయాశ్రయింపరు. తప్పక యాశ్రయింపగలరు.

(నలపక్షమున) — ఈనలుని పాదము క్రింద తామ్రవర్ణమును జూడుము. ఇట్టు కాలి యడుగు ఎఱ్ఱగనుండుట భాగ్యచిహ్నము. మఱియు నాద్దేవతయగు సరస్వతియు నితనినాశ్రయించి యున్నది. అనగా నితడు లక్ష్మీ సరస్వతుల కిరువురికిని నివాసస్థానము. అందువలన లోకనాథుండును సుందరుడునగు నితనినాశ్రయింపుము. ఎవ్వరు ధనకాంక్షచే నితనినాశ్రయింపరు? 24

శ్లో॥ శఙ్కాలతాతతి మనేకనలావలమ్బాం
వాణీ స వర్ధయతు తావదభేదికేయం.
భైమోద్భవాం ప్రతినలేచ జలేశ్వరేచ
తుల్యం తథాఽపి యవదర్ధయదత్ర చిత్రమ్. 25

ప॥వి॥ శఙ్కాలతాతతిమ్ - అనేకనలావ- మ్బాం - వాణీ - న - వర్ధయతు - తావత్ - అభేదికా - ఇయం - భీమోద్భవాం - ప్రతి - నలే - చ - జలేశ్వరే - చ - తుల్యం - తథా - అపి - యత్ - అవర్ధయత్ - అత్ర - చిత్రమ్.

అర్థము :— జలేశ్వరే = జలాధిపతియగు వరుణునియందును, నలేచ = నలుని యందును, తుల్యం = సమానముగా, (ప్రయుక్తా) ప్రయోగించబడిన, భైమీంప్రతి = దమయన్తిని గూర్చి. అభేదికా = రెంటిలో నొక్కదానిని నిర్ణయించుటకు సాధనముకాని, ఇయం = ఈ సరస్వతీదేవి యొక్క వాక్కు, అనేకనలావలమ్బాం; అనేక = పెక్కైన, నల = నలులను, అవలమ్బాం = ఆశ్రయముగా గల్గిన లేదా, అనేక = పెక్కైన. నల నలమవి చెప్పబడు తెగగొట్టుటకు సాధ్యముగాని గడ్డిని నాధారముగా గల్గినదై, శఙ్కాలతాతతిమ్ = సందేహములనెడి తీగెల సంతతిని, న వర్ధయతుతావత్ = ఛేదింపకయుండు గాత - ఏలయనగా సమానధర్మ ములుగల వస్తువులను జూచినపుడు సందేహము సహజము కాన సమా

నార్థకములైన సరస్వతీ వాక్కులు, వారిలో సత్కనలుడెవ్వడను సందేహ మును నివృత్తి చేయక పోవుటలో నాశ్చర్యము లేదు. తథాపి = అయి నను, అవర్ధయత్ఇతియత్ = సంశయమును ఛేదించెననుట యేదికలదో, తత్ = అది, అత్ర = ఇచ్చట. చిత్రమ్ = ఆశ్చర్యకరమైనది. ఛేద నార్థకమైనపుడు ఏది ఛేదింపలేదో అదియే యిచ్చట ఛేదించెను గాన విరోధము. కాన నాశ్చర్యకరమైనది. "అవర్ధయత్ వర్ధయామాస" అని వృద్ధ్యర్థమును జెప్పుటవలన విరోధమునకు పరిహారము. నలయను పేరు నలతీగెల సమూహమునువలె నలునినాధారముగాఁజేసుకొనిన ఇతడు నలుడా? ఇతడునలుడా? యను సందేహ పరమ్పరనిది ఖండించలేదు. పైగా వృద్ధినేపొందినది కాన నిది చాలా దయనీయమైనవిషయము. ఇచ్చట నన్వయ భేదముచే నర్థభేదములు పెక్కులుచెప్పఁబడుచున్నవి. -ఇయం= ఈసరస్వతి, భీమోద్భవాం=దయన్తినుద్దేశించి, అనేకనలావ మ్బాం;అనేక = పెక్కండ్రైన, నల = నలులను, అవలమ్బాం = విషయముగా, గల్గిన, శఙ్కాలతాతతిం = సంశయములనెడి తీగల సమూహమును, నవర్ధయతుతావత్ = పూరింపకయుండునా? అనగా తప్పకవర్ధిల్లజేయునని యర్థము. లేదా - నవర్ధయతు = నవర్ధికరోతు నూతనవృద్ధికలదిగా చేయదా? అనగా చేయుననియర్థము. యనగా, అభేదికా = నలవరుణులతో విశేషమును చూపనిదై యున్నది. సమాన ధర్మములను, జూచినపుడు సంశయము వర్ధిల్లునేగాని తఱుగదు (కాన) ఈ విషయమునందాశ్చర్యములేదు. అయినను నలునియందును,వరుణుని యందును సమానముగా నొక్కకాలమునందు సంశయలతా పరమ్ప రను నభివృద్ధి చేయుటయను విషయమున నాశ్చర్యము గలదు ఏలయ నగా నలవణులను విషయమునకు సంశయ కర్మత్వమేగానిసంశయక ర్తృత్వములేదుగదా! లోకమునందు దూరమందున్న పురుషునియందు పురుషత్వమును, స్థాణుత్వమునుఁతెలిసికొనక, యూర్ధ్వత్వమనగా నెత్తు గా నుండుట యనుధర్మమును తదితర స్తంభసామ్యమును, తెలిసికొని, తటస్థుడగు పురుషుడు'' స్థాణుర్వాపురుషోవా" అనిసందేహించును. కాని యాపురుషుడే" ఎత్తుగనున్నతన్ను 'జూచుకొని" తన్ను "నేనాలేకస్తం

భమా" యని సందేహింపడు. కావున నలవరుణుల విషయమున దమయన్తికి సందేహము సరియైనది. స్థాణ్వాదివిషయములకు సందేహము వచ్చిననే యాశ్చర్యమని యాశయము. విరోధపరిహారము - సమానకాలమందు క్రమముగా, నలునియందు, శర్మాంబుతాతతిమ్; శం=సుఖమునకు, కాలతాతతిం = నల్లదనముయొక్క యాధిక్యమును, నవర్ధయతు = వర్ధిల్లజేయదాయేమి? తప్పక వర్ధిల్లజేయునని యర్థము. అదియుక్తమే - సరస్వతీదేవి వీనిని నలుడని చెప్పినచో నప్పుడు నాయెడ ననురక్తురాలగు దమయన్తి నేననెడి భ్రాంతితో వీనినే వరించియుండెడిది. కాని, దానిని సరస్వతీదేవి చేయలేదు. ఏలయనగా; వరుణుని గూడ శ్లేషయందిమిడ్చి వర్ణించినది కాన నలునియందు సుఖము కల్గినది ఒకవేళ సరస్వతి నన్ను "నలుడే ఇతడని" చెప్పియున్నచో నప్పుడు నలుడను బుద్ధిచే దమయన్తి నన్నే వరించియుండెడిది. కాని యామెయట్లు చేయలేదు. నాతో గూడినట్లే నలుని వర్ణించినది. కాన దుఃఖముచే వరుణుని యందు, నధికముగా నల్లదన మేర్పడినది. ఆనల్లదనముకూడ తక్కిన నలుగురిని వరించనందువలన పెక్కండ్రు నలులను నాధారముగ జేసికొన్నది. లేదా నాయెడ సందేహముతో నొకవేళ వరుణుని వరించినచో, నల సందేహమువలన నన్నుగూడ వరించవచ్చునని క్రమముగా నల వరుణుల సందేహపరంపరలను వర్ధిల్లజేయుచుండినది. అనేక నలులను విషయీకరించుకొనిన దమయన్తి యొక్క సందేహపరంపరను సరస్వతి వాక్కులు ఛేదింపకయుండును గాత. ఏలయనగా ఆమె యొక్క వాక్కు అభేదికా= నలవరుణుల భేదమును ప్రతిపాదింపజాలనిది. ఛేదించుటలో శక్తి లేని కత్తి మున్నగునవి పెక్కు గడ్డిపోచలతో గూడిన తీగల సమూహమును ఛేదింపక యుండుట యాశ్చర్యకరము గాదు. కాని దమయన్తినుద్దేశించి, నలునివిషయమందును, వరుణుని విషయమందును, సంశయ పరమ్పరను నొక్కకాలమందే తెగగొట్టె ననుట యాశ్చర్యకరము. ఏదితెగగొట్టదో అది తెగగొట్టె ననుట విచిత్రము. నాసందేహమువలన వరుణుని దమయన్తి వరించునని భ్రాంతి. అట్లేనలుడను సందేహముతో తన్ను వరించునని వరుణునికి భ్రాంతి. వరుణునిచెప్పు శబ్దముండుట

వలన, శ్లేష - వక్రోక్తిమున్నగు వానినిఁదెలిసిన దమయన్తి వరుణుని వరించదను నిర్ధారణచే, నలునికి భ్రమ నశించును. నలునియందను రాగముగల దమయన్తి తన్నుచెప్పెడి శబ్దముండుటవలన, తన్ను వరింప నేరదను నిశ్చయముతో వరుణుని భ్రమ నశించును.

సరస్వతీదేవి నా పేరెత్తి నన్ను వర్ణించినది. కాన నన్ను దమయన్తి వరించునోలేదో యను సంశయము, వరుణునికి దీరినది. అట్లే యిప్పుడు నొక్కడనే మిగిలితిని కాన నాయందెయామెయనురక్తురాలు, కాననన్నే వరింపఁగలదని నలుని సందేహము తీరినది. మున్నగు నర్థములీసందర్భ మున నూహ్యములు.

సమాసములు :

శఙ్కాలతాతతిమ్ :- శఙ్కా ఏవలతాః = శఙ్కాలతాః, శఙ్కాలతానాం తతిః = శఙ్కాలతాతతిః, తామ్ = శఙ్కాలతాతతిమ్.

అనేకనలావలమ్బాం :- అనేకేచతే, నలాశ్చ = అనేకనలాః. అనేక నలాః, అవలమ్బః, యస్యాస్సా = అనేకనలావలమ్బా, తామ్ = అనేకనలావలమ్బామ్.

భావము :

సరస్వతీదేవి వరుణుని విషయమందును నలవిషయమందు సమానముగను, వారి భేదమును వెల్లడిఁజేయ చాలనిదిగను, దమయన్తినుద్దేశించి చెప్పిన వాక్కు పెక్కునలులను (నలమనెడి పెక్కు గడ్డిపోచలను) నాధారముగాగొని సందేహ పరమ్పరను ఛేదింపఁజాలదు. ఏలయనగా, సమాన ధర్మములను, అనగా నుచ్చైస్త్వము మున్నగు ధర్మములను, జూచి స్తంభాదులయందు సంశయము గల్గుట సహజముకాని "అవర్ధయత్"ని ఛేదించినట్లు చెప్పుట విరుద్ధము. కాని "వృధు" ధాతువునకు వర్ధనార్థమునుఁజెప్పుటచే, బరిహారము. తక్కిన విశేషార్థములు పైవివరణమున స్పష్టములు.

శ్లో॥ బాలాం విలోక్యవిబుధై రపిమాయిభిస్తై
రచ్ఛద్మితామియమలీకనలీకృతస్వైః।
ఆహస్మతాం భగవతీ నిషధాధిరాజం
నిర్దిశ్యరాజపరిషత్పరిశేషభాజమ్॥ 26

ప॥వి॥ బాలాం - విలోక్య - విబుధైః - అపి - మాయిభిః - తైః - అచ్ఛద్మి తామ్ - ఇయమ్ - అలీకనలీకృతస్వైః - ఆహ - స్మ - తాం - భగవతీ - నిషధాధిరాజం - నిర్దిశ్య - రాజపరిషత్ పరిశేషభాజమ్.

అర్థము - అథ = పిదప, ఇయం = ఈ, భగవతీ = పూజ్యురాలైన సరస్వతి తాం = ఆ, బాలాం = దమయన్తిని, మాయిభిః = మాయావులగు (అతఏవ = కావుననే) అలీకనలీకృతస్వైః అలీకనల = అసత్యనలులుగా, కృత = చేయబడిన, స్వైః = స్వస్వరూపములు గల్గిన, తైః = ఆ, విబుధైరపి = దేవతల చేతను, అచ్ఛద్మితాం = మోసగింపబడని దానినిగా, విలోక్య = చూచి, రాజపరిషత్పరిశేషభాజం, రాజపరిషత్ = రాజసభయందు, పరిశేష = మిగిలియుండుటను, భాజం = పొందిన, నిషధాధిరాజం = నిషధరాజగునలుని, నిర్దిశ్య = చూపి, ఆహస్మ = చెప్పదొడగినది. "పరివేషభాజమ్" అనుపాఠమున నుసరించి, రాజపరిషత్పరివేషభాజం, రాజపరిషత్ = రాజసభయను పరివేషముననగా పరిధిని, భాజం = పొందిన, నలం = నలునిఁగూర్చి (ఇందువలన నలునకు చంద్రత్వము ధ్వనించుచున్నది.) ఆహస్మ = చెప్పఁదొడగెను.

సమాసములు :

మాయిభిః :— మాయాఏషాంఅస్తీతి – మాయినః, తైః = మాయిభిః.
అచ్ఛద్మితామ్ :— ఛద్మకరోతీతి = ఛద్మి, ఛద్మినః భావః, ఛద్మితాః న, ఛద్మితా = అచ్ఛద్మితా, తామ్ = అచ్ఛద్మితామ్.
అలీకనలీకృతస్వైః :— అలీకనలీకృతాని, స్వాని, యైః =అలీకనలీకృతస్వాః, తైః = అలీకనలీకృతస్వైః.

నిషధాధిరాజం :— నిషధానాం అధిరాజః = నిషధాధిరాజః, తం = నిషధాధిరాజమ్

రాజపరిషత్పరివేషభాజమ్ :— రాజ్ఞః, పరిషత్ = రాజపరిషత్, రాజపరిషతః, పరిశేషః = రాజపరిషత్పరిశేషః, రాజపరిషత్పరిశేషం, భజతీతి = రాజపరిషత్పరిశేషభాక్, తమ్ = రాజపరిషత్పరిశేషభాజం,

భావము :

పూజ్యురాలగు సరస్వతి, యా దమయన్తిని మాయను ధరించి యసత్య నల స్వరూపమును దాల్చిన యాదిక్పాలురచే వంచింపబడని దానిగనే గ్రహించినది. ఏలయనగా నా దమయన్తి నలబుద్ధిచే వారిని వరించలేదు. ఆ రాజసభ యందుంజి వరకు మిగిలిన నలునిఁ జేతితో జూపించి యామె చెప్పఁదొడగినది.

శ్లో॥ అత్యాజి లబ్ధ విజయప్రసవస్త్వయా కిం
విజ్ఞాయతే రుచిపదం న మహీమహేన్ద్రః.
ప్రత్యర్థి దానవశతాఽఽహిత చేష్టయాఽసౌ
జీమూతవాహన ధియం నకరోతి కస్య॥. 27

ప॥వి॥ అత్యాజిలబ్ధవిజయప్రసవః - త్వయా - కిం, విజ్ఞాయతే - రుచిపదం - న - మహీమహేన్ద్రః - ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయా - అసౌ - జీమూతవాహనధియం - న - కరోతి - కస్య.

నలునితో నొక్కొక్క శ్లోకమునందు క్రమముగా సింద్రాదులను శ్లేషతో మటించి 27 నుండి 30 శ్లోకములవరకును వర్ణించుచున్నాడు.

అర్థము :- (నలపక్షమున) అత్యాజిలబ్ధవిజయప్రసవః; అత్యాజి = గొప్పయుద్ధములయందు, లబ్ధ = పొందబడిన, విజయప్రసవః = జయమును ఫలము గల్గిన, రుచిపదం = నీ యనురాగస్థానమైన, మహీమహేన్ద్రః = భూమికి దేవేంద్రుడైన (నలుడు), కింనవిజ్ఞాయతే = తెలియబడలేదా యేమి? ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయా; ప్రత్యర్థి = యాచకుల విషయమున

దానవశతా = దానాధీనతచే, ఆహిత = చేయబడిన, చేష్టయా = చేష్టచే, అనగా దానమనెడి చేష్టచే, అసౌ = ఈ నలుడు, కస్య = ఏవనికి, జీమూతవాహన = జీమూతవాహనుఁడను మహాత్యాగియగు విద్యాధర రాజు అనెడి, ధియం = బుద్ధిని, నకరోతి = చేయఁడు? కాన నితడు నలుడని భావము.

(ఇంద్రపక్షమున) లబ్ధవిజయప్రసవః; లబ్ధ = పొందఁబడిన, విజయ = అర్జునుని, ప్రసవః = పుత్రుడుగాఁగల్గిన, రుచిపదం: రుచి = తేజస్సునకు, పదం = స్థానమైన, మహీ = నితోఃత్కృవము గల్గిన, మహేన్ద్రః = దేవేంద్రుడు, త్వయా = నీచేత, అత్యాజి = విడువబడెను, (ఇతి) = అని, కింనవిజ్ఞాయతే = తెలియబడలేదా యేమి? తప్పక తెలియబడినది. ప్రత్యర్థిదానవశతాఽఽహితచేష్టయా; ప్రత్యర్థి = శత్రువులైన, దానవ శత = వందలకొలది రాక్షసుల విషయమున, ఆహిత = చేయబడిన, చేష్టయా = చేష్టచే నసగా శత్రువులను నాశము చేయుట కనుకూలమైన పౌరుషముచే, అసౌ = ఇతడు, కస్య = ఎవ్వనికి, జీమూతవాహనధియం = మేఘవాహనుడనుబుద్దిని ననగా నింద్రుడను బుద్ధిని, నకరోతి = చేయడు? అనగా తప్పక చేయగలడు.

సమాసములు :

(నలపక్షమున) అత్యాజిలబ్ధవిజయప్రసవః :— అత్యంతాః, ఆజయః = అత్యాజయః అత్యాజిషు లబ్ధః = అత్యాజిలబ్ధః, విజయ ఏవ ప్రసవః = విజయప్రసవః, అత్యాజిలబ్ధః విజయప్రసవః, యస్యసః = అత్యాజిలబ్ధ విజయప్రసవః.

రుచిపదం :- రుచేః, పదం = రుచిపదమ్.

మహీమహేన్ద్రః :- మహ్యాః, మహేన్ద్రః = మహీమహేన్ద్రః.

ప్రత్యర్థిదానవశతాఽఽహితచేష్టయా :- అర్థిషు, అర్థిషు, విషయే = ప్రత్యర్థి దానస్య వశతా = దానవశతా, ప్రత్యర్థి, దానవశతా = ప్రత్యర్థి

ప్రవన ర్థిదానవశతా, ప్రత ర్థి దానవశతయా హితా = ప్రత్యర్థిదానవశ తాఽఽహితా, ప్రత్యర్థిదానవశతాహితాచసా, చేష్టాచ = ప్రత్యర్థిదాన వశతాహితచేష్టా, తయా = ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయా.

జీమూతవాహనధియం :- జీమూతవాహనఇతిధీః = జీమూతవాహనధీః. తామ్ = జీమూతవాహనధియం.

(ఇంద్రపక్షమున) లబ్ధవిజయప్రసవః :- విజయ, ఏవ, ప్రసవః = విజయప్రసవః = విజయప్రసవః, లబ్ధః, విజయప్రసవ., యేనసః = లబ్ధవిజయప్రసవః.

రుచిపదం :- రుచీనాం, పదం = రుచిపదం,

మహీ :- మహః, అస్యాఅ స్తీతి = మహీ

జీమూతవాహినధియం :- జీమూతః, వాహనం, యస్యసః = జీమూత వాహనః, జీమూతవాహనఇతి, ధీః. యస్యస, = దేమూతవాహనధీః, తామ్ = జీమూతవాహనధియమ్

భావము :

(నలపక్షమున) (ఓ దమయన్తీ) గొప్ప యుద్ధములయందు విజయమును ఫలమును సంపాదించినవాడును, నీయెడ ననురాగము గల్గినవాడును, భూలోక మునకు ఇంద్రుడైన నలమహారాజును నీవు దిలిసికొనలేదా యేమి? యాచకుల విషయమున దానసిష్ఠ గల్గిన యాతని త్యాగము, ఆతనియందు జీమూతవాహను డను మహాదానపరుని బుద్ధిని గల్గించదాయేను? అనగా తప్పక కల్గించునని యాశయము. జీమూతవాహనుడను విద్యాధరరాజు నాగానంద నాటకమునందు గరుడునికాహారముగా నేర్పడిన శంఖచూడ డను సర్పమునకు బదులు తాను అహారమై యాతనిని రక్షించెననెడి గాథ యిట నను సంధేయము. 27

(ఇంద్రపక్షమున) ఓ దమయన్తీ! అర్జునుని పుత్రునిగా బడసినవాడై పరాక్రమములకు స్థానభూతుడై, నిత్యోత్సవము నను జరయుచున్నవాడై, నీచే వరింపనగు నిరుపమమైన దేవేంద్రుడను నీవు తెలిసికొనలేదా యేమి? తప్పక నీవు తెలి

యును. ఇతడు శత్రుసహస్ర రాక్షసులను పదిలక్షలకోలది-మందిని సంహరించెడి పౌరుషముచే మేఘవాహనుడనగా నింద్రుడను బుద్ధి నెవ్వరికిఁ గల్గింపడు, అంద ఱికిని కల్గించునని యాశయము.

ఇంద్రపక్షమున ఇతడు ఇంద్రుడుగా నిశ్చయింపదగినవాడు. అర్జునుని కుమారునిగాఁ బొంది వంశ విస్తరణమును సంపాదించుకొనినవాడు. లేదా జయ న్తుడనుఁ బుత్రుని గలవాడు. ఇతడు, రుచిపదం = తేజస్సులకు, స్థానమైన వాడు. మహః = ఉత్సవములు గలవాడు మఱియు నితడు ప్రత్యర్థి దానవశతా ఽఽహితచేష్టయా; ప్రత్యర్థిదానవ = శత్రువులగు రాక్షసుల విషయమున, అహిత = ప్రతికూలమగు చేష్టలచే, ఇంద్రబుద్ధి నెవ్వరికిని గల్గింపడు. లేదా- అయం = ఈ యింద్రుడు, త్వయా = నీచే. కిమ్ = ఏల, అత్యాజి = విడవఁ బడెను. అయం = ఇతడు, విజ్ఞాయతేన? = విజ్ఞుడువలె నాచరించుట లేదా? తప్పక విజ్ఞుడే. అట్లే రుచిపదం = కాంతికి స్థానము, న = కాడా? మహీన = ఉత్సవవంతుడు కాడా? ఇటువంటి వానినిఁ బరిత్యజించుటలో గారణము తెలియుట లేదు- మహేన్ద్రుడు నీచేఁ దెలియబడియే విడువఁబడెను. కాన నీవు చేసినది యుక్తమే? లబ్ధవిజయప్రసరః: లబ్ధ = పొందఁబడిన, వి = గరుడపక్షితో (అమృతముఁ దెచ్చునపుడు) జయప్రసరః = జయము యొక్క అధిక్యము గల వాడు - అనగా గరుడునిచే నోడింపబడినవాడని యర్థము. అట్లే అరుచిపదం = అననురాగమునకు స్థానము. అట్లే నమహీ = ఉత్సవరహితుడు. ఏల యనగా నెల్లప్పుడును నతనికి రాక్షస భయము. అట్టి మహేన్ద్రుడు నీకుఁ దెలి యదా యేమి? అనగా తెలియబడినవాడే యని యర్థము. లేదా అత్యాజిలబ్ధవిజయ ప్రసరః; అత్యాజి = గొప్పయుద్ధముల యందు, లబ్ధ = పొందబడిన, వి = గరుడపక్షితో, జయప్రసరః = విజయవ్యాప్తి గలవాడనియు నర్థము. గరుడుని తల్లియగు వినత సవతిచేతనే నోడింపఁబడి యామెకు దాసి గావింపబడినది. అపుడామె పుత్రుడు గరుడుడు స్వర్గమునకుఁ బోయి యింద్రునితో యుద్ధము జేసి యాతని జయించి యమృతముఁదెచ్చి తల్లిని దాస్యము నుండి విడిపించెనను పురాణగాథ యిట నను సంధేయము.

శ్లో॥ యేనామునా బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వ
రాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా బభూవే.
ఆవర్జనం తమనుతే నను సాధు నామ
గ్రాహం మయా నలముదీరిత మేవమత్ర॥ 28

ప॥వి॥ యేన - అమునా - బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా - బభూవే - ఆవర్జనం - తమ్ - అను - తే - నను - సాధు - నామగ్రాహం - మయా - నలమ్ - ఉదీరితమ్ - ఏవమ్ - అత్ర.

అర్థము :- (నలపక్షమున) యేన = ఏ, అమునా = ఈనలునిచే, బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహిమా, బహు = అధికముగా, విగాఢ = అత్యస్తమైన, సురేశ్వర = ఇంద్రులయొక్క. అధ్వ = లోకరక్షణరూపమైన మార్గముగల, రాజ్య = రాజ్యమునందు, అభిషేక = అభిషేకముచే. వికసత్ = వికసించు, మహసా = ఉత్సవములుగల వాడుగాగాని, లేదా తేజస్సులుగలవాడుగా గాని, బభూవే= ఉండబడుట యేర్పడినది అత్ర = ఈ సభయందు, మయా = నాచే, నామగ్రాహం = పేరెత్తి, ఏవం = ముందు చెప్పిన ప్రకారముగా, ఉదీరితం = చెప్పబడిన, నలం = నలుడను పేరుగన, తం = వానిని, అను = అనుసరించి, అనగా లక్ష్యమునందుంచుకొని, తే = నీయొక్క, ఆవర్జనం = ఆకర్షణ, సాధు నను = యుక్తముగదా! ఇతడే సత్యనలుడు వీనిని వరించుట యుక్తమే యని యర్థము.

(అగ్నిపక్షమున) యేన = ఏ, అమునా = ఈఅగ్నిచే, బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా, బహు = అధికముగా, విగాఢ = పిలువబడిన, సురేశ్వర = ఇంద్రుడుమున్నగు దేవతలుగల్గిన అధ్వర = యాగములందు ఆజ్య = ఘృతములను, అభిషేక = లోపల పోయుటవలన, వికసత్ = వర్ధిల్లు, మహసా = తేజస్సుగలవాడుగా,

బభూవే = ఉండబడుట (కలదు) అత్ర = ఈ సభయందు. మయా = నాచే, నామగ్రాహం = పేరెత్తి, ఏవం = ముందుచెప్పిన ప్రకారము, ఉదీరితం = చెప్పఁబడిన, అనలం = అగ్నిదేవుని, అను = అనుసరించి యనగా లక్ష్యము గావించుకొని, తే = నీయొక్క, అవరవం = ఆకర్ణణ, సాధునను = యుక్తమేగదా,

సమాసములు :

(నలపక్షమున) బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా :- బహు విగాఢః = బహువిగాఢః. సురేశ్వరస్య, అధ్వా = సురేశ్వరాధ్వా. బహువిగాఢః, సురేశ్వరాధ్వా, యస్మిన్ తత్ = బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వ. బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వ, చ, తద్, రాజ్యంచ = బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యం, బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యే, అభిషేకః = బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకః, బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకాత్, వికసంతి, మహాంసి, యస్యసః = బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వ రాజ్యాభిషేకవిక సన్మహాః. తేన = బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వ రాజ్యాభిషేక వికసన్మహసా .

నామగ్రాహం :- నామ, గృహీత్వా = నామగ్రాహమ్.

(అగ్నిపక్షమున):-బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్యరాజ్యాభిషేకవికసన్మహసా: బహు, విగాఢాః, = బహువిగాఢాః సురేశ్వరాః, యేషుతే = బహువిగాఢ సురేశ్వరాః, బహువిగాఢసురేశ్వరాశ్చతే, అధ్వరాశ్చ = బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాః బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వరేషు ఆజ్యాని = బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాని, బహువిగాఢసురేశ్వరాజ్యానామభిషేకః = బహు విగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకః. బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభిషేకేన, వికసన్తి మహాంసి, యస్యసః = బహువిగాఢసురేశ్వరాధ్వ రాజ్యాభిషేక వికసన్మహాః. తేన = బహువిగాఢ సురేశ్వరాధ్వరాజ్యాభి షేక వికసన్మహసా

భావము :

(నలపక్షమున) ఈ నలుఁడు పెక్కు విధములుగా నత్యుత్సమైన ఇంద్రుని లోకపాలన మార్గముగల రాజ్యమునందలి యభిషేకముచే నుత్సవమునుగాని

ప్రతాపములనుగాని వర్ధిల్లఁజేసికొనినవాడై యుండెను. ఈ సభయందు నాచే పేరెత్తి చెప్పఁబడిన నలుడను పేరు గల్గిన యాతనిని (గూర్చి నీకు ఆకర్షణ యుండుట యుక్తము గదా. కాన నీతఁడే యాసత్యనలుఁడు. ఇతనిని వరించుట యుక్తము.

(అగ్ని పక్షమున) ఈ యగ్ని పలుమాఱు పిలువఁబడిన యింద్రాదులుగల యజ్ఞములయందు ఘృతములవలన దడుపబడినవాడై, వర్ధిల్లు తేజస్సు గల్గి యుండెను. ఈ సభయందు పేరుపెట్టి పిలువఁబడిన, అనలుడను పేరుగల యితనిని(గూర్చి నీయాకర్షణ యుక్తముగదా ఇతడే సత్యనలుడు. వీనిని వరించుట యుక్తమని యర్థము. 28

శ్లో॥ యచ్చణ్డిమా రణవిధివ్యసనఞ్చ తత్త్వం
బుద్ధ్వాఽశయాశ్రితమముష్య చ దక్షిణత్వం.
సైషా నలే సహజరాగభరాదముష్మిన్
నాత్మానమర్పయితుమర్హసి ధర్మరాజే. 29

ప॥వి॥ యత్ - చణ్డిమా - రణవిధివ్యసనం - చ - తత్ - త్వం - బుద్ధ్వా - ఆశయాశ్రితమ్ - అముష్య - చ దక్షిణత్వం - సా - ఏషా - నలే - సహజరాగభరాత్ - అముష్మిన్ - న - ఆత్మానమ్ - అర్పయితుమ్ - అర్హసి - ధర్మరాజే

అర్థము :- (నలపక్షమున) అముష్య = ఈ నలునియొక్క, చణ్డిమా = యుద్ధములయందు అధికమైన క్రోధ స్వభావము, రణవిధౌ = యుద్ధము చేయుటయందు, వ్యసనంచ = ఆసక్తియు, ఆశయాశ్రితం, ఆశయ = చిత్తమును, ఆశ్రితం = ఆశ్రయించిన, దక్షిణత్వం = దాక్షిణ్యము, ఇతియత్ = అనునదేదికలదో, తత్ = అదియంతయు, బుద్ధ్వా = విచారించి, సా, ఏషా = ఆ, యీ, త్వం = నీవు, అముష్మిన్ = ఈ, ధర్మరాజే = ధర్మమును ప్రధానముగా గల్గిన, నలే = నలునియందు,

సహజరాగభరాత్, సహజ = స్వభావసిద్ధమైన; రాగ = అనురాగము యొక్క, భరాత్ = అతిశయమువలన, ఆత్మానం = తన్ను, అర్పయితుం = అర్పించుకొనుటకు, నార్హసి = అర్హురాలవుకావా? తప్పక అర్హురాలవే యని యర్థము,

(యమ పక్షమున) హేచణ్డి = ఓ క్రోధస్వభావురాలా! అముష్య = ఈ యమునియొక్క, మారణవిధి వ్యసనంచ, మారణవిధి = చంపెడి కార్యమందలియాసక్తియు, ఆశయా = దిక్కనెడి కారణముచే, శ్రితం = పొందఁబడిన, దక్షిణత్వం = దక్షిణదిక్కునకధిపతియై యుండుటయును, తత్ సర్వం = అదియంతయు, తత్త్వం= యథార్థము, బుద్ధ్వా= దీనిని విచారించి, సైషా = ఆయా, (త్వం = నీవు) అనలే = నలునికంటె భిన్నమైన, అముష్మిన్ = ఈ, ధర్మరాజే = యమధర్మరాజునందు, సహజరాగభరాత్ = సహజమైన రాగాతిశయము వలన, ఆత్మానం = తన్ను, అర్పయితుం = అర్పించుటకు, నార్హసికిం = అర్హురాలవు కావా యేమి?

సమాసములు :

(నలపక్షమున) రణవిధివ్యసనం :- రణస్య, విధిః = రణవిధిః, రణవిధౌ, వ్యసనం = రణవిధివ్యసనం.

చణ్డిమా :- చణ్డస్య, భావః = చణ్డిమా.

ఆశయాశ్రితమ్ :- ఆశయంఆశ్రితం = ఆశయాశ్రితం, తత్ = ఆశయాశ్రితమ్.

సహజరాగభరాత్ :- సహజశ్చాసౌ, రాగశ్చ = సహజరాగః, సహజరాగస్యభరః = సహజరాగభరః, తస్మాత్ = సహజరాగభరాత్.

ధర్మరాజే :- ధర్మప్రధానోరాజా = ధర్మరాజః, తస్మిన్ = ధర్మరాజే.

(యమపక్షమున) ;- మారణవిధివ్యసనం :- మారణస్య, విధిః, = మారణవిధిః. మారణవిధౌ, వ్యసనం = మారణవిధివ్యసనం.

అనలే :- ననలః = అనలః, తస్మిన్ = అనలే.

భావము :

(నలపక్షమున) యుద్ధాచరణమునందు అతనికి శత్రువుల ప్రాణములు తీయుటయే వ్యసనము. అనగా నతడు సమస్త శత్రువులను సంహరించునని యర్థము. అనగా నితనికి యుద్ధము చేయుట ఒక వినోదమని భావము. లేదా యాతనికి క్రూరకృత్యమే యుద్ధమునందు వ్యసనము. అట్టినీవు ఈతని మనస్సునందున్న దక్షిణత్వమును, సరళస్వభావమును, తెలిసికొనిగాని యాతని హస్తమున నెలకొనిన దాన శూరత్వమును, దెలిసికొనిగాని ధర్మసహితుడో లేక ధర్మముతో విరాజిల్లువాడోయగు నీనలునియందు సహజమగు ననురాగాతిశయము వలన నీ యాత్మను నర్పించుటకు తగియున్నావు. శూరత్వ - దాతృత్వ- ధార్మికత్వాదులతనియందమరి యుండుటవలన నితడు నీకు వరణీయుడు. 29

(యమపక్షమున) :- ఓ కోపశీలురాలవగు దమయన్తీ! ఈ యముని యొక్క మారణ వ్యాపారాసక్తిని, దక్షిణ దిగ్వాసమును, తెలిసికొని నీవు నల భిన్నుడును, నలసదృశుడునగు నీ ధర్మరాజునందు ననగా యముని యందుసహజానురాగముతో కలియనర్హురాలవు. సమస్త జీవరాశి ప్రాణము లతని కధీనములు. దక్షిణ దిక్కున కధిపతి కాన నాదరింప దగినవాడు. నలునికంటె నితరుని పేరును వినినంతటనే కోపించు స్వభావము గల్గుటచే చణ్డియైన యో దమయన్తీ! ఎల్లప్పుడు సమస్త ప్రాణుల ప్రాణములను హరించుట యను వ్యసనమే యితని దోషము. దిక్కుచే దక్షిణుడు, కపటముచే సరళత్వమును, నుదారత్వమును నితడు సంపాదించెను. ఈ విషయములను, దెలిసికొని నీవు నలునికంటె భిన్నుడైన యీతనియందు నాత్మను నర్పించుట తగదు. ఇతనియందు నీకు అసహజరాగభరము అనగా సహజానురాగము లేదు కాన నందువలనను నితడు వరింపదగడని యాశయము. 29

శ్లో॥ కిం తే తథా మతి రముష్యయథాఽఽశయః స్యాత్
త్వత్పాణి పీడన వినిర్మిత యేన పాశః.
కాన్మానవానవతి నో భువనం చరిష్ణు
ర్నాసావముత్ర స రతా భవతీతి యుక్తమ్॥ 30

ప॥వి॥ కిం - తే - తథా - మతిః - అముష్య - యథా - ఆశయః - స్యాత్ - త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే - అనపాశః - కాన్ - మానవాన్ - అవతి - నో - భువనం - చరిష్ణుః - న - అసౌ - అముత్ర - న - రతా - భవతి - ఇతి - యుక్తమ్.

అర్థము :- (నలపక్షమున) హేవత్సే = ఓ బిడ్డా!, త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే; త్వత్ = నీయొక్క, పాణిపీడనవినిర్మితయే = పాణిగ్రహణమును చేయుటకొఱకు. అనపాశః = అభిలాషతో గూడిన, తే = నీయొక్క, మతిరపి = బుద్ధియు, తథా = అట్లే అనపాశా = అభిలాష సహితమైన దిగా, స్యాత్ కిం = అగునా యేమి? అభిలాషతో గూడినదైనదో నది యుక్తమే యని యర్థము. అసౌ = ఈ నలుడు, భువనం = లోకము ను, చరిష్ణుస్సన్ = సంచారశీలమైనవాడగుచు, కాన్ = ఏ, మానవాన్ = మనుష్యులను, నోఅవతి = రక్షింపడు? అనగా నందఱిని రక్షించుననియే యర్థము. భవతీ = నీవు, అముత్ర = ఈ నలునియందు, రతా = అను రక్తురాలవు, నఇతి = కాకయుండుట, నయుక్తం = తగినదికాదు. ఇటు వంటి పురుషునియందెల్లప్పుడును ననురక్తురాలవై యుండవలయునని యాశయము.

(వరుణ పక్షమునందు) అముష్య = ఈ వరుణునికి సంబంధించిన, శయః = అరచేయి, త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే, త్వత్ = నీయొక్క, పాణిపీడన = పాణిగ్రహణముయొక్క, వినిర్మితయే = నిర్మాణమునకు, నపాశః = పాశాయుధము లేనిదిగా, యథా = ఎట్లు, స్యాత్ = అగునో తథా = అట్లు కావలయునని, తే = నీకు, మతిఃకిం = బుద్ధియున్నదా యేమి? మానవాన్ = మానముగల్గిన, ననగా నున్నతచిత్తము గల్గిన,

అసౌ = ఈ వరుణుడు, భువనం = ఉదకమును, చరిష్ణుః = జలరూపముతోఁదిరుగఁదలచినవాడై, కాన్ = ఎవ్వరిని, నోఅవతి = రక్షింపడు. జలమేయందఱికిని జీవనాధారముగాన నితడు జలరూపుడై యందరిని రక్షించునని యర్థము. అముత్ర = ఈ వరుణుని యందు, నరతా = మానవత్వము (నలత్వము) నభవతి = ఉండదు, ఇతి = అనునది, యుక్తమ్ = యుక్తము. ఏలయనగా నితడు దేవజాతికిఁజెందినవాడు. లేదా, నః = మనయొక్క, భువనం = భూలోకమును, చరిష్ణూన్ = సంచరించు, మానవాదులను, కాత్ = జీవనహేతు వగునుదకము వలన, రక్షతి = రక్షించుచున్నాడు.

సమాసములు :

త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే :- తవ, పాణిః, త్వత్పాణిః, త్వత్పాణేః, పీడనం = త్వత్పాణిపీడనం, త్వత్పాణిపీడనస్య, వినిర్మితిః = త్వత్పాణి పీడన వినిర్మితిః, తస్యై = త్వత్పాణిపీడన వినిర్మితయే.

అనపాశః :- అపగతా, ఆశా, యస్మాత్సః అపాశః. అపాశో, నభవతీతి = అనపాశః.

నపాశః :- నపాశః, యస్యసః = నపాశః.

నరతా :- న,రతా = నరతా, లేదాఁ నరస్య, భావః = నరతా,

భావము :

(నలపక్షమున) ఈ నలుని నీ పాణిగ్రహణ విషయమున నభిలాషగలవానినిగా నీవు చేయగలవు గదా! ఈ నలుడు లోకములయందు సంచరించుచు మానవుల నెవ్వరిని రక్షింపడు? తప్పకరక్షింపగలడని యర్థము. లేదా మానవంతుడగు నలుడెవ్వని రక్షింపడు. కావున నీ నలునియందు నీవు రతిలేనిదానవగుట యుక్తము కాదు. కాన నీవీతనియందు ననురక్తురాలవు కమ్ము. ఇతడు పురుషశ్రేష్ఠుడు. కాన నితనియందు పురుషశ్రేష్ఠత్వము యుక్తము. కాని యితరులగు వారియందిది యుక్తము కాదు. కాన పురుషశ్రేష్ఠుడగు నీతనియందు నీవు అనురక్తురాలవై యుండుట యుక్తము.

(వరుణపక్షమున) — ఈ వరుణుని అరచేయి యెట్లు నీ పాణిగ్రహణ మనంటు పాశాయుధరహితముగా నుండవలయునో అట్లు నీవు కోరి యున్నదా? పాశాయుధమును వదలి నీ పాణిగ్రహణము నతడు చేయవలయునని యర్థము. నీ పాణిగ్రహణము కొఱకు నతనికి హస్తమే యుండునగాని పాశముండదని యర్థము. లేదా నీ పాణిగ్రహణమును ఇతడు ఉదకము నందు (పడవ మున్నగు వానితో) సంచరించు మనుష్యులను నెవ్వరిని రక్షింపడు? అనగా తప్పక రక్షించునని యర్థము. భూమియందు సంచరించు మనలను ఉదకములచే నతడు రక్షించును. ఇతనియందు నీవు అనురక్తురాలవు కాకయుండుట యుక్తము గాదు. ఇతనియందు నరతా = మనుష్యత్వము, నభవతీ = లేకయుండుట యుక్తము. అనగా నితడు దేవుడని యర్థము. లేదా ఇతనియందు నరతా = నరత్వము లేదనుట యుక్తము. అందువలన నితడు, నా, న = పురుషుడు కాడు. కాననితనియందు ననురక్తురాలవగుట యుక్తము గాదు. ఇత్యాది వ్యాఖ్య ఊహ్యము.

శ్లో॥ శ్లోకాదిహ ప్రథమతో హరిణా ద్వితీయా
ద్ధూమధ్వజేన శమనేన సమం తృతీయాత్.
తుర్యాన్నలస్య వరుణేన సమానభావం
సా జానతీ పున రవాది తయా విముగ్ధా॥ 31

ప॥వి॥ శ్లోకాత్ - ఇహ - ప్రథమతః - హరిణా - ద్వితీయాత్ - ధూమధ్వజేన - శమనేన - సమం - తృతీయాత్ - తుర్యాత్ - నలస్య - వరుణేన - సమానభావం - సా - జానతీ - పునః - అవాది - తయా - విముగ్ధా.

అర్థము :— ఇహ = ఇచ్చటి నాలుగు శ్లోకముల యందు, ప్రథమతః = మొదటి శ్లోకమువలన, హరిణాసమం = ఇంద్రుని తోడను, ద్వితీయాత్ శ్లోకాత్ =

రెండవ శ్లోకమువలన, ధూమధ్వజేన = అగ్నితోడను, తృతీయాత్ శ్లోకాత్ = మూడవ శ్లోకమువలన, శమనేనసమం = యముని తోడను, తుర్యాత్‌శ్లోకాత్ = నాల్గవ శ్లోకమువలన, వరుణేన సమం = వరుణుని తోడను, నలస్య = నలునకు, సమానభావం = సామ్యమును, జానతీ= తెలిసికొనుచు (కావుననే), విముగ్ధా= విశేషముగా మూఢురాలైన, సా= ఆ దమయన్తి, అవాది = చెప్పఁబడినది.

సమాసములు :

ధూమధ్వజేన :- ధూమః, ధ్వజః, యస్యసః = ధూమధ్వజః తేన = ధూమధ్వజేన.

సమానభావం :- సమానః, భావః, యస్యసః = సమానభావః, తమ్= సమానభావమ్.

భావము ;

ఈ సర్గయందు 27-28-29-30 శ్లోకములలో మొదటిదైన 27వ శ్లోకముతో నలునకు నింద్రుని తోడను, రెండవదైన 28వ శ్లోకముతో నలునకు నగ్నితోడను, మూడవదైన 29వ శ్లోకముతో నలునకు యముని తోడను సమాన రూపమును తెలుసుకొనుచు, సత్యనలుని దెలుసుకొనజాలక కలతఁజెందిన దమయన్తితో సరస్వతీదేవి చెప్పినది. 31

శ్లో॥ త్వం యార్థినీ కిల నలేన శుభాయ తస్యాః
క్వస్యాన్నిజార్పణ మముత్ర చతుష్టయే తే.
ఇన్ద్రాగ్ని నలార్యమ తనూజపయః పతీనాం
ప్రాప్యైక రూపమిహ సంసది దీప్యమానే. 32

ప॥వి॥ త్వం - యా - అర్థినీ - కిల - నలేన - శుభాయ - తస్యాః - క్వ - స్యాత్ - నిజార్పణమ్ - అముత్ర - చతుష్టయే - తే - ఇన్ద్రాగ్నినలార్యమ

...జపయోఃపతీనాం - ప్రాప్య - ఏకరూపమ్ - ఇహ - సంసది - దీప్యమానే.

అర్థము :- యా = ఏ, త్వం = నీవు, నలేన — నలుడను నిమిత్తముచే, అర్థినీకిల = అర్థించుదానవు గదా, తస్యాః = ఆతని నర్థించు, తే = నీకు, ఐకరూప్యం = నలుని సారూప్యమును, ప్రాప్య = పొంది, ఇహ = ఈ, సంసది = స్వయంవర సభయందు, దీప్యమానే = ప్రకాశించుచున్న, అముత్ర = ఈ, ఇంద్రానలార్యమతనూజపయఃపతీనాం; ఇంద్ర = ఇంద్రుడు, అనల = అగ్ని, అర్యమతనూజ = సూర్యపుత్రుడైన యముడు, పయఃపతీనాం = వరుణుండను వీరి, చతుష్టయే = నలుగురి మధ్య, క్వ = ఎవనియందు, నిజార్పణం = ఆత్మను సమర్పించుకొనుట యనగా వరించుట, శుభాయ = శుభమునకు, స్యాత్ = అగును? వీరిలో నెవ్వరియందు నీవు ఆత్మను సమర్పించినను నీకు శుభము చేకూరదని యర్థము. ఏలయనగా ఈ నలుగురును నలరూపమును ధరించినవారే గాని వారిలో వాస్తవమైన నలుడెవ్వడును లేడు, కాన వారియందు నీ ప్రార్థన సఫలము కాదని యర్థము.

పక్షాంతరమున :- ఐకరూప్యం = నలునితో సారూప్యమును, ప్రాప్య = పొంది, ఇంద్రానలార్యమతనూజపయఃపతీనాం = ఇంద్రాగ్ని యమవరుణుల యొక్క, చతుష్టయే = చతుష్టయము, దీప్యమానేసతి = ప్రకాశించు చుండగా, అముత్ర = ఈ నలునియందు, నిజార్పణం = తన్ను సమర్పించుకొనుట, క్వ = ఎందువలన, శుభాయ = శుభమునకు సాధనముగా, స్యాత్ = అగును? అనగా కానేరదనియే యర్థము ఇంద్రాదులను సంతోషపఱచక నీవు నలుని వరించుట శుభకరమైనది గాదని యర్థము, ఈ విధముగా రెండు అర్థములతో క్రమముగా నలప్రాప్తి యందు నైరాశ్యము మున్నగువానిచే దమయంతిని సరస్వతీదేవి బాధపెట్టెనని సారాంశము.

సమాసములు :

అర్థినీ :- ఽర్థయతీతి = అర్థినీ.

నిజార్పణమ్ ,- నిజంచ, తత్, అర్పణంచ = నిజార్పణం.

చతుష్టయే :- చతుర్ణాం, సమూహః = చతుష్టయమ్, తస్మిన్ = చతుష్టయే.

ఇంద్రాఽనలార్యమతనూజపయఃపతీనాం :- అర్యమ్ణః, తనూజః = అర్యమతనూజః. పయసాం, పతిః=పయఃపతిః. ఇంద్రశ్చ, అనలశ్చ, అర్యమతనూజశ్చ, పయఃపతిశ్చ = ఇంద్రానలార్యమతనూజపయఃపతయః, తేషాం = ఇంద్రానలార్యమతనూజపయఃపతీనాం.

ఐకరూప్యమ్ :- ఏకం, రూపం, యస్యసః = ఏకరూపః, ఏకరూపస్య భావః = ఐకరూప్యమ్, తత్ = ఐకరూప్యమ్.

భావము :

మఱల సరస్వతీదేవి దేవతలయందలి దాక్షిణ్యముచే దమయంతిని శ్లేషభఙ్గిచే రెండు శ్లోకములయందు తికమక పట్టించుచున్నది. ఓ దమయన్తీ! నీవు నలుని నిమిత్తీకరించుకొని వాని ప్రార్థనతో వెతచెందుచున్నావు. ఈ స్వయంవర సభయందు నలసారూప్యమును బొంది ఇంద్రాగ్నియమవరుణులు ఆసీనులై యున్నారు. వీరిలో నెవ్వనియందు నిన్ను వరించుకొందువు? ఏలయనగా వీరందఱు నలుని రూపమును ధరించినవారే గాని వారిలో నెవ్వడును వాస్తవిక నలుడు కాడు. కాన నలునుద్దేశించి చేయు నీ ప్రయత్నము సఫలము కాదు.

పక్షాంతరమున :— నలుని రూపము ధరించి స్వయంవర సభయందు ఇంద్రాగ్నియమవరుణులాసీనులై ప్రకాశించుచుండగా నలునియందు నిన్నర్పించుకొనుట నీకు మేలును జేకూర్చదు. కాన వారిని సంతోషపఱచవలయును. ఇట్లు నలప్రాప్తియందు నైరాశ్యము మున్నగు వానిచే సరస్వతీదేవి దమయన్తిని వేధించినది. 32

శ్లో॥ దేవః పతిర్విదుషి నైషధరాజగత్యా
నిర్ణీయతే న కిము న వ్రియతే భవత్యా.
నాయం నలః ఖలు తవాతిమహానలాభో
యద్యేనముజ్ఝసి వరః కతరః పునస్తే. 33

ప్రి॥ దేవః - పతిః - విదుషి - న - ఏషః - ధరాజగత్యాః - నిర్ణీయతే - న - కిమ్ - ఉ - న - వ్రియతే - భవత్యా, న - అయం - నలః - ఖలు - తవ - అతిమహాః - నలాభః - యది - ఏనమ్ - ఉజ్ఝసి - వరః - కతరః - పునః - తే.

అర్థము :- (ఇంద్రపక్షమున) హేవిదుషి = నా మాటలలోని వైచిత్ర్యముఁదెలిసికొనఁ గల్గిన నేర్పరితనము గల యోదమయ స్త్రీ!, ఏషః = ఎదుటనున్న వ్యక్తి. ధరాజగత్యాః = భూలోకమునకు, పతిః = ప్రభువు; న = కాడు, కింతు = మఱేమనగా, దేవః = వేల్పు అనగా వీరు భూమిని పాలించువారు కారు. మఱేమనగా దేవతలని యర్థము. భవత్యా = నీచే, కిం = ఎట్లు, న వ్రియతే = వరింపబడుటలేదు? ఇతడే నీకు వరింపదగినవాడు - "దేవ" శబ్దమునకు "దీవ్యతి" అనువ్యుత్పత్తి ననుసరించి క్రీడించువాడని యర్థము అనగా స్వర్గమున క్రీడించు నింద్రుడని యర్థము. ధరాజగత్యాః = వజ్రమునకు పతిః = పాలకుడగు నింద్రుడనియు నర్థము. ఇంద్రుడైనచో నలునివలె నేల యగుపడుచున్నాడనినచో - ఇతడు నిశ్చయముగా నలుడగుచున్నాడు. ఏలయనగా నితడు నలాభః = నలునికాంతివంటి కాంతి గలవాడు ఎందులకనగా నితడు; అతిమహాః = అతిశయించిన తేజస్సు గలవాడు. అందువలననే వరింపఁదగినవాడు లేదా- అయం = ఇతడు, నలః = నలమను పేరుగల గడ్డివలె నిస్సారమైన వస్తువు, నభవతి = కాడు. కాని మిక్కిలి బలవంతుడు. అందువలన నన్ను వరింపదగినవాడు. ఇతనిని వరించినచో, తవ = నీకు, అతిమహా

నలాభః; అతి = అతిశయించి, నమహా = నందనవన క్రీడాద్యుత్సవ ములు, అన = జీవము మున్నగు వానియొక్క, లాభః = ప్రాప్తి (భవిష్యతి=ఉండగలదు) ఇంద్రుని వరించినచో, నందనవన క్రీడలు, అమృత పానము చేత మరణరాహిత్యము మున్నగువానిని పొందగలవు. లేదా, అతిమహానలాభః; అతి = అధికమైన, మహాన = చిరకాలపు జీవనము యొక్క, లాభః = ప్రాప్తి, భవిష్యతి = ఉండగలదు. ఏనం = ఇట్టి గుణములతో గూడిన వీనిని లేదా అ + ఇనం, అ=విష్ణువునకు జ్యేష్ఠసోదరుడుగా, ఇనం = శ్రేష్ఠుడైన, ఇంద్రుని, యదిఉజ్ఝసి = విడిచిపెట్టితివో, అప్పుడు, అన్యః = వఱియొకడు, కః = ఎవ్వడు, వరః = వరుడు, ఎవ్వడును లేడు, లేదా = ఏనం = వీనిని, యదిఉజ్ఝసి = విడిచిపెట్టితివో అప్పుడు, తవ = నీకు, కతరః = మఱియొకడెవ్వడు, వరః = ఇష్టుడు, భవేత్ = అగును? కింతు = కాని, యింకొకడు వరుడు గాక; నరః = శత్రువేయగును. లేదా ఏనం = వీనిని, యదిత్యజసి = వదలితివో, తర్హి = అప్పుడు; తవ = నీకు, పరః = వీని తర్వాతవాడైన యింకొకడు, కేన = గాలిచే, తరతి = ఈదును, కేన = నీటిచే శాంతిని బొందును, యః = ఏ, సః = వాడు, కతరః = అగ్ని. వరో భవతివా = వరుడు కావచ్చును, ఇచ్చట నింద్రత్యాగము గూడ సూచితము ఎట్లనగా — ఏషః = ఈ భూలోకమునకు రక్షకుడగు, దేవః = రాజు, నలః = నలుడు, నేతి = కాదని, నిర్ణీయ = నిశ్చయించి, తేన = నలత్వము లేదను కారణముచే, నవ్రియతేకిము = ఇంద్రుడు వరింపబడడా యేమి? ఇది యుక్తమే, ధరాజగత్యాః; ధరాజ = ఇంద్రుడే, గత్యా = గతిగా గల్గిన శచీదేవికి, పతిః = పతి, దేవః = ఇంద్రదేవుడు అని, నిశ్చీయత ఇతిన = నిశ్చయింపబడలేదనుట లేదు. కాని నిశ్చయింపబడినదే. నవ్రియతేకిము = వరింపబడవేదా యేమి; కొలదిపాటి సందేహమును ధొలగించుటకు సరస్వతీదేవి యథార్థమును జెప్పుచున్నది.

అయం = (ఇతడు) నీకు సంబంధించినవాడై నీ మనస్సును రంజింప జేసెడి, అతిమహాన్ = గొప్ప తేజోవంతుడగు నలుడు కానేరడు. నీవు భావించినది యథార్థమే కాని యితడు, నలాభః = నలునివలె భాసించు వాడు, కాని నలుడు కాడు, నలాకారము ధరించినందువలననే ఇతనికింతటి తేజస్సు. సహజముగ నితని కంతటి తేజస్సు లేదు. లేదా; ఎందువలన, అయం = ఇతడు, నలః = నలమనెడి గడ్డివలె నిస్సారుడో, అందువలన నలుడు మిక్కిలి తేజోవంతుడు కాడు. యద్యేనముజ్ఝసి = నీవు వీనిని వదలినచో, అప్పుడు తే=నీకు, కతరః; క=సుఖమునందు, తరః = తేలునట్టి. అనగా సుఖసాగరమున తేలునట్టి, నలః = నలుడే, వరః = వరణీయుడు, భవతి = అగును, లేదా, నైషధరాజగత్యా; నైషధరాజ = నలుడే గత్యా = జీవనోపాయముగా గల్గిన నీచేత, దేవః = ఇంద్రుడు, ననిశ్చియతేకిమ్ = నిశ్చయింపబడడా యేమి? కాని నిశ్చయింపబడినవాడే యగును. ఏలయనగా పతిః = భర్తగా, నవ్రియతే = వరింపబడడు నీవు నలునియందనురక్తురాలవు. ఇంద్రుడని తెలిసికొనినచో నాతనిని భర్తగా వరింపవు. ఎందువలననగా - ఇతడు నలః = రాక్షసులచే నతిక్రమింప బడినందువలన నలమను గడ్డివలె నిస్సారుడు. యద్యేనముజ్ఝసి = వీనిని వదలిపోతివో, తవ = నీకు, లాభః = లాభము, న = లేదు, లేదా లాభోన? = లాభము లేదా? తప్పక లాభమున్నదని యర్థము.

(అగ్నిపక్షమునందు) :- ధరాజగత్యా, ధర = వాహనమైన, అజ = మేకగల్గిన అగ్నియే, గత్యా = శరణముగాఁగల్గిన ఆగ్నేయదిశకు, పతిః = పాలకుడైన, ఏషః = ఈయగ్ని, ననిర్ధియతేన = వరింపబడడనుట లేదు అనగా తప్పక వరింపబడును. మర్త్యుని వరించుటకంటె నమర్త్యుని వరించుట శ్రేష్ఠము. తక్కినవి పూర్వముతో సమానములు.

(పక్షాంతరమున)—ధరాజగత్యా, ధర = వాహనమైన మేక. లేదా పర్వతమునకు సమానమైన మేకకల్గిన వానియొక్క గతితో, లేదా భూమి

ందు సంచరించునట్టి గతితోఁగూడిన వాఁడును, ఆహారపదార్థములనుఁ బచనము గావించుటచే లోకరక్షణముఁ జేయుటవలన, పతిః = పాల కుఁడును, దేవః = కాంతిమంతుఁడున వేల్పనఁగు నగ్ని, నసిశ్చీయతేన = వరుడుగా నిశ్చయింపఁబడదాయేమి తప్పక నిశ్చయింపఁబడుననియే యర్థము పరంతు = కాని, ఇంతటిగుణములు కలవాఁడని తెలిసియు నతఁడు వరింపఁబడఁడు కాని యగ్నియని తెలిసియే వరింపఁదగినవాఁడు. అగ్నియగుచో నలునివలెనేల ప్రకాశించుచున్నాఁడనినచో -ఇతఁడు నిశ్చయముగా నలుఁడుకాఁడు. కాని యతనికంటె మిక్కిలి తేజోవంతుఁడై, నీకు నలునివలె ప్రకాశించుచున్నాఁడు. కావుననే "నలాభః" యనుట సరిపడినది. అయం = ఇతఁడు, నలః = నీకు సంబంధించిన నలుఁడు, న = కాఁడు. కింతు = మఱేమనఁగా, అనలః = అగ్నియే, ఏనం = ఇట్టిగుణవంతుని యద్యుజ్ఝసి = నదలితివో, అప్పుడు అగ్నేః = అగ్నికంటె, పరః = శ్రేష్ఠుఁడైన, కః = ఎవ్వఁడు, తే = నీకు, వరః = వరింపఁదగినవాఁడగును. అతిమహాః = ఇంతటి తేజోవంతుఁడు మఱియొక్కఁడు, న = లేఁడు. అపితు = కాని, తవ = నీకు అభీష్టుఁడెవ్వఁడు - నకోఽపి = ఎవ్వఁడును లేఁడనియర్థము. కింతు = కాని, పరః = శత్రువేమిగిలినవాఁడగును. ఇచ్చటఁగూడ నగ్నినిపరిహసించుట సూచితము అదెట్లనఁగా; అయం = ఇతఁడు, నా = మనుష్యుఁడు న = కాఁడు. కింతు = కాని, దరాజగత్యాః = ఆగ్నేయ దిక్కునకు, పతిః = పాలకుఁడగు, దేవః = దేవత యగునగ్ని, ఇతి = యని, భవత్యా = నీచేత, నిశ్చీయతే, కిం = నిశ్చయింపఁబడుచున్నదాయేమి? ఏలయనఁగా నీవు వరింపలేదుగదా. నీవు వాస్తవమైన విషయమునే నిశ్చయించితివి. అయంతు = ఇతనో, నీ చిత్తమును రంజింపఁజేసెడి, అతిమహాః = మిక్కిలి తేజస్సు గల్గిన, నలః = నలుఁడు, న = కాఁడు. కాని, తదాభః = అతనియాకారముఁ ధరించుటచే నలునికాంతివంటి కాంతి గలవాఁడు. అనఁగా నీ కాంతి సహాయమును లేక, నరాభః = నరునకుఁగల్గిన విషయముల ప్రభావ

ము^లవాడు. లేదా, ఇతడు నలమనుగడ్డిసిందగుల పెట్టుటయందే కాని రాక్షసులను సంహరించుటలో కాదని గానియర్థము.

లేదా, నైషధరాజగత్యా, నైషధరాజ = నలునే, గత్యా = శరణముగాగల్గిన, భవత్యా = నీచే, ఏషః = ఈ, ప్రకాశించెడి అగ్ని, కిమునవిర్ణీయతే = అగ్నిగా నిర్ణయింపబడడా యేమి? ఎందువలన నీచే వరింపబడలేదో యందువలన నగ్నిగానే నిర్ణయింపబడుచున్నాడని యర్థము.

లేదా ఇతడు నీకాంతుడై నలః = నలుడు, న భవతి = కానేరడు కాని రాక్షసులచే దిరస్కృతమగు తేజస్సుగలగడ్డి పోచతో సమానమైన వాడనియర్థము.

(యమపక్షమున) —ఏషః = ఈ, ధరాజగత్యా, ధరా = భూమిని అజ = కొమ్ములలతోగాని, గిట్టలతోగాని పైకెగురగొట్టునట్టి దున్న పోతుయొక్క, గత్యా = నడకతోను పలక్షింపఁబడిన, పతిః = పాలకుడగు, దేవః = ఆటలాడువాఁడును, వేల్పునునైన యముడు, ననిర్ణీయత ఇతిన = యముడుగా నిర్ణయింపఁబడలేదనుటలేదు. అనగా నిర్ణయింపబడెనని యర్థము. పరం = కాని, కిమునవ్రియతే = ఏలవరింపఁబడడు? లేదా, ఏషః = ఈ, దేవః = వేల్పైనయముడు, ధరాజగత్యాః, ధరాజ = మహిషముతో, గత్యా = యమునిగతిగల్గిన దక్షిణ దిక్కునకు, పతిః = పాలకుడు, న = కాడా? అపితు = కాని, భవత్యేవ = తప్పకకాగలడు. ఇతి = అని. కిమునవిర్ణీయతే = ఏలయముడుగా నిర్ణయింపఁబడడు. వరింపఁబడడు? కాని యముడుగా నిర్ణయింపఁదగినవాడు, వరింపఁదగినవాడనియు నర్థము.

లేదా, అతిమహాః = మిక్కిలితేజస్సుగల్గిన యతడు అనగా నలుడు నిశ్చయముగా, నలఃన = గహనముకాఁడు అనగా (నలగహనే) యని ధాత్వర్థమునను సరించి గహనమైన వాడు కాడని యర్థము ధర్మమాష

డుగా నుండుటవలన మాత్రమితఁడు గహనమైనవాడే యనగా గ్రహిం నశక్యమైనవాడే ఏనం = వీనిని, యద్యుజ్ఝసి = వదలితివో, అప్పుడ తవ = నీకు, లాభః = లాభము, న = లేదు. పైగా హానియే యేర డును యతః = ఏలయనగా, తవ = నీకు, పరః = ఇతనికంటె భిన్నమైనవాడును శ్రేష్ఠమైనవాడును, కతరః = ఎవ్వడు, వరః = వరుడు? ఎవ్వడునులేడని యర్థము.

లేదా. అయం = ఇతడు. నలః = నలుడు. న = కాడు. కింత = కాని. తవ = నీకు. అతిమహానలాభః; అతిమహా = మిక్కిలి యధికములైన. అన = ప్రాణములయొక్క లాభమునుఁ గల్గించు వాడని యర్థము. అనగా సమస్తములగు జంతువులయొక్క ప్రాణములు ఇతనికిలోఁబడినవి. కాననితనిని వరించితివో చిరకాలము నీవు జీవింప గలవు

లేదా. అతిమహానలాభః; అతిమహా = ఇతడుధర్మరూపుడు గాన యధికమైన పూజను కలవాడై, అనలాభః = అగ్నితో సమానమగు కాంతిగలవాడు, యదేనముజ్ఝసి = వీనిని వదలితివో అప్పుడు, తవ = నీకు, వరః = శ్రేష్ఠమైన యనగా యమునికంటెను నధిక మైన, పరః = శత్రువు కతరః = ఎవ్వడు? ఇతడే నీకు గొప్ప శత్రువగునని యర్థము. మఱియు కతరః; క = నీటియందు. తరః = దాటేవాడగుటవలననో. క := జలములుగా. తర = పాఱుచుండుట వలననో. క తరుడగు వరుణుడు, వరః = వరణీయుడు (కాగలడు) ఇచ్చుటయముని త్యాగము సూచితము.

లేదా. ఏషః = ఇతడు, ధరాజగత్యాః = దక్షిణదిక్కునకు, పతిః = పాలకుడగు, దేవః = వేల్పైన, యమోన = యముడుగాడా? అపితు = కాని, యముడేయని, న నిశ్చీయతే కిం = నిశ్చయింపబడడా యేమి? (తతః = ఆ కారణమువలన) న ప్రవిచుతేకిము = వరింప బడదాయేమి? ధర్మరాజను బుద్ధిచే యమునేవ్వడు తప్పక నిర్ణయింపఁ

బడును. (కావుననే) పతిః = భర్తగా, న్వ్రియతే కిమ్ = వరింపఁ బడడాయేమి యని గాని యన్వయము—

లేదా, ఇతడు రాక్షసులచే నాక్రమింపఁబడిన తేజస్సు గలవాడైన, నలః = పితృదేవుడగు, యమః = యముడు, న = కాడా? కాని, యముడే. పరంతు = కాని, తవ = నీకు, నలాభః = (నలునియాకారమును ధరించుటవలన) నలునివలె ప్రకాశించుచున్నాడు. యద్యేనముజ్ఝసి వీనిని =వదలితివో అప్పుడు, పరః = శ్రేష్ఠుడైన, నలః= నలుడు, వరః = వరుడుగా (గాగలడు.)

(వరుణపక్షమున) ;- ఏషః = ఇతడు, ధరాజగత్యాః = భూలోకమునకు, పతిః పాలకుడు, న = కాడు, కింతు = కాని, పాతాలమునకు పాలకుడు. దేవః = కాంతిమంతుడును. వేల్పునునైన యీ వరుణుడు, కిం ననిశ్చీయతే = వరుణుఁడని నిశ్చయింపఁబడడాయేమి? కిం న వ్రియతే = వరింపఁబడడాయేమి? అయం = ఇతడు, నలః = నలుడు న = కాడు. కింతు = కాని, అతిమహాః =(నలునివలె) గొప్పకాంతి గలిగినవాఁడు, తవ = నీకు, నలాభః = నలుని వంటికొంతికలవాడుగా, భాతి = ప్రకాశించుచున్నాడు. యద్యేనముజ్ఝసి = వీనినిఁబరిత్యజించితివో. అప్పుడు, పరః = వీనికంటెనితరుడును, శ్రేష్ఠుడునగువాడు, కః = ఎవ్వఁడో, తవ = నీకు, వరః = వరింపఁదగినవాడు, భవతి = ఉండును. అపితు = కాని, ఇట్టివాఁడు మఱియొక్కఁడు లేడు.

లేదా; ధరాజగత్యాః; ధరాజ = భూమియందుఁ బుట్టిన స్థావరజంగమములగు ప్రాణులకు, గత్యాః గతియైన జలమునకుననగా జీవనోపాయమైన జలమునకు, పతిః = పాలకుడు, న = కాడా? అపితు – కాని, జలపతియగు వరుణఁదేవుడు, కింననిశ్చీయతే = వరుణుఁడని గుర్తింపఁబడలేదా? కాని యీ విధముగా గుర్తింపఁదగినవాడును, వరింపఁదగినవాడును, నైయున్నాడు.

లేదా - అతిమహానలాభః; అతిమహ = మిక్కిలి పూజ్యుడైన; అనల = అగ్నికి; అభః = కాంతిరాహిత్యమును గల్గించువాడు! అనగా నీటిచే నగ్ని చల్లారును గదా, ఏలయనగా - వరుణుడు జలరూపుడు గదా! యద్యేనంత్యజసి = వీనిని వదలిపోతివో; తవ = నీకు; వరః = శ్రేష్ఠుడైన; పరః = శత్రువు; కః = ఎవ్వడు, అపితు = కాని, అయమేవ = ఇతడే, శత్రుః = శత్రువు.

లేదా - ధరాజగత్యాః; ధర = ప్రపంచములను ధరించుటచేఁ బోషకుడు, అజ = జన్మములేని శ్రీమహావిష్ణువునకు, గత్యాః = మొదటి స్థానమైన జలమునకు, పతిః = పాలకుడు, న = కాడా? కాని, తత్పతిః = ఆ జలమునకు పాలకుడైన వరుణుఁడు, కింననిర్ణీయతే = గుర్తింపబడడా యేమి? తప్పక గుర్తింప, బడగలడు. త్వం = నీవు, ఏనం (అ + ఇనం) అ = విష్ణువును, ఇనం = స్వామిగా గల్గిన భక్తుడగు వరుణుని, యద్యుజ్ఝసి = వదలితివో, తవ = నీకు, లాభః = లాభము, న = లేదు. కింతు = కాని, హానిరేవ = హానియే జరుగును. అందువలన, తవ = నీకు, కతరఏవ = వరుణుడే, పరః = శ్రేష్ఠుడైన, వరః = వరుడు, ఇచ్చట గూడ వరుణుని త్యాగము సూచితము- ఎట్లనగా, ఏషః = ఇతడు, ధరాజగత్యాః = పూర్వము చెప్పబడిన ప్రకారము ఉదకమునకు పడమటి దిక్కునకుఁగాని, పతిః = పాలకుడైన, వరుణఃదేవః = వరుణదేవుడు, న = కాడా?, అపితు = కాని, యతదనియతే, నిశ్చీయతే కిము = నిర్ణయింపబడునా యేమి? కాని నిశ్చయింపఁబడును, యతః = ఎందువలన, నలః = నలుడు, న = కాడు, లేదా-యద్యేనముజ్ఝసి = వీనిని వదలితివో, తవాఽపి = నీకును, అతిమహానలాభః; అతిమహ = మిక్కిలి గొప్పదైన, అన = ప్రాణములయొక్క, లాభః = లాభము అనగా జీవికము గలదానవుగా నయ్యెదవు. యస్మాత్ = ఎందువలన, తే = నీకు, సుఖసముద్ర రూపుడైన, నలః = నలుడు, వరః = వరుడుగా భవితా = కాగలడు. నలప్రాప్తి యైనప్పుడే నీకు జీవితము, కానిచో లేదని యాశయము.

లేదా - అయం = ఇతడు, తవ = (నీవు ప్రార్థించుటచే) నీకు సంబంధించిన, నలోనఖలు = నలుడు కాడుగదా, కింతు = కాని, అతిమహాః = మనుష్యులకంటె గొప్పతేజస్సు గల్గిన, నలాభః = నలునకు సమానుడు అనగా వీరందఱు నలులుకారు. కాని నలతుల్యులు అనియర్థము యద్యేన ముఞ్చసి = వీరిలో నొక్కనిని వదలితివో, పునః = మరల, తే = నీకు, వరః = వరింపదగినవాడు, కతరః = ఎవ్వడు? ఎవ్వడునులేడు. సత్యనలుడు లభింపడు గదా!

(నలపక్షమున) :- భవత్యాః = నీకు, ధరాజగత్యాః = భూలోకమునకు,పతిః = రక్షకుడైన, దేవః = రాజైన, నైషధరాజగత్యా; నైషధరాజ = నిషధ దేశమునకు సంబంధించిన రాజుయొక్క, గత్యా = జ్ఞానముచే, పతిః = పాలకుడును, దేవః = క్రీడాశీలుడును లేదా ప్రభువునునైన, నా = మనుష్యుడైన, నలః = నలుడు, కింనసిశ్చీయతే = ఏల గుర్తింపబడలేదు, కాని నిషధ ప్రభువైన మనుష్యుడే యీ యైదవ నలుడని నిశ్చయింపదగినవాడు. వరింపదగినవాడు. ఖలు = ఏలయనగా తవ = నీకు, అతిమహానలాభః; అతిమహాన్ = మిక్కిలి యధికమైన, అలాభః = విష్ణులాభము (అ-అనగా విష్ణువు) "నా విష్ణుః పృథివీపతిః" యను న్యాయము ననుసరించి నలుడు విష్ణుస్వరూపుడు. ఉపస్థితుడైన వరుడు లభింపగలడని ఏనిని పరిత్యజించితివో, అప్పుడు ఏనికంటె నధికుడైన వరుడెవ్వడు నీకు లభింపగలడు? నలుని వరింపనిచో, భర్తలేని దానివిగా నుండగలవు.

ఏషః = ఇతడు. ధరాజగత్యాః = భూలోకమునకు, పతిః = పాలకుడైన, నా = మనుష్యుడైన, నలఃదేవః = నలదేవుడగు, రాజాన = రాజుకాడా? అపితు = కాని, నలఏవ = నలుడే, ఇతి = అని, కింన నిశ్చీయతే = ఏల నిశ్చయింపబడడు. కాని నిశ్చయింపదగినవాడే, వరింపదగినవాడే. ఏలయనగా, నలుని వరించినచో, నీకు మహానలాభః = గొప్ప జీవనప్రాప్తి, ఏనం = (శుభప్రదుడగు దైవస్వరూపుడైన)

వీనిని వదలితివో, తవ = నీకు, కః = ఎవ్వడు, శ్రేష్ఠః = శ్రేష్ఠుడైన, వరః = వరుడు, అపితు = కాని, పరః = మఱియొక్కడు, నాస్తి = లేదు.

లేదా - నైషధరాజగత్యా; నైషధరాజ, నైషధ ప్రభువే, గత్యా = గతిగాఁగల్గిన, భవత్యా = నీచే, నా = మనుష్యుడైన, అయం = ఈ నలః = నలుడు, పతిః = భర్తగా, కింనసిశ్చీయతే = ఏలనిశ్చయింపఁబడడు. కింనప్రియతే = ఏలవరింపఁబడడు. కాన రెండును చేయదగినవే. యద్యేనముజ్ఝసి = వీనిని వదలితివో, అప్పుడు, తవ= నీకు, నిశ్చితమితి = నిశ్చయముగా, మహాన్ = అధికమైన, అలాభః = అభాగ్యము. యస్మాత్ = ఎందువలన, ఏతాదృశః = ఇటువంటి, అన్యః = మఱియొకడు, కతరః = ఎవ్వడు, వరః = వరుడు (లభించును) నాస్త్యేవ = అట్టివరుడు లభింపనే లభింపడు, ఏషః = ఇతడు, దేవోన = ఇంద్రాదిరూపమైన వేల్పుకాడు. కింతు = కాని. ధరాజగత్యాః భూలోకమునకు, పతిః = పాలకుడగు. నా = మనుష్యుడైన, నలః = నలుడుగా, కింనసిశ్చీయతే = ఏలనిశ్చయింపఁబడడు. కింవానప్రియతే = ఏలవరింపఁబడడు. యద్యేనముజ్ఝసి = దేవస్వరూపుడగు వీనిని వదలితివో, అప్పుడు నీకు లాభములేదు కాని హానియేయగును.

ధరాజగత్యాః; ధరాజ = మనుష్యులయొక్క, గత్యా = తెప్పపాటు మున్నగు చిహ్నములచే, ఏషః = ఇతడు, దేవోన = వేల్పుకాడని, కిమునసిర్ణీయతే = ఏలనిర్ణయింపఁబడడు. తథా = అట్లే, పతిరితి — భర్తగా, కిమితినప్రియతే = ఏలవరింపఁబడడు. నిశ్చయముగా, నలోఽయం = ఈనలుడు నా = మనుష్యుడు. యద్యేనముజ్ఝసి = వీనినివదలితివో. అప్పుడు, తవ = నీకు, పరః — మఱియొక్కడు. వరః — శ్రేష్ఠమైన, కతరః = ఏ, లాభః = లాభము? అపితు = కాని, పరః = ఇతనినివరించుటకంటె శ్రేష్ఠమైన, లాభః = లాభము, న = లేదు. ఏషః = ఇతడు. ధరాజగత్యాః; ధరా = భూప్రపంచమునందు మిక్కిలి సౌందర్యము కల్గియుండుటవలన. అజః = మన్మథుడును, గత్యా =

బుద్ధిచే ప్రాణనాథుడగు మనుష్యుడైన నలుడు. కాని వేల్పుకాడు. అని ఏల నిశ్చయింపఁబడడు? ఏలవరింపఁబడదు? ప్రక్కనున్న నలుగురికిని ఇతని యాకారమును ధరించుటచే కృత్రిమమగు సౌందర్యమనియు, నితనిది సహజమైన సౌందర్యమనియు చూచినంతటనే తెలిసికొనియితడు నలుడని నిశ్చయింపదగిన వాడనియు, వరింపఁదగినవాడనియు యర్థము. ఖలు = ఏలయనగా, ఇతనియాకారమును ధరించుటవలన. అతిమ, హాన లాభః; అతి, మాయాం = అతిశక్తిగల యింద్రాదులయొక్క, హాన = పరిత్యాగమందు, లాభః = లాభముకపట సౌందర్యముగల యింద్రాదులు నీకు వరింపదగినవారు కారు. ఇత్యాదివ్యాఖ్య, యథామతి తెలియఁదగినది. విస్తరభయముచేనిటనది వ్రాయఁబడలేదు. ఈ వ్యాఖ్యవలననే సమాసభావాదులునుగతార్థములు. 33

శ్లో॥ ఇంద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిస్తాం
వాచం నలే తరలితాథ సమాం ప్రమాయ.
సా సిన్ధువేణి రివ వాడవవీతిహోత్రం
లావణ్యభూః కమపి భీమసుతా౾థతాపమ్. 34

ప॥వి॥ ఇంద్రాగ్నిదక్షిణ దిగీశ్వరపాశిభిః - తాం - వాచం - నలే - తరలితా - అథ - సమాం - ప్రమాయ - సా - సింధువేణిః - ఇవ - వాడవ వీతిహోత్రం - లావణ్యభూః - కమ్ - అపి - భీమసుతా - అథ - తాపమ్.

అర్థము :— అథ = పిదప, లావణ్యభూః = సౌందర్యభూమియు, పక్షాంతరమున, లావణ్యభూః = లవణరసమునకు నాశ్రయమైనదియునగు, తాం = మొదటచెప్పఁబడిన. వాచం = మాటలు, ఇంద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వర పాశిభిః = ఇంద్రుడు, అగ్ని, యముడు, వరుణుడను వారలతో, సమాం = శ్లేషతోగూడియుండుటవలన, సమమైనదిగా, ప్రమాయ = తెలిసికొని, తరలితా = నలనిశ్చయములేనందువలన కంపితురాలై, వాడవ

పీతి హోత్రమివ = బడబాగ్నివలె. కమపి = చెప్పసాధ్యముగాని తాపం = సంతాపమును, ఆప = పొందినది.

సమాసములు:

ఇంద్రాగ్ని దక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిః :- ఇంద్రశ్చ, అగ్నిశ్చ, దక్షిణదిగీశ్వరశ్చ. పాశీచ = ఇంద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశినః, తైః = ఇంద్రాగ్నిదక్షిణదిగీశ్వరపాశిభిః.

సింధువేణిః :- సింధోః వేణిః = సింధువేణిః.

వాడవపీతిహోత్రం;- వాడవఇతిపీతిహోత్రః = వాడవపీతిహోత్రః, తమ్ = వాడవపీతిహోత్రమ్

లావణ్యభూః :— లావణ్యస్య, భూః = లావణ్యభూః.
భీమసుతా :— భీమస్య, సుతా = భీమసుతా.

భావము :

లావణ్యమునకు ననగా సౌందర్యమునకు స్థానమైన ఆ దమయన్తి, ఇంద్రాగ్నియమవరుణులతో సమానముగా నన్వయించునట్టి యా సరస్వతీదేవి యొక్క శ్లిష్టవచనములను విని నలనిశ్చయము లేనందువలన కమ్పిత హృదయురాలై, లవణ రసమునకు స్థానమైన సముద్రము, బడబాగ్ని నెట్లు పొందునో, యట్లు చెప్ప సాధ్యముకాని సంతాపమును బొందినది. ౩౪

శ్లో॥ ప్రాప్తుం ప్రయచ్ఛతి నపక్షచతుష్టయే తాం
తల్లాభ శంసిని న పఞ్చమ కోటిమాత్రే.
శ్రద్ధాం దధే నిషధరాడ్విమతౌ మతానా
మద్వైత తత్త్వఇవ సత్యతరోఽపి లోకః 35

ప॥ వి॥ ప్రాప్తుం — ప్రయచ్ఛతి - న - పక్షచతుష్టయే - తాం - తల్లాభశంసిని - న - పఞ్చమకోటిమాత్రే - శ్రద్ధాం - దధే - నిషధరాడ్విమతౌ - మతానామ్ - అద్వైతతత్త్వే - ఇవ - సత్యతరః - అపి - లోకః.

అర్థము :- పఞ్చతుష్టయే = నలుగురైన ఇంద్రుడు మున్నగు మాయా నలుల యందు, తాం = ఆ దమయన్తిని, ప్రాప్తుం = సత్యనలుని బొందుటకు ననగా నతనిని సత్యనలుడుగా నిశ్చయించుటకు, న ప్రయచ్ఛతి సతి = అవకాశమొసంగక పోగా. తల్లాభశంసిని = ఆ దమయన్తి యొక్క ప్రాప్తిని గోరుచున్న, పశ్చాన్తరమున - విద్యాలాభమును కాంక్షించునట్టి, సత్యతరేఽపి = మిక్కిలి పారమార్థికమైనదియును, పఞ్చమకోటిమాత్రే = ఐదవనల వ్యక్తియందు, అద్వైతతత్త్వేఇవ = అద్వితీయమైన బ్రహ్మతత్త్వమునందువలె, మతానాం = అయిదుగురు నలుల విషయీకరించు జ్ఞానములకు, నిషధరాడ్విమతౌ, నిషధరాట్ = నలుడను, విమతౌ = "ఇతడే నలుడు, ఇతడే నలుడా" యను విరుద్ధములగు నర్థము లేర్పడగా, లోకః = సత్యనలుని దెలిసికొన గోరిన జనము, శ్రద్ధాం = పారమార్థిక విషయకమగు విశ్వాసమును, నదధే = పొందలేదు, అనగా సత్తుకంటెను నసత్తుకంటెను, సదసత్సమూహముల కంటెను, సదసద్విలక్షణము కంటెను, విలక్షణమైనదియు. ననగా సత్ - అసత్ - సదసత్సమూహ - సదసద్విలక్షణమను నాల్గు విధములగు ననేకాత్మాదివాదులగు సాంఖ్యాదుల సిద్ధాన్తముల కంటెను భిన్నమైన సిద్ధాన్త గోచరమగు నపరోక్ష సత్యబ్రహ్మ తత్త్వమునందువలె నసత్యనలులు నలుగురును నైదవవాడగు సత్యనలుడు కానవచ్చుచున్నను నితడు సత్యనలుడని ప్రజలు నమ్మజాలక పోయిరని యర్థము—

లేదా— సా = ఆ దమయన్తి, నిషధరాడ్విమతౌ; నిషధరాట్ = నలునికి సంబంధించిన, విమతౌ = వివిధమైన బుద్ధి యేర్పడగా, అనగా నలుని గూర్చిన సందేహమేర్పడగా, పఞ్చమకోటిమాత్రే = ఐదవకోటి యందు ననగా నైదవస్థానమందున్న, సత్యతరేఽపి= మిక్కిలి యథార్థమైన నలుని విషయమందును, తల్లాభశంసిని = దమయన్తీ ప్రాప్తినపే

క్షించునట్టి, పక్షచతుష్టయే౽పి = ఇంద్రాగ్నియమవరుణులను నలుగురు నలుల వలన నేర్పడిన, నాల్గు పక్షముల సమూహము, తాం = ఆ, శ్రద్ధాం = సత్యనల విషయకమగు నిశ్చయమును, ప్రాప్తుం = పొందుటకు, నప్రయచ్ఛతిపతి = అవకాశమీయక పోగా, మతానాం = సాంఖ్యాదిషడ్దర్శనములలో 'ఏకమేవా ద్వితీయం బ్రహ్మ' 'నేహ నానా స్తికిఞ్చన' ఇత్యాది శ్రుతులచే, సత్యతరే = మిక్కిలి సత్యమైన అనగా పరమార్థ దృష్టియందు సత్యమైన, అద్వైతత్త్వే=అద్వైత రూపమైన స్వరూపమునందుగాని, బ్రహ్మైకత్వజ్ఞానరూపమగు విషయమందు గాని, లోకః = అవిద్య గల్గిన అనగా యుక్తా౽యుక్త జ్ఞానము లేని జనము: అనేకాత్మలను వాదించునట్టి, సాంఖ్యాది దర్శన చతుష్టయము అద్వైత విశ్వాసమును పొందుట కవకాశము నీయకపోగా నెట్లు శ్రద్ధను పొంద్దదో (సత్యనలునియందును విశ్వాసమును బొందజాలక పోయినదని పూర్వముతో నన్వయము).

సాంఖ్యులు-ఒక్కొక్క శరీరమునకొక్కొక్క పురుషునంగీకరింతురు. నైయాయికులు—"నానాత్మానో వ్యవస్థితాః" అనువచనమునను సరించి ఆత్మలకు నానాత్వము నంగీకరింతురు. ఆర్హతులు-దేహ ప్రమాణముగల యాత్మనంగీకరింతురు. బౌద్ధులు - పెక్కు యుక్తులతో, పెక్కు ఆత్మలకే చిత్తసంయోగబాహుల్యము నంగీకరింతురు. నలచతుష్టయముతో పక్ష చతుష్టయ మేర్పడినట్లు, పూర్వముదహరింపఁబడిన. సత్. అసత్. సదసత్, సదసద్విలక్షణమను నాలుగుపక్షములు పైవానితో బోల్పదగినవి. సద్వాదులు సాంఖ్యులు, అసద్వాదులు బౌద్ధులు, సదసద్వాదులు నైయాయికులు. సదసద్విలక్షణత్వవాదులు తదితరులు - ప్రపంచము సత్తుకానేరదు. ఎలయనగా బాధకుపపత్తిలేక పోవును. సత్తైన రజతముగాని గగనముకాని బాధింపబడుటలేదుగదా! అట్లే అసత్స్వరూపముఁగూడగానేరదు. అసత్తైనచో ప్రాతిభాసికత్వమెట్లు సరిపడును? సర్వవిధములలోను సత్తా శూన్యమైన శశశృఙ్గ మొకప్పుడును ప్రతిభాసించుటలేదుగదా!

మరియు ప్రపంచము సదసత్త్వ రూపముగూడ కానేరదు. ఏలయనగా సత్త్వాఽసత్త్వములు పరస్పర విరుద్ధములు. ఇత్యాది విషయములు ఇట ననుసంధేయములు.

సాంఖ్యులు ప్రతి శరీరమునకును భిన్న భిన్నములైనశుద్ధజ్ఞాన స్వభావములు గల పెక్కు ఆత్మల నంగీకరింతురు. నైయాయికులును ప్రతి శరీరమునకును భిన్న భిన్నములును, సర్వ వ్యాపకములును, జ్ఞానమున్నగు తొమ్మిది విశేషగుణములుగల ఆత్మల నంగీకరింతురు. అర్హతులు ప్రతి శరీరమునను భిన్నదేహ పరిమాణములు గల్గిన సంకోచ వికోచములుగల పెక్కు ఆత్మల నంగీకరింతురు. బౌద్ధులు ప్రతి దేహమునకును భిన్నములైన క్షణిక జ్ఞానధారా రూపములైన పెక్కు ఆత్మల నంగీకరింతురు.

ప్రకృతము తల్లా శశంసిని = దమయంతీ లాభమునుఁ గోరుచున్నట్టి, సత్యతరే = మిక్కిలి యథార్థుడైన నలునియందు, నిషధరాట్యిమతౌ సత్యామపి = నల సంబంధియైన వైమత్య మున్నను. ఆమె శ్రద్ధను వహించలేదా? తప్పక వహించినదని యర్థము. అనేక నల దర్శనమున్నను సత్యతరమైన ఐదవకోటియందుఁ జేరిన నలునియందు "అవిజ్ఞాతేఽపి బంధౌహిబలాత్ప్రహ్లాదితేమనః" యని చెప్పిన చొప్పున నితడే సాధారణముగా సత్యనలుడు కాగలడని యామెయొక్క మనస్సునందు బుద్ధి యేర్పడినది, అదెట్లనగా మతముల కేకాభిప్రాయము లేక పోయినను సత్యతరమైన, అద్వైత తత్త్వమునందు లోకమునకెట్లు విశ్వాసమేర్పడునో, అట్లే యామెకును బుద్ధి యేర్పడినదని యర్థము.

సమాసములు :

పక్షచతుష్టయే :— చతుర్ణాం, సమూహః, = చతుష్టయం, పక్షాణాం, చతుష్టయమ్ = పక్ష చతుష్టయమ్, తస్మిన్ = పక్ష చతుష్టయే.

తల్లాభశంసీని :— తస్యాః, లాభః = తల్లాభః, తల్లాభస్య, శంసీ = తల్లాభశంసి. తస్మిన్ = తల్లాభశంసిని।

నిషధరాడ్విమతౌ: — నిషధానాం, రాట్ = నిషధరాట్, నిషధరాజః, విమతిః = నిషధరాడ్విమతిః, తస్యాం = నిషధరాడ్విమతౌ.

అద్వైతతత్త్వే :— ద్విధేతైవ ద్వైతమ్, ద్వైతేన, రహితమ్ = అద్వైతమ్, అద్వైతంచ తత్ తత్త్వంచ = అద్వైత తత్త్వమ్।

సత్యతరే :— అత్యంతం, సత్యః = సత్యతరః, తస్మిన్ = సత్యతరే.

భావము :

ఇంద్రాది మాయా నలచతుష్టయ మాదమయంతికి సత్యనలుని నిశ్చయించుట కవకాశ మొసంగక పోగా, ఆ దమయంతీ ప్రాప్తి నభిలషించు (విద్యాలాభము నపేక్షించు) నట్టి, మిక్కిలి పారమార్థికమై పంచమకోటియందున్న ఐదవ నలవ్యక్తియందు, సత్ - అసత్ — సదసత్ - సదసద్విలక్షత్వములచే నాల్గు విధములగు నాధ్యాత్మిక శరీరేంద్రియాదులతో, గూడిన యసత్ప్రపంచ సంబంధము నుండి, సాధకుడు నిత్యప్రత్యక్ష సత్యబ్రహ్మతత్త్వము నందెట్లు విశ్వాసము బొందజాలడో యట్లే యసత్య నలచతుష్టయ సంబంధముచే, ఐదవ సత్యనలుడు కానవచ్చుచున్నను జనము విశ్వాసము బడయలేదని యాశయము. ౩౫

శ్లో॥ కారిష్యతే పరిభవః కలినా నలస్య
తాంద్వాపరస్తు సుతనూమ దునోత్పురస్తాత్.
భైమీనలోపయమనం పిశునౌసహేతే
నద్వాపరః కిల కలిశ్చ యుగే జగత్యామ్. 36

ప॥వి॥ కారిష్యతే - పరిభవః - కలినా - నళస్య - తాం - ద్వాపరః - తు - సుతనూమ్ - అదునోత్ - పురస్తాత్ - భైమీనలోపయమనం - పిశునౌ - నసహేతే - న - ద్వాపరః - కిల - కలిః - చ - యుగే - జగత్యామ్.

అర్థము :- కలినా = కలహముచే అనగా తిరస్కరింపబడిన దేవతల చేతను రాజుల చేతను, అవమాన భారమునకు ప్రతీకారము లేదను నభిప్రాయముచే నుత్పాదింపబడిన వైరముచే నని యర్థము. (కలియుగము చేతను) నలస్య = నలునకు, పరిభవః = పరాభవము, కారిష్యతే = వివాహమైన పిదప చేయింపబడును, ద్వాపరస్తు = ప్రియుడైన నలునకిటువంటి పరిభవ సందేహము; (ద్వాపర యుగమును), సుతనూం = సుకుమార దేహము గల, తాం = నలుని ప్రియురాలగు దమయన్తిని, పురస్తాత్ = కలికి ముందె, అనగా నిప్పుడే, అదునోత్ = సంతాపపఱచెను. తథాహి = అది యుక్తమే, జగత్యాం = లోకమునందు, పిశునౌ = దుర్జనులైన ద్వాపరము, కలి, యను, యుగే = యుగములు, భైమీనలోపయమనం, భైమీనల = దమయన్తీ నలులయొక్క, ఉపయమనం = వివాహమును, నసహేతేకిం = సహించుటలేదుగదా ? ఏవిధముగా కలి, వివాహము తర్వాత వారి వివాహమును సహింపలేదో, ఆ విధముగనే, ద్వాపరము, జరుగఁబోవు వారి వివాహమును సహింపలేదు. లేదా- కలినా = కలియుగముచే, నలస్య = నలునకు, పరిభవః = అవమానము, కరిష్యతే = చేయఁబడును. ద్వాపరస్తు = ఇతడు నలుడా ఇతడు నలుడా యను సందేహమో లేదా ద్వాపరయుగమో, తాం = ఆ సుతనూం = సుందరిని, పురస్తాత్ = పూర్వమే, అదునోత్ = పీడించెను, కలిః నలుని, దమయన్తి వరించిన పిదప నలుని పరిభవింపఁ గలడు. ద్వాపరమో దమయన్తికి నలుని వరించుట కవకాశమునే ఝాయక్షేమ. కిల = ఏయ్యి గా, ద్వాపరః = ద్వాపరము, కలిశ్చ =

కలియుగము అను నీ రెండు, యుగే = యుగములు. జగత్యాం = భూలోకమునందు, భైమీనలోపయమన.; భైమీ = దమయంతియొక్క, నల = నలునియొక్కయు, ఉపయమనం = వివాహమను, నసహేతే = సహింపరు. (యతః = ఏలయనగా) పిశునే = వారిరువురును దుష్టులు, నల నిశ్చయమేర్పడినచో, వివాహము తప్పక జరుగును. కాన సందేహ రూపమైన ద్వాపరము దానికి ప్రతిబంధకము – కాన కలివలె ద్వాపరముగూడ దానికి ప్రతిబంధకము కాన ద్వాపరము చేత నామె పీడింపఁబడినదనియర్థము. ద్వాపరము నందును, కలియుగమునందును, నలదమయంతీ వివాహము లేదు కావున వారి వివాహమును నవి సహించుట లేదనియు నర్థము. నల నిశ్చయము లేనందువలన నామె చాల సంతాపము నొందినదని యాశయము.

వి :- ఇచ్చట పూర్వార్ధమునందు "ద్వాపర" యనువచనమునందు, వాచ్యార్థమగు సంశయమునకును, ప్రతీయమానార్థమగు యుగమునకు నభేదాధ్యవసాయముగావించి కవి వ్యాపారమునకంటె ముందు ద్వాపరమునకు దమయంతీ సంతాప కర్తృత్వమునుత్ప్రేక్షించుటచే నుత్ప్రేక్ష. వ్యంజకమును ప్రయోగించనందు వలన దిగమ్యము. ఉత్తరార్ధమునందు, నలదమయంతీ వివాహమును ఓర్వలేమి తనమను కారణముచే కార్య సమర్థన రూపమగు నర్థాంతర న్యాసాలంకారము. ఈ రెంటికి నంగాంగి భావముచే సఙ్కరము—

సమాసములు :

భైమీనలోపయమనం :— భైమీచ, నలశ్చ = భైమీనలౌ, భైమీనలయోః, ఉపయమనం = భైమీన లోపయమనం,

భావము :

కలియుగము నలునిఁ బరిభవముఁ జేయబోవుచున్నది. ద్వాపరమో, అనగా వీడు నలుడా వీడు నలుడాయను సందేహము (ద్వాపరయుగమును) ఆ సుందరిని, కలికిఁముందే పీడించెను. కలి స్వయంవరమైన పిదప పీడించును. ద్వాపరమో (నలుడెవ్వడను సందేహమో) నలుని వరించుటకే యవకాశ మొసంగలేదు. ఏలయనగా, ద్వాపరము, కలియు, రెండును భూలోకమందు దమయంతీ నలులయొక్క వివాహమును సహించుట లేదు. జరిగిపోయిన వారి వివాహమును కలి యెట్లు సహింపడో; అట్లే జరుగఁబోవు వారి వివాహమును ద్వాపరముచు సహింపలేదు. ఏలయనగా వారిఉవురు దుష్టులు నలుడని నిశ్చయింపఁ బడితే, వివాహము తప్పకజరుగును. కాని అతని విషయమున సందేహము ప్రతిబంధకము. కాన కలివలె ద్వాపరము గూడ ప్రతి బంధకమని యర్థము. ద్వాపరయుగిమందును, కలియుగమందును నలదమయన్తులు లేరు. కాన వారి వివాహమును వారు (కలిద్వాపరములు) సహింపలేరు. ఏలయనగా నలదమయన్తులు కృత యుగమునకు సంబంధించిన వారని యభిప్రాయము. 86

శ్లో॥ ఉత్కణ్ఠయన్ పృథగిమాం యుగపన్నలేష
ప్రత్యేకమేష పరిమోహయమాణబాణః.
జానీమహే నిజశిలీముఖశీలసంజ్ఞ్యాం
సాఫల్యమాప స యదా యది పంచబాణః 37

ప॥వి॥ ఉత్కణ్ఠయన్, - పృథక్, - ఇమాం, - యుగపత్, - నలేషు, - ప్రత్యేకమ్, - ఏషు, - పరిమోహయమాణ బాణః, - జానీమహే, - నిజశిలీ ముఖశిలి సజ్ఞ్యా సాఫల్యమ్, - ఆప, - సః, - యధా, - య్యుద్ధి, - పంచబాణః,

అర్థము :- పంచబాణః = పంచబాణుఁడని ప్రసిద్ధిఁబొందిన, సః = ఆ మన్మథుఁడు, నలేషు (పంచసు) = అయిదుగురు నలుల విషయమునందు, పృథక్ = ప్రత్యేకముగా, ఇమాం = ఈ దమయంతిని. యుగపత్ = ఏక కాలమునందు, ఉత్కంఠయన్ = ఉత్సుకపఱచుచు, అనగా ఇతడు నలుఁడా, ఇతడు నలుఁడా యను బుద్ధిచే, వారియందు నొక్క కాలమునందే వేఱు వేఱుగాను, నుత్కంఠతో గూడిన దానినిగా చేయించునని యర్థము. దమయంతి నలబుద్ధిచే నైదుగురియందును నను రక్తమైనదని భావము. తథా - అట్లే. ఏషు = ఈ యైదుగురు నలులయందును, ప్రత్యేకమ్ = ఒక్కొక్కనియందు, పరిమోహయమాణబాణః = ప్రత్యేకముగా వీరిని దమయంతీ విషయమున మోహపఱచుచున్న బాణములు గలవాడై, నిజశిలీ ముఖశిలి సంఖ్యా సాఫల్యమ్; నిజ = తనవగు, శిలీముఖ = బాణములను, శిలి = యంటిన, సంఖ్యా = అయిదనెడు సంఖ్యకు, సాఫల్యం = సార్థక్యము, ఆపయది = పొందెనచో, తదా = అప్పుడు, జానీమహే = బాణములకున్న పంచత్వసంఖ్య, సరియైనదని తెలుసుకొనెదము.

వి :- ఇచ్చట ఉత్కంఠయు, సమ్మోహనము పంచత్వసంఖ్యా సాఫల్యమునకు హేతువులు గాన పదార్థ హేతుక కావ్యలింగము— "సాఫల్యమాపయది" అని సాఫల్యమును సమ్భావన చేయుటచే నుత్ప్రేక్ష. అదిపై కావ్యలింగముచే నత్థాపిముత కాన దానికి దీనితో సఙ్కరము—

సమాసములు :

ప్రత్యేకమ్ : — ఏకస్మిన్ = ఏ స్మిన్. ప్రద్యేకమ్

పరిమోహయ మాణబాణః :— పరిమోహయ మానాః బాణాః, యస్యసః = పరిమోహయబాణః.

నిజశిలీ ముఖశిలి సంఖ్యా సాఫల్యమ్ :— నిజాశ్చతే శిలీముఖాశ్చ, = నిజశిలీముఖాః, నిజశిలీముఖాన్, శిలయ్యతీతి = నిజశిలీముఖశిలినీ, నిజశిలీ

ముఖశిలిని చ,సా, సంఖ్యాచ, = నిజశిలీముఖశిలి సంఖ్యా. సఫలాయాః, భావః = సాఫల్యం. నిజశిలీ ముఖశిలీ సంఖ్యాయాః, సాఫల్యం=నిజశిలీ ముఖశిలి సంఖ్యా సాఫల్యమ్. తత్=నిజశిలీముఖశిలి సంఖ్యా సాఫల్యమ్.

భావము:

పంచబాణుడని ప్రసిద్ధి బడసిన మన్మథుడు ఐదుగురు నలులయందును ఈ దమయంతికి నొక్క కాలమందే యుత్కణ్ఠనుఁ గల్గించుచు ననగా వారం దఱు నొక్క రూపమును ధరించియుండుటచే "నితడు నలుడా లేక యితడు నలుడా" యని యీ విధముగా నామె నొక్క కాలముననందే. వేఱువేఱుగా నుత్కణ్ఠలను గావించుచు, వారిలో నొక్కొక్కరి యందును ప్రత్యేకముగా దమయన్తి విషయమున మోహమునుఁ గల్గించుచు, తన బాణములకు సహజముగ నున్న పంచత్వ సంఖ్యను సఫల పఱచుకొనినచో, ననగా నయిదుగురు వరుల యందును నైదు బాణములనుఁ బ్రయోగించుటచే సఫల పఱచుకొనినచో నప్పుడు తన బాణముల యందలి పంచత్వ సంఖ్య సరియైనదని తెలుసుకొనెదము. 37

శ్లో॥ దేవానియం నిషధరాజ రుచ స్త్యజన్తీ
రూపాదరజ్యత నతే నవిదర్భ సుభ్రూః.
జన్మాంతరాధిగత కర్మవిపాకజన్మే
వోన్మీలతి క్వచన కస్యచ నానురాగః. 38

ప॥వి॥ దేవాన్ - ఇయం - నిషధరాజరుచః - త్యజన్తీ - రూపాత్ - అరజ్యత - నతే - న - విదర్భసుభ్రూః - జన్మాంతరాధిగతకర్మవిపాకజన్మా - ఏవ - ఉన్మీలతి - క్వ - చన - కస్య - చన - అనురాగః.

అర్థము :— నిషధరాజరుచః; నిషధరాజ = నలుని సౌందర్యమువంటి సౌంద ర్యము గల్గన. [illegible] = [illegible], త్యజన్తీ = వదలిపెట్టుచున్న...

ఇయం = ఈ, విదర్భసుభ్రూః = దమయన్తి, రూపాత్ = సౌందర్యము వలన, నలే = నలునియందు, న అరజ్యత = అనురక్తురాలు కాలేదు, కింతు = కాని, కస్యచన = ఒకనొకనికి, జన్మాంతరాధిగతకర్మవిపాక జన్మా; జన్మాంతర = ఇతర జన్మములయందు, అధిగత = చేయఁబడిన, కర్మ = కర్మలయొక్క, విపాక = పరిపాకముచే, జన్మా = ఉద్భవించిన, అనురాగఏవ = అనురాగమే, క్వచన = మఱియొక జననము నందు, ఉన్మీలతి = ఉద్భవించును. ఇంద్రాది దేవతలకును నలునికిని రూపమునందు సామ్యమున్నను, దేవతలను వదలి నలునియందే యామెకనురాగము కల్గుట యా దమయన్తియొక్క జన్మాంతర కర్మకు నధీనమైనది. కాని నలుని రూపముచే నేర్పడినదిగాదు. కానిచో యథార్థ నలాన్వేషణము చేయవవసరమేమి? ఇందువలన నీమెకు నలునియందు దృఢమైన వ్రతమున్నట్లు చెప్పఁబడినది.

సమాసములు

నిషధరాజరుచః :— నిషధానాం, రాజా = నిషధరాజః నిషధరాజస్య, రుచిఃఇవరుచిః, యేషాంతే=నిషధరాజరుచః, తాన్ = నిషధరాజరుచః

విదర్భసుభ్రూః :— విదర్భాణాం, సుభ్రూః = విదర్భసుభ్రూః.

జన్మాంతరాధిగతకర్మవిపాకజన్మా :— అన్యత్, జన్మ = జన్మాంతరం. జన్మాంతరాధిగతంచతత్కర్మచ = జన్మాంతరాధిగతకర్మ, జన్మాంతరాధిగతకర్మణః, విపాకః=జన్మాంతరాధిగత కర్మవిపాకః, జన్మాంతరాధిగతకర్మవిపాకాత్, జన్మ, యస్యసః = జన్మాంతరాధిగతకర్మవిపాకజన్మా.

భావము:

నలరూపమును ధరించిన యింద్రాది దేవతలకును, నలునికిని, సౌందర్య విషయమున భేదము లేదు. కాని దమయన్తి వారినెవ్వరిని ప్రేమింపక నలమహారాజునే ప్రేమించుటలో కేవలము నలసౌందర్యము కారణము గాదు. మఱేమనగా నుభయుల జన్మాంతరకర్మపరిపాకమే కారణముగనున్నది. ఒకరికి మఱియొకరి

యందును రాగమేర్పడుటకు బాహ్య సౌందర్యమే కారణము గాదు. మఱేమనగా వారిఱువురికిని జన్మాంతరములలోని కర్మాధీనమగు సంస్కారమే వారి పరస్పరానురాగమునకు మూలమగుచున్నది. అట్లు కానిచో నలాకారములోనున్న యైదుగురిలోనే యొకరియందైనను ననురాగమేర్పడవచ్చును గదా. అట్లుగాక నలుని యందే యనురాగ మేర్పడుటకు కారణమేమి? కాన నుభయుల జన్మాంతరానురాగమే దీనికి మూలమని భావము. 38

శ్లో॥ క్వ ప్రాప్యతే స పతగః పరిపృచ్ఛ్యతే యః
ప్రత్యేమి తస్య హి పురేవ నలం గిరేతి
సస్మార సస్మరమతిః ప్రతినైషధీయం
తత్రాऽమరాలయ మరాల మరాలకేశీ. 39

ప॥వి॥ క్వ - ప్రాప్యతే - సః, పతగః - పరిపృచ్ఛ్యతే - యః - ప్రత్యేమి - తస్య - హి - పురా - ఇవ - నలం - గిరా - ఇతి - సస్మార - సస్మరమతిః - ప్రతి - నైషధీయం - తత్ర - అమరాలయమరాలమ్ - అరాలకేశీ.

అర్థము :- సస్మరమతిః = మన్మథునిచే, బీడింపబడిన మనస్సుగల్గిన, దమయన్తి, సః = ముందు చూడఁబడిన, పతగః = హంస, క్వ = ఎక్కడ, ప్రాప్యతే = లభ్యమగును. ఏలయనగా- యః = ఏపక్షి, (నలం = నలుని, గూర్చి) పరిపృచ్ఛ్యతే = ప్రశ్నింపఁబడునో, వీరి మధ్య నిజమైన నలుదెవ్వడని ప్రశ్నింపఁబడుట కవకాశముండెడిదని యర్థము. ఇతి = ఇట్లు, పురేవ = ముందువలె, తస్య = ఆ హంస యొక్క, గిరా = మాటచేతనే, నిశ్చయేన = నిశ్చయముగా, నలం = నలుని, ప్రత్యేమి = న[illegible]మ్మెదను ఇతి = ఇట్లు, తత్ర = ఆ స్వయంవర సభయందు, నైషధీయం = నిషధ రాజునకు సంబం

ఢించిన, అమరాలయమరాళమ్ = దేవలోకమున నివసించు హంసను గూర్చి, సస్మార = స్మరించెను,

భావము :

మదః పీడిత చిత్తురాలగు నా వంపులు తిరిగిన కురులుగల దమయన్తి, ముందునలుని సందేశమును దెచ్చిన యా హంస యెక్కడ లక్ష్యమగును ? ఏల యనగా; అది లభించినచో, నీ యైదుగురియందును వాస్తవమైన నలుడెవ్వడని ప్రశ్నించి దెలిసికొనవచ్చును. ఇట్లు ఆ సభయందు ప్రియునకు దూతయైన దేవ లోకపు హంసను గూర్చి యా దమయన్తి స్మరించుచుండినది. 39

శ్లో॥ ఏకైక మైక్షత ముహుర్మహతా దరేణ
భేదం వివేద నహి పంచసు కఞ్చిదేషా.
శఙ్కాశతం వితరతా హరతా పునః స్మ
ఉన్మాదినేవ మనసేయ మిదం తదాహ. 40

ప॥వి॥ ఏకైకమ్ - ఐక్షత - ముహుః - మహతా - ఆదరేణ - భేదం - వివేద - న - హి - పంచసు - కం - చిత్ - ఏషా - శఙ్కాశతం - వితరతా - హరతా - పునః - స్మ - ఉన్మాదినా - ఇవ - మనసా - ఇయమ్ - ఇదం - తదా - ఆహ.

అర్థము :- ఏషా = ఈ దమయన్తి, మహతా = అధికమైన, ఆదరేణ = ఆదరముచేతను, దరేణ = భయముచేతను (అయిదుగురిని జూచినచో పాతివ్రత్య భంగము వచ్చునను భయముతో) ముహుః = పలుమారు, ఏకైకం = ఒక్కొక్కని, ఐక్షత = చూచినది. కింతు = కాని, పంచసు = అయిదుగురి మధ్య, కంచిత్ = కొంచమైనను, భేదం = భేదమును, నవివేద = తెలిసికొనలేదు. (కావుననే) శఙ్కాశతం =

నూరు సందేహములను, వితరతా = కల్గించుచున్నదియు. పునః = మఱల, తత్ = దానిని ననగా సంశయ శతమును, హరతా = తొలంగించుచున్నదియును, నందువలననే, ఉన్మాదినాఇవ = ఉన్మాదముతో గూడినదో యనునట్లున్న, మనసా = మనస్సుచే, (ఉపలక్షితా = చూడబడుచున్న) ఇయం = ఈ దమయన్తి, ఇదం = చెప్పబడు వికల్ప సమూహమును, ఆ హస్మ = చెప్పదొడగినది.

పములు :

ఏకైకం :— ఏకశ్చ, ఏకశ్చ, అనయోః, పర్యాయః = ఏకైకః, తమ్ = ఏకైకమ్.

శఙ్కాశతం :— శఙ్కానాం శతం = శఙ్కాశతమ్, తత్ = శఙ్కాశతమ్.

ఉన్మాదినా :— ఉన్మాదయతీతి = ఉన్మాది, తేన = ఉన్మాదినా.

ు :

కః దమయన్తి యానల పంచకములో నొక్కొక్కరిని మిక్కిలి ప్రయతోదను, ఆసక్తితోడను పలుమాఱు వీక్షించినది. మరియు పరపురుషుచే తన ప్రాతివత్యమునకు భఙ్గము గలుగునను భయముతో వారిని సంకోచమును గూడ వహించినది. కాని యా యైదుగురిలో నిసుమంతం సైతము, ఆమె గ్రహింపలేకపోయినది. కావుననే పెక్కు సందేహగల్పించుచును, నివర్తిల్లజేయుచు నున్మాదమును పొందినదో యనునట్లుస్సుచే నామె చెప్పబడబోవు ప్రకారము పెక్కు వికల్పములను జేయది. 40

శ్లో॥ అస్తి ద్విచంద్రమతి రస్తి జనస్య తత్ర
భ్రాన్తౌ దృగన్త చిపిటీకరణాదిరాదిః.
వ్యచోప్చపనర్పణ మపిప్రతి మాభిమానే
భేదభ్రమే పునరమీషు నమే నిమిత్తమ్, 41

ప॥స॥ అస్తి - ద్విచంద్రమతిః - అస్తి - జనస్య - తత్ర - భ్రాన్తౌ - దృగన్తచిపిటీకరణాదిః - ఆదిః = స్వచ్ఛోపసర్పణమ్ - అపి - ప్రతిమాభిమానే - భేదభ్రమే - పునః - అమీషు - న - మే - నిమిత్తమ్.

అర్థము ;—ద్విచంద్రమతిః=ఇద్దరు చంద్రులనెడి బుద్ధి, అనగానొక్క చంద్రుని యందు నిద్దరు చంద్రులనెడి భ్రమ, అస్తి = ప్రసిద్ధమైయున్నది. కింతు = కాని, తత్ర = ఇద్దరు చంద్రులను విషయీకరించు, భ్రాన్తౌ = భ్రాంతి యందు, జనస్య = జనమునకు, దృగన్త చిపిటీ కరణాదిః; దృగన్త = కన్నుల కొనలను, చపిటీకరణాదిః = నలుపుట మున్నగునది, ఆదిః = మూలకారణము. తథా = అట్లే, ప్రతిమాభిమానే = ప్రతిబింబ భ్రమ యందును, స్వచ్ఛోపసర్పణమ్; స్వచ్ఛ = నిర్మలములగు గాజు స్ఫటికము మున్నగు వస్తువులయొక్క, ఉపసర్పణం = సమీపస్థితి, ఆదిః = మూలము. పునః = కాని, మే = నాకు, అమీషు = ఈ యైదుగురు నలుల విషయమున, భేదభ్రమే = భేదభ్రాన్తియందు, నిమిత్తం = కారణము, నఅస్తి = లేదు. కావున నొక్క నలునియందే పెక్కు నలులభ్రాంతి పొసగదు. కావున నలునికంటె భిన్నమైన వారు కొంద రిందుండగలరని యాశయము.

సమాసములు :

ద్విచంద్రమతిః :— ద్వౌ, చంద్రౌ, ఇతి, మతిః = ద్విచంద్రమతిః; లేదా – ద్వౌచాము, చంద్రౌచ=ద్విచంద్రౌః, ద్విచంద్రయోః, మతిః = ద్విచంద్రమతిః.

దృగన్త చిపిటీ కరణాదిః :— దృశోః అన్తౌ=దృశన్తౌ, దృగన్తయోః, చిపిటీకరణం=దృగన్త చిపిటీకరణం. దృగన్త చిపిటీకరమ్, ఆదిః, యస్యసః = దృగన్త చిపిటీకరణాదిః.

స్వచ్ఛోపసర్పణమ్ :— స్వచ్ఛానా ముప సర్పణమ్ = స్వచ్ఛోప సర్పణమ్.

ప్రతిమాభిమానే :— ప్రతిమాయాః, అభిమానః ప్రతిమాభిమానః. తస్మిన్ = ప్రతిమాభిమానే,

భేదభ్రమే :— భేదస్య భ్రమః = భేదభ్రమః, తస్మిన్ = భేద భ్రమే.

భావము :

లోకమునందొక్క చంద్రునియందు నిద్దఱు చంద్రులను విషయీకరించు భ్రాంతి కలదు. అట్టి భ్రాన్తికి, జనులు తమ కన్నుల కొనలను మడచుట నలుచుట మున్నగునవి కారణములు :- అట్లే ప్రతిబింబ భ్రమయందును నద్దము స్ఫటికము మున్నగు స్వచ్ఛ వస్తువుల సన్నిధానము మూలమగుచున్నది. కాని యొక్క నలునియందు నైదుగురు నలుల భ్రాంతి యే విధముగను సంభవింప నవకాశము లేదు. కావున వీరిలో కొందఱు నలభిన్నులైన వ్యక్తులుగా నుండఁగలరు. 41

శ్లో॥ కింవాతనోతి మయి నైషధ ఏవ కాయ
వ్యూహం విధాయ పరిహాస మసౌ విలాసీ.
విజ్ఞానవైభవభృతః కిము తస్య విద్యా
సా విద్యతే న తురగాశయవేదితేవ. 42

ప॥వి॥ కిం - వా - తనోతి — మయి - నైషధః - ఏవ - కాయవ్యూహం - విధాయ - పరిహాసమ్ - అసౌ - విలాసీ - విజ్ఞాన వైభవ భృతః - కిమ్ - ఉ - తస్య - విద్యా - సా - విద్యతే - న - తురగాశయ వేదితా - ఇవ .

అర్థము :— వా = లేదా, విలాసీ = విలసించు స్వభావముగల, అసౌ = ఈ, నైషధ ఏవ = నలుడే, కాయవ్యూహం = శరీర సమూహమును, విధాయ = సంపాదించుకొని, మయి = నాయెడ, పరిహాసం = పరి

హాసమును, తనోతికిం = చేయుచున్నాడా యేమి? ఇది సంభవము కావచ్చును. విజ్ఞాన వైభవభృతః; విజ్ఞాన = శిల్పకళయొక్క పరిజ్ఞాన మనెడి, వైభవ = అతిశయమును, భృతః = ధరించుచున్న. తస్య = ఆ నలునికి, తురగాశయ వేదితాఇవ = అశ్వ హృదయమును తెలుసు కొనుటవలె, సావిద్యా = బహు రూపకల్పన రూపమైన కాయవ్యూహ విద్య, యనగా పెక్కు రూపములను గల్గించువిద్య, నవిద్యతే కిమ్ = లేదా యేమి? అనగా తప్పక యున్నది.

సమాసములు :

నైషధః :— నిషధానాం రాజా = నైషధః.

కాయవ్యూహం :— కాయానాం, వ్యూహః = కాయవ్యూహః తమ్ = కాయవ్యూహం.

విజ్ఞాన వైభవభృతః :— విజ్ఞానస్య, వైభవం = విజ్ఞాన వైభవం, విజ్ఞాన వైభవం, బిభర్తీతి = విజ్ఞాన వైభవ భృత్, తస్య = విజ్ఞాన వైభవ భృతః.

తురగాశయవేదితా :— తురగస్య, ఆశయః = తురగాశయః, తురగాశయం వేత్తీతి = తురగాశయవేదీ తురగాశయ వేదినః భావః = తురగాశయవేదితా.

భావము :

లేదా, విలాసశీలుడగు నలుడొక్కడే యోగాదిశక్తులచే పెక్కు శరీరములనెత్తి నాయెడ బరిహాసముఁజేయుచున్నాడా యేమి? ఇది సంభావ్యమే, అశ్వశాస్త్రము దెలిసినట్లే కాయవ్యూహవిద్యగూడ విజ్ఞానవంతుడగు నీ నలునకుఁ దెలియకయుండునా? తప్పక తెలిసియుండునని యభిప్రాయము. 42

శ్లో॥ ఏకోనలః కిమయమన్యతమః కిమైలః
కామో ఽపరః కిము? కిముద్వయమాశ్వినేయౌ.
కింరూపధేయభరసీమతయా సమేషు
తేష్వేవనేహనలమోహమహంవహేవా. 43

ప॥ వి॥ ఏకః - నలః - కిమ్ - అయమ్ - అన్యతమః - కిమ్ - ఐలః - కామః - అపరః - కిమ్ - ఉ - కిమ్ - ఉ - ద్వయమ్ - ఆశ్వినేయౌ - కిం - రూపధేయభరసీమతయా - సమేషు - తేషు - ఏవ - న - ఇహ - నలమోహమ్ - అహం - వహే - వా.

అర్థము :- వా = లేదా, ఇహ = ఈ యెదురుగరియందును, అయమ్ = ఇతడు, ఏకః = ఒక, నలః కిమ్ = నలుడాయేమి? అన్యతమః = వీరిలో నొకటి యొక్కడు, ఐలః కిమ్ = పురూరవుడాయేమి? అపరః = మఱి యొక్కడు, కామః కిమ్, మన్మథుడాయేమి? ద్వయం = తక్కినయిరు వురు ఆశ్వినేయౌ కిమ్ = అశ్వినీకుమారులాయేమి? (కావుననే) రూప ధేయ భరసీమతయా, రూపధేయభర = సౌందర్యసంపదకు, సీమ తయా = అవధియగుటచే, సమేషు = సమానులైన, అనగా లోకో త్తరమైన సౌందర్యమందఱికిని యుండుటచే, వారి పరస్పరభేదము తెలియసాధ్యముకాని, తేష్వేవ = నలుడుమున్నగునా యెదుగరియందే, అహం = నేను, నలమోహం = నలుడనుమోహమును, కథం = ఎట్లు నవహే = వహింపను.

సమాసములు :

ఐలః :- ఇలాయాః అపత్యంపుమాన్ = ఐలః.

ఆశ్వినేయౌ :- అశ్విన్యాః అపత్యేపుమాంసౌ = అశ్వినేయౌ.

నలమోహం :- నలఇతిమోహః = నలమోహః, తమ్ = నలమోహమ్.

భావము :

లేదా యీ నలపంచకములందు యీ యొక్కడు నలుడాయేమి? వీరిలో

మతియొక్కఁడు పురూరవుడాయేమి? తక్కిన మరియొక్కఁడు మన్మథుడా యేమి? సౌందర్యమునకు నవధిగా లోకోత్తర సౌందర్యమును వహించు టచే నొండురుల భేదము గూడఁదెలియనలవిఁగాకయున్న యాయైదుగురి యందే నలమోహమునునేల నేనుపొందను? తప్పక పొందగలను. సమాన వస్తువులయందు సాదృశ్యముచే భ్రాన్తి యేర్పడుట సహజము గదా. 43

శ్లో॥ పూర్వం మయా విరహనిస్సహయాపి దృష్టః
సోఽయం ప్రియ స్తత ఇతో నిషధాధిరాజః.
భూయః కిమాగతవతీ మమ సా దశేయం
పశ్యామి యద్విలసితేన నలానలీకాన్. 44

ప॥ వి॥ పూర్వం - మయా - విరహనిస్సహయా - అపి - దృష్టః - సః - అయం - ప్రియః - తతః - ఇతః - నిషధాధిరాజః - భూయః - కిమ్ - ఆగతవతీ - మమ - సా - దశా - ఇయం - పశ్యామి - యద్విల సితేన - నలాన్ - అలీకాన్.

అర్థము:- పూర్వమపి = స్వయంవరకాలమునకు పూర్వముగూడ, విరహనిఃస హయా, విరహ = వియోగబాధను, నిఃసహయా = సహింపజాలని, మయా = నాచేత, సః = ఆ, అయం = ఈ, ప్రియః = ప్రియుడైన, నిషధాధిరాజః ; నిషధ = నిషధదేశమునకు, అధిరాజః = ప్రభువైన నలచక్రవర్తి, తతఃఇతః = ఆ వైపునను ఈ వైపునను అనగా నన్ని దిక్కులయందును, దృష్టః = చూడబడుచున్నాడు. (కావున) మమ = నాకు, ఇయం = ఈ జరుగుచున్న. దశా = విరహమువలనయున్మాద దశ, సాఏవ = పూర్వమనుభవింపఁబడినదేయైన, దశా = అవస్థ, భూయః = మఱల, ఆగతవతీకిం = వచ్చినదాయేమి? యద్విలసితేన, యత్ = ఏ యున్మాదదశయొక్క, విలసితేన = ప్రభావముచే, అలీ కాన్ = అసత్యభూతులైన, నలాన్ = నలులను, పశ్యామి = చూచు చున్నాను.

సమాసములు :

విరహనిః సహయా :— నిః సహతేఇతి = నిస్సహా. విరహస్య, నిస్సహా = విరహనిస్సహా, తయా = విరహ నిస్సహయా.

నిషధాధిరాజః :— నిషధానాం అధిరాజః = నిషధాధిరాజః.

యద్విలసితేన :— యస్యాః విలసితమ్, యద్విలసితమ్, తేన = యద్విలసితేన.

భావము :

స్వయంవం కాలమునకంటె పూర్వము గూడ, వియోగమునందాలజాలని నేను, ఆయీ ప్రియుడగు నలుని నన్ని దిక్కులయందును, గాంచుచుంటిని. ప్రకృత మా యున్మాద దశ తిరిగివచ్చినదాయని తోచు చున్నది. ఆ యున్మాద దశయొక్క ప్రభావముచే నపత్య నలులను కాంచుచున్నాను. 44

శ్లో॥ ముగ్ధా దధామికథ మిత్థ మథాపశఙ్కాం
సఙ్క్రన్దనాది కపటః స్ఫుటమీదృశోఽయం.
దేవ్యాఽనయాహి రచితా హి తథా తథైషాం.
గాథా యయా దిగధిపానపి తాః స్పృశన్తి 45

ప॥ వి॥ ముగ్ధా - దధామి - కథమ్ - ఇత్థమ్ - అథ - అపశఙ్కాం - సఙ్క్రన్దనాది కపటః - స్ఫుటమ్ - ఈ దృశః - అయం - దేవ్యా - అనయా - ఏవ - రచితాః - హి - తథా - తథా - ఏషాం - గాథాః - యథా - దిగధిపాన్ - అపి - తాః - స్పృశన్తి.

అర్థము :— అథ = లేదా, ముగ్ధా = మూఢురాలైన (అహం = నేను) కథం = ఎట్లు, ఇత్థం = ఈ విధముగా, అపశఙ్కాం = అ భూత మైన సందేహమును, దధామి = ధరింతును. యతః = ఏలయనగా. ఈ దృశః = ఇటువంటి, అయం = ఈ వ్యాపారము, సఙ్క్రన్ద నాదికపటః: సఙ్క్రన్ద నాది=ఇంద్రుడు మున్నదువారియొక్క, కపటః= మాయ, ఇతి = అని, స్ఫుటం = స్పష్టము, తథాహి = అదియుక్తమే,

అస్యయా = ఈ, దేవ్యైవ = సరస్వతీ దేవిచేతనే, తథా = ఆ ప్రకా, రముగా, గాథాః = వర్ణనాశ్లోకములు, రచితాః = రచియింపఁబడి నవి. యథా = ఏ ప్రకారముగా, తాః = వర్ణన శ్లోకరూపములైన గాథలు; దిగధిపానపి = దిక్పాలకులను సైతము. స్పృశన్తి = స్పృశించుచున్నవి అనగా శ్లేష మహిమచే బోధించుచున్నవి. అనగా నలునిఁ గాక దిక్పాలులను సైతమంటుచున్నవని యర్థము. కావున నన్ను వంచించుటకు నలరూపమును ధరించుట యను దేవమాయయే యిది కాని నాకు సంబంధించిన మోహముగాదని యర్థము.

సమాసములు :

అపశఙ్కామ్:— అపకృష్టా, శఙ్కా = అపశఙ్కా, తామ్ = అపశఙ్కామ్.

సఙ్క్రన్దనాదికపటః ;— సఙ్క్రన్దనః ఆదిః యేషాంతే = సఙ్క్రన్దనాదయః, సఙ్క్రన్దనాదీనాం, కపటః = సఙ్క్రన్దనాదికపటః.

దిగధిపాన్ : — దిశామధిపాః = దిగధిపాః, తాన్ = దిగధిపాన్.

భావము :

లేదా, మూఢురాలైన నేను ఇట్లు అభావ్యమైన సందేహమును వహించుచున్నానా యేమి? ఇట్టి మౌఢ్యమునాకిప్పుడు తగదు. ఈ పని ఇంద్రాదులు కల్పించిన మాయయనిస్పష్టము ఏలయనగా సరస్వతీదేవి ఇంద్రాదివర్ణనా రూపములగు గాథలను శ్లేషమహిమచే కేవలము నలునిగాక, వారిని గూడ నంటునట్లు రచించినది. కాన నన్ను వంచించుటకే దేవతలు కల్పించిన మాయయే యిది. కాని నాకుఁ గల్గిన మోహముగాదు. 45

శ్లో॥ ఏ తన్మదీయమతి వఞ్చక పఞ్చకస్తే
నాథేకథం ను మనుజస్య చకాస్తు చిహ్నమ్.
లక్ష్మాణి తాని కిమమీ నవహన్తి హంత !
బర్హిర్ముఖా ధుతరజస్తనుతాముఖాని. 46

ప॥ వి॥ ఏతన్మదీయ మతివఞ్చక పఞ్చకస్థే - నాథే - కథం - ను - మను జస్య - చకాస్తు - చిహ్నమ్ - లక్ష్మాణి - తాని - కిమ్ - అమీ - న - వహన్తి - హంత - బర్హిర్ముఖాః - ధుతరజస్తనుతాముఖాని.

అర్థము :— ఏతన్మదీయమతివఞ్చక పఞ్చకస్థే; ఏతత్ = ఈ, - మదీయ మతివఞ్చక = నా బుద్ధిని వంచించునట్టి, పఞ్చకస్థే; = ఐదుగురగు నింద్రాదుల మధ్యనున్న, నాథే = నాకు నాథుడైన నలుని విషయ మందు, కథం ను = ఏవిధముగా, మనుజస్య = మానవునియొక్క, చిహ్నం = గుఱ్ఱు, చకాస్తు = ప్రకాశించును ? కింతు = కాని, అమీ బర్హిర్ముఖాః = ఈ అగ్నిని ముఖములుగాగల దేవతలు, ధుతర జస్తనుతా ముఖాని; ధుత = విడువబడిన, రజః = ధూళియనగా మట్టి వలని దుమ్ముగల్గిన, తనుతా = దేహమును గల్గియుండుట, ముఖాని = మున్నగునవి యనగా భూమినిండాకుట, చెమర్చుట, ఱెప్పపాట్లు మున్నగువానిని లేకయుండుట మొదలగు, లక్ష్మాణి = దేవతా వ్యంజకములగు చిహ్నములను. హంత = అయ్యో ! కథం = ఎట్లు, నవహన్తి = ధరించుటలేదు ? నా దురదృష్టము వలననే యీ దేవతలు తమ యసాధారణ చిహ్నములను దాచియున్నారు. అందువల ననే, నలుని గుర్తింపలేక యున్నానని యర్థము,

సమాసములు :

ఏతన్మదీయమతివఞ్చకపఞ్చకస్థే :- మమఇయం = మదీయా, మదీ యాచసామతిశ్చ = మదీయమతిః, మదీయమతేః, వఞ్చకాః=మదీయమతి వఞ్చకాః, ఏతేచతే, మదీయమతివఞ్చకాశ్చ= ఏతన్మదీయమతివఞ్చకాః. ఏతన్మదీయమతి వఞ్చకానాం, పఞ్చకం = ఏతన్మదీయమతి వఞ్చక పఞ్చకమ్. ఏతన్మదీయమతివఞ్చపఞ్చకే, తిష్ఠతీతి = ఏతన్మదీయమతి వఞ్చకపఞ్చకస్థః, తస్మిన్ = ఏతన్మదీయమతివఞ్చకపఞ్చకస్థే.

బర్హిర్ముఖాః :- బర్హిర్ముఖం, యేషాంతే = బర్హిర్ముఖాః.

ధుతరజస్తనుతాముఖాని :- ధుతంరజఃయస్యాసా = ధుతరజాః. ధుత

కణాః, తనుః యేషాంతే = ధుతరజస్తనవః. ధుతరజస్తమానాం, భావః = ధుతరజస్తనుతా, ధుతరజస్తమతా, ముఖం యేషాంతాని = ధుతరజస్తనుతాముఖాని, తాని = ధుతరజస్తనుతాముఖాని.

భావము

నాబుద్ధిని మోహపఱచి వంచింపనీయైదుగురి మధ్యనున్న నానాథుడైన నలునియందు మానవత్వమును వెల్లడిచేయు చిహ్నములు అనగా, శరీరము చెమర్చుట, ఱెప్పపాట్లు గల్గియుండుట, దుమ్ముకమ్మి యుండుట, ధరించిన పుష్పములు వాడుబారుట మున్నగునవి యెట్లు ప్రకాశింపవు? కాని యవి యింద్రాదుల మాయచే ప్రకాశించుటలేదు. ఇంద్రాదిపంచకమందు నలుడు చేరియున్నందువలన నితనికిని వఞ్చకత్వ మాపాదితమగును. కాని బాటసారులలో కొందఱు గొడుగులు ధరించి, యితరులు ధరింపక పోయినను వారినందఱినిగూర్చి "ఛత్రిణోయాన్తి" యని గొడుగులు ధరించినవారు వెళ్ళుచున్నారని చెప్పుట వాడుకయందుగలదు. ఇచ్చట ఛత్రులనగా ఛత్రముగలవారి యొక్కయు, ఛత్రములులేనివారి యొక్కయు సమూహము. కాననిదియే ఛత్రిన్యాయము. ఈ ఛత్రిన్యాయమునను సరించి, నలుడు వంచకుడు కాకపోయినను, వఞ్చకపఞ్చక మధ్యమునందు చేరియున్నాడు. కాన నతనికి వాస్తవిక వఞ్చకత్వము లేకపోయినను, వఞ్చక మధ్యపతనముచే ఛత్రిన్యాయముననుసరించి వఞ్చకత్వ మేర్పడినదని యర్థము. శరీరమున దూళిని, చెమటను, కన్నులయందు ఱెప్పపాట్లను వహింపక యుండుట, ధరించిన పుష్పములు వాడుబారక యుండుట, మున్నగు దేవతాచిహ్నములనునేల ధరించుటలేదు? ఇదికష్టము. నా దురదృష్టవలన దేవతలు తమకున్న సాధారణములైన చిహ్నములను దాచి యీ సభయందున్నారు. కావున నలుని గుర్తింప లేకయున్నాను. 46

శ్లో॥ యాచే నలం కిమమరానథవా తదర్థం
నిత్యార్చనాదపి నదత్త ఫలై రలంతైః.
కందర్పశోషణపృషత్క నిపాతపీత
కారుణ్యనీరనిధిగహ్వర ఘోరచిత్తైః. 47

ప॥ వి॥ యాచే - నలం - కిమ్ - అమరాన్ - అథవా - తదర్థం - నిత్యార్చనాత్ - అపి - నదత్త ఫలైః - అలం - తైః - కందర్ప శోషణ పృషత్కనిపాతపీత కారుణ్య నీరనిధిగహ్వర ఘోరచిత్తైః

అర్థము :— అమరాన్ = ఇంద్రాది దేవతలను, నలం = నలుని గూర్చి, యాచేకిం = యాచింతునాయేమి ? అథవా = లేదా, తదర్థం = ఆ నలునికై, నిత్యార్చనాదపి = నిత్యపూజపలనను, నదత్తఫలైః = ఫలము నొసింగనట్టి వారును, కందర్పశోషణ పృషత్కనిపాపపీత కారుణ్యనీరనధి గహ్వర ఘోరచిత్తైః; కందర్పశోషణ = కామమును శోషింపజేయుటచే, కందర్ప శోషణమను పేరుగల, పృషత్క = బాణముయొక్క, నిపాత = పతనముచే, పీత = ఎండింపబడిన, కారుణ్యనీరనిధీ = కృపాసముద్రముయొక్క, గహ్వర = లోతైన గుంతలు రూపముగల్గిన. ఘోర = కఠినములైన, చిత్తైః = మనస్సులుగల, తైః = ఆయింద్రాదులచే, అలం = చాలును. ప్రయోజనము లేదు. ఈ దేవతలు కామముచే మోహము నొందినవారై నిత్యపూజలను గావించుచున్నను ప్రార్థనలను దీర్చుటలేదు. వారిప్పుడు కేవలము మ్రొక్కుటచే కోరికను దీర్పరు కానవారిని ప్రార్థించుట వ్యర్థము.

సమాసములు :

నిత్యార్చనాత్ :— నిత్యం చతత్, అర్చనంచ = నిత్యార్చనం. తస్మాత్ = నిత్యార్చనాత్.

నదత్తఫలైః :— న, దత్తాని = నదత్తాని నదత్తాని, ఫలాని, యైస్తే = నదత్తఫలాః, తైః = నదత్తఫలైః.

కందర్పశోషణ పృషత్కని పాపపీత కారుణ్య నీరనిధి గహ్వర ఘోర చిత్తైః :— కందర్పస్యశోషణః = కందర్ప శోషణః. కందర్ప శోషణశ్చాసౌ, పృషత్కశ్చ = కందర్పశోషణ పృషత్కః, కందర్ప శోషణ పృషత్కస్యనిపాతః = కందర్ప శోషణ పృషత్కనిపాతః, కందర్ప శోషణ పృషత్కనిపాతేన పీతః = కందర్ప శోషణ పృషత్కనిపాత

పీతః, కారుణ్యస్య నీ నిధిః = కారుణ్యనీరనిధిః, కందర్పశోషణ పృషత్క నిపాత పీతశ్చాసౌ, కారుణ్యనీరనిధిశ్చ = కందర్ప శోషణ పృషత్క నిపాతపీత కారుణ్యనీరనిధిః కందర్ప శోషణ పృషత్క నిపాతపీత కారుణ్యనీరనిధేః, గహ్వరం = కందర్పశోషణ పృషత్క నిపాతపీత కారుణ్య నీరనిధిగహ్వరం. కందర్ప శోషణ పృషత్క నిపాత పీతకారుణ్య నీరనిధి గహ్వరం, ఘోరం, చిత్తం, యేషా తే = కందర్ప శోషణ పృషత్క నిపాతపీత కారుణ్యనీరనిధి గహ్వర ఘోర చిత్తాః, తైః = కందర్పశోషణ పృషత్క నిపాతపీత కారుణ్యనీరనిధి గహ్వర ఘోరచిత్తైః.

భావము :

నలునికై దేవతలను బ్రార్థించుచున్నా, లేదా దానికై నిత్యపూజలను చేయుచున్నను ఫలము నొసంగక, కాముని శుష్కింపజేయు, కందర్పశోషణమును బాణముచే శుష్కించిన కారుణ్యసాగరముయొక్క యడుగున దలి గుంటలైన కఠినపు మనస్సుగల దేవతల వలన ప్రయోజనములేదు. అనగా దిక్పాలకుల హృదయములు దయా సముద్రములు కాని వానిపై శోషణములనెడి బాణములు పడుటచే నవియెండిపోయి ఆ సాగరములయొక్క యడుగు గుంతలు శేషించినవి. కాన నిట్టి కరుణామృతము లేని కఠినములగు చిత్తములుగల దేవతలెట్టి సహాకారమునుఁజేయరు. కాన వారి వలన బ్రయోజనము లేదు. నిత్య పూజకే యనుగ్రహింపని దేవతలు కేవలము ప్రార్థన కేమి యనుగ్రహింతురు కాన వారిని బ్రార్థించుట వ్యర్థము. 47

శ్లో॥ ఈశా దిశాం నలభువం ప్రతిపద్య లేఖా
వర్షశ్రియం గుణవతామపి వః కథంవా?
మూర్ధాన్ధ కూపపతనాదివ పుస్తకానా
మన్తర్గతం బత పరోపకృతిబ్రవతిత్వమ్. 48

ప॥ వి॥ ఈశాః — దిశాం — నలభువం — ప్రతిపద్య — లేఖాః — వర్షశ్రియం — గుణవతామ్ — అపి — వః — కథం — వా — మూర్ధాన్ధకూపపతనాత్ —

ఇవ - పుస్తకానామ్ - అస్తం - గతం - బత. పరో పకృతి వ్రతి త్వమ్.

అర్థము:— హే దిశామీశాః = ఓ దిక్పాలకులగు, లేఖాః = దేవతలారా! నలభువం = నలుని వలన గల్గిన అనగా నలునియందు నెలకొనిన, వర్ణశ్రియం = పసిమివన్నెయొక్క సంపదను, పక్షాన్తరమున:— నల భువం = నలమనెడి గడ్డిచే నిర్మితమగు కలమునుండి యుద్భవించిన, వర్ణశ్రియం = అక్షరసంపదను, ప్రతిపద్యాఽపి = పొందియు, గుణ వతాం = శుద్ధత్వము సౌందర్యము మున్నగు గుణములు గల్గిన, పక్షాంతరమున, గుణవతాం = కట్టు త్రాళ్ళు గల్గిన, వః = మీకు, మూర్ఖాన్ధకూపపతనాత్; మూర్ఖ = మూఢులనెడి, అంధకూప = నీళ్ళు లేని పాతబావులయందు, పతనాత్ = పడుటవలన, పుస్తకానామివ = పుస్తకములకెట్లో అట్లె, పరోపకృతివ్రతిత్వం; పరోపకృతి = పరోప కారమనెడి, వ్రతిత్వం = నియమము గల్గియుండుట, కథంవా = ఎట్లు, అస్తంగతం = నాశమును బొందినది. బత = నింద్యము. నలుని రూపము ధరించుటచే నతనిగుణములు మీయందు సంక్రమించుచున్నవి. అందువలన నాతని యుపకార స్వభావముగూడ మీ యందు తప్పక సక్రమించినది. కాని నా విషయమందా యుపకార స్వభావమెట్లు నశించి నది ? ఇదియుక్తముగాదు. పక్షాన్తరమున— మేలైన లిపి గల యక్షర ములతో శోభించు పుస్తకములు మూర్ఖుల హస్తములయందుఁబడినచో నేర్చుకొనఁగోరిన వారికి నుపకారముండదనందువలన వానికి పరోపకారి త్వము ఉండదు.

సమాసములు :

నలభువం :— నలాత్ భవతీతి = నలభూః, తామ్ = నలభువమ్

వర్ణశ్రియం :— వర్ణస్య, శ్రీః = వర్ణశ్రీః, తామ్ = వర్ణశ్రియం.

గుణవతామ్ :— గుణః ఏషామస్తీతి = గుణవంతః, తేషాం = గుణవ తామ్.

మూర్ఖాన్ధకూపపతనాత్ :— మూర్ఖా ఏవ అంధకూపాః, = మూర్ఖాన్ధ

కూపాః, మూర్ఖాన్ధకూపేషు పతనం=మూర్ఖాన్ధకూపపతనం, తస్మాత్ = మూర్ఖాన్ధ కూపపతనాత్.

పరోపకృతి వ్రతిత్వమ్ :— పరేషాముపకృతిః=పరోపకృతిః, పరోపకృతిరేవ వ్రతం=పరోపకృతివ్రతం, పరోపకృతివ్రతం, అస్యాస్తీతి= పరోపకృతివ్రతీ, పరోపకృతివ్రతినః, భావః = పరోపకృతివ్రతిత్వమ్.

భావము :

ఓ దిక్పాలకులగు దేవతలారా ! నలుని యందలి పక్షిమి వన్నెను పొందియు, శద్ధిని సౌందర్యాదిగుణములతో నిండారిన మీకు — నలమనెడి గడ్డిచేఁ చేయఁబడిన కలమునుండి యుద్భవించిన యక్షరసంపదనుగల్గి, దారము లనెడి గుణములతో కట్టఁబడినవియు, మూర్ఖులనెడి నీళ్ళులేని బావియందుఁ బడ వేయఁబడిన పుస్తకములకువలె - పరోపకారవ్రతమెట్లు నశించినది. నలుని రూపమును ధరించిన మీయందు నా నలుని గుణములు గూడ సంక్రమించినవి కావున నాతని పరోపకారవ్రతము గూడ నిశ్చయముగా మీయెడ సంక్రమించి నది. కాని నా విషయమున నావ్రతమెట్లు నశించినది. ఇది నిందింప దగిన విష యము. పక్షాంతరమున - చక్కని వర్ణ రచనగల్గి వర్ణస్ఖాలిత్యములేని పుస్తకములు, మూర్ఖుల హస్తమునకుఁబోయినచో, విద్యను నేర్వఁగోరిన జిజ్ఞాసువులకు వాని యుపకారముండదు కానవానికి పరోపకారిత్వము సంభవింపదు. — అట్లే నలుని గుణములన్నియు మీయెడ సంక్రమించినను, నతని పరోపకారిత్వ స్వభావము నా విషయమునందు మీయెడ లేకపోవుట శోచనీయమనిభావము. 48

శ్లో॥ యస్యేశ్వరేణయదలేఖిలలాటపట్టే,
తత్స్యాదయోగ్యమపి యోగ్యమపాస్య తస్య.
కావాననాస్తు బిభృయామిహయాం హృదాఽహం
నార్యాకృతప్యైర్లజమేతి హిమైస్తు దాహమ్. 49

ప॥ వి॥ యస్య - ఈశ్వరేణ - యత్ - అలేఖి - లలాటపట్టే - తత్ - స్యాత్ - అయోగ్యమ్ - అపి - యోగ్యమ్ - అపాస్య - తస్య - కా॰

కాసనా - అస్తు - బిభృయామ్ - ఇహ - యాం - హృదా - అహం -
న - అర్కాతపైః - జలజమ్ - ఏతి - హిమైః - తు - దాహమ్.

అర్థము :— యస్య = ఏ జనమునకు, లలాటపట్టే = నొసలనెడి పలకపైన, ఈశ్వరేణ = దైవముచే, యత్ = శుభము కాని యశుభము కాని అలేఖి = వ్రాయబడినదో, తస్య = ఆ జనమునకు, అయోగ్యమపి= అర్హము కాకపోయినను, తత్ = అదియనగా శుభము అశుభము, యోగ్యం = తగిన ఫలమును, అపాస్య = వదలి, స్యాదేవ = కల్గియే తీరును, ఏవం స్థితే = ఇట్లుండగా, సా = ఆ, వాసనా = ఈశ్వరేచ్ఛచే ననుగ్రహింపఁబడిన కర్మవాసన, లేదా యుక్తి, కా అస్తు = ఏమికావల యును ? దానిని తెలియజాలకయున్నాను. ఇహ = ఈ నల నిశ్చయ ముప్రశయమున, యాం = ఏవాసనను, అహం = నేను, హృదా=హృద యముచే, బిభృయాం=ధరింతునో ! రెంటిలోనొక విషయమునుఁగూర్చి నిశ్చయము కల్గినచో, సందేహమునకు డిగిన దుఃఖముండదు గదా! కావున నయోగ్యమైనదియు గల్గియే తీరును. ఎట్లనగా - జలజమ్ = పద్మము, అర్కాతాపైః = సూర్యుని తాపములచే, దాహం = శోషను, నైతి = పొందదు, కింతు = కాని, హిమైః = మంచులచే, ఏతి = పొందు చున్నది. అందువలన నలుని బడయుట యీశ్వరేచ్ఛతో, గూడిన కర్మ వాసనను ననుసరించినది. అది తెలియ శక్యముగాదు. కాన గతియేమి? అందువలన దేవతలవలన దోషనేమియులేదు.

సమాసములు :

లలాటపట్టే :— లలాటమేవ పట్టః = లలాటపట్టః, తస్మిన్ = లలాట పట్టే.

అర్కాతాపైః :— అర్కస్య. తాపాః = అర్కాతాపాః, తైః = అర్కాతాపైః.

భావము

ఈశ్వరుడు ఎవని నొసటనేమి శుభాశుభములను, వాని కర్మననుసరించి వ్రాసియుండునో, అదియోగ్యమైనను, నయోగ్యమైనను, జరిగియే తీరును. ఇట్లుం

డగా, నా యీశ్వరుడనుగ్రహించిన యీ కర్మపరిపాక మెట్టిదిగానుండును? అది యనూహ్యము. నలుని విషయమున నేనట్టికర్మవాసననే మనస్సునఁబట్టుకొని యున్నాను. ఏకిడియో యొకటి యనగా నలునిఁబడయుటయో, లేక పడయలేక పోవుటయో యనునది నిశ్చితమైనచో సందేహము తొలఁగిపోయి సుఖింతును. పద్మము సూర్యతాపముచే వాడదు. అది మంచుచే వాడుచున్నది. దీనికి కారణము తెలియ శక్యముగాదు. అందువలన నీశ్వరేచ్ఛచే ననుగ్రహింపఁబడిన కర్మవాసన ననుసరించి నలప్రాప్తియగును. అదియిప్పుడు తెలియరాకయున్నది. కాన గత్యంతరమేమి? ఈ విషయమున దేవతలదేమియు దోషములేదు. 49

శ్లో॥ ఇత్థం యథేహ మదభాగ్య మనేన మన్యే
కల్పద్రుమోఽపిసయథాఖలుయాచ్యమానః.
సఙ్కోచసంజ్వరదలాఙ్గులిపల్లవాగ్ర
పాణీభవన్ భవతిమాంప్రతిబద్ధముష్టిః. 50

ప॥ వి॥ ఇత్థం - యథా - ఇహ - మదభాగ్యమ్ - అనేన - మన్యే - కల్పద్రుమః - అపి - సః - యథా - ఖలు - యాచ్యమానః - సఙ్కోచ సంజ్వరదలాఙ్గులిపల్లవాగ్రపాణీ భవన్ - భవతి - మాం - ప్రతి - బద్ధముష్టిః.

అర్థము :- ఇహ = ఈ సమయమందు, ఇత్థం = ఈ విధముగా మదభాగ్యం; మత్ = నాయొక్క, అభాగ్యం = దురదృష్టము, అభూత్ = ఏర్పడినది, యథా = ఎట్లు, అనేన = ఈ దురదృష్టముచే, సః = అంతటి త్యాగశీలముగల, కల్పద్రుమోఽపి = కల్పవృక్షముగూడ, మయా = నాచే, యాచ్యమానస్సన్ = యాచింపఁబడుచున్నదై, సంకోచసంజ్వరదలాఙ్గులిపల్లవాగ్రపాణీభవన్, సంకోచ = ముకుళించుటయను, సంజ్వర = సంతాపముగల, దల = ఆకులనెడి, అఙ్గులి = వ్రేళ్ళుగల, పల్లవాగ్ర = చిగుళ్ళచివరి భాగమనెడి, పాణీభవన్ = హస్తముగలవాడగుచు, లేదా, పల్లవ = చిగుళ్ళనెడి, అగ్రపాణీభవన్ = ముందఱ చేయిగలవాడై, మాంప్రతి = నన్నుఁగూర్చి. బద్ధముష్టిః = గట్టిపిడికిలిగలవాడు

గాన అనగా లోభిగా, భవతిఖలు = అగుచునే యున్నాడు. యాచకుల కోరికలనుఁదీర్చెడి కల్పవృక్షముగానున్నను నా విషయములో నతడు వ్యతిరేక భావముగల్గియున్నాడని యర్థము.

సమాసములు :

మదభాగ్యమ్ :- మమ, అభాగ్యమ్ = మదభాగ్యమ్.

సఙ్కోచసంజ్వరదలాఙ్గులి పల్లవాగ్రపాణీభవన్ :- సంకోచ ఏవసంజ్వరః, యేషాంతాని = సఙ్కోచ సంజ్వరాణి, సఙ్కోచసంజ్వరాణి దలాని, అఙ్గు-యఃయస్యసః = సఙ్కోచసంజ్వరదలాఙ్గులిః. పల్లవానామగ్రమ్ = పల్లవాగ్రమ్. పల్లవాగ్రమేవపాణిః యస్యసః = పల్లవాగ్రపాణిః, సఙ్కోచసంజ్వరదలాఙ్గులిశ్చాసౌ, పల్లవాగ్రపాణిశ్చ = సఙ్కోచసంజ్వరదలాఙ్గులి పల్లవాగ్రపాణిః, అసఙ్కోచసంజ్వరదలాఙ్గులి పల్లవాగ్రపాణిః, సఙ్కోచ సంజ్వరదలాఙ్గులి పల్లవాగ్రపాణిః, సమ్పద్యమానఃభవన్ = సఙ్కోచసంజ్వరదలాఙ్గులిపల్లవాగ్రపాణీ భవన్.

బద్ధముష్టిః :- బద్ధాముష్టిఃయస్యసః = బద్ధముష్టిః.

భావము :

ఈ సమయమున నా దురదృష్టమింతటిది. కావున ముక్కాలి త్యాగశీలుడైన కల్పవృక్షము గా విరాజిల్లు నలుఁడు నావేత యాచింపఁబడియు నా విషయమున గట్టి పిడికిలిని బట్టియున్నాడు. అతడు కల్పవృక్షము గాననాతని పిడికిలియందు సంకోచ సంతాపముచే ముడుచుకొను కల్పవృక్షపుటాకులను వ్రేళ్ళుగను, చిగుళ్ళను ముంజేతి చేతులుగను గలవాడై నావిషయమున వర్తించుచున్నాడని భావింతును. పిడికిలియందు వ్రేళ్ళు ముడుచుకొనియుండుట సహజము గదా. యాచకుల కోరికలనుఁ దీర్చెడి కల్పవృక్షమైన యీ నలుడు నా విషయమున కఠినముగా నుండుట నా దురదృష్టమని దమయంతి వెతఁ జెందినది. 50

శ్లో॥ దేవ్యాః కరే వరణమాల్య మథార్పయే వాః
యో వైరసేనిరిహ తత్ర నివేశయేతి.
సైషామయా మఖభుజాం ద్విషతీ కృతాస్యాత్
స్వస్మైతృణాయ తు విహస్మి న బంధురత్నమ్. 51

ప॥చ్ఛే॥ దేవ్యాః - కరే - వరణమాల్యమ్ - అథ — అర్పయే - వా - యః - వైరసేనిః - ఇహ - తత్ర - నివేశయ - ఇతి - సా - ఏషా - మయా - మఖభుజాం - ద్విషతీ - కృతా - స్యాత్ - స్వస్మై - తృణాయ — తు - విహన్మి — న - బంధురత్నమ్.

అర్థము :- అథవా = లేదా; ఇహ = ఈ యైదుగురు నలులమధ్య, యః = ఏ, వైరసేనిః = నలుడు కలడో, తత్ర = అతనియందు, నివేశయ = ఉంచుము, ఇతి = అని (ఉక్తా = చెప్పబడినదానవై), దేవ్యాః = సరస్వతీదేవి యొక్క, కరే = చేతియందు, వరణమాల్యం = స్వయంవర మాలను, అర్పయేవా = అర్పింతునా? కాని (ఇది యుక్తము కాదు), సైషా = ఆ యీ సరస్వతీదేవి, మయా = నాచే, మఖభుజాం = దేవతలకు, ద్విషతీ = శత్రువుగా, కృతాస్యాత్ = చేయబడినదగును,- నా ప్రేరణచే సరస్వతీదేవి యథార్థనలుని కణ్ఠమున వరణమాలను వైచినచో నింద్రాదుల నలరూపధారణమను మాయ వెల్లడియగును. అందువలన వారికి సరస్వతీదేవిపైన ద్వేషమేర్పడునని యర్థము. తృణాయ = గడ్డిపోచతో సమానమైన, స్వస్మై = నాకొఱకు, బంధురత్నం = రత్నము వంటి బంధువైన సరస్వతీదేవిని, నవిహన్మి = బాధపెట్టను.

సమాసములు :

వరణమాల్యమ్ :— వరణస్య, మాల్యమ్ = వరణమాల్యమ్, తత్ = వరణమాల్యమ్.

వైరసేనిః :— వీరసేనస్యఅపత్యంపుమాన్ = వైరసేనిః.

బంధురత్నమ్ :— బంధుఃరత్నమివ = బంధురత్నమ్, తత్ = బంధురత్నమ్.

భావము :

లేదా యీ యైదుగురు నలులమధ్య వీరసేనమహారాజునకు కుమారుడైన నలుని కణ్ఠమందు వరణమాలను వేయమని సరస్వతిని ప్రేరింతునా? కాని యిది యుక్తము కాదు అట్లు చేసినచో నాసరస్వతి దేవతలకు ద్వేషపాత్రురాలగును.

నా ప్రేరణచే నామె నలుని కణ్ఠమందు వరణమాలను వైచినచో, ఇంద్రాదులు గావించిన నలరూపధారణయను మాయ బయటపడును. కాన గడ్డిపోచకు సమానమైన నా కొఱకు పరమబంధువైన దేనిని బాధపెట్టుట యనుచితము. 51

శ్లో॥ యః స్యాదమీషు పరమార్థనలః స
మాలా మఙ్గీకరోతు వరణాయ మమేతి వైతామ్.
తంప్రాపయామి యది తత్ర విసృజ్య లజ్జాం
కుర్వే కథం జగతి శృణ్వతి హా విడమ్బః. 52

ప॥వి॥ యః, స్యాత్ - అమీషు - పరమార్థనలః - స, - మాలామ్ - అంగీకరోతు - వరణాయ - మమ - ఇతి - వా - ఏతామ్ - తం - ప్రాపయామి - యది - తత్ర - విసృజ్య - లజ్జాం - కుర్వే - కథం - జగతి - శృణ్వతి - హా - విడమ్బః.

అర్థము :— అమీషు = ఈ యైదుగురిమధ్య, యః = ఎవ్వడు. పరమార్థనలః = సత్యనలుడుగా, స్యాత్ = అగునో, సః = ఆ సత్యనలుడు, మమ = నాయొక్క, వరణాయ = వరణమునకై మాలాం = వరణమాలను, అంగీకరోతు = స్వీకరించుగాత. తత్ర = ఆస్వయంవర సభయందు, లజ్జాం = సిగ్గును, విసృజ్య = వదలి, ఇతి = ఈ విధముగా చెప్పిగాని, ఏతాం = ఈమాలను, తం = వానిని అనగా సత్యనలుని, ప్రాపయామియది = పొందించినచో, తదా = అప్పుడు జగతి = సభయందలి సకలజనము, శృణ్వతిసతి = వినుచుండగా, కథం = ఎట్లు. కుర్వే = చేయను. హా = కష్టము. విడమ్బః = పరిహాసము. ఆ విధముగానీను చెప్పినచో నా సిగ్గుతేని తనము బయటపడును. అదివిని సభ్యులందరును నన్ను పరిహాసింతురు.

సమాసములు :

పరమార్థనలః :- పరోమాయస్మాత్సః = పరమః, పరమశ్చాసౌ, అర్థశ్చ = పరమార్థః, పరమార్థశ్చాసౌ, నలశ్చ = పరమార్థనలః.

భావము :

ఈ యెదుగురి నలులమధ్య సత్యనలుడే, నా వరణమాలను స్వీకరింప వలయునని సభామధ్య నేనుఁజెప్పి, యీ మాలను, సత్యనలునకుఁజేర్చితినేని దానిని సభయందలి జనులందరును విని చో నేనేమి చేతును? కష్టము పరిహాసము. అదినాకు సిగ్గుచేటు కాఁగలదు. దానినివిని సభయందలి జనులందరు నన్ను పరిహసింతురు. 52

శ్లో॥ ఇతరనలతులాభాగేషు శేషః సుధాభిః
స్నపయతి మమచేతో నైషధః కస్య హేతోః?
ప్రథమచరమయోర్వా శబ్దయోర్వర్ణసఖ్యే
విలసతిచరమేనుప్రాసభాసాం విలాసః. 53

ప॥వి॥ ఇతరనలతులాభాక్ - ఏషు - శేషః - సుధాభిః - స్నపయతి - మమ - చేతః - నైషధః - కస్య - హేతోః - ప్రథమచరమయోః - వా - శబ్దయోః - వర్ణసఖ్యే - విలసతి — చరమే - అనుప్రాసభాసాం - విలాసః.

అర్థము:- ఏషు = ఈ యెదుగురినడుమ. ఇతరనలతుభాక్; ఇతరనల = తక్కిన నలుగురి నటుల యొక్క, తులా = సామ్యమును, భాక్ = పొందిన, శేషః = మిగిలినయైదవవాడుగు, నైషధః = నిషధదేశపు రాజగునలుఁడు, కస్య హేతోః = ఏమియోయొక కారణముచే, మమ = నాయొక్క, చేతః = మనస్సును, సుధాభిః = అమృతములతో, స్నపయతి = తడుపుచు న్నాఁడు. "సతాంహిసందేహ పదేషువస్తుషు ప్రమాణమంతః కరణప్రవృత్తయః" యను కాలిదాస వచనమునను సరించి సందేహమువచ్చినప్పుడు తనయంతఃకరణమేమని భావించునో యా భావననే ప్రమాణముగా తీసి కొనవలయును. కాన తనకు ప్రస్తుతము ఆనందమునుఁగల్గించునట్టి యా వ్యక్తియే సత్యనలుడుగా నుండనోపునని యర్థము. ప్రథమ చరమయోః ప్రథమ = మొదందియును, చరమయోః = కడపటిదియునగు. శబ్దయోః

= శబ్దములకు, వర్ణసత్యే = అక్షరములయందు సామ్యమున్నను, చరమె = కడపటి శబ్దమునందు, అనుప్రాసభాసాం = అక్షరములనావృత్తి చే నేర్పడుచే కానుప్రాసమున్నగు శబ్దాలఙ్కారముల యొక్క శోభలకు, విలాసోవా = చమత్కారమే, విలసతి = స్ఫురించును. అనుప్రాసస్థలము నందు కడపటి శబ్దమందలి వర్ణసాదృశ్యమెట్లు చమత్కారమును, గల్గించునో యట్లే యైదుగురి నలులలో కడపటివాడగు నైషధ మహారాజగు నలునియందలి సాదృశ్యమే నా చిత్తమునకు మిక్కిలి సమ్మోదమును గూర్చుచున్నది. ఈ విషయమున సత్యత్వము కారణముగాదు. ఏల యనగా వీరందరు సమాన రూపముతోనే యొప్పుచున్నారు ఈ శ్లోకము యొక్క నాల్గవపాదమునందు విలస - విలాస - ప్రాస - భాసయను నాల్గుశబ్దములతో నీ యంశము సరిపడుచున్నది. లేదా ప్రథమ శబ్దమును ప్రయోగించిన పిదప కడపటి శబ్దము ప్రయోగింపబడినచే, యచ్చటననుప్రాస మేర్పడుచున్నది. ఎట్లనగా—ప్రకృత శ్లోకమునందే "అనుప్రాసభాసాం విలాసః" యనునెడ సకారములనన్నింటిని లెక్కకు గొనినచో, ననుప్రాసము చివరి సకారమునందు స్ఫురించును. అట్లే కడపటివాడగు నలునియందే నైషధబుద్ధి యేర్పరుచుట యుక్తమని యర్థము.

వి :— అయిదుగురు నలులలో కడపటి వానికి చేతో హంసత్వవ్యాకార్థమునకును ప్రథమ చరమ శబ్దములలో కడపటి యనుప్రాసమునకు కాంతి వికాసమను వ్యాకార్థమునకును బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న సామ్యమును జెప్పుటవలన దృష్టాన్తాలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఇతరనలతులాభాక్ :— ఇతరేచతేనలాశ్చ = ఇతరనలాః; ఇతరనలానాం, తులా = ఇతరనలతులా, ఇతరనలతులాం భజతీతి = ఇతరనలతులాభాక్.

నైషధః :— నిషధానాం, రాజా = నైషధః.

ప్రథమ చరమయోః :— ప్రథమశ్చ చరమశ్చ = ప్రథమ చరమౌ, తయోః = ప్రథమచరమయోః,

వర్ణసఖ్యే :— వర్ణానాం, సఖ్యం = వర్ణసఖ్యం, తస్మిన్ = వర్ణ సఖ్యే.

అనుప్రాసభాసాం :— అనుప్రాసానాం, భాసః = అనుప్రాస భాసః, తాసామ్ = అనుప్రాసభాసామ్.

భావము :

ఈ యైదుగురినలులలో తక్కిన నలుగురితో సామ్యమును వహించిన, నైషధ నలుఁడే, నా హృదయమును అమృతములతోఁదడుపుచున్నాడు. కావున నితడే సత్యనలుడుగా నుండవలయును. మొదటి బబ్దమునకును కడపటి శబ్దము నకును నక్షరములలో సామ్యమున్నను నక్షరముల కావృత్తి రూపమైన యను ప్రాసము కడపటి శబ్దమునందే విలసించును. కాన ననుప్రాస స్థలమునందు కడపటి శబ్దమందలి వర్ణ సామ్యమెట్లు చమత్కారమును గల్గియుండునో యట్లే యైదుగురిలో కడపటి వాడగు నైషధునియందే శోభాతిశయము నెలకొనినదై నా హృదయము నాకర్షించు చున్నది. కావున నితడే సత్య నలుడని భావము. 53

శ్లో॥ ఇతి మనసి వికల్పానుద్యతః సన్త్యజన్తీ
క్వచిదపి దమయన్తీ నిర్ణయం నాసపాద.
ముఖమథ పరితాపాస్కందితానన్దమస్యా
మిహిర విరచితావస్కందమిందుం నినిన్ద. 54

ప॥ వి॥ ఇతి - మనసి - వికల్పాన్ - ఉద్యతః - సన్త్యజన్తీ - క్వ - చిత్- అపి - దమయన్తీ - నిర్ణయం - న - ఆసపాద - ముఖమ్ - అథ - పరితాపాస్కందితానన్దమ్ - అస్యాః - మిహిర విరచితావస్కందమ్ - ఇందుం - నినింద.

ము : — ఇతి = ఇట్లు, మనసి = మనస్సునందు, ఉద్యతః = ఉద్భ వించుచున్న, వికల్పాన్ = పెక్కు సందేహములను, సన్త్యజన్తీ = (దోషములను వెల్లడించుటతో) వదలుచున్న, దమయన్తీ = దమయన్తి, క్వచిదపి = అయిదుగురిలో నెవ్వనియందును. నిర్ణయం = నిశ్చయమును, నాఽఽససాద = పొందలేదు. అథ = నలనిశ్చయ మేర్పడిన పిదప, పరితాపాస్కందితానన్దం; పరితాప = సంతాపముచే, ఆస్కందిత = తిరస్కరింపఁబడిన, ఆనందం = ఆనందము గల్గిన, అస్యాః = ఈమెయొక్క, ముఖం = మోము, మిహిర విరచితావస్కందం; మిహిర = సూర్యునిచేత, విరచిత = చేయఁబడిన, అవస్కందం = తిరస్కారముగల, ఇందుం = చంద్రుని, నినింద = నిందించినది. అనగా దీనమైనదని యర్థము.

— ఇచ్చట "ఇష్టానధిగమాత్ధ్యానం చిన్తా శూన్యత్వతాపకృత్" అను లక్షణమననుసరించి పరితాపమును, శూన్యత్వమును గల్గించునట్టి చింతయను ననుభావము వర్ణితము.

ాసములు

పరితాపాస్కందితానందమ్ :— పరితాపేన, ఆస్కందితః = పరితాపాస్కందితః, పరితాపాస్కందితః ఆనందః యస్యతత్ = పరితాపాస్కందితానన్దమ్.

వము :

ఈ విధముగా దమయన్తి తన మనస్సునందుద్భవించిన వికల్పములను ...పముల నుద్ఘాటించి పరిహరించుకొనుచు నా యైదుగురియందును నిశ్చయమును ...పలేకపోయినది. తర్వాత సంతాపమునే నానందరహితమగు నామె మోము ...ర్యకాంతిచే దిరస్కరింపబడిన చంద్రునివలె దీనత్వమును, కాంతిరాహిత్యము వహించినదని భావము. 54

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చయమ్
స్వాదూత్పాదభృతి త్రయోదశతయాఽఽ
దేశ్య స్తదీయేమహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః.

ప॥వి॥ శ్రీహర్షం - కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః - సుతం - శ్రీహీరః- సుషువే - జితేంద్రియచయం - మామల్లదేవీ - చ - యం - స్వాదూత్పాదభృతి - త్రయోదశతయా - ఆదేశ్యః - తదీయే - మహాకావ్యే - చారుణి = నైషధీయచరితే - సర్గః = నిసర్గోజ్జ్వలః.

అర్థము :- కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజి = పఙ్క్తియొక్క, మకుట = కిరీటములకు, అలఙ్కార = భూషణములయందు, హీరః = వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుడను విద్వాంసుడు, జితేంద్రియచయం; జిత = జయింపబడిన, ఇంద్రియ చయం = ఇంద్రియ సమూహము గల్గిన, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుడను, సుతం = కుమారుని, సుషువే = ఉత్పత్తి గావించెనో, మామల్లదేవీచ= మామల్లదేవియను, తల్లియు, యం = ఎవరిని, సుషువే = కనెనో, స్వాదూత్పాదభృతి; స్వాదు = సహృదయుల హృదయములను ఆహ్లాదపఱచునట్టి మధురరసము యొక్క, ఉత్పాద = ఉత్పత్తిని, భృతి = ధరించిన, తదీయే = ఆతనికి సంబంధించిన, మహాకావ్యే = మహాకావ్యమైన, చారుణి = రమ్యమైన, నైషధీయచరితే = నైషధీయ చరితమునందు, త్రయోదశతయా = పదమూడవదిగా, ఆదేశ్యః = లెక్కింపదగిన, నిసర్గోజ్జ్వలః = స్వభావ రమ్యమైన, సర్గః = సర్గ (వ్యరంసీత్ = సమాప్తమైనది.

౨లు :

రాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః :- కవీనాంరాజానః = కవిరాజాః, రాజానాం, రాజిః = కవిరాజరాజిః. కవిరాజరాజేః, మకుటాని = రాజరాజిమకుటాని, కవిరాజరాజిమకుటేషు, అలఙ్కారాః = కవిరాజ మకుటాలఙ్కారాః, కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారేషు, హీరః = కవి రాజిమకుటాలఙ్కారహీరః.

న్ద్రియచయం :- ఇంద్రియాణాం, చయః = ఇంద్రియచయః. జితః ఎయచయః, యేనసః = జితేన్ద్రియచయః. తమ్ = జితేన్ద్రియ యం.

మాత్పాదభృతి :- స్వాదుశ్చాసౌ, ఉత్పాదశ్చ = స్వాదూత్పాదః, మాత్పాదం, బిభర్తీతి = స్వాదూయ్త్పాదభృత్, తస్మిన్ = స్వాదూ దభృతి.

శ్యః :- ఆదేష్టుం, యోగ్యం = ఆదేశ్యః.

ధీయచరితే :- నిషధానాం. రాజా = నైషధః, నైషధస్య, ఇదం నైషధీయం, నైషధీయంచతత్, చరితంచ = నైషధీయచరితమ్ స్మిన్ = నైషధీయచరితే.

ర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ, ఉజ్జ్వలః = నిసర్గోజ్జ్వలః.

శ్రేష్ఠుల వరుసల మకుటములలో వజ్రమణియైన శ్రీహీరుడు ఇంద్రియ గావించిన శ్రీహర్షుని జన్మింపజేసెను. మామల్లదేవి యను తల్లి గన్నెను. మధురరసావిర్భావమున కాలవాలమై వెలయుచున్న యాత్మని

నైషధీయ చరితమను మహాకావ్యమునందు స్వభావభాసురమగు పదమూడవ సర్గ
సమాప్తి హొందినది 55

ఇట్లు
శ్రీమదాత్రేయగోత్రోద్భవ ఉడాలి నరసింహసూరి
తనూజ సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు
శ్రీహర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు
త్రయోదశసర్గ సమాప్తము
శమ్.

శ్రీహర్ష నైషధము

చతుర్దశ సర్గ

శ్లో॥ అథాధిగంతుం నిషధేశ్వరం సా
ప్రసాదనామాద్రియతామరాణామ్.
యతస్సురాణాం సురభిర్నృణాం తు
సా వేధసాసృజ్యత కామధేనుః. 1

ప - అధిగంతుం - నిషధేశ్వరం - సా ప్రసాదనామ్ - ఆద్రియత- మరణాం - యతః - సురాణాం - సురభిః - నృణాం - తు - సా - ధసా - అసృజ్యత - కామధేనుః.

. అథ = ఇట్లు యథార్థ నలప్రాప్తికై చింతించిన పిదప; సా = ఆ మయన్తి, నిషధేశ్వరం = నలుని, అధిగంతుం = పొందుటకు, మరాణాం = దేవతల యొక్క, ప్రసాదనాం = పూజాదులతో సం •షమునను సాధనముగా, ఆద్రియత = అవలంబించినది, యతః = లయనగా, పురా = పూర్వము, వేధసా = బ్రహ్మచే, సురాణాం = వతల యొక్క, కామధేనుః = కోరికలనుఁ దీర్చెడి సురభియనెడి గోవు, సృజ్యత = సృజింపఁబడినది, నృణాన్తు = మానవులకో, సా = వతలను సంతోషపఱచుట యనెడి, కామధేనుః = కామధేనువు, అసృ జ్యత = సృజింపఁబడినది. ఏది ఎవ్వని కోరికలనుఁ తీర్చునో, అది •వైనను, గోవు కాకపోయినను వానికి కామధేనువే యగును.

వి:— ఇచ్చట దేవప్రసాధనము కామధేనువుగా రూపింప బడుట వలన రూప కాలంకారము.

సమాసములు :

నిషధేశ్వరం :- నిషధానా , ఈశ్వరః = నిషధేశ్వరః, తమ్ = నిష ధేశ్వరమ్.

భావము :— యథార్థ నల ప్రాప్తికి చింతించిన పిదప నా దమయన్తి నలునిఁ బొందుటకు దేవతలను పూజలచేఁ బ్రసన్నుఁ బఱచుకొనుటయే సాధనమని తీర్మానించుకొనినది. పూర్వము బ్రహ్మ, దేవతల కోరికలనుఁ దీర్చుటకై సురభి యనబడు కామధేనువును సృజించెను. మానవులకో, యట్టి దేవతలను సంతోష పఱచుటయే వారి కోరికలనుఁ దీర్పగల కామధేనువు. ఏది యెవ్వరి కోరికలనుఁ దీర్చునో అది వారికి కామ ధేనువని భావము. 1

శ్లో॥ ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాల వాల
విలేపధూపావరణాప్లుసేకైః॥
ఇష్టశ్చ మృష్టశ్చ ఫలం సువానా
దేవా హి కల్పద్రుమ కాననం నః. **2**

ప॥వి॥ ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాలవాల విలే పధూపా వరణాప్లు సేకైః - ఇష్టం - చ - మృష్టం - చ - ఫలం - సువానా - దేవాః - హి - కల్పద్రుమకాననం - నః. 1

అర్థము :- ప్రదక్షిణప్రక్రమణ = ప్రదక్షిణముగాఁజుట్టుటయే, ఆలవాల = చెట్ల పాదియు, విలేప = చందనపు పూతయే, గానుగ పిండి పూతయు, ధూప = సాంబ్రాణి మున్నగు వాని వలని ధూపమే, అంబుసేక = మంత్రములతో నభిషేకమే, వేరుల యందు నీళ్ళుపోయుటయును సాధనముంచే, ఇష్టంచ = ప్రియమైనదియు, మృష్టంచ = పరిశుద్ధమైనదియు

గు, ఫలం = ఇష్టమైన వస్తువనెడి సస్యమును, సువానాః = కలిగించు
న్నటువంటి, దేవాహి = దేవతలే, నః = నరులమైన మనకు, కల్ప
ద్రుమ కాననం = కల్ప వృక్షముల వనము.

న్చుట ప్రదక్షిణ క్రమణము మన్నగు వానియందు నాలవాలా ద్యవ
వములను నిరూపించుట వలనను, దేవతల యందు కల్పద్రుమ
పణము వలనను సమస్త వస్తు వివర్తి సావయవ రూపకము.

ములు :-

దక్షిణ ప్రక్రమణాలవాల విలేప ధూపాఽఽవరణామ్బు సేకైః ;-
దక్షిణ రూపేణ ప్రక్రమణం = ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణమ్, ప్రదక్షిణ
క్రమణం చ, ఆలవాలంచ, విలేపశ్చ, ధూపశ్చ, ఆవరణంచ,
మ్బుసేకశ్చ = ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాలవాల విలేప ధూపావరణామ్బు
కాః. తైః = ప్రదక్షిణ ప్రక్రమణాలవాల విలేప ధూపాఽఽవర
మ్బు సేకైః ।
కాననం ;- కల్పద్రుమాణాం, కాననం = కల్పద్రుమ కాననం.

:

దక్షిణముగ తిరుగుటయే, పాదిగను, చందనము నలదుకొనుటయే
పించుకొనుటగను, సాంబ్రాణిచే చుట్టబడి యుండుటయే. కొమ్మల
ంగను, నీటఁదడపుటయే, యభిషేకముగను గల సాధనములచే, దేవ
ప్యులమైన మనకు కల్పవృక్షముల వనముగా నున్నారు. 2

శ్లో॥ శ్రద్ధామయీ భూయ సుపర్వణస్తాన్
నవామ నామగ్రహణాగ్రకం సా.
సురేషు హి శ్రద్దధతాం నమస్యా
సర్వార్థ విధ్యజ్ఞమిథః సమస్యా. 3

ప॥వి॥ శ్రద్ధామయీభూయ - సుపర్వణః - తాన్ - ననామ - నామగ్రహణా గ్రకం - సా - సురేషు - హి - శ్రద్ధధతాం - నమస్యా - సర్వార్థ విధ్యఙ్గమిథః - సమస్యా.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, శ్రద్ధామయీభూయ = శ్రద్ధాస్వరూపురాలుగనై, యనగా శ్రద్ధగలదై, తాన్ = ఆ, సుపర్వణః = దేవతలను, నామగ్రహణాగ్రకం; "ఈ పేరుగల దేవతకు నమస్కారము" అని పేరును చ్ఛరించుట ప్రారంభము నందుండునట్లుగా, ననామ = నమస్కరించెను. హి = ఎలయనగా, సురేషు = దేవతల విషయమున, శ్రద్ధధతాం = విశ్వసించెడి వారియొక్క, నమస్యా = నమస్కారము, సర్వార్థవిధ్యఙ్గమిథస్సమస్యా: సర్వార్థ = సకలములగు నర్థములను, విధి = పూరించు విషయమునందు అఙ్గ సాధనములైన వానికి, మిథః=రహస్యమునందు లేదా పరస్పరము, సమస్యా = పూరణమునకు కారణమైనది.

సమాసములు :

శ్రద్ధామయీభూయ :- శ్రద్ధయా, పూర్ణః=శ్రద్ధామయః, అశ్రద్ధామయః, శ్రద్ధామయఃసమ్పద్య మానోభూత్వా = శ్రద్ధామయీభూయ.

నామగ్రహణాగ్రకం :- నామ్నః గ్రహణం = నామగ్రహణం, నామగ్రహణమగ్రం, యస్మిన్‌కర్మణి తద్యథాభవతితథా=నామగ్రహణాగ్రకమ్.

సర్వార్థ విధ్యఙ్గమిథఃసమస్యా :- సర్వేచతే అర్థాశ్చ = సర్వార్థాః, సర్వార్థానాం, నిధిః = సర్వార్థనిధిః, సర్వార్థనిధే, అఙ్గాని = సర్వార్థనిధ్యఙ్గాని సర్వార్థనిధ్యఙ్గానాం, మిథః, సమస్యా = సర్వార్థవిధ్యఙ్గమిథఃసమస్యా.

వి :- దమయన్తి శ్రద్ధ వహించి యా దేవతలను పేరెత్తి నమస్కరించినది, యను విశేషార్థము దేవతలకు కావించెడి నమస్కారము సకలార్థ సాధకమను సామాన్యార్థముచే సమర్థితము గాన నర్థాన్తరన్యాసము.

భావము :

ఆ దమయన్తి శ్రద్ధవహించి దేవతల నందఱిని పేరెత్తి నమస్కరించినది.

ఏలయనగా దేవతలను విశ్వసించినవారి నమస్కారము సర్వార్థములను బూరించు విషయమున, సాధనములైన వానిని రహస్యముగ మఱియొకదాని నపేక్షింపకయే సమకూర్చుకొనుటకు సాధకమగుచున్నది. లేదా దేవతలకు గావించెడి నమస్కారమే సర్వకార్యసిద్ధికి నావశ్యకములగు సాధనములకు పరస్పరము పూరించుకొనుటకు కారణమగుచున్నది. అనగా శ్రద్ధతో దేవతలను గౌరవించెడి నమస్కారము సమగ్రకారణ సంపత్తిని చేకూర్చును.

సమస్యయు నొక పాదమీయఁబడగా దానిచే నితర పాదములమఁ బూరించుట కెట్లు సాధనమౌనో యట్లే దేవనమస్యయు ననగా నమస్కారము గూడ సమస్యవలె కార్యమునుఁ బూర్తి చేయునని యాశయము. 3

శ్లో॥ యత్తాన్నిజే సాహృది భావనాయా
బలేన సాక్షాదకృతాఖిలస్థాన్।
అభూదభీష్టప్రతిభూః సతస్యా
వరం హి దృష్టా దదతే పరం తే॥ 4

ప॥వి॥ యత్ - తాన్ - నిజే - సా - హృది - భావనాయాః - బలేన - సాక్షాత్ - అకృత - అఖిలస్థాన్ - అభూత్ - అభీష్టప్రతిభూః - సః - తస్యాః - వరం - హి - దృష్టా - దదతే - పరం - తే.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, భావనాయాః = ధ్యానము యొక్క, బలేన = సామర్థ్యముచే, అఖిలస్థాన్ = అంతటనున్నట్టి, తాన్ = ఆ, దేవాన్ = దేవతలను, నిజే = తనదగు, హృది = హృదయమునందు, యత్ = ఎందువలన, సాక్షాదకృత = ప్రత్యక్షము గావించుకొనెనో, సః = ఆ ప్రత్యక్షమే, తస్యాః = ఆ దమయన్తి యొక్క, అభీష్టప్రతిభూః; అభీష్ట = ఇష్టమునకు, ప్రతిభూః = బాధ్యత వహించినదిగా, అభూత్ = అయెను, హి = ఏలయనగా, దృష్టాశ్చేత్ = ప్రత్యక్ష విషయములైనచో (తదా = అప్పుడు) పరం = తప్పక, వరం = వరమును, దదతే = ఇత్తురు.

వి :- దేవతా సాక్షాత్కారము దమయన్తి యిష్టమునకు బాధ్యతను వహించుట అను కార్యము దేవతల దర్శనమైనచో వరము నిత్తురను కారణముచే సమర్థించుట వలన నర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అఖిలస్థాన్ :- అఖిలేషు, తిష్ఠంతీతి = అఖిలస్థాః, తాన్ = అఖిలస్థాన్.
అభీష్టప్రతిభూః :- అభీష్టస్య, ప్రతిభూః = అభీష్టప్రతిభూః.

భావము :

ఆ దమయన్తి తన ధ్యానబలముచే విశ్వమంతటనున్నట్టి యా యింద్రాది దేవతల దర్శనమునుఁ బొందినది. ఆ దర్శనమే యామె యిష్టమును సాధించెడి బాధ్యతను వహించినది. ఏలయనగా దేవతలు దర్శింపఁబడినచో "న దాతుం దేవా వరమర్హా న్తిన ప్రత్యక్ష దృష్టామనుష్యేభ్యః" అను శ్రుతిననుసరించి తప్పక వరముల నిత్తురు. కాన దమయన్తి దేవతా దర్శనమునుఁ బొంది వరములనుఁ బొంద నర్హతను — సంపాదించుకొనినది. 4

శ్లో॥ సభాజనం తత్ర ససర్జ తేషాం
సభాజనే పశ్యతి విస్మితే సా.
అముద్యతే యత్ సుమనోభిరేవం
ఫలాయ సిద్ధా సుమనోభిరేవ. 5

ప॥వి॥ సభాజనం - తత్ర - ససర్జ - తేషాం - సభాజనే - పశ్యతి - విస్మితే - సా - అముద్యతే - యత్ - సుమనోభిః - ఏవం - ఫలాయ -సిద్ధా - సుమనోభిః - ఏవ.

అర్థము :— సా = ఆ దమయన్తి, తత్ర = ఆ సభయందు. విస్మితే = (ఆకస్మికముగా, మిక్కిలి యాదరముతో పూజనుఁ బ్రారంభించుటనుఁజూచి) యాశ్చర్యముతో గూడిన, సభాజనే = సభయందలి జనము, పశ్యతిసతి = చూచుచుండగా, తేషాం = ఆ యింద్రాదులకు, సభాజనం = పూజా

ధులచే నానందమును గల్గించుటను మాలత్యాదుల యందు సంస్కార మును, ససర్జ = చేసెను, యత్ = ఏ, సభాజనము వలన, సుమనో భిః = ఉదారహృదయులగు విద్వాంసుల చేతను, లేదా మాలత్యాదిపుష్ప ముల చేతను, లేదా దేవతలచేతను, ఫలస్య = కారణముచే సాధింపదగి నదియును, సస్యమును నను వీనియొక్క, సిద్ధౌ = పరిపూర్తి యేర్ప డ నుండగా ననగా ఫలదాన విషయమునందు, ఏవం = ఇట్లు, అముద్యత ఎవ = సంతోషింపబడితీరును.

సమాసములు :

సభాజనే :— సభాయాం, జనః = సభాజనః, తస్మిన్ = సభాజనే,

సుమనోభిః :— శోభనం, మనః, యేషాం తే = సుమనసః, తైః = సుమనోభిః.

భావము :

ఆ దమయన్తియు, ఆకస్మికముగా దేవతారాధనను ప్రారంభింపగనే యా సభయందలి జనము విస్మయముతోఁ గూడి చూచుచుండినను, వారిని లెక్కింపక దానినిఁ బూర్తిగావించి యింద్రాదిదేవతలను సంతోషపఱచినది. ఈ విధముగా నారాధించుటవలన సుమనస్సులనగా నుదార హృదయులగు పండితు లును, దేవతలనను, ఫలము నొసంగు విషయమున సంతుష్టులగుదురు. సుమన స్సులగు దేవతలనామె సభాజనమును ఆనందపఱచుటను చేసెనని చెప్పుటతో మాలత్యాది లతలు పుష్పించుటకై దోహద సంస్కారమును, గావించినదను నర్థము సూచితము. కాన సభాజనముచే సుమనస్సులనగా విద్వాంసులు, దేవ తలు నెట్లు ఫలము నొసంగుటతో సంతసింతురో, అట్లే దోహద సంస్కారము లచే మాలత్యాదులు పుష్పించుటయందును, ఫలము నొసంగుటయందును, ఆ ముద్యతే = మంచి పరిమళముతో నిండిన వనుట, దేవతాదుల పక్షమున సంతోషింపబడుటయు నేర్పడునని భావము. సుమనశ్శబ్ద వాచ్యములగు మాలత్యాదులయందు, దోహద సంస్కారమనెడి సభాజనము నెట్లు ఫల పుష్ప దానము కానవచ్చుచున్నదో, యట్లే దేవతలుగూడ సుమనశ్శబ్ద వాచ్యులగుట

వలన వారియందును సుమనస్త్వము నెలకొనుటవలన. వారి యామోదమునకై (సంతోషమునకై) వారి సభాజనమును దమయన్తి గావించినది. 5

వి :— ఇచ్చట "సుమనశ్శబ్దము" "మాలత్యాం పండిత పుష్పే దేవేచ సుమనోభిధా" యను నిఘంటువు ననుసరించి, దేవతలను, మాలతీలతను, పుష్పాదులను, పండితులను జెప్పుచున్నది. అట్లే "ఆమోదశబ్దము" "ఆమోదో హర్ష గంధయోః" అను నిఘంటువు ననుసరించి సంతోషమును బరిమళమును జెప్పుచున్నది. కాన రెండువిధములైన పరిమళములకును, సంబంధించిన ఫలములకు నభేదాధ్యవసాయము గావించి యింద్రాది సభాజనమను విశేషమును, "సుమనస్సులచే నామోదింపఁబడునను" సామాన్యముచే సమర్థించుటవంన నర్థాన్తర న్యాసాలంకారము. 5

శ్లో॥ వైశద్యహృద్యైర్మ్రదిమాభిరామై
రామోదిభిస్తానథ జాతిజాతైః.
అనర్చ గీత్యన్వితషట్పదైః సా
స్తవప్రసూనస్తబకైర్నవీనైః. 6

ప॥వి॥ వైశద్యహృద్యైః - మ్రదిమాభిరామైః - ఆమోదిభిః - తాన్ - అథ - జాతిజాతైః - అనర్చ - గీత్యన్వితషట్పదైః - సా - స్తవప్రసూనస్తబకైః - నవీనైః,

అర్థము :— అథ = ఇట్లింద్రాదుల పూజముగియగనే, సా = ఆ దమయన్తి తాన్ = ఆయింద్రాదులను, వైశద్యహృద్యైః; వైశద్య = అర్థము స్ఫుటముగనుండుట, పక్షాన్తరమందు వికాసము. అనుదీనిచే, హృద్యైః= హృదయంగమములును ననగా, రమ్యములును, మ్రదిమాభిరామైః మ్రదిమా = శబ్దార్థములయొక్క మాధుర్యము పక్షాన్తరమున సౌకుమార్యము అనువీనిచే, అభిరామైః = ప్రీతిని గలిగించునవియును, పక్ష

న్తరమున, పరిమళము గలవియు, జాతిజాతైః; జాతి = ఆర్యాదిఛందములును, మాలతీలతలును, అనువీనినుంచి, జాతైః = పుట్టిన, అనగా నార్యాదిచ్ఛందములయందు వ్రాయఁబడినవియు, మాలతీపుష్పములతో గట్టఁబడినవియును, గీత్యన్వితషట్పదైః; గీతి = గీతిచ్ఛందములయందు వ్రాయబడినవియు, షట్పదైః = ఆరుపాదములుగల గాథాఛందము యందు వ్రాయఁబడినవియును, పక్షాన్తరమున - గీత్యన్వితషట్పదైః; గీతి = ఝుఙ్కారముతో, అన్విత = కూడిన, షట్పదైః = తుమ్మెదల చేతను, నవీనైః = నూతనములైన, స్తవప్రసూనస్తబకైః; స్తవ = స్తోత్రములచేతను, ప్రసూన = పుష్పములయొక్క, స్తబకైః = గుత్తులచేతను, ఆనర్చ = పూజించెను. అనగా స్తోత్రములతోను పుష్పములతోడను పూజించెనని యర్థము.

వి:— ఇచ్చట ప్రకృతములైన, స్తోత్రములకును, పూల గుత్తులకును రెండింటికి నొక యర్చన క్రియయందు సంబంధముఁజెప్పుటవలన, ప్రకృతములకు రెంటికినేక క్రియాన్వయిత్వ రూపమగు— తుల్యయోగితాలఙ్కారము.

సమాసములు :

వైశద్యహృద్యైః :— విశదస్య భావః = వైశద్యం, వైశద్యేన హృద్యాః = వైశద్యహృద్యాః.

మ్రదిమాభిరామైః :— మృదునః, భావః = మ్రదిమా, మ్రదిమ్నా, అభిరామాః = మ్రదిమాభిరామాః, తైః = మ్రదిమాభిరామైః.

జాతిజాతైః :- జాతిభిః, జాతాని = జాతిజాతాని, తైః = జాతిజాతైః.

గీత్యన్వితషట్పదైః :- గీత్యా, అన్వితాః = గీత్యన్వితాః, షట్, పదాని యాసాం యేషాం (యేషాంతేచ) = షట్పదాః, గీత్యన్వితాశ్చతాః షట్పదాశ్చ = గీత్యన్వితషట్పదాః, తైః = గీత్యన్వితషట్పదైః.

స్తవప్రసూనస్తబకైః :- ప్రసూనానాం, స్తబకాః = ప్రసూనస్తబకాః, స్తవాశ్చ ప్రసూనస్తబకాశ్చ = స్తవప్రసూనస్తబకాః, తైః = స్తవప్రసూనస్తబకైః.

భావము :

ఆ యింద్రాది దేవతలకు బూజనుఁ బూర్తిగావించిన పిదప, దమయన్తి యా దేవతలను స్తుతులతోడను, పూలగుత్తుల తోడను — నర్చించినది. అట్లనగా — ఆ స్తుతులు — స్ఫుటములైన యర్థములు గల్గియున్నవి. శబ్దార్థ మాధుర్యముతో నొప్పియున్నవి. వినువారికి ప్రీతిని గొల్పుచున్నవి. ఆర్యాదిజాతి ఛందస్సులనుండి యుద్భవించిన జాతిచ్ఛందస్సులయందుఁగూర్చఁబడి యున్నవి. వానిలో కొన్ని గీతిచ్ఛందములయందును, కొని షట్పదములనబడు గాథాఛందములయందునుఁగూర్చఁబడినవి. అట్టి నూతన స్తవములచే నామె వారినారాధించినది. ॥

ఆ పూలగుత్తులు వికసించి రమ్యములై యున్నవి. సౌకుమార్యముచే నొప్పుచున్నవి. పరిమళమును వెదఁజల్లుచున్నవి. మాలతీపూలతో గ్రుచ్చఁబడి యున్నవి. ఝంకారముఁజేయు తుమ్మెదలతోఁగూడి యున్నవి. అప్పుడే కోయుటచే నూతనములై యున్నవి. అట్టి పూలగుత్తులతో నామె దేవతల నర్చించినది. ॥

శ్లో॥ హృత్పద్మసద్మన్యధివాస్య బుద్ధ్యా
దధ్యావథైతానియమేకతానా.
సుపర్వణాం హి స్ఫుటభావనా యా
సా పూర్వరూపం ఫలభావనాయాః.

ప॥వి॥ హృత్పద్మసద్మని - అధివాస్య - బుద్ధ్యా - దధ్యౌ - అథ - ఏతాన్ - ఇయమ్ - ఏకతానా - సుపర్వణాం - హి - స్ఫుటభావనా - యా - సా - పూర్వరూపం - ఫలభావనాయాః

అర్థము :- అథ=పూజయైన పిదప ఇయమ్ = ఈ దమయన్తి, ఏకతానాసతీ = మతియొక వ్యాపకములేక యేకాగ్రతను, గల్గినదై, హృత్పద్మసద్మని = హృత్‌పద్మ = హృదయపద్మమనెడి, సద్మని = ఇంటియందు, ఏతాన్ = ఈ యింద్రాదులను, బుద్ధ్యా = బుద్ధిచే ననగా బుద్ధియందు, అధివాస్య

= ఆరోపించుకొని, దధ్యౌ = ధ్యానము(చేసినది. అంతట దేవతలు న్యు హృదయమందు నారోపింప(బడినవారి, రూపమును ధ్యానముచే దర్శించి నదని యర్థము. హి = ఏలయనగా, సుపర్వణాం = దేవతలయొక్క యనగా వారిని విషయీకరించుకొనిన, యా = ఏ, స్ఫుటా = స్పష్టమైన, భావనా = ధ్యానముచే దర్శించుట యేదిగలదో, సా = అది, ఫలభావనాయాః = కార్యసాఫల్యమునకు, పూర్వరూపం = మొదటి స్వరూపము. కారణము కార్యముకంటె ముందు నియతముగా నుండవల యును గాన, కార్యకారణ సామగ్రీ రూపమైన దేవతా ప్రత్యక్షమును ధ్యానముచే(జేసినదని యర్థము. పూజకు పూర్వోత్తర కాలములయందు ధ్యానమిష్టము కాన నీసర్గయందలి 4వ శ్లోకముతో దీనికి పునరుక్తిలేదు.

సమాసములు

హృత్పద్మసద్మని : హృదేవ, పద్మం = హృత్పద్మం. హృత్పద్మమేవ = సద్మ = హృత్పద్మసద్మ తస్మిన్ = హృత్పద్మసద్మని.
ఫలభావనాయాః :- ఫలస్య, భావనా = ఫలభావనా, తస్యాః = ఫలభావనాయాః.

స్ఫుటభావనా :- స్ఫుటాచ సాభావనాచ = స్ఫుటభావనా.

భావము :

పూజయైన పిదప నీమె యేకాగ్ర వృత్తి గలదై తన హృదయ పద్మమనెడి గృహమందు నింద్రాదులను తన బుద్ధియందుంచుకొని ధ్యానము(జేసినది. ఆ యింద్రాదులు వ్యాపకులై విశ్వమందంతట నెలకొనియున్నను, తన హృదయమునందు నారోపించుకొన(బడిన వారి రూపమును నామె దర్శించినది. ఏల యనగా దేవతలను ధ్యానబలముచే దర్శించుటయే కార్యసిద్ధికి పూర్వరూపము.
గమనిక :- ఈ శ్లోకమును మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్యానించలేదు. నారాయణభట్టీయము ననుసరించి వ్యాఖ్యానింపబడినది. కాన మల్లినాథసూరి దృష్టియందిది ప్రక్షిప్తమని తోచుచున్నది.

శ్లో॥ భక్త్యా తయైవ ప్రససాద తస్యా
స్తుష్టం స్వయం దేవచతుష్టయం యత్.
స్వేనా౽నలస్యస్ఫుటతాం యియాసోః
ఫూత్కృత్యపేక్షా కియతీ ఖలు స్యాత్. 7

ప॥వి॥ భక్త్యా - తయా - ఏవ - ప్రససాద - తస్యాః - తుష్టం - స్వయం - దేవచతుష్టయం - యత్ - స్వేన - అనలస్య - స్ఫుటతాం - యియాసోః - ఫూత్కృత్యపేక్షా - కియతీ - ఖలు - స్యాత్.

అర్థము :- స్వయం = స్వయముగనే, అనగా సేవాదులు లేకయే, యామె శీలము యొక్క గట్టితనముచే, తుష్టం = సంతోషింపబడిన, తత్ - ఆ, దేవచతుష్టయం = నలుగురు వేల్పులును, తస్యాః = ఆ దమయన్తి యొక్క, తయైవ = ఆ భక్తిచేతనే అనగా క్షణకాలపు సేవచేతనే, ప్రససాద = ప్రసన్నత నొందినది. తథాహి = అది యుక్తమే! స్వేన = స్వయముగనే, స్ఫుటతాం = ప్రకాశమును, యియాసోః = పొందగోరిన, అనలస్య = అగ్నికి, ఫూత్కృత్యపేక్షా; ఫూత్కృతి= ఫూత్కారము యొక్క అనగా "ఫూ" యని యూదుట యొక్క, అపేక్షా = అవసరము, కియతీఖలు = ఎంతమాత్రము, అనగా కొంచెము చాలునని యర్థము. స్వయముగనే మండుచున్న యగ్నికి కొంచెము ఫూత్కారము శీఘ్రముగ మండునట్లు చేయుట కుపయోగపడును. అట్లే స్వయముగనే దమయన్తి శీలమునకు ప్రసన్నులైన దేవతలకు నామెయొక్క సేవాదులు కూడ నెక్కువ యావశ్యకములు కావు. అవి కేవలము వారిని కొంత శీఘ్రముగ ననుగ్రహింప బురికొల్పుటకు ఉపయోగపడును.

వి :- ఇచ్చట రెండు వాక్యములలో భక్తికిని, ఫూత్కారమునకును, ప్రజ్వలనాది కార్యమునందు నపేక్షితత్వమనెడి సమాన ధర్మమును బురస్కరించుకొని, ఫూత్కార కియచ్ఛబ్దములకు బిమ్బ ప్రతిబిమ్బ భావమేర్పడుట వలన నిట దృష్టాంతాలఙ్కారము.

సమాసములు :

దేవచతుష్టయం :- చత్వారః, అవయవాః. యస్యతత్ = చతుష్టయం, దేవానాం, చతుష్టయం, దేవచతుష్టయం.

స్ఫుటతాం :- స్ఫుటస్య, భావః, స్ఫుటతా, తామ్ = స్ఫుటతాం.

యియాసోః :- యాతుమిచ్ఛుః=యియాసుః, తస్య = యియాసోః.

ఫూత్కృత్యపేక్షా ;- ఫూత్కృతేరపేక్షా = ఫూత్కృత్యపేక్షా.

భావము ;

సేవాదులతో నిమిత్తము లేక, పూర్వమే యామెయొక్క సౌశీల్యముచేత స్వయముగనే సంతోషించిన, ఆ యింద్రాదిదేవతలు నలుగురును నా దమయన్తి యొక్క భక్తిచేత, క్షణకాలమామె గావించిన పూజకే ప్రసన్నులై యనుగ్రహించిరి. స్వయముగా జ్వలింపబోవునట్టి యగ్నికి ఫూత్కారము యొక్క యావశ్యకత యెంతమాత్రము? కొంచెము ఫూత్కారము చాలునని యాశయము. 7

శ్లో॥ ప్రసాదమాసాద్య సురైః కృతం సా
సస్మార సారస్వత సూక్తి సృష్టేః.
దేవాహి నాన్యద్వితరన్తి కిన్తు
ప్రసద్యతే సాధుధియం దదన్తే. 8

ప॥వి॥ ప్రసాదమ్ - ఆసాద్య - సురైః - కృతం - సా - సస్మార - సారస్వతసూక్తిసృష్టేః - దేవాః - హి - న - అన్యత్ - వితరన్తి - కిం, తు - ప్రసద్య - తే - సాధుధియం - దదన్తే.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, సురైః = దేవతలచే, కృతం = చేయఁబడిన, ప్రసాదమ్ - అనుగ్రహమును, ఆసాద్య = పొంది, సారస్వతసూక్తిసృష్టేః; సారస్వత = సరస్వతీదేవికి సంబంధించిన, సూక్తి = వెనుకటి సర్గయందు చెప్పబడిన శ్లిష్టవచనముల గుంఫమును, సస్మార= స్మరించినది. అనగా నామె వచనముల యంతలి తత్త్వమునుఁ దెలిసికొనినది. హి=ఏలయనగా, తే = ఆదేవతలు, ప్రసద్య=అనుగ్రహించి,

అన్యత్ = బుద్ధికంటె నితరమైన దానిని, నహితరన్తి = ఈయరు. కింతు = కాని, సాధుధియం = సద్బుద్ధిని, అనగా ఫలమునఁ బొందుటకు సాధనమైన బుద్ధిని, దదన్తే = ఇచ్చుచున్నారు.

సమాసములు :

సారస్వత సూక్తి సృష్టేః :— సరస్వత్యాః, ఇయం = సారస్వతీ, సూక్తేః, సృష్టిః = సూక్తిసృష్టిః, సారస్వతీ చసా సూక్తి సృష్టిశ్చ = సారస్వత సూక్తిసృష్టిః, తస్యాః = సారస్వత సూక్తిసృష్టేః.
సాధుధియం :— సాధ్వీచసా, ధీశ్చ = సాధుధీః, తామ్ = సాధుధియం.

భావము :

ఆ దమయన్తి దేవతలు గావించిన యనుగ్రహమునుఁబొంది, పూర్వసర్గ యందలి సరస్వతీ వచనముల శ్లిష్ట కల్పనా శిల్పమును స్మరించి యందలి తత్త్వమునుఁదెలిసికొనినది. అది యుక్తమే! ఏలయనగా, ఆ దేవతలు అనుగ్రహించి సద్బుద్ధికంటె నితరమైన దాని నొసంగరు. కాని ఫలమునుఁబొందుటకు సాధనమైన తెలివిని మాత్రము ఇత్తురు. కావుననే —

" నదేవా దణ్డమాదాయ రక్షన్తి పశుపాలవత్
యం హి రక్షితుమిచ్ఛన్తి బుద్ధ్యా సంయోజయన్తితమ్"

అని దేవతలు కఱ్ఱఁజేపట్టి పశువులను కాచినట్లు మనుష్యులను కాపాడరు. మరే మనగా - ఎవరిని రక్షింపఁగోరెదరో, వారికి దానికనుకూలమైన బుద్ధి నొసంగుదురని స్మృతి చెప్పుచున్నది. 8

శ్లో॥ శేషం నలం ప్రత్యమరేణ గాథా
యాయా సమర్థాఖిలు యేన యేన.
తాం తాం తదన్యేన సహాలగన్తీం
తదా విశేషం ప్రతి సందధే సా. 9

ప॥వి॥ శేషం - నలం - ప్రతి - అమరేణ - గాథా - యా - యా - సమర్థా- ఖలు - యేన - యేక - తాం - తాం - తదన్యేన - సహ - అలగన్తీం- తదా - విశేషం - ప్రతి - సందధే - సా.

అర్థము :— యా = ఏ దమయన్తి, శేషం = మిగిలిన ఐదవవాడగు పర మార్థ నలుని గూర్చి (విరచితా = విరచింపబడిన) యా యా = ఏ ఏ "అత్యాజలభ్రేత్యాదిగా నేయేశ్లోకము, యేన యేన = ఏ, యే, అమరేణ= వేల్పుతో, సమర్థా = సమానార్థము గల్గినదో; (కావుననే) తదన్యేన సహ = ఆయా ముఖ్యార్థరూపమైన యింద్రాదులకంటెను నితరుడై శ్లేషాతిశయముచేఁ దెలియబడుచున్న యథార్థ నలునితో, అలగన్తీం = అతకనటువంటి, తాం తాం = ఆయాగాథను, తదా = వేల్పులయను గ్రహముచే లబ్ధమైన బుద్ధియొక్క వికాసకాలమందు, విశేషం ప్రతి = సత్యనలుని గూర్చి, సందధే = సంధించుకొనినది. అనగా నింద్రాది పరముగానున్న యర్థములను నలపరము గావించుకొనినదని యర్థము. ఆ శ్లోకము లింద్రాదిపరములా ? యను సందేహమును మాని నలపరము లని నిశ్చయించుకొనినది.

భావము :

ఆ దమయన్తి దేవతలను ద్రోసివేయగా మిగిలిన నలునిఁగూర్చి చెప్పఁ బడిన యే యే శ్లోకము ఏ ఏ దేవతకు సమానార్థము కల్గినదిగా నుండి యింద్రా దులకంటె నితరుడైన సత్యనలునితో నతుకక యుండినదో, ఆయా గాథను, దేవతానుగ్రహముచే లబ్ధమైన బుద్ధి వికాసమువలన సత్యనలుని యందతికించు కొనినది. అనగాఁ దొలుత నింద్రాది పరముగా సందేహముఁ గొల్పుచున్న యా శ్లోకములను వారియెడ సందేహము వీడి నలుని యందన్వయించుకొని నలుని పరముగాఁ నిశ్చయముఁ జేసికొనినది. 9

శ్లో॥ ఏకైకవృత్తేః ప్రతిలోకపాలం
పతివ్రతాత్వం జగృహుర్ధిశాం యాః.
వేదస్మగాథా మిలితా స్తదాసా
హాశా ఇవైకస్య నలస్య వశ్యాః. 10

ప॥ ॥ ఏకైకవృత్తేః - ప్రతిలోకపాలం - పతివ్రతాత్వం - జగృహుః - దిశాం - యాః - వేద - స్మ - గాథాః - మిలితాః - తదా - అసౌ - ఆశా - ఇవ - ఏకస్య - నలస్య - వశ్యాః.

అర్థము :— యాః "అత్యాజి" ఇత్యాది శ్లోకములు, ఏకైకవృత్తేః = ఒక్కొక్క లోకపాలునియందు నుండుటవలన, ప్రతిలోకపాలం = ప్రత్యేక దిక్కుల పాలకునిఁగూర్చి, దిశాం = తూర్పు మున్నగు దిక్కులయొక్క, పతివ్రతాత్వం = పాతివ్రత్యమును, జగృహుః = గ్రహించినవి. తూర్పుమున్నగు దిక్కులలో, నింద్రుడు మున్నగు ప్రతి నియత దేవతలయందుఁడ వలసిన పాతివ్రత్యమును "అత్యాజి" మున్నగు శ్లోకములాయా విధముగనే యంగీకరించినవని యర్థము. ఆ గాథలు నాలుగును మిశితములై దేవతాప్రసాదమైన పిదప, నీ దమయన్తి కేవలమొక్క నలునికే ఐశ్వర్యాలగుట వలన నలుని ప్రతిపాదించునవిగ నీమె కర్థమైనవి. తదా = దేవతా ప్రసాదకాలమందు. అసౌ = ఈ దమయన్తి, మిళితాః = కలసిన, గాథాః = సమస్త శ్లోకములును, ఆశాఇవ = దిక్కులవలె, ఏకస్య = ఒకదేయైన, నలస్య = నలునికి, వశ్యాః = వశ్యములైనవిగా, అనగా నలునిమాత్రమే బోధించునవిగా, వివేద = తెలిసికొనినది. తూర్పు మున్నగు దిక్కులొక్కొక్కలోకపాలుని యధీనములుగనున్నను నా దిక్కులన్నియు చక్రవర్తియగు నలుని నొక్కనికే యెట్లు వశ్యములైనవో యట్లే ఒక్కొక్క లోకపాలునిగూర్చి చెప్పిన గాథలు సాధారణముగా నొక్కొక్క లోకపాలుని పరముగా తెలియుచున్నను సమానార్థములనుఁగల్గి యుండుట వలన నల పరముగనే తెలియసాగినవి ఆ నలుడు సమస్త దిక్కులను జయించుట వలన, దిక్కులన్నియు నాతనికి వశ్యములు. "అత్యాజి" మున్నగు గాథలు సరస్వతీ దేవియొక్క చతురవచనములను పర్యాలోచన చేయగా, దేవతాప్రసాదము వలన నలునికి పరములైనవని యర్థము.

సమాసములు :

ఏకైకవృత్తేః :— ఏకైకస్మిన్ వృత్తిః = ఏకైకవృత్తిః, తస్యాః =

ఏకైకవృత్తేః.

ప్రతిలోకపాలం :— లోకస్యపాలః = లోకపాలః, లోకపాలే, లోకపాలే = ప్రతిలోకపాలం.

పతివ్రతాత్వం :- పత్యౌవ్రతం యస్యాఃసా=పతివ్రతా, పతివ్రతాయాః, భావః = పతివ్రతాత్వమ్, తత్ = పతివ్రతాత్వమ్.

భావము :

"అత్యాజి" మున్నగు శ్లోకరూపములైన యే గాథలు ఒక్కొక్క దిక్పాలునియందు నుండుటవలన ననగా, నింద్రునియందును, నగ్నియందును, యమునియందును, వరుణునియందును నుండుట వలన నొక్కొక్క దిక్పాలునిఁగూర్చి తూర్పు మున్నగు దిక్కులకుఁ బాతివ్రత్యము నంగీకరించినవో, అనగా తూర్పు మున్నగు దిక్కులకు నింద్రుడు మున్నగు ప్రతినియత దేవతల విషయమునందే పాతివ్రత్యము గలదో, ఆ పాతివ్రత్యమును, ఆ రూపముగనే పూర్వసర్గయందలి 28వ శ్లోకములో నుపక్రమింపబడిన గాథలంగీకరించినవో, యాగాథలునాల్గును మిలితములై దేవతా ప్రసాదనము దమయన్తికైన పిదప, నీమె కేవలమొక నలునికే వశ్యాలగుట వలన నవి యన్నియు నలపరములుగనే యీమెకు తెలియఁదొడగినవి. అన్ని దిక్కులును కలిసి చక్రవర్తియగు నలునికెట్లు వశ్యములో, అట్లే ఒక్కొక్కటియు ప్రత్యేక దిక్పాలుర పరమైనను గాథలన్నియు నీతని పరములుగా నర్థమీయదొడగినవి. యాచకుల మనోరథములెట్లు త్యాగియైన నలునకు వశ్యములో, యట్లే గాథలును నలపరములైనవని యర్థము. 10

శ్లో॥ యాపాశినైవాశనిపాణినైవ
గాథా యమేనైన సమాగ్నినైవ.
తామేవ మేనే మిలితాం నలస్య -
సైషా విశేషాయ తదా నలస్య. 11

ప॥వి॥ యా - పాశినా - ఏవ - అశనిపాణినా - ఏవ - గాథా - యమేన ఏవ - సమాగ్నినా - ఏవ - తామ్ - ఏవ - మేనే - మిలితాం - నలస్య

- సా - ఏషా - విశేషాయ - తదా - నలస్య.

అర్థము :— "కింతే" (13-30) ఇత్యాది యా = ఏ, గాథా = గాథ, పాశి నైవ = వరుణుని తోడనే, సమార్థా = సమానార్థము గల్గినదై ఇంద్రాదులతో సమానార్థము గల్గియుండలేదో, యాచ = ఏ "అత్యాజి" (13-29) ఇత్యాది గాథా, అశనిపాణినైవ = ఇంద్రునితోడనే, సమా= సమానార్థము గల్గియున్నదై. ఇతరులతో సమానార్థమును గల్గియుండలేదో, యాచ = ఏ "యచ్ఛృణీమాం (13-29)" ఇత్యాదిగాథ యమేనైవ = యమునితోడనే, సమా = సమానార్థముఁగలదై యితరునితో సమానార్థమును గల్గియుండలేదో, యాచ = ఏ "యేనామునా" (13-28") ఇత్యాదిగాథ, అగ్నినైవ = అగ్నితోడ, సమా = సమానార్థముగలదై యితరునితో సమానార్థము గల్గియుండలేదో, నలస్య = నలునకు సంబంధించినదై, మిళితాం = కలిపి సముదాయముగాఁజేయఁబడినదై నాల్గు గాథల రూపమునను్న, తామేవ = ఆ గాథనే, తదా = దేవతల ప్రసాదమేర్పడిన పిదప, సైషా = ఆ దమయన్తి, నలస్య = నలునకు, విశేషాయ = ఇంద్రాదులకంటె భేదముఁ దెలియుటకై సాధనముగా, మేనే = తలంచినది. అనగా ఇంద్రుడు మున్నగు వారొక్కొక్క గాథయందే యుండుట వలన, నలుడిన్ని గాథలయందు నుండుటవలన "అత్యాజి" (13-27 to 30) మున్నగు నాలుగు గాథలయందును, ప్రతిపాదింపఁబడువాడెవ్వడో, ఆతడే నలుఁడని యా మిలితమగు గాథనే, నలుని ప్రతిపాదించు దానినిగా ననగా నలుని గుర్తింపఁజేయు దానినిగా నామె— గ్రహించినది.

లేదా, యా = ఏది, నలస్య = నలునియొక్క, గాథా = గాథయో, యా = ఏది, పాశినైవ = వరుణునితోడనే, అశనిపాణినైవ=ఇంద్రుని తోడనే, యమేనైవ = యమునితోడనే, అగ్నినైవ = అగ్నితోడనే, సమా = సమానమైన గాథగలదో, నలస్యమిలితాం = నలునికి సంబంధించిన గాథతోఁగలసిన, తామేవ = దానినే, అనలస్య = నలునికంటె భిన్నులైన యింద్రాదులయొక్క, విశేషాయ = భేద జ్ఞాపనమునకు

సాధనముగా, మేనే = తలంచెను. లేదా మిలితమైన యాగాథచే నలుడు నిశ్చితుడైనచో దానిచే పరిహరింప సాధ్యముకానందువలన, నలునికంటె భిన్నులైన దేవతలుగూడ దానిచేతనే నిశ్చయింపఁబడిన వారగుదురని యొక వ్యాఖ్య.

లేదా మిలితమైన యాగాథనే నలుని భేదమునకు నలే తరులగు నింద్రాదుల భేదమునకు సాధనముగా తలంచెనని మఱియొక వ్యాఖ్య.

లేదా "యాపాశినైవ" ఇత్యాదిస్థలములయందలి ఏవకారమును పర స్పరసముచ్చయార్థకముగా నంగీకరించి, యా = నలునికి సంబంధించిన గాథ, పాశినాపి = వరుణునితోడను, అశనిపాణినాఽపి = ఇంద్రునితోడను, యమేనాఽపి = యమునితోడను, అగ్నినాఽపి = అగ్నితోడను, సమా = సమానార్థకముగానుండెనో, తాం = ఆ గాథను, "దేవఃపతిః" (13-33) ఇత్యాదిగా మిలితమైన యైదరక్షములు గల గాథను, దేవతా ప్రసాదమైన పిదప నలునియొక్క భేదజ్ఞాన సాధనముగాఁదలంచెను.

దేవతలు ప్రసన్నులై తమ తమ యాకారములను ధరించిన పిదప నైదర్థములు కలదిగా నిది స్ఫురించినను నిది యిప్పుడొక్క నలునే జ్ఞాపకపఱచునదిగా నామెచేఁ దెలియఁబడినదని భావము. "దేవపతిః" (13-33) అను నీ గాథయే ప్రకృత విషయము.

ఈ శ్లోకమునందేవకారముల నవధారణార్థకములుగా తీసుకొనినను, ఇదేగాథనలైక విషయమని వ్యాఖ్యానము చేయవలయును. ఈ శ్లోకము "శేషం నలం" (14-9)" ఏకైకవృత్తేః (14-10) యనుశ్లోకములకు సమానార్థకములు. "అనలస్య" అనునెడనేకవచనము ప్రత్యేకాన్వయ తాత్పర్యముతో నేర్పడినది.

సమాసములు:

పాశినా :- పాశః అస్యాస్తీతి = పాశీ. తేన = పాశినా

అశనిపాణినా :- అశనిః, పాణౌ యస్యసః = అశనిపాణిః, తేన = అశనిపాణినా,

భావము :

దేవతల ప్రసాదమేర్పడిన పిదప దమయన్తి వరుణునితోడను, నింద్రుని తోడను, యముని తోడను, అగ్ని తోడను సమానార్థములు గల్గినవై, కలుపగా నాలుగైన యా గాథల సముదాయమును నలునికిని, అనలునికిని అనగా నల భిన్నులగు నింద్రాదులకును భేద జ్ఞాన సాధనముగా భావించినది.

గమనిక :- ఈ శ్లోకమును గూడ మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్యానించలేదు. కాన నధిక పాఠముగా నిది యుండవచ్చును. నారాయణీయ వ్యాఖ్య ననుసరించి యిది వివరింపబడినది.-

శ్లో॥ నిశ్చిత్య శేషం తమసౌ నరేశం
ప్రమోద మేదస్వితరాఽన్తరా భూత్.
దేవ్యా గిరాం భావిత భఙ్గిరాఖ్య
చ్చిత్తేన చింతార్ణవయాద సేదమ్. 11

ప॥వి॥ నిశ్చిత్య - శేషం - తమ్ - అసౌ - నరేశం - ప్రమోదమేదస్వితరా- అన్తః - అభూత్ - దేవ్యా - గిరాం - భావితభఙ్గీః - అఖ్యత్ - చిత్తేన - చింతార్ణవయాదసా - ఇదమ్

అర్థము :- అసౌ = ఈ దమయన్తి, శేషం = మిగిలిన యెదవవానిని తం = ప్రసిద్ధుడగు నరేశం = నైషధుడగునతనిగా, నిశ్చిత్య = నిశ్చయించి, ప్రమోదమేదస్వితరాన్తరా: ప్రమోద = ఆనందముచే, మేదస్వితర = పూర్ణమైన, అన్తరా = మనసుగలదిగా, అభూత్ = ఆయెను, అథ = పిదప, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవియొక్క, గిరాం = వాక్కులకు, భావిత భఙ్గీః = తెలియబడిన ప్రయోగప్రకారము గలదై, చింతార్ణవయాదసా, చింతార్ణవ = చింతాసాగర మందు, యాదసా = జలజంతువైన, చిత్తేన = మనస్సుచే, ఇదం = దీనిని (చెప్పబోవు దీనిని) అఖ్యత్ = చెప్పినది. నలుని బొందుటకు నుపాయము నాలోచించుట యనెడి చింతాసాగరమున నామె చిత్తము మునిగినదని యర్థము.

వి:- ఇచ్చట మనస్సునందు జలజంతుత్వము నారోపించుటవలన రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు ;

మేదస్వితరాన్తరా :- మేదః అస్య అస్తీతి = మేదస్వి, అత్యంతం మేదస్వీ = మేదస్వితరం, మేదస్వితరమన్తరం యస్యాస్సా = మేదస్వితరాన్తరా,

భావితభఙ్గిః :- భావితా భఙ్గిః యయాసా = భావితభఙ్గిః.

చింతార్ణవయాదసా :- చింతైవ అర్ణవః = చింతార్ణవః, చింతార్ణవే, యాదః = చింతార్ణవయాదః, తేన = చింతార్ణవయాదసా.

భావము :

ఈ దమయన్తి వారిలో కడపటమిగిలిన యైదవ వానిని నలునిగా నిశ్చయించుకొని మిక్కిలి యానందముతో నిండిన చిత్తముగలదాయెను. తర్వాత సరస్వతీ దేవియొక్క మాటలలోని నేర్పును గ్రహించివద్దె నలునిఁబడయుటకు నుపాయమునా లోచించుచు చెప్పఁబోవు ప్రకారము నుడువసాగినది 11

శ్లో॥ **సాభఙ్గిరస్యాః ఖలు వాచి కాఽపి**
యద్భారతీ మూర్తిమతీసతీయం.
శ్లిష్టం నిగద్యాదృత వాసవాదీన్
విశిష్య మే నైషధమప్యవాదీత్. 12

ప॥వి॥ సా - భఙ్గిః - అస్యాః - ఖలు - వాచి - కా - అపి - యత్ - భారతీ - మూర్తిమతీ - సతీ - ఇయం - శ్లిష్టం - నిగద్య - ఆదృత్య, వాసవాదీన్ - విశిష్య - మే - నైషధమ్ - అపి - అవాదీత్.

అర్థము :- అస్యాః = ఈ సరస్వతీ దేవియొక్క, వాచి = మాటయందు, సా = చెప్పఁబడుచున్నది, కాఽపి = అపూర్వమైన, భఙ్గిఃఖలు = ప్రయోగరీతి, గదా, యత్ = ఏ భఙ్గి విశేషమువలన, ఇయం = ఎదుట

భావము :

దేవతల ప్రసాదమేర్పడిన పిదప దమయన్తి వరుణునితోడను, నింద్రుని తోడను, యముని తోడను, అగ్ని తోడను సమానార్థములు గల్గినవై, కలుపగా నాలుగైన యా గాథల సముదాయమును నలునికిని, అనలునికిని అనగా నల భిన్నులగు నింద్రాదులకును భేద జ్ఞాన సాధనముగా భావించినది.

గమనిక :- ఈ శ్లోకమును గూడ మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్యానించలేదు. కాన నధిక పాఠముగా నిది యుండవచ్చును. నారాయణీయ వ్యాఖ్య ననుసరించి యిది వివ రింపబడినది.-

శ్లో॥ నిశ్చిత్య శేషం తమసౌ నరేశం
ప్రమోద మేదస్వితరాఽన్తరా భూత్.
దేవ్యా గిరాం భావిత భఙ్గిరాఖ్య
చ్చిత్తేన చింతార్ణవయాద సేదమ్. 11

ప॥వి॥ నిశ్చిత్య - శేషం - తమ్ - అసౌ - నరేశం - ప్రమోదమేదస్వితరా- అన్తః - అభూత్ - దేవ్యా - గిరాం - భావితభఙ్గిః - ఆఖ్యత్ - చిత్తేన - చింతార్ణవయాదసా - ఇదమ్

అర్థము :- అసౌ = ఈ దమయన్తి, శేషం = మిగిలిన యెదవవానిని తం = ప్రసిద్ధుడగు నరేశం = నైషధుడగునతనిగా, నిశ్చిత్య = నిశ్చయించి, ప్రమోదమేదస్వితరాన్తరా: ప్రమోద = ఆనందముచే, మేదస్వితర = పూర్ణమైన, అన్తరా = మనసుగలదిగా, అభూత్ = ఆయెను, అథ = పిదప, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవియొక్క, గిరాం = వాక్కులకు, భావిత భఙ్గిః = తెలియఁబడిన ప్రయోగప్రకారము గలదై, చింతార్ణవయాదసా, చింతార్ణవ = చింతాసాగర మందు, యాదసా = జలజంతువైన, చిత్తేన = మనస్సుచే, ఇదం = దీనిని (చెప్పబోవు దీనిని) ఆఖ్యత్ = చెప్పినది. నలుని బొందుటకు నుపాయము నాలోచించుట యనెడి చింతాసాగరమున నామె చిత్తము మునిగినదని యర్థము.

వి :- ఇచ్చట మనస్సునందు జలజంతుత్వము నారోపించుటవలన రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు ;

మేదస్వితరాన్తరా :- మేదః అస్య అస్తీతి = మేదస్వి, అత్యంతం, మేదస్వీ = మేదస్వితరం, మేదస్వితరమన్తరం యస్యాస్సా = మేదస్వితరాన్తరా,

భావితభఙ్గిః :- భావితా భఙ్గిః యయాసా = భావితభఙ్గిః.

చింతార్ణవయాదసా :- చింతైవ అర్ణవః = చింతార్ణవః, చింతార్ణవే, యాదః = చింతార్ణవయాదః, తేన = చింతార్ణవయాదసా.

భావము :

ఈ దమయన్తి వారిలో కడపటమిగిలిన యైదవ వానిని నలునిగా నిశ్చయించుకొని మిక్కిలి యానందముతో నిండిన చిత్తముగలదాయెను. తర్వాత సరస్వతీ దేవియొక్క మాటలలోని నేర్పును గ్రహించివద్దె నలునిఁబడయుటకు నుపాయమునాలోచించుచు చెప్పఁబోవు ప్రకారము నుడువసాగినది 11

శ్లో॥ సాభఙ్గిరస్యాః ఖలు వాచి కాఽపి
యద్భారతీ మూర్తిమతీసతీయం.
శ్లిష్టం నిగద్యాదృత వాసవాదీన్
విశిష్య మే నైషధమప్యవాదీత్. 12

ప॥వి॥ సా - భఙ్గిః - అస్యాః - ఖలు - వాచి - కా - అపి - యత్ - భారతీ - మూర్తిమతీ - సతీ - ఇయం - శ్లిష్టం - నిగద్య - ఆదృత, వాసవాదీన్ - విశిష్య - మే - నైషధమ్ - అపి - అవాదీత్.

అర్థము :- అస్యాః = ఈ సరస్వతీ దేవియొక్క, వాచి = మాటయందు, సా = చెప్పఁబడుచున్నది, కాఽపి = అపూర్వమైన, భఙ్గిఃఖలు = ప్రయోగరీతి, గదా, యత్ = ఏ భఙ్గి విశేషముచలన, ఇయం = ఎదుట

నున్న యీామె, మూర్తిమతీ = శరీరమును ధరించిన, సతీ = సత్యము చెప్పునట్టి, భారతీ = సరస్వతీదేవి, శ్లిష్టం = రెండర్థములు గల్గినట్లు, నిగద్య = చెప్పి, వాసవాదీన్ = ఇంద్రుడు మున్నగువారిని, ఆదృత = ఆదరించినది. (అథచ = పిదప) నైషధమపి = నలునిఁగూర్చియు, మే = నాకు విశిష్య = ఇంద్రాదులకంటె విశేషించి, అవాదీత్ = చెప్పినది. (కాని నేనే తెలిసికొనలేకపోతిని.)

సమాసములు :

మూర్తిమతీ :- మూర్తిః అస్యాః అస్తీతి = మూర్తిమతీ.

వాసవాదీన్ :- వాసవః ఆదిః యేషాంతే. వాసవాదయః = తాన్ = వాసవాదీన్.

భావము :

ఆ దమయన్తి యీ విధముగాఁజెప్పుచున్నది :- ఈ సరస్వతీ దేవి యొక్క మాటలయందపూర్వమైన ప్రయోగ కౌశలమున్నది. ఆ కౌశలము వలననే, యెదుటనున్న ఈ దేహము దాల్చినదై యుండు సత్యవాదినియగు సరస్వతీ దేవి, రెండర్థము లేర్పడునట్లు, ఇంద్రాదులను నాదరించినది. పిదపనామె నలుని గూర్చియు నింద్రాదులకంటె విశేష పఱచినది. కాని నేను దానిని గ్రహింపలేకపోతిని. 12

శ్లో॥ జగ్రన్థ సేయం మదనుగ్రహేణ
వచఃస్రజః స్పష్టయితుం చతస్రః.
ద్వే తే నలం లక్షయితుం క్షమేతే
మమైవమోహోఽయమహో మహీయాన్. 13

ప॥వి॥ జగ్రన్థ - సా - ఇయం - మదనుగ్రహేణ - వచఃస్రజః - స్పష్టయితుం - చతస్రః - ద్వే - తే - నలం - లక్షయితుం - క్షమేతే - మమ - ఏవ - మోహః - అయమ్ - అహో - మహీయాన్.

- పా = అటువంటి, ఇయం = ఈ సరస్వతీదేవి, మదనుగ్రహేణ ;
ంత్ = నాయందలి, అనుగ్రహేణ = అనుగ్రహబుద్ధిచే, స్పష్టయితుం=
లునిఁబయట బఱచుటకు, చతస్రః = నాలుగైన, వచనస్రజః =
•షక్కులచేఁజేసిన పుష్పమాలికలను, జగ్రన్థ = కట్టినది. తత్ర =
•నిలో, తే = ఆ, ద్వే = రెండును, తే = ఆయింద్రాగ్నులను వెల్లడి
అచునవి. ద్వే = మొదటివైన రెండవచన మాలికలు, నలం =
ఒని. లక్షయితుం = వ్యక్తపఱచుటకు, క్షమేతే = శక్తికలవిగా నగు
ున్నవి ఆరెఁటి చేతనే స్పష్టముగా నలుడు దెలియుటకు నవకాశముం
గా తక్కిన రెండు మాలలును వ్యర్థములు. కింతు = కాని, మమైవ
= నాకే, అయం = ఈ, మహీయాన్ = మిక్కిలియధికమైన,
ాహః = మోహము (అజ్ఞానము) అహో = అశ్చర్యము! యత్ =
ఎయనగా, చతసృభిరపి = నాల్గువచన మాలికలచేతను, న వేద్మి =
ంరినిగ్రహింపలేక యుంటిని.

ములు

ందనుగ్రహేణ :— మయి అనుగ్రహః = మదనుగ్రహః, తేన =
ందనుగ్రహేణ.

;

ః సరస్వతీదేవి నాయందు దయయుంచి నలుని స్పష్టముగాఁగనబడు
ుటకు "అత్యాజి (13-27) మున్నగు నాలుగువచన మాలికలనల్లినది.
ంర్థమున్న "నామగ్రాహం మయానలమ్ముదీరితం" (13-29) "నమే
ఖరాత్" (13-29) అను రెండువచన మాలికలుగాని "మహీమ
(13-37) నలముదీరితం" (13- 8) అను రెండు శ్లోకములుగాని నలుని
కు సమర్థములే, కాని ఆశ్చర్యము. నాకేఁయింత కాలము గొప్ప
ు. నలునిగూర్చి స్పష్టముగాఁ జెప్పినను నేను గ్రహింపలేక పోతిని.
ప్పిన నాలుగువచన మాలికల యర్థమును స్పష్ట పఱచుటకు "త్వయా
-32) "దేవఃపతిః" (13-33) అను నీ రెండువచన మాలికలను

సరస్వతీదేవిఁగూర్చినది. ఆ రెండును నలునిఁదెలుపుటకు చాలును. "త్వం యార్థసి" (13-32) యనునది మొదటి వ్యాఖ్యానముచే స్పష్టముగా నలునిఁ బ్రతిపాదించుట మన రెండవ వ్యాఖ్యచే, దేవతలను సంతోషపఱచియో, పదలియో, నలుడే వరింపఁదగినవాఁడని యర్థమంతటితోను చెప్పుటవలన "దేవః పతిః (13-33)" యను దానిచేతను లోకపాలుర యిశము గల్గియుండుటవలన నలునికే (యతనితోఁగలసి) యైదుగురి రూపములు సంభవించుట వలనను నింద్రాదులకు సంభవింపనందువలనను, నలునికంటె నితరుదెవ్వడు నీకుపరుడు? కాన మఱియొకఁడు లేడని చెప్పుటవలనను "యద్యేనమజ్ఞాసి" (13-63)చే నలునే స్వీకరింప వలసినదని మాటికిమాటికి సరస్వతీదేవి చెప్పినను, నేనుఁగొప్ప మోహమునఁబడి యామెయొక్క ఆశయమును ఁదెలుసుకొన లేక పోతిని. ఇది గొప్ప ఆశ్చర్యము. 13

శ్లో॥ శ్లిష్యన్తివాచో యదమూరముష్యాః
కవిత్వశక్తేః ఖలు తే విలాసాః.
భూపాలలీలాః కిల లోకపాలాః
సమావిశన్తి వ్యతిభేదినోఽపి. 14

ప॥వి॥ శ్లిష్యన్తి - వాచః - యత్ - అమూః - అముష్యాః - కవిత్వశక్తేః - ఖలు - తే - విలాసాః - భూపలలీలాః - కిల - లోకపాలాః. సమావిశన్తి - వ్యతిభేదినః - అపి.

అర్థము :- అముష్యాః = ఈ సరస్వతీదేవియొక్క, అమూః = ఈ, వాచః = మాటలు, అనగా "అత్యాజి" (13-27) మున్నగు గాథలు, శ్లిష్యన్తి = నలునివలె నింద్రాదులను తాకుచున్నవి, అనునదేది కలదో, తే = అట్టి తాకుటయనునది, కవిత్వశక్తేః = కవనశక్తియొక్క, యనగా కావ్య రచనా కౌశలముయొక్క, విలాసాఃఖలు = విలాసములుగదా! ఒకరిని చెప్పు శబ్దమును మఱియొకరినిఁజెప్పునట్లుచేయుట కవిత్వధర్మము. కాని పరమార్థ దృష్టియందు రెండవ యర్థమునందుఁదాత్పర్యముండదు. శ్లేషచేతను, నింద్రాదులకుఁనల సారూప్యముండుట వలనను సరస్వతీ

వచనములకు నింద్రాది పరత్వము భ్రాన్తి వలన నేర్పడినది. కావుననే- భూపాలలీలాః; భూపాల = నలునియొక్క, లీలాః = లీలలవంటి లీలలు గలిగిన, లోకపాలాః = ఇంద్రాది దిక్పాలురు, వ్యతిభేదినోఽపి = నలునికంటె భేదము కవారైనను. సమావిశన్తి = శ్రోతలబుద్ధియందు లగ్నులగు చున్నారు. కాబట్టి ఇది నా యొక్క భ్రాన్తియేగాని ఉక్తి యొకటికాదు.

సమాసములు :

కవిత్వ శక్తేః :- కవేర్భావః = కవిత్వం, కవిత్వస్య, శక్తిః = కవిత్వ శక్తిః, తస్యాః = కవిత్వ శక్తేః.

భూపాల లీలాః :— భువం, పాలయతీతి = భూపాలః = భూపాలస్య, లీలాః = భూపాలలీలాః.

లోకపాలాః :— లోకంపాలయన్తీతి = లోకపాలాః.

వ్యతిభేదినః :— విశేషేణ, అతిభేదః ఏషామస్తీతి = వ్యతిభేదినః.

భావము :

"అత్యాజి" మున్నగు (13 స, 27, 28, 29, 30) శ్లోకములు వస్తుస్థితి యందు నలునే చెప్పుచున్నవి. కాని—మఱియొక విధముగానవి యింద్రాదులను సైతము చెప్పుచున్నవి. ఈ విధముగా నలునిఁజెప్పుచున్నను నలునివలె శ్లేషచే నింద్రాదులను సైతము చెప్పుచుండుట యా సరస్వతీదేవి యొక్క కావ్య నిర్మాణ కౌశలములోని- విలాసములు. కవిత్వశక్తి లేక యనేకార్థముల నొసంగెడి శ్లిష్టపదోరచనయశక్యము. కావుననే నలునికంటే సహస్రనేత్రత్వాది ధర్మములచే విశేషించి భేదముగల్గిన యీ యింద్రాదిదిక్పాలురు నలుని విలాసములను, నలాకారములను, పై శ్లేషమహిమచేఁ బొందింపఁబడి శ్రోతల బుద్ధిని ప్రవేశించుచున్నారు. ఆలఙ్కారికములగు నలసారూప్య ప్రాప్తి మున్నగు విషయములు దిక్పాలురలో వాస్తవికములుగావు. కాననవి వాస్తవికములను భ్రాంతి నాకుఁగల్గినది. పరమార్థమున, నలునిమాత్రమే యాగాథలు స్పృశించు చున్నవని యాశయము.

శ్లో॥ త్యాగం మహేన్ద్రాది చతుష్టయస్య
కిమభ్యనందత్ క్రమసూచితస్య.
కిం ప్రేరయామాస నలే చతన్మాం
కా సూక్తిరస్యా మమకః ప్రమోహః. 15

ప॥వి॥ త్యాగం - మహేన్ద్రాదిచతుష్టయస్య – కిమ్ - అభ్యనందత్ - క్రమ సూచితస్య - కిం - ప్రేరయామాస - నలే - చ - తత్ - మాం. కా - సూక్తిః - అస్యాః - మమ - కః - ప్రమోహః.

అర్థము :- ఇయం = ఈ దమయన్తి, "అత్యాజి (13స 27 - 30) ఇత్యాది నాల్గుశ్లోకములచేతను" త్వం యార్థినీ (13స - 32, 33) ఇత్యాదిరెండు శ్లోకములచేతను, క్రమసూచితస్య = క్రమముగ సూచింపఁబడిన, మహేన్ద్రాదిచతుష్టయస్య = ఇంద్రుడు మున్నగు నలుగురు దిక్పాలుర యొక్క, త్యాగం = వదలి వేయుటను, కిమ్ = ఏల, అభ్యనందత్ = అభినందించినది. మాంచ = నన్ను, కిం = ఏల, నలే = నలుని విషయమున, ప్రేరయామాస = ప్రేరణఁజేసినది. ఈమెనన్నును గ్రహింప వలయునను నాశయము లేనిచో దీనినామె చేసియుండదని యర్థము. తత్ = అందువలన, అస్యాః = ఈ సరస్వతీదేవి యొక్క, సూక్తిః = మంచి మాట అనగా "అత్యాజి" మున్నగు వానిచే సత్యోపదేశము. కా = ఏమి? మమ = నాయొక్క, ప్రమోహః = గొప్పభ్రాంతి. కః = ఏమి? ఆశ్చర్యము. చక్కని త్రోవయందే కాలుజారినది.

సమాసములు :

మహేన్ద్రాది చతుష్టయస్య :— మహేన్ద్రః, ఆదిః యేషాం, తే = మహేన్ద్రాదయః. చత్వారః, అవయవాః = యస్యతత్ = చతుష్టయం, మహేన్ద్రాదీనాం, చతుష్టయం = మహేన్ద్రాది చతుష్టయం, తస్య = మహేన్ద్రాదిచతుష్టయస్య.

క్రమసూచితస్య :— క్రమేణసూచితః = క్రమసూచితః, తస్య = క్రమసూచితస్య.

భావము :

ఈ సరస్వతీదేవి "అత్యాజి (13 - 27 - 30) యేన (1-3, ఇత్యాది నాలుగు శ్లోకములచే, త్వయా (13-32-33) ఇత్యాది రెండు శ్లోకముల చేతను, క్రమముగా సూచింపఁబడిన యింద్రాదులను నలుగురిని విడిచి వేయుట నేలయభినందించినది? కావున ఈ సరస్వతీ దేవికి నా యెడ నను గ్రహబుద్ధిగలదని వ్యక్తమగుచున్నది. అందువలన సరస్వతీదేవి చెప్పిన మంచిమాటయెక్కడ? నాకేర్పడిన యజ్ఞానమెక్కడ? ఇంత స్పష్టముగా నమె చెప్పినను నేను దానిని గ్రహింపలేక చక్కటిత్రోవలోనే జారిపడితిని. 15

శ్లో॥ పరస్య దారాన్ ఖలు మన్యమానై
రస్పృశ్యమానా మమరైర్ధరిత్రీం.
భక్త్యేవ భర్తుశ్చరణౌ దధానాం
నలస్య తత్కాల మపశ్య దేషా. 16

ప॥వి॥ పరస్య - దారాన్ - ఖలు - మన్యమానైః - అస్పృశ్యమానామ్ - అమరైః - ధరిత్రీం - భక్త్యా - ఇవ - భర్తుః - చరణౌ దధానాం - నలస్య - తత్కాలమ్ - అపశ్యత్ - ఏషా.

అర్థము :— పరస్య = ఇతరునియొక్క, దారాన్ = భార్యనని, మన్యమానైః ఖలు = తలంచుచున్నారో యనునట్లున్న, అమరైః = ఇంద్రాది దేవతలచే, అస్పృశ్యమానాం = తాకఁబడక యున్నట్టియు, భక్త్యాఇవ= భర్తయందలి భక్తి చేతనో యనునట్లు; భర్తుః = భర్తయగు నలుని యొక్క, చరణౌ = పాదములను, దధానాం = ధరించుచున్న, ధరిత్రీం = భూమిని, ఏషా = ఈ దమయన్తి, తత్కాలం = ఆ సమయమున, అపశ్యత్ = చూచినది.

సమాసములు :

తత్కాలమ్ :— సచాసౌ, కాలశ్చ = తత్కాలః, తమ్ = తత్కాలమ్.

భావము ;

భూస్పర్శ మున్నగు చారు చిహ్నములచే దమయన్తి నలునిఁదెలుసుకొనిన

విధము వర్ణింపఁబడుచున్నది. భూమి పరస్త్రీయని భావించుటచేతనో యనునట్లు ఇంద్రాదులు ఆమెను తాకక యుండిరి పరస్త్రీ స్పర్శ నిషిద్ధము గదా! పతిభక్తి చేతనో యనునట్లు నలుని పాదములను ధరించుచున్న భూదేవతను దమయన్తి దర్శించినది. దేవతలు భూమినిఁ దాకరు నలుడో భూమిని స్పృశించుచున్నాడు కాన నీ చిహ్నము నలుని గుర్తించుటకు సాధనమైనదని యర్థము. 16

శ్లో॥ సురేషునాఽపశ్యద వేక్షతాక్ష్ణో
ర్నిమేషముర్వీ భృతిసమ్ముఖే సా.
ఇహ త్వమాగత్య నలే మిలేతి
సంజ్ఞాన దానా దివ భాషమాణమ్. **17**

వ॥వి॥ సురేషు - న - అపశ్యత్ - అవేక్షత - అక్ష్ణోః - నిమేషమ్ - ఉర్వీ భృతి - సమ్ముఖే - సా - ఇహ - త్వమ్ - ఆగత్య - నలే - మిల - ఇతి - సంజ్ఞానదానాత్ - ఇవ - భాష మాణమ్.

అర్థము :— సా = ఆ దమయన్తి, సురేషు = ఇంద్రాది దేవతలయందు, అక్ష్ణోః = నేత్రము యొక్క, నిమేషం = మూయుటను, నాపశ్యత్ = చూడలేరు. సమ్ముఖే = తనయెదుటనిలచిన, ఉర్వీభృతి = రాజైననలుని యందు (హే దమయన్తి = ఓ దమయన్తీ!) త్వమ్ = నీవు, ఇహ = ఇచ్చటికి, ఆగత్య = వచ్చి, నలే = నలునియందు, మిల = కలియుము ఇతి = అని, సంజ్ఞానదానాత్ = సైగచేయుట వలన, భాషమాణమివ స్థితం = మాట్లాడుచున్నదో యనునట్లున్న, నిమేషం = ఱెప్పపాటును, అవైక్షత = చూచినది, ఇది మఱియొక చిహ్నము.

సమాసములు ;

ఉర్వీభృతి :— ఉర్వీం; బిభర్తీతి = ఉర్వీభృత్, తస్మిన్ = ఉర్వీ భృతి.

సంజ్ఞానదానాత్ :— సంజ్ఞానస్యదానం = సంజ్ఞానదానం, తస్మాత్ = సంజ్ఞానదానాత్.

భావము :

ఆ దమయన్తి యింద్రాదులయందు తెప్పపాటునుఁ జూడలేదు. సమీపమందున్న నలునియందో "ఓ దమయన్తి! ఇటువచ్చి నలునియందు గలియమని" సైగ చేయుటవలన మాట్లాడుచున్నదో యనునట్లున్న, తెప్పపాటునుఁ జూచినది. ఈ తెప్పపాటు మఱియొక మానవతా చిహ్నమని భావము. 17

శ్లో॥ నాఽబుద్ధ బాలా విబుధేషు తేషు
క్షోదం క్షితేరైక్షత నైషధే తు.
పత్యే సృజన్త్యాః పరిరమ్భ మస్యాః
సమ్భూత సమ్భేదమసంశయం సా. 18

ప॥వి॥ న - అబుద్ధ - బాలా - విబుధేషు - తేషు - క్షోదం - క్షితేః - ఐక్షత - నైషధే - తు - పత్యే - సృజన్త్యాః - పరిరమ్భమ్ - అస్యాః - సమ్భూత సమ్భేదమ్ - అసంశయం - సా.

అర్థము :- సా = ఆ, బాలా = బాలయైనదమయన్తి, తేషు = ఆ, విబుధేషు = దేవతలయందు, క్షితేః = భూమియొక్క, క్షోదం = ధూళిని, నఅబుద్ధ = చూడలేదు. తేజోమయులగు నా దేవతలయందు భూపరాగము సోకలేదని యర్థము. నైషధేతు = నలునియందో, పత్యే = పృథివియైన తన భర్తయగు నలునికై, పరిరమ్భం = కౌగలింపును, సృజన్త్యాః = సృజించుచున్న అనగా నిచ్చుచున్న, అస్యాః = ఈ భూమియొక్క (సకాశాత్ = సమీపమునుండి) అసంశయం = నిశ్చయముగా, సమ్భూత సమ్భేదం; సమ్భూత = ఏర్పడిన, సమ్భేదమివ = కలయిక గల్గినట్లుగా, స్థితం = ఉండిన, క్షోదం = ధూలిని, ఐక్షత = చూచినది.

సమాసములు :

సమ్భూత సమ్భేదం :- సమ్భూతః, సమ్భేదః, యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతితథా = సమ్భూతసమ్భేదమ్

భావము :

ఆ దమయన్తి దేవతలపై భూపరాగమును. జూడలేదు. కాని నలుని యందు, తన భర్తయని యాలిఙ్గనము నిచ్చుచున్న యీ భూమినుండి నిశ్చయముగా నాలింగనమువలన సంక్రమించినదో యనునట్లున్న భూధూళినిఁజూచినది. ఈ భూధూళి యొక మానవతా చిహ్నము. 18

శ్లో॥ స్వేదః స్వదేహస్య వియోగతాపం
నిర్వాపయిష్యన్నివ సంసిసృక్షోః.
హీరాఙ్కురశ్చారుణి హేమనీవ
నలే తయాఽఽలోకి న దైవతేషు. 19

ప॥వి॥ స్వేదః - స్వదేహస్య - వియోగతాపం - నిర్వాపయిష్యన్, ఇవ - సంసిసృక్షోః - హీరాఙ్కురః - చారుణి - హేమని - ఇవ - నలే - తయా - ఆలోకి - న - దైవతేషు.

అర్థము :- తయా = ఆ దమయన్తిచే, సంసిసృక్షోః = నలునితో సంసర్గముఁ జేయగోరుచున్న, స్వదేహస్య = తన దేహముయొక్క, వియోగతాపం= విరహతాపమును. నిర్వాపయిష్యన్ = చల్లఁబఱుపగలదో యనునట్లు (ఉద్గతః = ఉద్భవించిన) స్వేదః = చెమట, చారుణి = నల్ల దనము లేక శుద్ధమైన, హేమని = పసిడియందు, హీరాఙ్కుర ఇవ = వజ్రపు మొలకవలె, నలే = నలునియందు, ఆలోకి = చూడఁబడినది. దైవతేషు = దేవతలయందో, నాఽఽలోకి = చూడఁబడలేదు.

వి :- వియోగతాపమును శమింపఁజేయుటకై యుద్భవింపక పోయినను నుద్భవించినట్లు చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్ష. ఆ స్వేదమును పసిడివన్నె గల నలుని శరీరమునందు వజ్రంపు మొలకతోఁబోల్చుట వలననుపమ. ఈ రెంటికి సంసృష్టి.

సమాసములు :

స్వదేహస్య :- స్వస్య. దేహః = స్వదేహః, తస్య = స్వదేహస్య.

వియోగతాపం :- వియోగస్య, తాపః = వియోగతాపః, తమ్ = వియోగతాపమ్.
సంసిసృక్షోః :- సంస్రష్టుమిచ్ఛుః = సంసిసృక్షుః, తస్య = సంసిసృక్షోః.
హీరాఙ్కురః :- హీరస్య, అఙ్కురః = హీరాఙ్కురః.

భావము :

ఆ దమయన్తిశో(గలియ(గోరిన నలుని శరీరమందలి విరహతాపమును శమింప(గలదిగా నుద్భవించునట్లు భావింప(బడిన చెమట బిందువులు పరిశుభ్రమైనదై నల్లమచ్చ లేని పసిడియందు వజ్రపు మొలకలవలె నలుని దేహమందు(జూడ(బడినవి. కాని దేవతల శరీరమందు(జూడ(బడలేదు. ఇట(జెమట యను మానవతాచిహ్నము వర్ణితము. 19

శ్లో॥ సురేషు మాలా మమలామపశ్యత్
నలేతు బాలా మలినీ భవన్తీం.
ఇమాం కిమాసాద్య నలోఽద్యమృద్వీం
శ్రద్ధాస్యతే మామితి చిన్తయేవ. 20

ప॥వి॥ సురేషు - మాలామ్ - అమలామ్ - అపశ్యత్ - నలేషు - బాలా - మలినీభవన్తీం - ఇమాం - కిం - ఆసాద్య - నలః - అద్య - మృద్వీం - శ్రద్ధాస్యతే - మాం - ఇతి - చిన్తయా - ఇవ.

అర్థము :— బాలా = దమయన్తి, సురేషు = దేవతలయందు, మాలాం = పుష్పమాలను, అమలాం = వాడుబారనిదానినిగా, అపశ్యత్ = చూచినది. నలేతు = నలునియందో, అద్య = ఈ స్వయంవర దినమునందు, నలః = నలుడు, మృద్వీం = తనకంటెను ననగా మాలకంటెను సుకుమారమైన, ఇమాం = ఈ దమయన్తిని, ఆసాద్యే = పొంది, కిం = ఏల, మాం = నన్ను(గూర్చి. శ్రద్ధాస్యతే = శ్రద్ధబడగలడు, ఇతి = అని. చిన్తయేవ = చింతచేతనో యనునట్లు, మలినీభవన్తీం = వాడు

బారుచున్న, మాలాం = మాలను, అపశ్యత్ = చూచెను.

వి :- తనకంటె సుకుమారమగు దమయన్తిం బడయుటచే నలుడు తన్ను, ఆశ్రద్ధ చేయకపోయినను, జేయగల్గునట్లుత్ప్రేక్షించుట వలన నుత్ప్రేక్షా లఙ్కారము.

సమాసములు :

మలినీభవన్తీం :— అమలినా, మలినా, సమ్పద్యమానా భవన్తీ = మలినీభవన్తీ, తామ్ = మలినీభవన్తీం.

భావము :

బాలయగు దమయన్తి దేవతలయందు పుష్పమాలను వాడబారనిదిగాఁ జూచినది. కాని నలునియందు, స్వయంవర దివసమున "నలుడు తనకంటెను (మాలకంటెను) సుకుమారురాలగు దమయన్తిం బొంది తన్నుపేక్షించునను చింతతోడనో యనునట్లు పుష్పమాలను వాడబడుచున్న దానినిగాఁ జూచినది. ఇచట పుష్పమాల వాడుటయను మానవతా చిహ్నము వర్ణితము. :0

శ్లో॥ శ్రియం భజన్తాం కియదస్యదేవా
ఛాయా నలాయాస్తి తథాపి నైషామ్.
ఇతీరయన్తీవ తయానిరైక్షి
సా నైషధే నత్రిదశేషు తేషు. **21**

ప॥వి॥ శ్రియం - భజన్తాం - కియత్ - అస్య - దేవాః - ఛాయా - నలాయ - అస్తి - తథా - అపి - న - ఏషామ్ - ఇతి - ఈరయన్తీ - ఇవ - తయా - నిరైక్షి - సా - నైషధే - న - త్రిదశేషు - తేషు.

అన్వయము :— దేవాః = ఇన్ద్రాదిదేవతలు, అస్య = ఈ నలుని యొక్క, శ్రియం = సౌందర్యమును, కియత్ = కొంచెముగా, భజన్తాం = పొందుదురుగాక, తథాపి = నలసౌందర్యమును కొలదిగా తీసికొనినను, నలస్య = నలుని యొక్క, ఛాయా = ప్రతిబింబము, ఏషామ్ = ఈ

యింద్రాది దేవతలకు, నాస్తి = లేదు, నలరూపమును ధరించిన దేవతలు తేజోమయులగుట వలన భూస్పర్శ యుండదు. కానఅట్టి ప్రతిబిమ్బ రూపమైన ఛాయ సంభవింపదు. ఇతి = అని ఈరయ నీవ = చెప్పుచున్నదో యను నట్లున్న, సా = ఆ ఛాయ, అనగా ప్రతి బింబము, తయా = ఆ దమయన్తిచే, నైషధే = నలునియందు నిరైక్షి = చూడఁబడినది. తేషు = ఆ, త్రిదశేషు = దేవతలందరి యందు. నని రైక్షి = చూడఁబడలేదు, ఆ యింద్రాది దేవతలు, తేజోమూర్తులు గాన గొడుగు మున్నగువాని నీడవలె, వారికెవ్వరికిని శరీరపు నీడ భూమిపై బడదు. నలుని శరీరపు నీడ భూమిపై బడునని యర్థము.

సమాసములు :

త్రిదశేషు :— త్రయః, దశాఃయేషాంతే = త్రిదిశాః తేషు = త్రిదశేషు

భావము :

ఇంద్రాది దేవతలీ నలుని సౌందర్యమున యొక లేశ భాగమునుఁ బొందినచోఁ బొందవచ్చును. కాని నలుని యొక్క ప్రతిబింబము, అనగా నీడ వీరికి లేదు. నలునికి సమానులు కారని యర్థము. మఱియు వీరు తేజోరూపులు గాన వీరికి భూస్పర్శ లేనందువలన నటువంటి నీడ వీరికి లేదు, ఈ విధముగా జెప్పుచున్నదో యనునట్లున్న, ఆ నీడను దమయన్తి నలునియందుఁజూచినదీ. నేలపైన ఎండలో నున్నప్పుడు నీడ పడుట యొక మానవతా చిహ్నముగా వర్ణితము. 21

శ్లో॥ చిహ్నైరమీభిర్నలసంవిదస్యాః
సంవాదమాప ప్రథమోపజాతా.
సా లక్షణవ్యక్తి భిరేవ దేవ
ప్రసాదమాసాదిత మప్యబోధి. 22

ప॥వి॥ చిహ్నైః – అమీభిః - నలసంవిత్ – అస్యాః - సంవాదమ్ – ఆప - ప్రథమోపజాతా - సా - లక్షణవ్యక్తిభిః - ఏవ - దేవప్రసాదమ్ —

ఆసాదితమ్ - అపి - అబోధి.

అర్థము :— అస్యాః = ఈ దమయంతికి, ప్రథమోపజాతా; ప్రథమ=తొలుత, ఉపజాతా "ఇతరనలతులాభాక్ (1-5)" ఇత్యాది పూర్వసర్గయందు చెప్పఁబడిన వికల్పములచే నుత్పన్నమైన, నలసంవిత్ = ఆ యైదుగురిలో మిగిలినవాఁడే నలుఁడను జ్ఞానము, అమీభిః = ఈ, చిహ్నైః = చిహ్నములతో. సంవాదమ్ = ఐక్యమును, ఆప = పొందినది, సా = ఆ దమయంతి, లక్షణవ్యక్తిభిరేవ; లక్షణ = పూర్వోక్త చిహ్నముల యొక్క, వ్యక్తిభిరేవ = కార్యముల వెల్లడిఁపులచేతనే, దేవప్రసాదమపి = కారణమగు దేవతానుగ్రహమును గూడ, ఆపాదితమ్ = పొందింపఁబడిన దానినిగా. అబోధి = తెలిసికొనెను. నా సేవచే దేవతలు ప్రసన్నులైరి కానిచో నింతకాలము నాకు కానరాని భూస్పర్శాది రూపములగు మానవ సహజ చిహ్నములు లిప్పుడెట్లు కానవచ్చుచున్నవి? కారణము లేక కార్యము పుట్టదు గదా!

సమాసములు·

నలసంవిత్ :— నలస్య, సంవిత్ = నలసంవిత్.

ప్రథమోపజాతా :— ప్రథమము ఉపజాతా = ప్రథమోపజాతా.

లక్షణవ్యక్తిభిః :- లక్షణానాం, వ్యక్తయః = లక్షణవ్యక్తయః, తాభిః = లక్షణవ్యక్తిభిః

దేవప్రసాదమ్ :— దేవానాం, ప్రసాదః = దేవప్రసాదః, తమ్ = దేవప్రసాదమ్.

భావము :

ఈ దమయంతికి "ఇతరనల తులాభాగేషశేషః" అని మున్నగు వెనుకటి తర్కముతో నేర్పడిన నల విషయకమగు జ్ఞానము, ఈ భూస్పర్శాది చిహ్నములచే సరిపడి దృఢపడినది. ఆ దమయంతి ముందు చెప్పిన యా చిహ్నములనెడి కార్యములు బయటపడగనే దానికి దేవతానుగ్రహ రూపమగు కారణమును తెలిసికొనినది. ఇంతకాలము వరకు గానరాని భూస్పర్శాది చిహ్నము లిప్పుడు కానవచ్చుటకు దేవతల యనుగ్రహమే కారణమని యామె గ్రహించినది. కానిచో కారణము లేనిది కార్యమెట్లు సంభవించునని యాశయము. 22

శ్లో॥ నలే విధాతుం వరణస్రజం తాం
స్మరః స్మ రామాం త్వరయత్యథైనాం
అపత్రపా తాం నిషిషేధ తేన
ద్వయానురోధం తులితం దధౌ సా. 23

ప॥వి॥ నలే - విధాతుం - వరణస్రజం - తాం - స్మరః - స్మ - రామాం - త్వరయతి - అథ - ఏనాం - అపత్రపా - తాం - నిషిషేధ - తేన - ద్వయానురోధం - తులితం - దధౌ - సా.

అర్థము :- అథ = మిగిలినవాఁడు నలుడను నిశ్చయ మేర్పడిన పిదప, స్మరః = మన్మథుడు, తాం = హస్తమందున్నట్టియా, వరణస్రజం= వరణమాలను, నలే = నలునియందు, విధాతుం = వేయుటకు, ఏనాం = ఈ, రామాం = ఆనందపఱచెడు స్త్రీయగు దమయన్తిని, త్వరయతిస్మ = తొందరఁబెట్టుచుండెను. అపత్రపా = అందరి యెదుట నీతని నెట్లు వరింతునను సిగ్గు, తాం = కామునిచే, తొందర పెట్టబడు చున్న యా దమయన్తిని, నిషిషేధ = నివారించినది. తేన = ఆ రెండు కారణములచే, సా = ఆ దమయన్తి, ద్వయానురోధం = మన్మధునియొక్కయు, లజ్జయొక్కయు ననురోధమును, తులితం యథా తథా = సమమగునట్లు, దధౌ = రక్షించెను. వరణమాలను వైచెడి విషయమున ననగా, నామాలను వేయుటయా, లేక వేయకపోవుటయాయను విషయమున, నేమిచేయవలసినది తెలియక యామె యుండిపోయినది. "తుల్యే లజ్జా స్మరౌ మధ్యా" యను అక్షణము ననుసరించి యీమె మధ్యమ నాయికగా నగుచున్నది.

సమాసములు :

వరణస్రజమ్ :- వరణస్య, స్రక్ = వరణస్రక్, తాం = వరణస్రజమ్

ద్వయానురోధం :- ద్వయస్య, అనురోధః = ద్వయానురోధః తమ్ = ద్వయానురోధం.

భావము :

ఆ యెడఁగురిలో విగిలినట్టి యితడే నలుఁడను నిశ్చయ మేర్పడిన పిదప, మన్మథుఁడు; చేతనున్న యా వరణ మాలికను నలుని కణ్ఠమున వేయుట కీమెను ననగా దమయన్తిని త్వర పెట్టసాగెను. కాని యందఱి సమక్షమున నీ మాలను నలుని కణ్ఠమునందెట్లు వైతుననిసిగ్గు, ఆమెను నివారించినది. ఆ కారణముచే నా దమయన్తి, మన్మథుని యొక్కయు, లజ్జయొక్కయు, ననురోధమును, సమానమగునట్లు రక్షించినది. అనగా వరణమాలను వేయుటయా ? లేక వేయక యుండుటయా ? అని యేమియు జేయలేకయుండి పోయినదని యర్థము. ఇట్లు దమయన్తి, లజ్జా కామములు సమానముగాఁగావించుకొనుట వలన, మధ్యా నాయిక యగుచున్నది.

శ్లో॥ స్రజా సమాలిఙ్గయితుం ప్రియం సా
రసాదధత్తైవ బహు ప్రయాసమ్.
స్తమ్భత్రపాభ్యామభవత్తదీయే
స్పన్దస్తు మన్దోఽపి న పాణిపద్మే. 24

ప॥వి॥ స్రజా - సమాలిఙ్గయితుం - ప్రియం - సా - రసాత్ - అధత్త. ఏవ - బహుప్రయత్నం - స్తమ్భత్రపాభ్యాం - అభవత్ - తదీయే. స్పన్దః - తు - మందః - అపి - న - పాణిపద్మే.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, రసాత్ = అనురాగమువలన, ప్రియం = ప్రియుడైన నలుని, స్రజా = వరణమాలచే, సమాశ్లేషయితుం = చక్కఁగా నాలిఙ్గనముఁగావించుకొనుటకు, బహు ప్రయత్నం = గొప్ప ప్రయత్నమునే, అధత్త = చేసెను. కింతు = కాని, తదీయే = ఆమెకు సంబంధించిన, పాణిపద్మే = హస్త పద్మమునందు, స్తమ్భత్రపాభ్యాం; స్తమ్భ = నిశ్చలత్వముచేతను, త్రపాభ్యాం = సిగ్గుచేతను, మందోఽపి = కొంచమైనను, స్పందః = కదలిక, నఅభవత్ = కాలేదు,

సమాసములు :

బహుప్రయత్నమ్ :- బహుశ్చాసౌ ప్రయత్నశ్చ = బహుప్రయత్నః, తమ్ = బహుప్రయత్నమ్.

స్తమ్భత్రపాభ్యాం :- స్తమ్భశ్చ త్రపాచ = స్తమ్భత్రపే, తాభ్యాం = స్తమ్భత్రపాభ్యాం.

తదీయే :- తస్యాః, ఇదం = తదీయం, తస్మిన్ = తదీయే.

పాణిపద్మే :- పాణిః పద్మమివ = పాణిపద్మం, తస్మిన్ = పాణిపద్మే.

భావము :

ఆ దమయన్తి యనురాగమువలన ప్రియుడగు నలుని వరణమాలచేఁ గౌగలించు కొనుటకు గొప్ప ప్రయత్నముఁ గావించినది. ఆమెయొక్క కేలు తమ్మియందు, నిశ్చలత్వము, లజ్జ, యను సాత్త్వికభావములచే కొంచెమైనను కంపము గలుగలేదు. 24

శ్లో॥ తస్యాహృది వ్రీడ మనోభవాభ్యాం
దోలావిలాసం సమవాప్యమానే.
శ్రితంధృతై ణాఙ్క కులాతపత్రే
శృఙ్గారమాలిఙ్గదధీశ్వర శ్రీః. 25

ప॥వి॥ తస్యాః - హృది - వ్రీడమనోభవాభ్యాం - దోలావిలాసం - సమవాప్యమానే - శ్రితం - ధృతైణాఙ్కకులాతపత్రే - శృఙ్గారమ్ - ఆలిఙ్గత్ - అధీశ్వరశ్రీః.

అర్థము :— వ్రీడమనోభవాభ్యాం; వ్రీడ = సిగ్గుచేతను, మనోభవాభ్యాం = కామముచేతను, దోలావిలాసం; దోలా = ఊయలయొక్క, విలాసం = లీలను, సమవాప్యమానే = పొందింప బడుచున్నదై, ధృతైణాఙ్కకులాతపత్రే; ధృత = ధరింపఁబడి, ఏణాఙ్కకుల = చంద్రవంశమున నుద్భవించిన నలుని, ఆతపత్రే = గొడుగుగాఁగల్గిన, తస్యాః = ఆ

దమయన్తి యొక్క, హృది = హృదయమునందు, శ్రితం = ఆశ్రయించియున్న, శృఙ్గారం = శృఙ్గార రసమును, అధీశ్వర శ్రీః; అధీశ్వర = హృదయేశ్వరుని యొక్క, శ్రీః = సౌందర్యము, ఆలిఙ్గత్ = కౌగలించినది. ఊయెలనుండి పడునట్టి భయమును నివారించుటకుఁ గౌగలించినదని యర్థము. అనగా గట్టిగా నూగుచున్న యూయెలనెక్కిన మనుష్యుని ప్రక్కనున్న పురుషుడు కాని స్త్రీ గాని యెవరైననునెట్లు తమ చేతి నూతగానిచ్చి పడనీయక పట్టుకుందురో, అట్లే నలుని సౌందర్యము ఆమెయందలి శృఙ్గారరసమును పడిపోనీయక పట్టుకొనినదని యర్థము.

సమాసములు

వ్రీడమనోభవాభ్యామ్ :— వ్రీడశ్చ, మనోభవశ్చ = వ్రీడమనోభవౌ, తాభ్యాం = వ్రీడమనోభవాభ్యామ్.

దోలావిలాసం :— దోలాయాః, విలాసః = దోలావిలాసః. తమ్ = దోలావిలాసమ్.

ధృతైణాఙ్కకులాతపత్రే :—ఏణః, అఙ్కః, యస్య సః = ఏణాఙ్కః. ఏణాఙ్కస్య, కులం = ఏణాఙ్కకులం, ఏణాఙ్కకులస్య, అతపత్రం, ఏణాఙ్కకులాతపత్రం. ధృతం, ఏణాఙ్కకులాతపత్రం, యేన తత్ := ధృతైణాఙ్కకులాత పత్రం, తస్మిన్ = ధృతైణాఙ్కకులాతపత్రే.

భావము ;

లజ్జచేతను, కామముచేతను ఊయెలవలె నిటునటు చలించుచున్నట్టి ననగా వరించుటయా? వరింపక పోవుటయా? యను సంశయ గ్రస్తమై యున్నదియు, చంద్రవంశ మందుద్భవించిన నలునే గొడుగుగాఁగల్గిన దమయన్తి యొక్క హృదయమునందున్న శృఙ్గార రసమును, హృదయమునకు నాథుడైన నలుని యొక్క సౌందర్యము, ఉయ్యెలనుండి పడిపోనీయక కౌగలించుకొనెను. నలుని గొడుగుగా రూపించుటవలన గొడుగెట్లు ఎండవలని తాపమునుఁ బోగొట్టునో యట్లే దమయన్తీ విరహతాపమును నతడు పోగొట్టునని యాశయము. ధన్య

యన్తి హృదయమునందు నలవిషయక ప్రేమరూపకమైన శృఙ్గారరసము ఊయెల యూపువంటి యనిశ్చయ స్థితిచే ననగా వరించుటయా? లేక వరింపక పోవుటయా? యను ననిశ్చయ స్థితివలన నా శృఙ్గారరసము అనగా నలునిపైన యామెకున్న ప్రేమ జారిపోవచ్చును. కాని నలుని సౌందర్యమా శృఙ్గారరసమును పడనీయక పట్టుకొనినదని యాశయము. ఊయ్యేల వేగముగా నూగుచున్నప్పుడు అందలి మనుష్యుని బ్రక్కనున్న వ్యక్తి పురుషుడు గాని స్త్రీ గాని పడనీయక పట్టుకొనునట్లు, ఇచ్చట దమయన్తీ హృదయమందలి శృఙ్గారభావమును నల సౌందర్యము సంశయ డోలనుండి పడనీయక రక్షించినదని యర్థము. అనగా నలుని సౌందర్యమే యతనిని వరించుటకు హృదయమున స్థైర్యమును గల్పించినది. "వరించుటయా, వరింపక పోవుటయా" యను సంఘర్షణ వలన నేర్పడిన; యూయెల యూపువంటి యనిశ్చయ పరిస్థితి నివారించినదని యర్థము. ఇచ్చట దమయన్తి యొక్క హృదయము ఊయెల, శృఙ్గారరసము, ఊగునట్టి వ్యక్తి; సంతాపమును బోగొట్టుట వలన నలుడు గొడుగు. లజ్జయు, కామమును, ఊయెల నూడిచెవాడు. ఇందువలన నలుడు అధిష్ఠించిన తన హృదయమందు దమయన్తి శృంగారరసముయొక్క పరమావధిని బొందినదని భావము.

శ్లో॥ కరః స్రజా సజ్జతర స్తదీయః
ప్రియోన్ముఖీభూయ పునర్వ్యరంసీత్.
తదాననస్యార్థ పథం యయౌ చ
ప్రత్యాయయౌ చాతిచలః కటాక్షః. 26

ప॥వి॥ కరః - స్రజా - సజ్జతరః - తదీయః - ప్రియోన్ముఖీభూయ - పునః - వ్యరంసీత్ - తదాననస్య, అర్థపథం - యయౌ - చ - ప్రత్యాయయౌ - చ - అతిచలః - కటాక్షః.

అర్థము :- స్రజా = వరణమాలచే, సజ్జతరః = మిక్కిలి శోభించెడి, తదీయః = ఆ దమయన్తికి సంబంధించినదైన, కరః = హస్తము, ప్రియోన్ముఖీ భూయ; ప్రియ = ప్రియుడైన నలునకు, ఉన్ముఖీ భూయ = ఎదురైనదై, పునః = మరల, వ్యరంసీత్ = విరమించినది. తథా =

అట్లే, అతిచలః = మిక్కిలి చంచలమైన, కటాక్షః = కడకన్ను, తదాననస్య = ఆ నలుని ముఖమునకు, అర్ధపథం = సగమైన త్రోవను, యయౌచ = పొందినది. ప్రత్యాయయౌచ = తిరిగియు వచ్చినది. ఇట్లు రాకపోకలు జరుపుటకు లజ్జయే కారణము.

సమాసములు :

సజ్జతరః :- అత్యంతం, సజ్జః = సజ్జతరః.
తదీయః :- తస్యాః = అయం, తదీయః.
ప్రియోన్ముఖీభూయ:- అనున్ముఖః ఉన్ముఖః, సంపద్యమానః = భూత్వా, ఉన్ముఖీభూయ. ప్రియస్య, ఉన్ముఖీభూయ = ప్రియోన్ముఖీభూయ.
తదాననస్య :- తస్య, ఆననం, తదాననం, తస్య = తదాననస్య.
అర్ధపథం ;- అర్ధః, పన్థాః = అర్ధపథం, తత్ = అర్ధపథం.

భావము :

వరణమాలను బట్టుకొని సిద్ధమై శోభించెడి దమయన్తి హస్తము నలుని కెదురై పరల విరమించినది. ఆతని కంఠమున వైచుటకై యెదురేగి సిగ్గుచే విరమించినది. అట్లే మిక్కిలి చంచలమైన యామె కడకన్ను నలుని కెదురేగి సగము త్రోవయందే మఱల సిగ్గుచే వెనుకకు మఱలినది. 26

శ్లో॥ తస్యా ప్రియం చిత్తముదేతుమేవ
ప్రభూ బభూవాక్షీ నతుప్రయాతుమ్.
సత్రీకృతః స్పష్టమభూత్తదానీం
తయాఽక్షి లజ్జేతి జన ప్రవాదః. **27**

ప॥వి॥ తస్యాః - ప్రియం - చిత్తమ్ - ఉదేతుం - ఏవ - ప్రభూ బభూవ - అక్షి - న - తు - ప్రయాతుం - సత్రీకృతః - స్పష్టమ్ - అభూత్- తదానీం - తయా - అక్షిలజ్జా - ఇతి - జనప్రవాదః.

అర్థము :- తస్యాః = ఆ దమయన్తియొక్క, చిత్తమేవ = మనస్సే, ప్రియం = ప్రియుడైన నలుని, ప్రయాతుం = పొందుటకు, ప్రభూబభూవ =

సమర్థమైనది. అక్షితు = కన్నో, ప్రయాతుం = నలునిఁబొందుటకు, నప్రభూబభూవ = సమర్థముకాలేదు. మనస్సునందామె ప్రతిక్షణము నలునిఁజూచినది కాని ఎదుటనున్న నా నలుని లజ్జవలన కన్నెత్తుకొని తాను చూడఁజాలకపోయినది. (కావుననే), అక్షిలజ్జా = కంటియందే సిగ్గుకాని మనస్సునందు సిగ్గులేదను, జనప్రవాదః = లోకప్రవాదము. తయా = ఆ దమయన్తిచే, తదానీం = నలునివరించెడి కాలమునందు, స్పష్టం=స్ఫుటముగా, సత్యీకృతః=సత్యముగాఁజేయఁబడినది. లజ్జమనో ధర్మమనుట వాస్తవము. కాని నేత్ర ధర్మమనుట వాస్తవముకాదు. లజ్జ వలన దమయన్తి చిత్తమునకు నలప్రాప్తితగదు. కాని నేత్రమునకే యది తగినది. కాబట్టియట్టి లజ్జయను జనప్రవాదము అసత్యమే కాని దమయన్తి చిత్తనేత్రములయందు దానికి విరుద్ధముగా కార్యము లుత్పన్నములగుట వలన "నక్షిలజ్జ" యను జనప్రవాదము సత్యము గావింపఁబడినదని యర్థము.

సమాసములు :

ప్రభూబభూవ ;- అప్రభుః, ప్రభుః, సమ్పద్యః = ప్రభూబభూవ.

సత్యీకృతః:- అసత్యః, సత్యః, సమ్పద్యమానః, కృతః = సత్యీకృతః.

అక్షిలజ్జా :- అక్షి లజ్జా = అక్షిలజ్జా.

జనప్రవాదః :- జనానాం, ప్రవాదః = జనప్రవాదః.

భావము :

ఆ దమయన్తి చిత్తమే నలునిఁజూడగల్గినది. కన్నో యాతనిఁజూడలేక పోయినది. మనస్సునందు ప్రతిక్షణము నలునిఁజూడగల్గినది కాని, యెదుటనున్న నా నలుని కన్నెత్తుకొని చూడఁజాలకపోయినది. కావున "కంటి యందే లజ్జ" మనస్సునందు లజ్జ లేదనులోకప్రవాదము నామె సత్యము గావించినది. లజ్జ వాస్తవములో మనోధర్మము కాని నేత్ర ధర్మముగాదు. కాన లజ్జవలన దమయన్తి చిత్తమునకు నలప్రాప్తి తగదు. కాన నేత్రమునకే నలప్రాప్తి తగినది. ఏలయనగా – నేత్రమునందు లజ్జయనెడి ప్రతిబంధకము లేదుగదా! కావున నేత్రమునందే లజ్జ యను లోకప్రవాదము గూడ నసత్యమేగాని దమయన్తి చిత్త నేత్రములయందు దానికి విరుద్ధముగు కార్యముఉద్భవించినందువలన నక్షిలజ్జ

యను ప్రవాదము నామె సత్యమునే గావించినదని భావము. 27

శ్లో॥ కథం కథఞ్చిన్నిషధేశ్వరస్య
కృత్వాఽస్య పద్మం దరవీక్షితశ్రి.
వాగ్దేవతాయా వదనేందు బింబం
త్రపావతీసాఽకృతసామి దృష్టమ్. 28

ప॥వి॥ కథం - కథఞ్చిత్ - నిషధేశ్వరస్య - కృత్వా - అస్యపద్మం - దరవీక్షితశ్రి - వాగ్దేవతాయాః - వదనేందుబింబం - త్రపావతీ — సా — అకృత - సామిదృష్టమ్

అర్థము :— త్రపావతీ = సిగ్గుగల్గిన, సా = ఆ దమయన్తి, నిషధేశ్వరస్య = నలుని యొక్క, ఆస్యపద్మం = ముఖారవిందమును, కథంకథఞ్చిత్ = మిక్కిలి కష్టముతో, దరవీక్షితశ్రి; దర = కొంచెము, వీక్షిత = చూడబడిన, శ్రి = శోభ గల్గినదిగా, కృత్వా = చేసి, అనగా లజ్జచే కొద్దిగాఁ జూచి, వాగ్దేవతాయాః = సరస్వతీదేవియొక్క, వదనేందు బింబం = ముఖచంద్ర మండలమును, సామిదృష్టమ్ = సగపాలు చూడఁబడినదిగా అకృత = చేసినది. దీనికిని లజ్జయే కారణము. నేను నలుని ముఖమును జూడలేను. నీ చేతనే (సరస్వతిదేవి చేతనె) యాతని ముఖ దర్శనము నాకుఁ జేయింపదగినదని యర్థము, దేవీ ముఖ నిరీక్షణమందు తాత్పర్యమని తెలియవలయును.

సమాసములు ;

నిషధేశ్వరస్య :— నిషధానాం, ఈశ్వరః = నిషధేశ్వరః, తస్య = నిషధేశ్వరస్య.

అస్యపద్మం :— ఆస్యం, పద్మమివ = ఆస్యపద్మం, తత్ = ఆస్యపద్మం.

దరవీక్షితశ్రి :— దరం వీక్షితా = దరవీక్షితా, దరవీక్షితా, శ్రీః, యస్యతత్ = దరవీక్షితశ్రి, తత్ = దరవీక్షితశ్రి.

వాగ్దేవతాయాః := వాచాందేవతా, అథవా వాగేవదేవతా = వాగ్దేవతా, తస్యాః = వాగ్దేవతాయాః.

వదనేన్దుబిమ్బం :— ఇందోః, బిమ్బః = ఇందుబిమ్బః; వదనమేవఇన్దు బిమ్బః = వదనేందుబిమ్బః; తమ్ = వదనేందుబిమ్బమ్.

సామిదృష్టమ్ :— సామి, దృష్టః = సామిదృష్టః, తమ్ = సామి దృష్టమ్.

భావము :

సిగ్గుగల యా దమయన్తి నలుని ముఖారవిందము నందలి శోభను మిక్కిలి కష్టముతో గొంచెముఁ జూడఁగల్గినది. ఇట్లు కొద్దిగా జూచి పిదప సరస్వతీదేవి యొక్క ముఖ చంద్రమండలమును సగము జూచినది. ఇట్లు నలుని ముఖమును కొద్దిగ జూచి సరస్వతీ ముఖమును సగము జూచుటచే, నామెకు లజ్జ కల్గి తాను నలునిఁ జూడలేక యున్నాను. కాన నీవే యాతని దర్శనమును నాకు జేయింపవలసినదను నాశయము సూచితము. 28

శ్లో॥ న జానతీ వేదమవోచ దేనామ్
ఆకూతమస్యాస్తదవేత్య దేవీ.
భావస్త్రపోర్మి ప్రతిసీరయా తే
వితీర్యతే లక్షయితుం న మేఽపి. 29

ప॥వి॥ న - జానతీ - ఇవ - ఇదమ్ - అవోచత్ - ఏనామ్ - ఆకూతమ్ - అస్యాః - తత్ - అవేత్య - దేవీ - భావః - త్రపోర్మిప్రతిసీరయా - తే - వితీర్యతే - లక్షయితుం న మే - అపి.

అర్థము :- దేవీ = సరస్వతీదేవి, అస్యాః = ఈ దమయన్తి యొక్క, తత్ = ముందుఁజెప్పఁబడిన, ఆకూతం = అభిప్రాయమును, అవేత్య = = తెలిసికొని, నజానతీవ = తెలియనిదానివలె, ఏనాం = ఈ దమయన్తిని, ఇదం = చెప్పఁబోవు మాటను, అవోచత్ = పలికినది. త్రపోర్మిప్రతిసీరయా, త్రపోర్మి = లజ్జయొక్క యలయనెడి, ప్రతిసీరయా = తెరచే, తే = నీ యొక్క, భావః = అభిప్రాయము,

మేఽపి = నాకును, లక్షయితుం = తెలిసికొనుటకు, నవితీర్యతే = అవకాశము ఈయఁబడుటలేదు. లజ్జచే మఱుగు పడిన నీ భావము, ఎలుగెత్తి చెప్పనిచోఁ దెలియ సాధ్యముగాదనియర్థము.

సమాసములు

నజానతీ :- న, జానతీ = నజానతీ.

త్రపోర్మిప్రతిసీరయా :- త్రపాయాః, ఊర్మిః = త్రపోర్మిః, త్రపోర్మిరేవ ప్రతిసీరా = త్రపోర్మిప్రతిసీరా, తయా = త్రపోర్మిప్రతిసీరయా.

భావము:

సరస్వతీదేవి, ఈ దమయన్తి యొక్క యభిప్రాయమునుఁ దెలిసికొని తెలియని దానివలెనభినయించుచు నిట్లు చెప్పఁదొడగినది- ఓ దమయన్తీ! లజ్జా తరంగమనెడి తెఱచే మఱుగుపడిన నీ భావము నాకుఁగూడ దెలియ సాధ్యము గాక యున్నది. కావున నెలుగెత్తి చెప్పిననే యది తెలియ సాధ్యము. 29

శ్లో॥ దేవ్యాః శ్రుతేనేతినలార్ధ నామ్ని
గృహీత ఏవత్రపయానిపీతా.
అథాఙ్గుళీరఙ్గులిభిః స్పృశన్తీ
దూరంశిరస్సానమయాఞ్చకార. 30

ప॥వి॥ దేవ్యాః - శ్రుతౌ - న - ఇతి - నలార్ధనామ్ని - గృహీతే - ఏవ - త్రపయా - నిపీతా - అథ - అఙ్గులిభిః స్పృశన్తీ - దూరం - శిరః - సా - నమయాఞ్చకార.

అర్థము :—అథ = పిదప ననగా, సరస్వతీదేవి మాట్లాడిన పిదప, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవి యొక్క, శ్రుతౌ = చెవియందు, నఇతి = న యను, నలార్ధనామ్ని; నల = నలునియొక్క, అర్ధనామ్ని = సగము పేరు (ఉచ్చరింపఁబడినదై) గృహీతే; ఏవ = సరస్వతీదేవిచే కర్ణమందు గ్రహింపఁబడగనే, సా = ఆ దమయన్తి, త్రపయా = సిగ్గుచే, నిపీతా సతీ = పానము చేయఁబడినదై, "ల" యను తక్కిన యర్థభాగమును

చ్చరింప నశక్తురాలగుచు, అఙ్గులీభిః = వ్రేళ్ళతో, అఙ్గులీః = వ్రేళ్ళను, స్పృశన్తీ = తాకుచున్నదై అనగా ముడుచుకొనుచున్నదై, దూరం = మిక్కిలి, శిరః = తలను, నమయాఞ్చకార = వంచినది. కోరికతీరన పుడు చింతచే, వ్రేళ్ళను ముడిచినలుపు కొనుట మానవ సహజ లక్షణము.

సమాసములు ;

నలార్ధనామ్ని :—అర్ధంనామ్నః = అర్ధనామ, నలస్యఅర్ధనామ = నలార్ధనామ, తస్మిన్ = నలార్ధనామ్ని.

భావము :

ఆ దమయన్తి చెవియందు నలుని పేరులోని సగపాలగు నకారమునుచ్చరింపగనే, యనగా "న" యనునక్షరము నుచ్చరింపగనే, సిగ్గున మునిగినదై మిగిలిన "ల" యను నక్షరము నుచ్చరింపలేక పోయినదై చింతతోనేమియు తోచనందువలన, తలవాల్చి, తన వ్రేళ్ళను-ముడిచి నలుపుకొనుచుండినది. ౩౦

శ్లో॥ కరే విధృత్యేశ్వరయాగిరాం సా
పాన్థాపథీన్ద్రస్య కృతా విహస్య.
వామేతినామైవ బభాజసార్ధం
పురన్ధ్రిసాధారణ సంవిభాగమ్. 31

ప॥వి॥ కరే - విధృత్య - ఈశ్వరయా - గిరాం - సా, పాన్థా - పథి - ఇంద్రస్య - కృతా - విహస్య - వామా - ఇతి - నామ - ఏవ - బభాజ - సార్ధం - పురన్ధ్రిసాధారణ సంవిభాగమ్.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, గిరాం = వాక్కులకు, ఈశ్వరయా = అధిపత్యము వహించిన సరస్వతీదేవిచే, కరే = చేతియందు, విధృత్య = పట్టుకొనఁబడినదై, ఇంద్రస్య = ఇంద్రునియొక్క, పథి = మార్గమునందు, పాన్థా = బాటసారిగా, కృతా = చేయబడినదై, పురన్ధ్రిసాధారణ సంవిభాగమ్, పురన్ధ్రి = సకల స్త్రీలకును, సాధారణ = సమానమైన, సంవిభాగమ్ = అంశము గల్గిన, వామాఇతి = వామయను, ననగా

వక్రురాలను, నామైవ = పేరును, సార్థం = అర్థము గలదిగా, బభాజ = పొందినది, అనగా నింద్రుని వరించుటకై కొనిపోబడుచున్న యా దమయన్తి ప్రతికూలురాలైనదని యర్థము.

సమాసములు :

పాన్థా :— పన్థానం గచ్ఛతి నిత్యమితి = పాన్థా.
సార్థం :— అర్థేన సహితం = సార్థం, తత్ = సార్థం,
పురన్ధ్రిసాధారణసంవిభాగమ్ :- పురన్ధ్రీణాం, సాధారణః, సంవిభాగః యస్యతత్ = పురన్ధ్రిసాధారణసంవిభాగం, తత్ = పురన్ధ్రిసాధారణ సంవిభాగమ్.

భావము :

సరస్వతీదేవి యా దమయన్తినిఁ జేతబట్టుకొని యింద్రునిఁ కడకు వరించుటకై కొనిపోవుచుండగనే యాతని నొల్లక స్త్రీలకందఱికిని సాధారణమైన "వామ" యనగా వ్యతిరేకించునది యనగా ప్రతికూలించునదియను పేరును సార్థకపఱచుకొనినది. "వామ" యను శబ్దము సాధారణముగా స్త్రీలకందఱికిని వాచకముగా నుపయోగింపడును. ఆ శబ్దమునకు వక్రురాలనియు, ప్రతికూలురాలనియు నర్థము. దమయన్తి యింద్రుని వరింప నిష్టపడక ప్రతికూలురాలైనదని యాశయము. 31

శ్లో॥ విహస్య హస్తేఽథ వికృష్య దేవీ
నేతుం ప్రయాతాఽభి మహేన్ద్రి మేతామ్.
క్రమాదియం దత్తమివాహి దేహే
తతశ్చమత్కృత్య కరం చకర్ష. 32

ప॥వి॥ విహస్య - హస్తే - అథ - వికృష్య - దేవీ - నేతుం - ప్రయాతా - అభి - మహేన్ద్రిమ్ - ఏతాం - క్రమాత్ - ఇయం - దత్తమ్ - ఇవ - అహిదేహే - తతః - చమత్కృత్య - కరం - చకర్ష.

అర్థము :— అథ = ఇట్లు ప్రతికూలించిన పిదప, దేవీ = సరస్వతీదేవి, విహస్య = నవ్వి, ఏతాం = ఈ దమయన్తిని, వికృష్య = తనహస్త

ముచే లాగి, మహేన్ద్రిమభి = ఇంద్రునుద్దేశించి, ప్రయాతా = బయలు దేరినది. తతః = అట్లు ఇంద్రునికడకు గొనిపోవుటకు బ్రయత్నించిన వెంటనే లేదా దేవీహస్తమునుండి, ఇయం = ఈ దమయన్తి, భ్రమాత్ = భ్రాన్తివలన, అహిదేహే = సర్పశరీరమునందు, దత్తమివ = ఉంచ బడినదో యనునట్లుగా, చమత్కృత్య=ఉలికిపడి ఈమె నన్ను నింద్రుని వరించుటకై పురికొల్పుచున్నదా? యను బుద్ధిచే భయపడి, కరం = తన చేతిని, చకర్ష = లాగుకొనినది.

వి :- సర్పముపై నుంచకపోయినను నుంచినట్లు భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమగు నివశబ్దమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నిది వాచ్యము.

సమాసములు :

అహిదేహే := అహేఃదేహః = అహిదేహః, తస్మిన్ = అహిదేహే.

చమత్కృత్య :— చమత్, కృత్వా = చమత్కృత్య.

భావము :

ఇట్లు దమయన్తి ప్రతికూలించిన పిదప, సరస్వతిదేవి నవ్వి యామెను తన చేతితో లాగికొని యింద్రునుద్దేశించి బయలు దేరినది. అట్లు బయలుదేరిన పిదప, దమయన్తి యా విషయమును గ్రహించినదై తన కిష్టుడు కాని ఇంద్రుని కడకు బోవుట కొల్లక, త్రాటి బుద్ధిచే పాముపై నుంచబడినదో యనునట్లు తన హస్తమును ఆమె చేతినుండి లాగికొనినది.

గమనిక :—ఈ శ్లోకము పూర్వోక్త శ్లోకముతో సమానార్థకముగా నుండుట వలన, మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్యానించలేదు. కాని నారాయణభట్టు వ్యాఖ్యానిం చుటవలన నా విధముగనే యిది-వ్యాఖ్యానింపఁ బడినది.

శ్లో॥ భైమీం నిరీక్ష్యాభిముఖీం మఘోనః
స్వారాజ్యలక్ష్మీ రభృతాభ్యసూయామ్.
దృష్ట్వాతత స్తత్పరిహారిణీం తాం
ప్రీతాంబిడౌజః ప్రవణాఽభ్యపాధి, 33

ప॥వి॥ భైమీం - నిరీక్ష్య - అభిముఖీం - మఘోనః - స్వారాజ్య లక్ష్మీః - అభృత - అభ్యసూయాం - దృష్ట్వా - తతః - తత్పరిహారిణీం - తాం - వ్రీడాం - బిడౌజః ప్రవణా అభ్యపాది.

అర్థము:- భైమీం = దమయన్తిని, మఘోనః = ఇంద్రునకు, అభిముఖీం = ఎదురుగానున్న దానినిగా, నిరీక్ష్య = చూచి, లక్ష్మీః = లక్ష్మి, అభ్యసూయాం = ఇంద్రునియందును, దమయన్తియందును, నీర్ష్యను, అభృత = వహించినది. తతః = ఈర్ష్య యేర్పడిన పిదప, తాం = ఆ దమయన్తిని, తత్పరిహారిణీం = ఆ యింద్రుని పరిత్యజించు దానినిగా, దృష్ట్వా = చూచి, బిడౌజఃప్రవణా = ఇంద్రునియందు అసక్తి గలదై, వ్రీడాం = సిగ్గును, అభ్యపాది=పొందినది. నేను న్యాయములేక సందేహించితినని యాలోచించి యామె అనగా స్వర్గ రాజ్యలక్ష్మి సిగ్గు పడినది.

సమాసములు

స్వారాజ్యలక్ష్మీః :—స్వః, రాజ్యం = స్వారాజ్యం, స్వారాజ్యస్యలక్ష్మీః = స్వారాజ్యలక్ష్మీః.

తత్పరిహారిణీం :—తస్యపరిహారిణీ = తత్పరిహారిణీ, తాం = తత్పరిహారిణీం.

బిడౌజఃప్రవణా :—బిడౌజసి, ప్రవణా = బిడౌజప్రవణా.

భావము :

స్వర్గ రాజ్యలక్ష్మి; యింద్రునెదుటనున్న దమయన్తినిఁ జూచి, యింద్రునిపైనను, దమయన్తి పైనను నసూయ-వహించినది. తర్వాత, దమయన్తి యింద్రునిఁ బరిత్యజించిన దానినిఁగాంచి మఱల నింద్రునిపై ననురాగము వహించి తన తొందరపాటునకుఁ జింతించి సిగ్గుపడినది. 32

శ్లో॥ త్వత్తః శ్రుతో నేతినతే మయాతః
పరంవదస్వేత్యుదితాఽథ దేవ్యా.
హ్రీమన్మథద్వైరథరఙ్గభూమి
ర్భైమీదృశాఖాషిత నైషధాఽభూత్, 33

ప॥వి॥ త్వత్తః - శ్రుతః - న - ఇతి - నలే - మయా - అతః - పరం - వదస్వ - ఇతి - ఉదితా - అథ - దేవ్యా - హ్రీమన్మథ ద్వైరథరఙ్గ భూమిః - భైమీ - దృశా - భాషితనైషధా - అభూత్.

అర్థము:- అథ = పిదప, నలే = నలుని వరించు విషయమునందు. మయా = నాచేత, నేతి = "న" యను నిషేధమునుఁజెప్పెడి, లేదా నలుని పేరునందు సగమును బోధించునట్టి "న" యను శబ్దమును, త్వత్తఏవ = నీ వలననే, శ్రుతః = వినఁబడినది. అతః = ఈ నలుని కంటె, పరం = ఇతరుని, వదస్వ = చెప్పుము. అనగా మఱియొక రాజునుఁ జెప్పుము. లేదా-అతః = నకారమునకంటె, పరం = తర్వాతదైన శబ్దమును, వదస్వ = చెప్పుము. ఇతి = అని, దేవ్యా = సరస్వతీదేవిచే, ఉదితా = పరిహాసముతోఁ చెప్పఁబడినదై, హ్రీమన్మథ ద్వైరథ రంగభూమిః; హ్రీ = సిగ్గు, మన్మథ = కామమను, ద్వైరథ = ఇద్దఱు రథికుల మధ్య జరిగిన యుద్ధనాట్యములకు, రంగభూమిః = రఙ్గస్థలముగా నేర్పడిన, భైమీ = దమయన్తి. దృశా = దృష్టిచేతనే. భాషిత నైషధా; భాషిత = సంభాషింపఁబడిన, నైషధా = నలుని గలదిగా. అభూత్ = ఆయెను. సిగ్గుచే నలునిఁజెప్పలేక దృష్టిచేతనే నలునిఁజెప్పిన దని యర్థము.

సమాసములు :

హ్రీమన్మథ ద్వైరథరంగభూమి :— హ్రీశ్చ, మన్మథశ్చ = హ్రీమన్మథౌ, ద్వౌరథౌయయోస్తౌ = ద్విరథౌ, ద్విరథయోరియం=ద్వైరథా, ద్వైరథాచసారఙ్గ భూమిశ్చ= ద్వైరథరఙ్గభూమిః, హ్రీ మన్మథయోః, ద్వైరథరఙ్గభూమిః, హ్రీమన్మథద్వైరథ రంగభూమిః.

భాషిత నైషధా :— భాషితః, నైషధః, యయాసా = భాషిత నైషధా.

భావము :

నలుని వరించు విషయమునందు "నేను నీయొద్ద నుండి "న" యను పదమును వింటిని. ఇది నిషేధార్థమో, లేక నలుని నామధేయమందలి పూర్వ

రాగమో తెలియుటలేదు. కాన నీవు మఱియొక రాజునుఁ దెలుపుము. లేదా "న" యను నక్షరము తర్వాత మిగిలిన యక్షరమునుఁ జెప్పుము. అని సరస్వతీదేవిచే పరిహాస పూర్వకముగాఁ జెప్పఁబడిన యాదమయన్తి; సిగ్గు, కామము, అనెడి రథికులకు - యుద్ధభూమిగానో, లేదా, అట్టి నటులకు రంగస్థలముగనో యేర్పడినదై, దృష్టిచేత నిషధ మహారాజగు నలునిఁ గూర్చి చెప్పినది. అనగా నెఱిగెత్తినలునిఁ జెప్పక తన కటాక్షము చేతనే నలునిఁ జెప్పినదని భావము. ౩౭

శ్లో॥ హసత్సు భైమీం దివిషత్సు పాణౌ
పాణిం ప్రణీయాప్సరసాం రసాత్సా.
అలిఙ్గ్య నీత్వా ఒకృతపాన్థ దుర్గాం.
భూపాల దిక్పాలకులాధ్వ మధ్యమ్. 38

ప॥వి॥ భైమీం - దివిషత్సు - పాణౌ - పాణిం - ప్రణీయ - అప్సరసాం - రసాత్ - సా అలిఙ్గ్య - నీత్వా - అకృత - పాన్థదుర్గాం - భూపాల దిక్పాల కులాధ్వ మధ్యమ్.

అర్థము :- దివిషత్సు = దేవతలు, రసాత్ = అచ్చరల యందలి యనురాగము వలన, అప్సరసాం = అచ్చరలయొక్క, పాణౌ = హస్తమునందు, పాణిం= తమ హస్తమును, ప్రణీయ = ఉంచి, హసత్సు = అయ్యో ! దేవతలనుమాని మానవునియెడ, అనురక్తురాలైనదని పరిహసించుచుండగా, సా = ఆ సరస్వతీ దేవి, భైమీం = దమయన్తిని, అలిఙ్గ్య = కౌగలించుకొని, భూపాలదిక్పాల కులాధ్వ మధ్యమ్: భూపాల = రాజుల యొక్కయు, దిక్పాల = దిక్పాలుర యొక్కయు, కుల = వర్గముల యొక్క, అధ్వ = మార్గము యొక్క, మధ్యం = మధ్య భూమిని, నీత్వా = పొందించి, పాన్థదుర్గాం; పాన్థ = బాటసారులచే, సింధూరము మున్నగు వానిచేఁ బూజింపఁ బడుచు త్రోవ నడుమనున్న దుర్గాదేవినిగా, అకృత = చేసినది.

సమాసములు :

పాన్థ దుర్గాం :- పథిగచ్ఛంతీతి = పాన్థాః, పాన్థానాం, దుర్గా = పాన్థదుర్గా, తామ్ = పాన్థ దుర్గామ్.

భూపాల దిక్పాలకులాధ్వ మధ్యమ్:- భూపాలాశ్చ, దిక్పాలాశ్చ = భూపాల దిక్పాలాః, భూపాలదిక్పాలానాం కులే = భూపాల దిక్పాలకులే, భూపాల దిక్పాలకులః యోరధ్వా = భూపా లదిక్పాలకులాధ్వా. భూపాల దిక్పాలకులాధ్వనో మధ్యః = భూపాల దిక్పాలకులాధ్వమధ్యః, తమ్ = భూపాల దిక్పాలకులాధ్వ మధ్యమ్.

భావము :

దేవతలు, అప్సరసల యందలి అనురాగముతో వారి చేతులయందు తమ చేతులనుఁ జేర్చి, యయ్యో యీ దమయన్తి దేవతలను వదలి మనుష్యుని వలచి నదని చప్పట్లు తట్టుచు పరిహసించుచుండగా సరస్వతీదేవి యా దమయన్తిని, గౌగలించుకొని రాజవర్గమునకును దిక్పాల వర్గమునకు నున్న త్రోవ నడుమ దమయన్తిని జేర్చి, సిందూరాదులతో త్రోవ నడుముఁ బూజింపబడు దుర్గాదేవినిగా జేసినది. 34

శ్లో॥ ఆదేశి తామప్యవ లోక్యమందం
మందం నలస్యైవ దిశా చలన్తీం.
భూయః సురానర్ధ పథాదథాసౌ
తానేవ తాం నేతుమనా నునోద. 35

ప॥వి॥ ఆదేశి తామ్ - అపి - అవలోక్య - మందం - మందం - నలస్య - ఏవ - దిశా - చలన్తీం - భూయః - సురాన్ - అర్ధపథాత్ - అథ - అసౌ - తాన్ - ఏవ - తాం - నేతుమనాః - నునోద.

అర్థము :— అథ = పిదప, అసౌ = ఈ సరస్వతీదేవి, తాం = ఆ దమయన్తిని, ఆదేశితామపి = నలునియొద్దకు బొమ్మని ప్రేరేపింపబడినదైనను, మందం మందం = మెల్లమెల్లగా, నలస్యైవ = నలునియొక్కయే, దిశా = దిక్కుతో, చలన్తీం = నడచుదానినిగా, అవలోక్య = చూచి, భూయః = మఱలను, తాన్ = ఆ యింద్రాదులనుద్దేశించియే, నేతుమనాః = కొనిపోవమనస్సు గలదై, అర్ధపథాత్ = నలుని సమీపమునకుఁ బోయెడి మార్గమధ్యమునుండి, మఱలించి, నునోద = ఇంద్రాదులనుఁ గూర్చి ప్రేరణఁ జేసినది.

సమాసములు :

అర్థపథాత్ :- పథః అర్ధం = అర్ధపథం, తస్మాత్ = అర్ధపథాత్.
నేతుమనాః :— నేతుం, మనః యస్యాస్సా = నేతుమనాః.

భావము :

పిదప నీ సరస్వతీదేవి, యా దమయన్తిని నలుని వైపునకుఁ బొమ్మని యాదేశింపగా నామె యా వైపునకే వెళ్ళుచుండినది. కాని యామె నావైపునకుఁ బోనీయక, మఱల నింద్రాదుల వైపునకే కొనిపోవఁ గోరినదై, నలుని వైపు పోమెడి త్రోవనుండి మఱల్చి, యింద్రాదుల వైపునకు బ్రేరణఁ గావించినది.

శ్లో॥ ముఖాబ్జ మావర్తన లోలనాలం
కృత్వాఽలిహుం హూరవ లక్ష లక్ష్యం.
భీమోద్భవా, తాం నునుదేఽఙ్క పాలీం
దేవ్యా నవోఢేవ వృథా వివోఢుః. 36

ప॥వి॥ ముఖాబ్జమ్ - ఆవర్తనలోలనాలం - కృత్వా - అలిహుంహూరవలక్ష లక్ష్యం - భీమోద్భవా - తాం - నునుదే — అఙ్కపాలీం - దేవ్యా - నవోఢా - ఇవ - వృథా - వివోఢుః.

అర్థము :- భీమోద్భవా = భీముని పుత్రికయగు దమయన్తి, ముఖాబ్జం = తన ముఖపద్మమును, ఆవర్తనలోలనాలం; ఆవర్తన = త్రిప్పుటచే, లోలం = చంచలమైన, నాలం = కాడఁ గల్గినదిగను (అట్లే), అలిహుం హూరవలక్షలక్ష్యం; అలి = చెలికత్తెలయొక్క, హుంహూరవ = హుం హూ అనెడి శబ్దముల యొక్కయు, అనగా-వలదువలదనెడి యర్థమిచ్చెడి శబ్దముల యొక్కయు, పక్షాన్తరమున - అలి = తుమ్మెదల యొక్క, హుంహూరవ = ఝుంకార శబ్దములయొక్క, లక్ష = లక్షలచే, లక్ష్యం = చూడఁదగినదిగను, కృత్వా = చేసి, నవోఢా = నూతన వధువు. వివోఢుః = వివాహము గావించు వానియొక్క, అఙ్కపాలీంఇవ = ఒడిసివలె వృథా = వ్యర్థముగా, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవికి సంబంధించి, తాం = ఒడిలోని బంధమును, నునుదే = పరిత్యజించినది.

సమాసములు :

ముఖాబ్జమ్ :- ముఖమబ్జమివ = ముఖాబ్జం, తత్ = ముఖాబ్జమ్.

ఆవర్తనలోలనాలం :- ఆవర్తనేనలోలఃనాలః యస్యతత్ = ఆవర్తన లోలనాలం, తత్ = ఆవర్తనలోలనాలమ్.

అలిహుంహూరవలక్ష లక్ష్యమ్ :- హుంహూ ఇతిరవాః = హుంహూ రవాః; అలీనాం, హుంహూరవాః = అలి హుంహూరవాః, అలిహుంహూ రవాణాం, లక్షాః = అలిహుంహూరవలక్షాః, అలిహుంహూరవలక్షైః లక్ష్యం = అలిహుంహూరవలక్షలక్ష్యమ్, తత్ = అలి హుంహూరవలక్ష లక్ష్యమ్.

భీమోద్భవా :- భీమాత్ ఉద్భవః యస్యాస్సా = భీమోద్భవా.

భావము ;

దమయంతి తన ముఖ పద్మమును త్రిప్పుటచే దాని కంఠనాలము, అనగా కంఠమనెడి కాడ తిరిగినది. మఱియు చెలికత్తెలు పరిహాసముతో నలుని వద్దకు పోవలదని హుంహుం శబ్దములను లక్షల సంఖ్యలో చేయుచుండిరి. ఆమె ముఖమును, పద్మమనెడి భ్రాంతిచే తుమ్మెదలుమూగి ఝుంకార ధ్వనులను జేయుచుండినవి. అట్టి ముఖముతో నామె విరాజిల్లుచు, నూతన వధువెట్లు వరుని, గౌగిలిని సిగ్గుచే వదలించుకొనునో, యట్లే యా సరస్వతీదేవి యొక్క కౌగిలిని వదలించుకొనినది. 36

శ్లో॥ దేవీకథఞ్చిత్ ఖలు తామ దేవ
ప్రదీచీం భవ స్తీం స్మితసి క్తసృక్వా ।
ఆహస్మతాం మయ్యపితే భృశంకా
శజ్కా శశాజ్కా దధికాస్య బిమ్బే. 35

ప॥వి॥ దేవీ - కథం - చిత్ - ఖలు - తామ్ - అదేవప్రదీచీం - భవన్తీం - స్మితసిక్త సృక్వా - ఆహ - స్మ - తాం - మయి - అపి - తే - భృశం - కా - శజ్కా - శశాజ్కాత్ - అధికాస్యబిమ్బే.

అర్థము :

దేవీ = సరస్వతీదేవి తాం = ఆ దమయన్తిని, కథఞ్చిత్తలు = ఏవిధ ముగనో, అదేవద్రీచీం = దేవతల వైపునకుఁ బోనట్టిదిగా, భవన్తీం = అగుచున్న దానినిగా, (దృష్ట్వా = చూచి) స్మిత సిక్త సృక్వా; స్మిత = చిఱునగవుచే, సిక్త = అంటబడిన, సృక్వా = సెలవులు గలదై, శశాఙ్కాత్ = చంద్రుని కంటెను, అధికాస్య బిమ్బే; అధిక = శ్రేష్ఠమైన, ఆస్యబిమ్బే =ముఖ మండలము గల యోదమయన్తీ ! మయ్యపి = నా సమీపమునందును, తే = నీకు, కా, శఙ్కా = ఏమి సందేహము ? అనగా నెట్టి సందేహము నుండరాదు. ఇతి = అని, తాం = ఆ దమయన్తిని, భృశం = మిక్కిలి, ఆహస్మ = పలుకదొడగినది.

సమాసములు :

అదేవద్రీచీం :- దేవానఞ్చతీత = దేవద్రీచీ, నదేవద్రీచీ = అదేవద్రీచీ, తామ్ = అదేవద్రీచీం.

స్మితసిక్తసృక్వా :- స్మితేనసిక్తే =స్మితసిక్తే, స్మితసిక్తే, సృక్వణీ యస్యాస్సా = స్మితసిక్త సృక్వా.

అధికాస్య బిమ్బే :- ఆస్యమేవ బింబః = ఆస్యబిమ్బః. అధికః, అస్య బిమ్బః యస్యాస్సా = అధికాస్యబిమ్బా, తస్యాః సంబుద్ధిః = అధికాస్య బింబే.

భావము ;

ఆ సరస్వతీదేవి యే విధముగా గూడ నాదమయన్తిని దేవతల నొల్లని దానినిగానే గ్రహించి, చిఱునగవుచే పెదవులంకిఱువైపులు శోభించుచుండగా, "ఓ చంద్రవదనా ! నాయెడ, గూడ నీకు సందేహమా ? అది గూడదు" అని యదమయన్తికిఁ జెప్పుచుండెను. 87

శ్లో॥ ఏషామకృత్వా చరణ ప్రణామ
మేషామనుజ్ఞా మనవాప్య సమ్యక్ ।
సుపర్వ వైరే తవవైరసేనిం
వరీతు మీహా కథ మౌచితీయమ్, 36

ప॥వి॥ ఏషామ్ - అకృత్వా -చరణప్రణామమ్ - ఏషామ్ - అనుజ్ఞాం - అనవాప్య - సమ్యక్ - సుపర్వ వైరే - కథమ్ - ఔచితీ - ఇయమ్.

అర్థము :- హేవత్సే = ఓ బిడ్డా, ఏషాం = ఈ యింద్రాది దేవతలకు, చరణప్రణామం = పాదవందనమును, అకృత్వా = కావింపక, ఏషాం = వీరి యొక్క, అనుజ్ఞాం = అనుమతిని, అనవాప్య = పొందక, సుపర్వవైరే సతి: సుపర్వ = దేవతలయొక్క, వైరేసతి = ద్వేషమేర్పడినచో, వైరసేనిం = వీరసేనుని కుమారుడగు నలుని, వరీతుం = వరించుటకు, ఇయం = ఈ. ఈహా = కోరిక, కథం = ఎట్లు, ఔచితీ = ఔచిత్యము గలది, ఏ విధముగనుఁ దగదని యర్థము.

సమాసములు :

చరణప్రణామం :- చరణయోః, ప్రణామః = చరణప్రణామః, తమ్ = చరణప్రణామమ్.

సుపర్వవైరే :- సుపర్వణాం, వైరం = సుపర్వవైరం, తస్మిన్ = సుపర్వవైరే.

భావము :

ఓ బిడ్డా! ఈ యింద్రాది దేవతల పాదములకు వందనమాచరింపక, వారి యనుమతిని బొందక, నీకు నలుని వరింపఁ గోరిక, సముచితము గాదు. 38

శ్లో॥ ఇతీరితే విశ్వసితాం పునస్తా
మాదాయపాణౌ దివిషత్సు దేవీ.
కృత్వా ప్రణమ్రాం వదతిస్మ సా తాన్
భక్త్యేయమర్హత్యధునానుకమ్పామ్. **39**

ప॥వి॥ ఇతి - ఈరితే - విశ్వసితామ్ - పునః - తాం - ఆదాయ - పాణౌ - దివిషత్సు - దేవీ - కృత్వా - ప్రణమ్రాం - వదతి - స్మ - సా - తాన్ - భక్త్యా - ఇయమ్ - అర్హతి - అధునా - అనుకమ్పామ్.

అర్థము :- సా = ఆ సరస్వతీదేవి, ఇతి = ఇట్లు, ఈరితేసతి = చెప్పఁబడగా,

విశ్వసితాం = నమ్మకమును బొందిన; తాం = ఆ దమయంతిని, పునః = మఱల, పాణౌ=చేతియందు, ఆదాయ = తీసికొని, దివిషత్పు = దేవతల సమీపమునందు, ప్రణమ్రాం = ప్రణమిల్లిన దానినిగా, కృత్వా = చేసి, తాన్ = ఆ యింద్రాదులను, వదతిస్మ = చెప్పినది. భక్తా = మీకు భక్తురాలగు; ఇయం = ఈ దమయంతి, అధునా = ఇప్పుడు, అనుకమ్పాం = మీదయను, అర్హతి = పొందఁదగియున్నది. మిమ్ముల్ను వరింప నాదేశింపక నలుని వరించుట కనుగ్రహము నొసగు దని యర్థము.

భావము :

అ సరస్వతీదేవి ఇట్లు చెప్పగనే నమ్మకమునుఁ బొందిన యా దమయంతిని మఱల చేతబట్టుకొని యింద్రాదుల సమక్షమునందు ప్రణమిల్లఁజేసి యీ యింద్రాదులఁ గూర్చి "ఈ దమయంతి మీ భక్తురాలు. ఇప్పుడు మీ దయకు నర్హురాలు కాన, మిమ్ముల్ను వరింప నాదేశింపక నలుని వరించుట కనుగ్రహ మొసఁగుడు"— అని పలికినది. 39

శ్లో॥ యుష్మాన్ వృణీతే నబహూన్ సతీయం
శేషావమానాచ్చ భవత్సునైకమ్.
తద్వః సమేతం నృపమంశమేనం
వరీ తుమన్విచ్ఛతి లోకపాలాః. 40

ప॥వి॥ యుష్మాన్ - వృణీతే - బహూన్, సతీ - ఇయం - శేషావమానాత్ - చ - భవత్సు - న - ఏకం – తత్ - వః - సమేతమ్ - నృపం - అంశం - ఏనం - వరీతుమ్ - అన్విచ్ఛతి - లోకపాలాః.

అర్థము :- హే లోకపాలాః = ఒ జగద్రక్షకులారా! సతీ = పతివ్రతయైన, అనగా నొక్కనే భర్తగా గల్గిన, ఇయం = ఈ దమయంతి, బహూన్ = పెక్కండ్రైన, యుష్మాన్ = మిమ్ములనందఱిని, న వృణీతే = వరింపదు, శేషావమానాత్ = (మీలో నొకరిని వరించినను) శేష = తక్కిన వారికి, అవమానాత్ = అవమానమగుట వలన, భవత్సు = మీలో,

ఏకం = ఒక్కని గూడ, నవృణీతే = వరింపదు. తత్ = అందువలన, వః = మీకు సంబంధించిన, సమేతం = కలసిన, అంశం = అందఱి యెనిమిదంశములకు సమిష్టి రూపమైన, ఎనం = ఈ, నృపం = రాజైన నలుని, వరీతుం = వరించుటకు, అన్విచ్ఛతి = కోరుచున్నది. మీలో నొకని వరించుటకంటె మీ యంశములతోఁ గూడిన నలుని వరించుట శ్రేష్ఠమని యర్థము.

సమాసములు

శేషావమానాత్ :- శేషాణాం, అవమానః = శేషావమానః, తస్మాత్ = శేషావమానాత్.

భావము :

ఓ జగత్పాలకులారా: పతివ్రత యనగా నొక్కనినే భర్తగా గల యీ దమయన్తి పెక్కండ్రగు మిమ్ములను వరింపదు. అట్లు వరించినచో, పాతివ్రత్యమునకు భంగము గదా! ఒకవేళ మీలో నొక్కరిని వివాహమాడినచో తక్కిన మీకు అవమానము గదా! కాన నీమె, మీకందఱికిని సంబంధించినవాడై "అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః" ఇత్యాది స్మృతి ననుసరించి, మీ యందరి యంశములతో గూడి మీకు సమష్టి రూపముగా సృజియింపబడిన నలుని వరింపగోరుచున్నది. కాన నిది యుచితము. 40

శ్లో॥ భైమ్యాస్రజః సజ్జనయా పథిప్రాక్
స్వయంవరం సంవరయామ్బభూవ.
సమ్భోగమాలిజ్గనయాఽస్య వేధాః
శేషం తుకం హన్తుమియద్య తథ్వమ్. 41

ప॥వి॥ భైమ్యాః - స్రజః - సజ్జనయా - పథి-ప్రాక్ - స్వయంవరం - సంవరయామ్బభూవ - సమ్భోగమ్ - ఆలిజ్గనయా - అస్య - వేధాః - శేషం - తు - కం - హన్తుమ్ - ఇయత్ - యతథ్వమ్.

అర్థము :- (కించ = మఱియు) వేధాః = బ్రహ్మయే, ప్రాక్ = మీ దూత్యమునను సంధించు కాలమందు, పథి = అంతఃపుర మార్గమున, స్రజః =

పుష్పమాలను, సజ్జః యా = కణ్ఠమునందు వైచుటచే, భైమ్యాః=దమయన్తికి, స్వయంవరం = స్వయంవరమును, సంవరయాంబభూవ = నెరవేర్చెను. తథా = అట్లే, అస్య = ఈ నలునియొక్క, ఆలిఙ్గనయా = ఆలిఙ్గనముచేే, సంభోగం = సంభోగమును, సంవరయాంబభూవ = నెరవేర్చెను. శేషం = దీనికి పిదప మిగిలిన, కం = దేనిని, హంతుం = విఘ్నపఱచుటకు, ఇయత్ = ఇంతగా, యతధ్వం = ప్రయత్నము జేతురు? దీనికంటె మిగిలిన దేనిని మీరు ప్రతిబంధింతురు? బ్రహ్మసృష్టి లంఘింప శక్యము గాదు. కావున మీ ప్రయాస వ్యర్థము. అందువలన నాదమయన్తి కనుజ్ఞనిచ్చి నలుని వరింపఁ జేయుటయే యుచితమని యర్థము.

సమాసములు :

భైమ్యాః :- భీమస్య. అపత్యం, స్త్రీ = భైమీ, తస్యాః = భైమ్యాః.

భావము :

ఓ లోకపాలకులారా! దమయన్తి, తల్లిని సేవించి తన యంతఃపురమునకు పోవు సమయమున - షష్ఠసర్గయందు "ప్రసూప్రసాదాధిగతా" (49) ఇత్యాది శ్లోకమునఁజెప్పిన ప్రకారము భ్రాంతిచే, జూడబడిన దూత్యమును వహించిన నలుని కణ్ఠమునందు పుష్పమాలను బ్రహ్మయే వేయించినాడు. అందువలన నామెకు నలునితోటి స్వయంవరము ముందే నడచిపోయినది. అట్లే ఆ సర్గయందే "పునర్మృతః" (41) ఇత్యాది శ్లోకమున జెప్పబడిన ప్రకారము, ఈ నలుని ఆలిఙ్గనము చేయుటచే బాహ్యరతియగు సంభోగము గూడ జరిగిపోయినది, కావున నీవిధముగా వరణమాలను వైచుట, సంభోగము నొందుట మున్నగునవి ముందే జరిగిపోయినవి, కాన నిటుమిగిలిన వేమియు లేవు. ఉన్నచో వానిని మీరు ప్రతిబంధింప వచ్చును. కావున మీరు వ్యర్థముగా నలరూపధారణచే నాయాస పడుచున్నారు. కాన మీరు, నలుని వరించుటకై యామకాజ్ఞ నొసంగ ప్రార్థితులు.

శ్లో॥ వర్ణాశ్రమాచార పథాత్ ప్రజాభిః
స్వాభిస్సహైవాస్ఖలతే నలాయ।
ప్రసేదుషో వే దృశవృత్త భజ్గ్యా
దిత్సైవ కీర్తేర్భువమానయద్వః.

ప॥వి॥ వర్ణాశ్రమాచారపథాత్ - ప్రజాభిః - స్వాభిః - సహ - ఏవ - అస్ఖలతే - నలాయ - ప్రసేదుషః - వా - ఈదృశవృత్తభజ్గ్యా - దిత్సా - ఇవ - కీర్తేః - భువమ్ - ఆనయత్ - వః.

అర్థము :- వర్ణాశ్రమాచారపథాత్; వర్ణ = బ్రాహ్మణాది వర్ణములకును, ఆశ్రమ = బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములకును, ఆచార = సత్ప్రవర్తన మున్నగువానికి సంబంధించిన, పథాత్ = మార్గము నుండి, స్వాభిః = తనకు సంబంధించిన, ప్రజాభిఃసహైవ = ప్రజలతోడనే, అస్ఖలతే = చలించనటువంటి, నలాయ = నలునికై, ప్రసేదుషః = ప్రసన్నులైన, వః = మిమ్ములను, ఈదృశవృత్త భజ్గ్యా; ఈదృశ = ఇటువంటి కపటము లేని దూత్యముచే వెల్లడి చేయబడిన, వృత్తభజ్గ్యా = నడవడికలోని వైచిత్ర్యముచే కూడిన, నలాయ = నలునికై, కీర్తేః = కీర్తిని, దిత్సైవ = ఈయఁగోరికయే, వః = మిమ్ములను, భువం = భూమినిఁ గూర్చి, ఆనయద్వా = కొనివచ్చినదా యేమి? నలునికి కీర్తి సంపాదించుటకై మీరు భూమికి వచ్చితిరే కాని, దమయన్తిని బాధించుట కొఱకు గాదని యర్థము.

సమాసములు :

వర్ణాశ్రమాచారపథాత్ :- వర్ణాశ్చ, ఆశ్రమాశ్చ, ఆచారాశ్చ = వర్ణాశ్రమాచారాః, వర్ణాశ్రమాచారాణాం, పన్థాః=వర్ణాశ్రమాచారపథః, తస్మాత్ = వర్ణాశ్రమాచారపథాత్.

అస్ఖలతే :— నస్ఖలన్ = అస్ఖలన్, తస్మై = అస్ఖలతే.

ఈదృశవృత్తభజ్గ్యా :— వృత్తస్య, భజ్గిః = వృత్తభజ్గిః, ఈదృశీచసా వృత్తభజ్గిశ్చ = ఈదృశవృత్తభజ్గిః, తయా = ఈదృశవృత్తభజ్గ్యా.

దిత్సా :— దాతుమిచ్ఛా = దిత్సా.

భావము :

ఇంతవరకును దేవతలయందు దోషోద్ఘాటనఁ జేయుటకంటెను, వారి గుణములనే గ్రహించి వారిని ప్రసన్నులనుఁ గావించుటయే యుచితమని మఱి యొక విధముగా సరస్వతీదేవి వారలనుఁ బ్రసన్నులను గావించుచున్నది — బ్రాహ్మణాది వర్ణములకును; బ్రహ్మచర్యాద్యాశ్రమములకును సంబంధించిన యాచారమార్గము నుండి తన ప్రజలతోడఁ గూడ పొరబాటుఁ జేయని నలునికి బ్రసన్నులైన మిమ్ములను, ఇటువంటి నిష్కపటమగు దూత్యమును వహించి తన నడవడికయందు గొప్ప వైచిత్ర్యము సంపాదించినట్టి యానలునకు కీర్తినొసంగ వలయుననెడి కోరికయే భూమికిఁ దీసికొని వచ్చినదా యేమి? అనగా నలునికీర్తి నినుమడింపఁ జేయ మీరు భూమికి వచ్చితిరే కాని దమయన్తిని బాధించుటకు కాదని యాశయము. 42

శ్లో॥ ఇతి శ్రుతేఽస్యావచనేచ హాస్యాత్
కృత్వా సలాస్యాధరమాస్య బిమ్బమ్.
భ్రూవిభ్రమా కూతకృతాభ్యనుజ్ఞే
ష్వేతేషు తాం సాఽథ నలాయ నిన్యే. 43

ప॥వి॥ ఇతి - శ్రుతే - అస్యాః - వచనే - చ - హాస్యాత్ - కృత్వా - సలాస్యాధరమ్ - ఆస్యబిమ్బమ్ - భ్రూవిభ్రమా కూతకృతాభ్యనుజ్ఞేషు - ఏతేషు - తాం - సా - అథ - నలాయ - నిన్యే.

అర్థము :- కిఞ్చ = మఱియు, దేవ్యాః = సరస్వతీదేవి యొక్క, ఇతి = ఇటువంటి. వచనే = మాట, శ్రుతేసతి = వినబడఁగనే. హాస్యాత్ = దేవతలు ప్రసన్నులగుటవలని నవ్వువలన, ఆస్యబిమ్బం = ముఖమండలమును, సలాస్యాధరం=నృత్యముతోఁ గూడిన పెదవి కల్గునట్లుగా ననగా కదలు పెదవి కలుగునట్లుగా, కృత్వా = చేసి, ఏతేషు = ఈ వేల్పులు, భ్రూవిభ్రమాకూతకృతాభ్యనుజ్ఞేషు; భ్రూవిభ్రమ = కనుబొమ్మల విలాసమనెడి, ఆకూత = అభిప్రాయముచే, ననగా అభిప్రాయమును వ్యక్త పఱచెడి కనుబొమ్మ చేష్టలచే, అభ్యనుజ్ఞేషు = అనుమతి నొసంగినవారు కాగా, అథ = ఆ యనుమతి నొసంగిన పిదప, సా = ఆ సరస్వతీదేవి

తాం = ఆ దమయన్తిని, నలాయ = నలుని కొరకు నసగా నలుని సమీపము నుద్దేశించి, నిన్యే = కొంపోయినది.

సమాసములు

సలాస్యాధరం:— లాస్యేన సహితా = సలాస్యా, సలాస్యా, అధరా యస్యసః = సలాస్యాధరః, తం = సలాస్యాధరమ్.

ఆస్యబిమ్బమ్:— అస్యమేవబిమ్బః = ఆస్యబిమ్బః, తమ్ = ఆస్య బిమ్బమ్ !

భ్రూవిభ్రమాకూత కృతాభ్యను జ్ఞేషు:— భ్రువోః విభ్రమః = భ్రూవి భ్రమః, భ్రూవిభ్రమఏవ, ఆకూతమ్ = భ్రూవిభ్రమాకూతం, భ్రూవిభ్ర మాకూతేన, కృతా అభ్యనుజ్ఞాయైస్తే = భ్రూవిభ్రమాకూతకృతాభ్యనుజ్ఞాః. తేషు = భ్రూవిభ్రమాకూత కృతాభ్యనుజ్ఞేషు.

భావము :

ఇట్లు సరస్వతీదేవి చెప్పిన మాటను వినగానే ప్రసాదసూచకముగా నా యింద్రాదులకు చిఱునగవు కల్గినది. అందువల్ల వారు తమ పెదవులను కదిలించి కనుబొమ్మల విలాసము చేతనే తమ తమయనుమతిని వ్యక్తపఱచిరి. అనగా నలుని వరించుట కనుమతి నొసంగిరి. పిదప సరస్వతీదేవి దమయన్తిని నలుని సమీపమునకుఁ గొనిపోయినది. 44

శ్లో॥ మన్దాక్షనిష్పన్ద తనోర్మనోభూ
దుర్మ్షేరమ ప్యానయతిస్మ తస్యాః.
మధూకమాలా మధురం కరంసా
కణ్ఠోపకణ్ఠం వసుధాసుధాంశోః. 44

ప॥వి॥ మన్దాక్ష నిష్పన్దతనోః - మనోభూదుర్మ్షేరం - అపి - ఆనయతి - స్మ - తస్యాః - మధూకమాలామధురం - కరం - సా - కణ్ఠోపకణ్ఠం - వసుధాసుధాంశోః.

అర్థము :- సా = ఆ సరస్వతి, మన్దాక్షనిష్పందతనోః, మన్దాక్ష = సిగ్గుచే, నిష్పన్ద = నిశ్చలమైన, తనోః = శరీరము గల్గిన, తస్యాః = ఆ దమయన్తి యొక్క, మనోభూదుర్మ్షేరమ్; మనోభూ = మన్మథుని చేతను, దుర్మ్షేరం=కదలింప సాధ్యముకాని, మధూకమాలామధురం =

మధూకమాలా = విప్పపూలమాలచే, మధురం = మధురమైన, కరం= హస్తమును, వసుధాసుధాంశోః = భూలోక చంద్రుడైన నలుని యొక్క, కణ్ఠోపకణ్ఠం = కంఠసమీపమును గూర్చి, అనయత్ = పొందించెను. ఆ సమయమునందామెకు, కామము కంటెను సిగ్గు ప్రబల ముగా నుండినదని యర్థము.

సమాసములు :

మన్దాక్షనిష్పన్దతనోః :- మన్దాక్షేణ, నిష్పన్దా=మన్దాక్షనిష్పన్దా. మన్దాక్ష నిష్పందాతనుః, యస్యాస్సా = మన్దాక్షనిష్పన్దతనుః, తస్యాః = మన్దాక్ష నిష్పందతనోః.

దుష్ప్రేరం :- దుఃఖేనప్రేరయితుంశక్యః = దుష్ప్రేరః, తమ్ = దుష్ప్రేరం. మధూకమాలామధురం :- మధూకానాం, మాలా = మధూకమాలా, మధూకమాలయామధురః = మధూకమాలామధురః, తమ్ = మధూకమాలామధురమ్.

కణ్ఠోకపణ్ఠమ్ :- కణ్ఠస్య, ఉపకణ్ఠః = కణ్ఠోపకణ్ఠః, తమ్ = కణ్ఠోప కణ్ఠమ్.

వసుధాసుధాంశోః :- వసుధాయాః, సుధాంశుః=వసుధాసుధాంశుః తస్య = వసుధాసుధాంశోః.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి విప్పపూలమాలచే, మనోహరముగా విరాజిల్లినదియు సిగ్గుచే నిశ్చలమై, మన్మథుని చేతను కదలింప శక్యముగానంతటి స్తంభమను సాత్త్వికభావము గలదియునగు నా దమయన్తి హస్తమును భూలోక చంద్రు డైన నలుని యొద్దకు గొనిపోయినది. 44

శ్లో॥ అథాభిలిఖ్యేవ సమర్ప్యమాణాం
రాజిం నిజస్వీకరణాక్షరాణాం.
దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం నలకణ్ఠనాలే
వధూర్మధూకస్రజముత్ససర్జ. 44

ప॥వి॥ అథ – అభిలిఖ్య - ఇవ - సమర్ప్యమాణాం - రాజిం - నిజస్వీకరణాక్షరాణాం - దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం - నలకణ్ఠనాలే - వధూః - మధూకస్రజమ్ - ఉత్ససర్జ.

అర్థము :- అథ! = దమయన్తి హస్తము నలుని కణ్ఠమునుఁ జేరిన పిదప, వధూః = దమయన్తి, అభిలిఖ్య = వ్రాసి, సమర్ప్యమాణాం = ఈయబడుచున్న,, నిజస్వీకరణాక్షరాణాం; నిజ = తనదగు, స్వీకరణ = వివాహముచే పరిగ్రహించుటను, తెలుపునట్టి, అక్షరాణాం = అక్షరములకు "నన్ను నీవు భార్యగా వరింపుము" అను వర్ణములకు లేదా "నేను నిన్ను వరింతు" నను వర్ణములకు సంబంధించిన, రాజిమివ=పఙ్క్తియో యనునట్లున్న, దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం: దూర్వాఙ్కుర = గరిక మొక్కలచే, ఆఢ్యాం = నిండిన, మధూకస్రజం=విప్పపూల మాలను, నలకణ్ఠనాలే = నలుని కణ్ఠనాలమందు, ఉత్ససర్జ = అర్పించినది.

సమాసములు:

నిజస్వీకరణాక్షరాణాం :- నిజస్య, స్వీకరణం = నిజస్వీకరణం, నిజస్వీకరణస్య, అక్షరాణి = నిజస్వీకరణాక్షరాణి, తేషాం = నిజస్వీకరణాక్షరాణాం.

దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం :- దూర్వాయాః, అఙ్కురాః = దూర్వాఙ్కురాః, దూర్వాఙ్కురైః, ఆఢ్యా = దూర్వాఙ్కురాఢ్యా, తామ్ = దూర్వాఙ్కురాఢ్యాం.

నలకణ్ఠనాలే :- కణ్ఠస్య, నాలః = కణ్ఠనాలః, నలస్యకణ్ఠనాలః = నలకణ్ఠనాలః, తస్మిన్ = నలకణ్ఠనాలే.

మధూకస్రజమ్ :- మధూకానాం, స్రక్ = మధూకస్రక్, తాం = మధూకస్రజమ్.

భావము :-

తర్వాత దమయన్తి "నన్ను నీవు భార్యగా వరింపుము" లేదా "నేను నిన్ను భర్తగా వరించుచున్నాను". ఇత్యాది యొసంబడిక పత్రములోని యక్షరముల వరుసయో యనునట్లు, గరిక మొలకలతో నిండిన విప్పపూల మాలను నలుని కణ్ఠమున వైచినది.

శ్లో॥ తాం దూర్వయా శ్యామల యాతివేలం
శృఙ్గార భాసన్నిభయా సశోభాం
మాలాం ప్రసూనాయుధ పాశభాసం
కణ్ఠేన భూభృద్విభరాం బభూవ. 46

ప॥వి॥ తాం - దూర్వయా - శ్యామలయా - అతివేలం - శృఙ్గారభాసన్నిభయా - సశోభాం - మాలాం - ప్రసూనాయుధ పాశభాసం - కణ్ఠేన - భూభృత్ - విభరాంబభూవ.

అర్థము :- అతివేలం = మిక్కిలి, శ్యామలయా = ఆకుపచ్చని వన్నెగల్గిన, (కావుననే) శృఙ్గారభాసన్నిభయా; శృఙ్గార = శృఙ్గార రసముయొక్క, భా = కాంతితో, సన్నిభయా = సమానమైన, దూర్వయా = గరికతో, సశోభాం = శోభించునదియును, ప్రసూనాయుధపాశభాసం: ప్రసూనాయుధ=మన్మథునియొక్క, పాశ= పాశాయుధముతో, సమానభానం = సమానమైన కాంతినిఁ గల్గినదయనగు, మాలాం = పుష్పమాలను, భూభృత్ = నలమహారాజు, కణ్ఠేన = తన కణ్ఠముతో, విభరాంబభూవ = ధరించెను.

సమాసములు :

అతివేలం :- వేలామతిక్రాంతం = అతివేలం.

శృఙ్గార భాసన్నిభయా :- శృఙ్గారస్య, భాః = శృఙ్గారభాః, శృఙ్గారభాసా, సన్నిభా = శృఙ్గారభా సన్నిభా. తయా=శృఙ్గారభాసన్నిభయా.

సశోభాం :- శోభయాసహవర్తత ఇతి = సశోభా, తాం = సశోభాం.

ప్రసూనాయుధపాశభాసం :- ప్రసూనం, ఆయుధః యస్యసః = ప్రసూనాయుధః, ప్రసూనాయుధస్య, పాశః = ప్రసూనాయుధపాశః, ప్రసూనాయుధపాశస్య, భాః = ప్రసూనాయుధపాశభాః, ప్రసూనాయుధపాశభా ఇవ భాః, యస్యాస్సా = ప్రసూనాయుధపాశభాః, తస్యాః = ప్రసూనాయుధపాశభాసః.

భూభృత్ :- భువం, బిభర్తీతి = భూభృత్.

భావము :

ఆ మధూకమాల గరికవలె మిక్కిలి యాకుపచ్చని వన్నె కల్గినదై శృఙ్గారరసపు కాంతివంటి కాన్తిగలదై శోభించుచుండినది. "శ్యామో భవతి శృఙ్గారః'' యను భరత వచనము ననుసరించి శృఙ్గారము ఆకుపచ్చని వన్నె గల్గియుండును. మఱియు నాపుష్పమాల పుష్పబాణుని పాశాయుధమువంటి కాంతినిగూడ వహించియున్నది. అట్టి మధూకమాలను నలుడు తన కణ్ఠమున ధరించెను. 47

శ్లో॥ దూర్వాగ్ర జాగ్రత్పులకావలిం తాం
నలాఙ్గసఙ్గాద్భృశముల్లసన్తీం.
మానేన మన్యే నమితాననా సా
సాసూయమాలోకత పుష్పమాలాం. 47

ప॥వి॥ దూర్వాగ్రజాగ్రత్పులకావలిం - తాం - నలాఙ్గసఙ్గాత్ - భృశమ్ - ఉల్లసన్తీం - మానేన - మన్యే - నమితాననా - సా-సాసూయమ్ - ఆలోకత - పుష్పమాలాం.

అర్థము :- సా = ఆ దమయన్తి, దూర్వాగ్ర జాగ్రత్పులకావలిం; దూర్వాగ్ర= గరికకొనలనెడి, జాగ్రత్ = పైకి నిక్కపొడుచుకొనిన, పులకావలిం = రోమాంచముల పంక్తిని గల్గినదో యనునట్లున్న, నలాఙ్గసంగాత్ = నలుని శరీరము యొక్క సంబంధము వలన, భృశం = మిక్కిలి, ఉల్లసన్తీం = శోభించుచున్నదియును (ఆనందముతో గూడియున్నదియును) నగు తాం = ఆ, పుష్పమాలాం = పుష్పమాలను, మానేన = కోపముచే, నమితాననా = తలవంచినదై, సాసూయం = (పుష్పమాలయను నాయికాన్తర సంబంధము తన కాంతుఁడగు నలునికేర్పడి నందులకు) అసూయతో కూడినట్లుగా, ఆలోకత = చూచినది.ఇతి = అని, మన్యే = తలంతును.

వి :- ఇచ్చట ప్రస్తుతమైన పుష్పమాలా వృత్తాన్తముచే, నప్రస్తుతమగు సపత్నీ వృత్తాన్తము విశేషణ సామ్యముచేఁ దెలియుచున్నది గాన సమాసోక్తి.

లజ్జావశమువలన తలవంచి, నలునిఁ జూడకపోయినను, ప్రణయకోపము

సవతియందలి యసూయ మున్నగు వానిచేఁ జూడలేదని భావించుట వలన నుత్ప్రేక్ష. ఈ యుత్ప్రేక్షపై సమాసోక్తి నుపజీవించినది. మఱియు వ్యఞ్జకమగు "మన్యే" యను క్రియను బ్రయోగించుటవలననని వాచ్యము. దీనికిని సమాసోక్తి నంగాగి భావము చెప్పుట వలన సంకరము

సమాసములు :

దూర్వాగ్ర జాగ్రత్పులకావలిమ్:- దూర్వాయాః, అగ్రం=దూర్వాగ్రం· దూర్వాగ్రే, జాగ్రతీ = దూర్వాగ్ర జాగ్రతీ, పులకానామావలిః = పులకావలిః, దూర్వాగ్రజాగ్రతీ, పులకావలిః, యస్యాస్సా = దూర్వాగ్ర జాగ్రత్పులకావలిః, తామ్, దూర్వాగ్ర జాగ్రత్పులకావలిమ్.

నలాఙ్గసఙ్గాత్:- నలస్య, అఙ్గం = నలాఙ్గం, నలాఙ్గస్య, సఙ్గః = నలాసఙ్గః, తస్మాత్ = నలాఙ్గసజాత్.

నమితాననా:- నమితం, ఆననం, యస్యాస్సా = నమతాననా.

సాసూయమ్:- ఆసూయయా, సహితం, యథాతథా, = సాసూయమ్.

భావము :

ఆ దమయంతి నలునింకణ్ఠము నందు వైచిన పుష్పమాలను తనకు సవితిగా భావించి యసూయ పడసాగినది, ఏల యనగా, నలుని శరీరము నా పుష్పమాల యంటగనే దానికి పులకములేర్పడినవో యనునట్లు, ఆ మాల యందలి గరిక మొలకలు శోభించినవి. అందువలన నాపుష్పమాల పురుష దేహ సంగముచేయు రతి యుల్లసించినట్లుల్లసిల్లినది. పరిమల భరితమైనది. కావున నామె యాపుష్పమాలను సవతిఁగా భావనఁజేసి యసూయఁజెంది తల వాల్చినదని భావింపఁబడినది. వాస్తవములో నలునియెదుట లజ్జాదుల వలన నామె తల వాల్చినది కాని యసూయా కోపములతోఁ దలను వాల్చలేదని యాశయము. 47

శ్లో॥ సానిర్మమే తస్య మధూకమాలా
హృదిస్థితాచ ప్రతిబింబితాచ
కియత్య మగ్నా కియతీచమగ్నా
పుష్పేషు బాణాలిరివ వ్యలోకి. 48

ప॥వి॥ సా - నిర్మలే - తస్య - మధూకమాలా - హృది - స్థితా - చ - ప్రతిబింబితా - చ - కియతీ - అమగ్నా - కియతీ - చ - మగ్నా - పుష్పేషు బాణాలిః - ఇవ - వ్యలోకి.

అర్థము:- తస్య = ఆ నలుని యొక్క, నిర్మలే = శుద్ధమైన, హృది = వక్షస్థలమునందు, స్థితాచ = ఉన్నదియును ననగా వెలుపల నున్నదియును, ప్రతిబింబితాచ = హృదయము స్వచ్ఛముగానుండుట వలన లోపల ప్రతి బింబించినదియును నగు, సా = ఆ, మధూకమాలా = విప్పపూలమాల, కియతీ = కొద్దిగా, అమగ్నా = పై భాగమునందుండినదియు, కియతీచ = కొద్దిగనే, మగ్నా = లోపలకిఁ బోయినదియునగు, పుష్పేషుబాణా వలిరివ = మన్మథ బాణ పంక్తివలె, వ్యలోకి = చూడఁబడినది.

సమాసములు :

పుష్పేషుబాణావలిః:- పుష్పాణి, ఇషవః, యస్యసః = పుష్పేషుః, పుష్పేషోః = బాణాః = పుష్పేషుబాణాః, పుష్పేషుబాణానామావలిః = పుష్పేషుబాణావలిః.

భావము :

స్వచ్ఛమైన నలుని హృదయముపైన వేయఁబడిన మధూకమాల, హృదయముపైనుండియు, హృదయమునందుఁ బ్రతిఫలించిదియునై, కొంచెము పైభాగమున దిగనదియు, కొంచెము లోనికి దిగినదియు నగు పూవిల్తుని బాణ పంక్తి వలెఁ జూడబడినది. 48

శ్లో॥ కాఽపి ప్రమోదాస్ఫుట నిర్జిహాన
వర్ణైవయామఙ్గల గీతిరాసామ్.
సైవానసేభ్యః పురసుందరీణా
ముచ్చైరులూలు ధ్వని రుచ్చచార 49

ప॥వి॥ కా - అపి - ప్రమోదాస్ఫుటనిర్జిహానవర్ణా - ఏవ - యా-మఙ్గలగీతిః - ఆసాం - సా - ఏవ - ఆననేభ్యః - పురసుందరీణాం - ఉచ్చైః - ఉలూలుధ్వనిః - ఉచ్చచార.

అర్థము :- ప్రమోదాస్ఫుటనిర్జిహానవర్ణావివ; ప్రమోద = సంతోషముతో, అస్ఫుట = అస్పష్టముగా, నిర్జిహాన = వెల్వడుచున్న, వర్ణైవ = అక్షరములు గల్గినదిగనే, అసాం = ఈ స్వయంవరమును జూచుటకై విచ్చేసిన, పురసుందరీణాం = పౌరస్త్రీల యొక్క, ఆననేభ్యః = ముఖముల నుండి, కాఽపి = అపూర్వమైన, యా = ఏ, మంగలగీతిః = మంగళ సూచకమగు గీతి, ఉచ్చచార = ఉచ్చరింపబడినదో, సైవ = ఆయస్పష్టమైన మంగళగీతియే, ఉచ్చైః = బిగ్గరగా, ఉలూలుధ్వనిః = "ఉలు ఉలు" అను హర్షసూచకమగు ధ్వనిగా, అభూత్ = ఆయెను. గౌడదేశమందు "ఉలు ఉలు" అను హర్షసూచకమగు ధ్వనిని నుత్సవముల యందును, వివాహాదుల యందును స్త్రీలు ఉచ్చరించుచుందురు. ప్రస్తుతము స్వయంవర మహోత్సవము నందును పుర స్త్రీలు మంగళ గానమును జేయుచుండగా, ఆ గానము వారి సంతోషముచే నస్ఫుటములగు నక్షరములను గల్గియుండుటచే, నులూలు ధ్వనివలె నుండినదని యర్థము.

సమాసములు :

ప్రమోదాస్ఫుటనిర్జిహానవర్ణా :— ప్రమోదేన, అస్ఫుటం, నిర్జిహానాః, వర్ణాః, యస్యాఃసా. = ప్రమోదాస్ఫుటనిర్జిహానవర్ణా.

మఙ్గలగీతిః :— మంగలసూచికాగీతిః = మఙ్గలగీతిః.

పురసుందరీణాం :—పురస్య, సుందర్యః = పురసుందర్యః. తాసాం = పురసుందరీణాం.

ఉలూలుధ్వనిః :— ఉలూలురితిధ్వనిః = ఉలూలుధ్వనిః.

భావము :

ఆ స్వయంవర మహోత్సవమునకు విచ్చేసిన పౌరస్త్రీలు, దమయంతి, స్వయంవరమాలను నలుని కణ్ఠమునందు వేయగనే, హర్షాతిశయముచే మంగళగీతికలను పాడఁదొడగిరి. ఆ గీతికలయందలి యక్షరములు సంతోషాతిశయముచే స్పష్టముగా వినబడక పోవుటవలన నది గౌడదేశమునందు దుత్సవకాలములయందు స్త్రీలు పాడెడి "యులూలు" ధ్వనివలె నుండినది.

శ్లో॥ రోమాణి సర్వాణ్యపి బాలభావాత్
వరశ్రియం వీక్షితుముత్సుకాని.
తస్యాస్తదా కణ్టకితాఙ్గయష్టే
రుద్గ్రీవికాదానమివాన్వభూవన్. 50

ప॥వి॥ :-రోమాణి - సర్వాణి - అపి - బాలభావాత్ - వరశ్రియం - వీక్షితుం- ఉత్సుకాని - తస్యాః - తదా - కణ్టకితాఙ్గయష్టేః - ఉద్గ్రీవికాదానమ్- ఇవ - అన్వభూవన్.

అర్థము :- తదా = ఆ సమయమునందు, కణ్టకితాఙ్గయష్టేః; కణ్టకిత = పులకములతోఁగూడిన, అఙ్గయష్టేః = శరీరముగల, తస్యాః = ఆ దమయన్తియొక్క, రోమాణి = రోమములు, వాలభావాత్ = వాలత్వము వలన ననగా కేశత్వము వలన "వబయోరభేదః" అను న్యాయము ననుసరించి, శిశుత్వము వలనను, వరశ్రియం; వర = వరుడైన నలుని యొక్క, శ్రియం = సౌందర్యమును, వీక్షితుం = చూచుటకు, ఉత్సుకాని = ఔత్సుక్యము గలవిగానున్నవై, ఉద్గ్రీవికాదానం; = మెడనెత్తి పట్టుకొనుటను, అన్వభూవన్నివ = అనుభవించినవో యనునట్లుండినవి. బాలురు మెడ నిక్కబెట్టి చక్కగాఁ జూతురని యర్థము.

సమాసములు :

బాలభావాత్ :- బాలస్య, భావః=బాలభావః, తస్మాత్ = బాలభావాత్.

వరశ్రియం :- వరస్య, శ్రీః = వరశ్రీః. తామ్ = వరశ్రియమ్.

కణ్టకితాఙ్గయష్టేః :- అఙ్గమేవయష్టిః, = అఙ్గయష్టిః, కణ్టకితా, అఙ్గయష్టిః, యస్యాస్సా = కణ్టకితాఙ్గయష్టిః, తస్యాః = కణ్టకితాఙ్గయష్టేః.

ఉద్గ్రీవికాదానమ్ :- ఉన్నమితా, గ్రీవా, యస్యాంసా = ఉద్గ్రీవికా, ఉద్గ్రీవికాయాః, దానమ్ = ఉద్గ్రీవికాదానమ్. తత్ = ఉద్గ్రీవికాదానమ్.

భావము :

ఆ సమయమునందు, పులకములతోఁ గూడిన దమయంతి శరీరమునందలి రోమములన్నియు వెండ్రుకలనబడుటచే, (బాల్యచాపల్యము వలనను)

రిక్కపొడుచుకొనినవై నలుని సౌందర్యముఁజూడ గోరిక కలవగుచు
రిక్కవెట్టుకొనినట్లు కానఁబడినవి.

శ్లో॥ రోమాఙ్కురైర్దన్తురితాఖిలాఙ్గీ
రమ్యాధరాసా సుతరాం విరేజే.
శరవ్యదణ్డైః శ్రితమణ్డనశ్రీః
స్మారీ శరోపాసన వేదికేవ.

ప.వి. :- రోమాఙ్కురైః - దన్తురితాఖిలాఙ్గీ - రమ్యాధరా-సా - సు
విరేజే - శరవ్యదణ్డైః - శ్రితమణ్డనశ్రీః - స్మారీ-శరోపాసన
ఇవ.

అర్థము :- రోమాఙ్కురైః = పులకములచే, దన్తురితాఖిలాఙ్గీ; దన్తురి
వ్యాప్తమైన, అఖిల = సమస్తమైన, అఙ్గీ = దేహముగల్గిన, రమ
రమ్య = అందమైన, అధరా = రెండు పెదవులు గల్గిన, సా
దమయన్తి, శరవ్యదణ్డైః; శరవ్య = బాణములకు గుఱియైన, ద
నాటఁబడిన కొయ్యలచే, శ్రితమణ్డనశ్రీ; శ్రిత = పొందబడిన,
నశ్రీః = అలంకార శోభగల్గిన, స్మారీ = మన్మథునికి సంబంధి
శరోపాసన వేదికాఇవ; శరోపాసన = బాణముల నభ్యసించే
మగు వేదికాఇవ = తిన్నెవలె, సుతరాం = అధికముగా, విరేజే=
శించినది. పులకాంకురములతో గూడిన యాదమయన్తిని మన్మ
మాటిమాటికిని తన బాణముతో గొట్టుచుండెనని యర్థము. బాణ ప్ర
గమునభ్యసించుటకై వేటకాండ్రు మున్నగువారు గుఱికై కఱ్ఱను
తిన్నెను నిర్మించుకొందురని ప్రసిద్ధి.

సమాసములు :

రోమాఙ్కురైః :-రోమ్ణామఙ్కురాః = రోమాఙ్కురాః ,తైః = రో
ఙ్కురైః

దన్తురితాఖిలాఙ్గీ :- అఖిలంచ, తదఙ్గంచ= అఖిలాఙ్గం. దన్తురితం,
ఙ్గం, యస్యాస్సా = దన్తురితాఖిలాఙ్గీ

రమ్యాధరా :- రమ్యః అధరః యస్యాస్సా = రమ్యాధరా.

శరవ్యదణ్డైః :- శరస్య లక్ష్యాః = శరవ్యాః, శరవ్యాశ్చతే దణ్డాశ్చ = శరవ్యదణ్డాః, తైః = శరవ్యదణ్డైః.

శ్రితమణ్డనశ్రీః :- మణ్డనస్య, శ్రీః = మణ్డనశ్రీః; శ్రితా, మణ్డనశ్రీః యయాసా, శ్రితమణ్డనశ్రీః.

స్మారీ :- స్మరస్య, ఇయం = స్మారీ.

శరోపాసన వేదికా :- శరస్య, ఉపాసనం = శరోపాసనం, శరోపాసనస్య, వేదికా = శరోపాసనవేదికా.

భావము :

పులకములతో నిండిన సకల శరీరము గలదియు మనోహరములగు రవులు గలదియు (పులకములనెడి) గుజ్జి కొయ్యలచే జక్కగా నలంకరింపబడినదియునగు నాదమయన్తి, మన్మథునికి సంబంధించినదైన, బాణాభ్యాసమునకు సాధనమగు వేదికవలె మిక్కిలి శోభించినది. 51

శ్లో॥ చేష్టావ్యనేశన్నిఖిలాస్తదాస్యాః
స్మరేషు పాతైరివతా విధూతాః.
అభ్యర్థ్యనీతాః కలినాముహూర్తం
లాభాయ తస్యా బహు చేష్టితుంవా. 52

వి॥ :- చేష్టాః - వ్యనేశన్ - నిఖిలాః - తదా - అస్యాః - స్మరేషుపాతైః - ఇవ - తాః - విధూతాః - అభ్యర్థ్య - నీతాః - కలినా - ముహూర్తం - లాభాయ - తస్యాః - బహు - చేష్టితుం - వా.

ర్థము :- తదా = ఆ కాలమందు, అస్యాః ఈ దమయన్తి యొక్క, తాః = అట్టి, నిఖిలాః = ప్రగల్భములగు చేష్టలన్నియు నసగా కటాక్ష నిశ్వాసములు, అఙ్గ విన్యాసములు, మున్నగునవి, స్మరేషుపాతైః; స్మరేషు = మన్మథ బాణములయొక్క, పాతైః = పాతములతో నసగా దెబ్బలతో, నిరస్తా ఇవ = తొలగింపబడినదో యనునట్లు, వ్యనేశన్ = నశించినవి. వా = లేదా, తస్యాః = ఆ దమయన్తి యొక్క, లాభాయ = ప్రాప్తికై, బహు = పెక్కు విధములుగా, చేష్టితుం = చేష్టలను జేయుటకు,

కలినా = కలిపురుషునిచే. అర్థ్యర్థ్యః = (నీయొక్క కటాక్షపాద సములను నాయెడనుంచుము;) అని, ప్రార్థించి, ముహూర్తం = కాలము, నీతాః = కొనిపోఁబడినవా యేమి? దమయన్తినిఁ బొ పాపిష్ఠుడైన కలి, రాఁబోవుచున్నాఁడు. కాన కురూపియగు నాతనికి క్రమముతో గూడిన విధానములు — తెలియవు కాన దమయన్తిం యుటకు పలసిన విలాసములనుఁ జూపుటకు నామె యొక్క వి లనే తాత్కాలితమగు నుపయోగమునకై కొనిపోయెనా యేమి యర్థము. అనగా స్తంభమనెడి సాత్త్వికభావముచే నామె నలునిఁ కటాక్షాది విలాసములనుడిగి — నిశ్చేష్టురాలైనదని వస్తుస్థితి.

సమాసములు ;

స్మరేషుపాతైః :— స్మరస్య. ఇషవః = స్మరేషవః, స్మరేషూ పాతాః = స్మరేషుపాతాః, తైః = స్మరేషుపాతైః.

భావము :

ఆ సమయమున దమయన్తి యొక్క కటాక్ష పాతాది సకల విలా సము మన్మథుని బాణముల దెబ్బల తాకిడిచే నాగిపోయినవి. లేదా ఆదమయ న్తియుటకై పెక్కు విధములైన చేష్టలచేయుటకై రాఁబోవు కలి, దమయ న్తిం జూచి కొంతకాలము దాని నుపయోగించుటకై కొనిపోవుట వలన నామె విలాసముల నుడిగి నిశ్చేష్టురాలైనదా! యని యాశయము.

శ్లో॥ తస్యాః స్తమాల్యస్పృశి తస్య కణ్ఠే
స్వేదం కరే పఞ్చశరశ్చకార.
భవిష్య దుద్వాహ మహోత్సవస్య
హస్తోదకం తజ్జనయాం బభూవ. 5

ప॥ చ్ఛే॥ తస్యాః స్తమాల్యస్పృశి - తస్య — కణ్ఠే - స్వేదం - కరే - పఞ్చశ - చకార - భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్య - హస్తోదకం - తత్ - జనయాం బభూవ.

అన్వయ — తస్యాః స్తమాల్యస్పృశి; తత్ = ఆ దమయన్తిచే, న్యస్త = ఉంచ బడిన, మాల్య = వరమాలికలను, స్పృశి = అంటుచున్న, తస్య =

ఆ నలునియొక్క, కణ్ఠే = కంఠమునందును, కరే = చేతియందును, పఞ్చశరః = మన్మథుడు, స్వేదం = చెమటను, చకార = కల్గించెను. తత్ = ఆ చెమటనీరు, భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్య: భవిష్యత్ = జరుగనున్న, ఉద్వాహమహోత్సవస్య = వివాహ మహోత్సవమునకు సంబంధించిన,, హస్తోదకం = అర్ఘ్యజలమును, జనయామ్బభూవేవ = కలిగించెనేమో యనునట్లుండినది.

సమాసములు :

తన్న్యస్తమాల్యస్పృశి :— తయాన్యస్తం = తన్న్యస్తం, తన్న్యస్తంచ తత్ మాల్యంచ = తన్న్యస్తమాల్యం, తన్న్యస్తమాల్యం; స్పృశతీతి = తన్న్యస్తమాల్యస్పృక్, తస్మిన్ = తన్న్యస్తమాల్యస్పృశి.

పఞ్చశరః :— పఞ్చ, శరాః, యస్యసః = పఞ్చశరః.

భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్య :- ఉద్వాహఏవమహోత్సవః = ఉద్వాహమహోత్సవః, భవిష్యంశ్చాసౌ ఉద్వాహమహోత్సవశ్చ = భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవః, తస్య = భవిష్యదుద్వాహమహోత్సవస్య.

వి :- నలుని స్వేదజలము కాబోవు వివాహ మహోత్సవమునకు సంబంధించిన హస్తోదకముగా నుత్ప్రేక్షింపబడుట వలన నిది యుత్ప్రేక్ష.

భావము :

దమయన్తి వైచిన మాలనంటుచున్న నలుని కంఠమునందును, హస్తమునందును, మన్మథుడు చెమట బట్టించెను. ఆ స్వేదజలము జరుగనున్న వివాహమునకు సంబంధించిన హస్తోదకముగా భావింపఁ బడినది. కన్యాదాన కాలమందు హస్తోదకములు వైదిక సంప్రదాయమునఁ బ్రసిద్ధములు. 53

శ్లో॥ తూలేన తస్యాస్తులనా మృదోస్తత్
కమ్రాస్తు సా మన్మథబాణపాతైః.
చిత్రీయితం తత్తునలోయదుచ్చై
రభూత్ సభూభృత్ పృథువేపథుస్సైః. 54

ప॥వి॥ తూలేన - తస్యాః - తులనా - మృదోః - తత్ - కమ్రా - అస్తు - సా – మన్మథబాణపాతైః - చిత్రీయితం – తత్ - తు - నలః -

యత్ - ఉచ్చైః అభూత్ - స — భూభృత్ - పృథువేపథుః - తైః

అర్థము :— మృదోః = కోమల శరీరము గల్గిన, తస్యాః = ఆ దమయన్తికి, తూలేన = ప్రత్తితో, తులనా = (తేలికతనమందు), సామ్యము. యత్ = ఎందువలననో, తత్ = అందువలన, సా = ఆ దమయన్తి, మన్మథబాణపాతైః; మన్మథబాణ = మన్మథుని బాణముల యొక్క, పాతైః = దెబ్బలచే, కమ్ప్రా = కంపముతో గూడినదిగా, అస్తు = అగుగాక. ప్రత్తి తేలిక గాన నది సామాన్యముగా చలించును. కాన ప్రత్తితో సమానమైన దానికి నా చలనము యుక్తమే యని యర్థము. తు = కాని, ఉచ్చైః = ఉన్నతుడైన, భూభృత్ = రాజైనట్టి (పర్వతమైనట్టి) సః = ఆ నలుడు, తైః = ఆ, బాణపాతైః = బాణముల దెబ్బలచే, పృథువేపథుః = గొప్ప వణకుగలవాడుగా, అభూదితియత్ = అయెననుట యేదిగలదో, తత్ = అది, చిత్రీయతం = ఆశ్చర్యమైనది, కొద్దిపాటి గాలికి ప్రత్తి కదలుట ఆశ్చర్యము కాదు. అనగా ప్రత్తివంటి దమయన్తి కొద్దిగాలికి చలించుట వింతకాదు. కాని పర్వతము చలించుట ఆశ్చర్యము. ధైర్యవంతుడగు నలుడుం జలించుట యాశ్చర్యమే. గాని భయశీలురాలగు దమయన్తి చలించుటయందు నాశ్చర్యము లేదని యర్థము.

సమాసములు :

మన్మథబాణపాతైః :— మన్మథస్య, బాణాః = మన్మథబాణాః మన్మథబాణానాం, పాతాః = మన్మథబాణపాతాః, తైః = మన్మథబాణపాతైః

పృథువేపథుః :— పృథుః వేపథుః, యస్య సః = పృథువేపథుః.

భావము :

సుకుమార దేహము గల్గిన యా దమయన్తి తేలికతనమందును, మెత్తతనమందును, ప్రత్తితోం బోల్చదగినది. కాన నామె మన్మథబాణ పాతములచే జలింపవచ్చును. కాని భూమిని భరించువాడు (పర్వతమును) నైన ధీరుడగు నలుడు ఆ మన్మథుని బాణ పాతములతో వణకదొడగెననుట యాశ్చర్యము. కాని దమయన్తి కంపించుటలో నాశ్చర్యమేమున్నది. 54

శ్లో॥ దృశోరపి న్యస్తమివాఽఽస్త రాజ్ఞాం
రాగాత్ దృగమ్బుప్రతిబిమ్బి మాల్యమ్.
నృపస్య తత్పీతవతో రివాక్ష్ణోః
ప్రాలమ్బ మాలమ్బత యుక్తమన్తః. 55

ప॥వి॥ :- దృశోః - అపి – న్యస్తమ్ - ఇవ - ఆస్త - రాజ్ఞాం - రాగాత్ - దృగమ్బుప్రతిబిమ్బి – మాల్యం - నృపస్య - తత్ - పీతవతోః - ఇవ - అక్ష్ణోః - ప్రాలమ్బమ్ - ఆలమ్బత - యుక్తమ్ - అంతః.

అర్థము :- రాజ్ఞాం - నలునికంటె నితరులగు రాజులకు — రాగాత్=అసూయ వలన, యత్ = ఏ, దృగమ్బుప్రతిబింబి; దృగమ్బు = కన్నీటియందు, ప్రతిబింబి = ప్రతిఫలించిన, మాల్యం = వరణమాల, దృశోరపి = నేత్రములయందును, న్యస్తమివ = ఉంచబడినట్లు, ఆస్త = ఉండినదో యని భావింపఁదగినది. అనగా నలుని వక్షస్థలమునందది యెట్లుంచఁబడినదో, అట్లే రాజుల కన్నులయందును నుంచఁబడినదని యర్థము. అట్లు కానిచో వారి కన్నులనుండి నీరెట్లు వచ్చును? నృపస్యతు = రాజునకో అనగా నలునకో, రాగాత్ = అనురాగము వలన — దృగమ్బు ప్రతిబింబి; దృగమ్బు = కన్నీట, ప్రతింబింబి = ప్రతిఫలించిన, తత్ = ఆ పుష్పమాల్యమును, పీతవతోః = ఆశలో మ్రింగినవో యనునట్లున్న, అక్ష్ణోః = నేత్రములయందు, ప్రాలమ్బం = వంపులేక నేరుగా, లమ్బమానంసత్ = వ్రేలాడుచున్నదై, అంతః = మధ్య (కన్నులమధ్య), ప్రాలమ్బత = వ్రేలాడినది, యుక్తమ్ = యుక్తము.

పక్షాన్తరమున :- దృశోః = కన్నుల యొక్క, అమ్బుని = ఉదకమునందు అనగా గోపముచే నుద్భవించిన జలమునందు, ప్రతిబింబి = ప్రతిబింబించిన, మాల్యం = ఆ మధూకమాల, రాగాత్ = నలవిషయకమగుకోపము వలనను, దానివలన గల్గిన యెఱ్ఱదనము వలనను, సభాసదులగు రాజులయొక్క; దృశోరపి = కన్నులయందును — న్యస్తమివ = ఎవని చేతనో యొకనిచేత నుంచఁబడినట్లు, ఆస్త = ఉండినది.

ఎట్లు కోపించినవాడై యొకడు మఱియొకని నేత్రమున బలాత్కారముగా వ్రేలు మున్నగువాని నుంచినచో, నది యాతని నేత్రమునకు — నెఱ్ఱదనమును, కన్నీరును, గల్గించునో, అట్లే కోపముతో చూచినంత మాత్రము చేతనే, ఆ మాలికయే వారి రెండు కన్నులయందును చీలతో గ్రుచ్చినట్లుండినది. కావున నా కన్నులలో నెఱ్ఱదనము, కన్నీరు, కల్గినవి.

లేదా ! రాగాత్ = నలుని యందలి ప్రీతితో, దమయన్తిచే, మాల్యం = మధూకమాలిక ఎట్లు నలుని కంఠమునందుంచబడినదో అట్లే, రాగాత్= కోపము వలన, రాజ్ఞాం = నలుని ద్వేషించుచు నెదుట జూచుచున్న రాజుల, దృశోః = నేత్రములయందును, న్యస్తం = చీలవలెనుంచఁ బడినది. అందువలన కన్నీట ప్రతిబింబించిన మాలను సహింపలేని రాజులందరును, కోపమును, అసూయను, వహించినవారై ముడుచుకొనిన కన్నులు గలవారలై పెదముఖము పెట్టి, యామెనుఁ జూడకుండిరి. రాజైన నలునియొక్క కన్నులమధ్య హర్షముచేత విస్తారమేర్పడినది, ఇది యుక్తము. హర్షముచే నేత్రములయందు విస్తరణ మేర్పడుట — సహజము. ఆ నేత్రములు మాల్యమును, పీతవతోరివ = సాదరముగా జూచుచున్నవో యనునట్లున్నవి. హర్షముచే నేత్రములయందేర్పడిన విస్తృతియే, యిట విలోకనము వలన నేర్పడినట్లుత్ప్రేక్షితము. లేదా నలుని నేత్ర మధ్యభాగమే యా మాల్యమును చక్కగా వ్రేలాడు హారముగా నంగీకరించినది. సాదరముగాఁ జూచుటవలన నేత్రముల మధ్య మాల ప్రతిబింబించుటకు మాల ఋజువుగా వ్రేలాడవలయును. నేత్రములు విస్తారమునుఁ బొందవలయును, నలుఁడు మాలను జూచుచు సంతోషము వలన వికసిత నేత్రుడాయెను. ఆ మాల ఇతరులకు కోపమువలన నేత్రములయందుంచఁబడిన శల్యముగా నుండెను. కోపమున జూడఁబడిన వస్తువు శల్యమువలె నగును. దానిచే కన్నులలో నెఱ్ఱదనము, బాష్పములు కలుగును కాన నిది యుక్తము. ఆ మాల్యమును పానము చేసినవో యనునట్లున్న నలుని నేత్రములమధ్య, రాగాత్ = ప్రీతివలన, హర్షమేర్పడినది. ఇదియును యుక్తము, "రాజ్ఞా" అను పాఠమునను సరించి,

ఆనందబాష్పములయందును, న్యస్తమివ = ఉంచఁబడినట్లుండెను. కేవలము వక్షస్థలమునందే మాల్యముంచబడలేదు. మఱేమనగా నేత్రముల యందుంచఁబడినది. కావుననే, ఆ మాల్యమును పానము జేయుచున్న నలుని నేత్రముల మధ్యభాగమున దానిననుసరించి దీర్ఘత్వమేర్పడినదనుట యుక్తము. దీర్ఘమైన మాలను నేత్రములమధ్య ధరించుటకు నేత్రముల మధ్యభాగముగూడ దీర్ఘమైనదని యాశయము. దుర్లభమగు దమయంతియొక్క వరణమాల కంఠమునఁబడగనే నలుని కన్నులు విస్ఫారితములైనవనియు భావము.

సమాసములు :

దృగంబుప్రతిబింబి :- దృశామంబు = దృగమ్బు, దృగంబుని, ప్రతిబింబి = దృగంబుప్రతిబింబి.

భావము :

దమయన్తి యందును, నలునియందును రాగాదిసాత్త్విక భావములుదయించినట్లె సభాసదులగు రాజులకునునవి ఉదయించినవిగా వర్ణింపఁబడుచున్నది. నలుని కణ్ఠమున మధూకమాలను వేయగానే, రాజులకు క్రోధమువలన వెల్వడిన కన్నీరులో ప్రతిబింబించి వారి కంటియందును మాల్యము వేయఁబడినట్లుండినది. అందువలననది వారి నేత్రములలో శల్యముగానైనది. అట్లుకానిచో నటనుండి కన్నీరెట్లు ప్రవహించును ? కాని నలమహారాజునకు ననురాగముచే నుద్భవించిన కన్నీటఁ బ్రతిబింబించినదైన యా మాల్యము, సాదరముగాఁ బానముగావింపబడినదై యాతని నేత్రములయందు, దీర్ఘముగా నతని నేత్రముల మధ్యభాగమున వ్రేలాడుట యుక్తము. రాజులమధ్య ద్వేషము వలన కన్నీరు ప్రతిబింబించిన మాల్యము కంటనే యుండిపోయినది. నలుని విషయమున అనురాగాతిశయము వలన కన్నులచే నది మిక్కిలి యాశచే పానము చేయఁబడినదో యనునట్లు భావింపఁబడినది. అనగా తమ్ము వరించనందువలన నసూయ వహించిన రాజుల క్రోధాశ్రువులయందా మాలిక ప్రతిబింబించినది. అందువలన నా మాలికను దమయంతి నలుని వక్షస్థలమున నుంచినట్లు, ఆ రాజుల కన్నుల యందుంచినట్టును భావింపబడినది. అనగా నా దమయన్తి నలుని కంఠమునందు మాలనెట్లు, వైచెనో, యట్లే యితర రాజుల కన్నులయందును వైచినదని

యర్థము. ఆ మాల కన్నులయందుంచఁబడుట వలన వారి కన్నులయందు నీరు ఉద్భవించినది. అనగా మాత్సర్యముచే నేర్పడిన కన్నీళ్లు, మాల తగులుటవలన నేర్పడినవిగా భావింపఁబడినవి.

శ్లో॥ స్తమ్భ స్తథాఽలమ్భి తమాం నలేన
భైమీకరస్పర్శముదః ప్రభావః.
కన్దర్పలక్షీ కరణార్పి తస్య
స్తమ్భస్య దమ్భం సచిరం యథాఽఽపత్. 55

ప॥వి॥ స్తమ్భః - తథా - అలమ్భితమాం - నలేన - భైమీకరస్పర్శముదః - ప్రభావః - కన్దర్పలక్షీకరణార్పితస్య - స్తమ్భస్య - దమ్భం - సః - చిరం – యథా - ఆపత్.

అర్థము :- నలేన = నలునిచే, భైమీకరస్పర్శముదః; భైమీ = దమయన్తి యొక్క, కరస్పర్శ = హస్తస్పర్శముచే గల్గిన, ముదః = సంతోషము యొక్క, ప్రభావః = అనుభావముచే నుత్పన్నమైన, స్తమ్భః = నిశ్చలత్వరూపమగు సాత్త్వికభావము, తథా = అట్లే, అలమ్భితమాం = మిక్కిలి పొందింపఁ బడినది. యథా = ఎట్లనగా, సః = ఆ నలుడు, కన్దర్పలక్ష్మీకరణార్పితస్య: కందర్ప = మన్మథునకు, లక్షీకరణ = గుఱియగుటకై, అర్పితస్య = (శరముల నభ్యసించు కాలమునందు) స్థాపింపఁబడిన, స్తమ్భస్య = స్తంభము యొక్క, దంభం = వ్యాజముగా నుండుటను, చిరాత్ = చాలా కాలమునకు, ఆపత్ = పొందెను.

సమాసములు :

అలమ్భితమాం :— అతిశయేన, అలమ్భి = అలమ్భితమాం.

భైమీకరస్పర్శ ముదః :— భైమ్యాః, కరస్పర్శః =భైమీకరస్పర్శః, భైమీకరస్పర్శేన, ముత్ = భైమీకరస్పర్శముత్, తస్యాః = భైమీకర స్పర్శముదః.

కందర్పలక్షీకరణార్పితస్య :- కందర్పస్య, లక్షీకరణం = కందర్ప లక్షీకరణం. కందర్పలక్షీకరణాయార్పితః= కందర్పలక్షీకరణార్పితః తస్య = కందర్పలక్షీకరణార్పితస్య.

భావము :

పుష్పమాల వేయు సందర్భమున దమయన్తి కరస్పర్శముచే నేర్పడిన సంతోషముచేఁ గల్గినట్టి, నిశ్చలత్వమనంబడు సాత్త్విక భావవిశేషము, ఆ ప్రకారముగా నుండినది; ఏ ప్రకారముగా ఆ నలుడు శరాభ్యాస కాలమందు, మన్మథునకు గుఱిగానుంచఁ బడిన స్తమ్భమునకు నెపముగాఁ జాలకాలముండెనో. అనగా దమయన్తీ కరస్పర్శము కాగానే నలుడు నిశ్చలుడై స్తమ్భమువలె నేమియు తెలియని వాడాయెను. అందువలన నాతడు మన్మథ శరములకు గుఱిగానుంచఁబడిన స్తమ్భముగానాయెను. అనగా నాతడు మన్మథవికారమునకు గుఱియాయెనని యాశయము. 56

శ్లో॥ ఉత్సృజ్య సామ్రాజ్యమివాఽథభిక్షాం
తారుణ్యముల్లఙ్ఘ్య జరామివారాత్
తంచారుమాకారముపేక్ష్య యాతుం
నిజాం తనూమాదధిరే దిగిన్ద్రాః. 57

ప॥వి॥ ఉత్సృజ్య - సామ్రాజ్యమ్ - ఇవ - అథ - భిక్షాం - తారుణ్యమ్ - ఉల్లఙ్ఘ్య - జరామ్ — ఇవ - ఆరాత్ - తం - చారుమ్ - ఆకారమ్ - ఉపేక్ష్య - యాతుం - నిజాం - తనూమ్ - ఆదధిరే - దిగిన్ద్రాః.

అర్థము :- అథ = నలుని వరించిన పిదప, దిగిన్ద్రాః = ఇన్ద్రాది దిక్పాలురు, యాతుం = వెళ్ళుటకు, అనగా స్వర్గమునకు వెళ్ళుటకు, సామ్రాజ్యం = చక్రవర్తి స్థానమును, ఉత్సృజ్య = వదలి, భిక్షామివ = భిక్షనువలె, తారుణ్యం = యౌవనమును, ఉల్లఙ్ఘ్య = అతిక్రమించి, జరామివ = ముదుసలితనము వలె, తం = ఆ, చారుం = సుందరమైన, ఆకారం = నలుని యాకారమును, ఉపేక్ష్య = వదలి, నిజాం = తమవైన వేయి కన్నులు మున్నగు వానితోఁ గూడిన, తనూం = శరీరమును, ఆదధిరే = ధరించిరి.

సమాసములు ;

సామ్రాజ్యం :— సమ్రాజః కర్మ = సామ్రాజ్యం, తత్ = సామ్రాజ్యం,
దిగిన్ద్రాః :—దిశామిన్ద్రాః = దిగిన్ద్రాః.

భావము :

నలుని దమయన్తి వరించిన పిదప, నింద్రాది దిక్పాలురు స్వర్గమునకు వెళ్ళుటకై యా సభయందే నలుని సమీపమున సుందరమగు నలుని రూపమును వదలి తమసహస్ర నేత్రత్వాదులతోఁ గూడిన పూర్వ రూపములను ధరించిరి. (అది యెట్లున్నదనగా) చక్రవర్తి పదమును వదలి భిక్షను; యౌవనమును వదలి ముదుసలి తనమును, బొందినట్లున్నది. 57

శ్లో॥ మాయానలత్వం త్యజతో నిలీనైః
పూర్వైరహం పూర్వికయా మఘోనః.
భైమోద్భవాసాత్త్వికభావశోభా
దిదృక్షయే వాఽవిరభావినేత్రైః. 58

ప॥వి॥ మాయానలత్వం - త్యజతః - నిలీనైః - పూర్వైః - అహంపూర్వికయా - భైమోద్భవాసాత్త్వికభావశోభా దిదృక్షయా - ఇవ - ఆవిరభావి - నేత్రైః.

అర్థము :— మాయానలత్వం = అసత్య నలుని రూపమును, త్యజతః = విడుచుచున్న, మఘోనః = ఇంద్రునికి సంబంధించినవియును, నిలీనైః = గోప్యములుగా నుంచబడినవియును, పూర్వైః = స్వాభావిక దశయందున్నవియును, నేత్రైః = వేయి కన్నులచే, భైమోద్భవాసాత్త్వికభావశోభాదిదృక్షయాఇవ; భైమొద్భవా = దమయన్తి యొక్క, సాత్త్వికభావ = నలుని దేహ సంపర్కముచే నేర్పడిన పులకాది సాత్త్విక భావముల యొక్క, శోభా = సౌందర్యమును, దిదృక్షయాఇవ = చూడవలయుననుఁ గోరికచేతనో యనునట్లు, అహంపూర్వికయా = నేనుముందు నేనుముందు నను పోటీతో, ఆవిరభావి = స్పష్టములైనవి. అనగా నుదయించినవి.

సమాసములు:

మాయానలత్వం :- మాయాకల్పితః, నలః = మాయానలః, మాయానలస్యభావః = మాయానలత్వం, తత్ = మాయానలత్వమ్.

అహంపూర్వికయా :— అహంపూర్వః, అహంపూర్వః, ఇత్యభిమానః

యస్యాం క్రియాయాం, సా = అహంపూర్వికా, తయా = అహంపూర్వికయా.

భీమోద్భవాసాత్త్వికభావశోభాదిదృక్షయా :— భీమాత్, ఉద్భవః యస్యాః సా = భీమోద్భవా, భీమోద్భవాయాః, సాత్త్వికభావాః = భీమోద్భవాసాత్త్వికభావాః, భీమోద్భవా-సాత్త్వికభావానాం, శోభా = భీమోద్భవాసాత్త్వికభావశోభా. ద్రష్టుమిచ్ఛా = దిదృక్షా, భీమోద్భవాయాః, సాత్త్వికభావశోభా దిదృక్షా = భీమోద్భవాసాత్త్వికభావశోభాదిదృక్షా. తయా = భీమోద్భవాసాత్త్విక భావశోభాదిదృక్షయా.

భావము :

మాయా నలుని రూపము నింద్రుడు పరిత్యజించునపుడు, తత్పూర్వమా తనియందు దాగినవియును, స్వభావస్థ యందుండినవియును నగు వేయికన్నులు నలుని దేహ సంపర్కముచే, దమయంతియందుఁ బొడమిన, పులకములు మున్నగు సాత్త్విక భావములను, నేను ముందు నేను ముందని, పోటీతో చూచుటకై యావిర్భవించినవో యనునట్లుండినవి.

"స్తమ్భ ప్రలయరోమాఞ్చాః, స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ
అశ్రు వైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః॥"

అని చెప్పఁబడిన ప్రకారము స్తంభము, ప్రళయము, మున్నగునవి- యెనిమిది సాత్త్విక భావములు. 58

శ్లో॥ గోత్రానుకూల్యప్రభవే వివాహే
తత్రాప్రతికూల్యాదివగోత్రశత్రుః
పురశ్చకార ప్రవరం వరం య
మాయన్ సఖాయం దదృశే తయా సః. 59

ప॥వి॥ గోత్రానుకూల్యప్రభవే - వివాహే - తత్రాప్రతికూల్యాత్ - ఇవ - గోత్రశత్రుః - పురః - చకార - ప్రవరం - వరం - యమ్ - ఆయన్ - సఖాయం - దదృశే - తయా - సః.

అర్థము :— గోత్రానుకూల్యప్రభవే; గోత్ర = వంశము యొక్క, అనుకూల్య = అభివృద్ధియందు, ప్రభవే = ప్రవర్తిల్లిన, వివాహే = వివాహమ్ము

నందు, తత్ప్రాతికూల్యాదివ; తత్= ఆ యభివృద్ధికి, ప్రాతికూల్యాదివ; =విరోధము వలన, ననగా గోత్రశత్రుత్వము వలన (పర్వత శత్రుత్వము వలన) ఆయన్ = స్వయంవర సభకు వచ్చిన, గోత్రశత్రుః = పర్వత శత్రువును (కులశత్రువును)నగు ఇంద్రుడు, యం = ఏ, ప్రవరం = శ్రేష్ఠుని, వరం = వరుని, (వివాహము చేసుకొను వానిని)సహాయం = స్నేహితునిగా ననగా దూత్యముచే సహాయము జేయువానినిగా, పురశ్చకార = పురస్కరించుకొనెనో, సః = ఆ నలుడే, తయా = దమయన్తిచే, దదృశే = చూడఁబడెను. దేవతలు నలుని రూపమును బరిత్యజించినచో, స్వరూపమునే స్వీకరింతురు. అప్పుడు సత్యనలుడే మిగులును.

కొందఱు ప్రవరుడను పేరుగల యొకని నింద్రుడు సహాయముగాఁ దీసికొనినట్లు చెప్పుదురు కాని యది భారతాదులయందుఁ జెప్పబడనందు వలన నిరాధారము.

సమాసములు :

గోత్రానుకూల్యప్రభవే :- అనుకూలస్య, భావః = ఆనుకూల్యం, గోత్రస్య, ఆనుకూల్యం = గోత్రానుకూల్యం, గోత్రానుకూల్యస్య, ప్రభవః = గోత్రానుకూల్యప్రభవః, తస్మిన్ = గోత్రానుకూల్యప్రభవే.

తత్ప్రాతికూల్యాత్ :- ప్రతికూలస్య, భావః = ప్రాతికూల్యం, తస్య, ప్రాతికూల్యం = తత్ప్రాతికూల్యం, తస్మాత్ = తత్ప్రాతికూల్యాత్.

గోత్రశత్రుః :- గోత్రాణాం, శత్రుః = గోత్రశత్రుః.

భావము :

వంశవృద్ధికై తలఁబెట్టఁబడిన వివాహమందు దానికి వ్యతిరేకముగా నుండుటవలననో యనునట్లు, గోత్రశత్రువు (వంశశత్రువు లేదా పర్వతశత్రువు) అయిన ఇంద్రుడు స్వయంవర సభకువచ్చి యెవనిని దూత్యమునకై గైకొనెనో, ఆ నలుడే యా దమయన్తికిఁ గానఁబడెను. దేవతలందఱును నలరూపమును వీడి తమ తమ రూపములను స్వీకరింపగనే సత్యనలుడు పరిశేష న్యాయముతో స్వస్వరూపము తోడనే కానబడెనని యభిప్రాయము. 60

స్వకామ సమ్మోహ మహాన్ధకార
నిర్వాపమిచ్ఛన్నివ దీపికాభిః
ఉద్గత్వరీభి శ్ఛురితం వితేనే
నిజం వపుర్వాయుసఖః శిఖాభిః. 60

మ సమ్మోహ మహాన్ధకార నిర్వాపమ్ - ఇచ్ఛన్ – ఇవ - దీపి
– ఉద్గత్వరీభిః - ఛురితం - వితేనే - నిజం - వపుః - వాయు
- శిఖాభిః.

= పిదప, వాయుసఖః = వాయువునకు మిత్రుడైన యగ్ని,
ః=దీపములచే, స్వకామసమ్మోహమహాన్ధకార నిర్వాపమ్; స్వ =
కామ = కామముచే ఏర్పడిన, సమ్మోహ = అజ్ఞానమనెడి,
కార = గొప్పచీకటికి, నిర్వాపం = శాంతిని, ఇచ్ఛన్నివ =
న్నాడో యనునట్లున్నవాడై, ఉద్గత్వరీభిః = పైకి వ్యాపించెడి,
= జ్వాలలతో, ఛురితం = వ్యాప్తమైనదానినిగా, నిజం =
, వపుః = శరీరమును, వితేనే = చేసెను.

:

సమ్మోహమహాన్ధకార నిర్వాపమ్ :- స్వస్యకామః = స్వకామః,
న, సమ్మోహః = స్వకామసమ్మోహః। స్వకామసమ్మోహ
హాన్ధకారః = స్వకామసమ్మోహ మహాన్ధకారః, స్వకామసమ్మో
న్ధకారస్య, నిర్వాపః = స్వకామసమ్మోహ మహాన్ధకారనిర్వాపః,
= స్వకామసమ్మోహమహాన్ధకారనిర్వాపమ్.
సఖః :— వాయోః, సఖా = వాయుసఖః.

కేవునకు జెలికాడగు నగ్ని: దీపములచే, తనకు గ్రామము వలన మహాన్ధకారము నుపశమింపగోరెనో యనునట్లు తన శరీరమును చట్టి జ్వాలలతో వ్యాపింపజేసికొనెను. దమయంతిని వరించుటకై జేసిన ప్రయత్నమంతయు నజ్ఞాన విలసితముగా భావించి తచ్ఛా కంటి తన జ్వాలలతో నా యజ్ఞానము దొలగించుకొనెనని యాశ

శ్లో॥ పత్యావృతే భీమజయా న వహ్నౌ
వహ్నా స్వమహ్నాయ నిజుహ్నువే యః.
జనాదపత్రపస్య సహా సహాయః
తస్య ప్రకాశోఽభవద ప్రకాశః. 61

ప॥వి॥ :- పత్యౌ - వృతే - భీమజయా - న - వహ్నౌ - అహ్న - స్వమ్ - అహ్నాయ - నిజుహ్నువే - యః - జనాత్ - అపత్రస్య - సః - హా - సహాయః - తస్య - ప్రకాశః - అభవత్ - అప్రకాశః.

అర్థము :—భీమజయా=దమయన్తితో, పత్యౌ = భర్తయగు, వహ్నౌ = అగ్ని, నవృతేసతి = వరింపఁబడక పోగా, యః = ఏ ప్రకాశము, జనాత్= జనులవలన, అపత్రస్య = సిగ్గుపడి, అహ్నాయ = శీఘ్రముగా, అహ్న = దివసముచే, స్వం = తనదగు స్వరూపమును. నిజుహ్నువే= దాచుకొనెనో, పగటిపూట అగ్ని ప్రకాశించదు కదా. తస్య = ఆ యగ్నికి, సహాయః = సహాయుడైన, యనగా ననుచరుడైన, సః = ఆ. ప్రకాశము, అప్రకాశః = ప్రకాశభిన్నముగా, అభవత్ = అయెను. హా = కష్టము. ప్రయత్నము విఫలమైనందువలన నగ్ని సిగ్గుచే, కాంతి రహితుడవలె నాయెనని యర్థము. లేదా - తస్య = ఆతని ప్రకాశము నకు, సహాయః = తన్నుదాచు కొనుటకు సహాయుడైన, సః = ఆ, అప్రకాశః = కాంతిరాహిత్యము, ప్రకాశః = మఱలరగిలింపఁ బడినదై, వహ్నౌ = అగ్ని, ఉద్గత్వరీభిః = పైకి వ్యాపించునట్టి, శిఖాభిః = జ్వాలలచే, ప్రకాశమానేసతి = ప్రజ్వరిల్లు చుండగా, అనుజ్వలః = (అనుచరుడగు ప్రకాశము) కాంతి రహితుడుగా, అభవత్ = ఆయెను. హా = కష్టము, స్వామితన్నుఁ బ్రకాశపఱుపగా భృత్యుడైన ప్రకాశము దానిని మఱుగుఁజేయుటకుఁజేసిన ప్రయత్నము వ్యర్థమైనదని యర్థము.

సమాసములు :

అప్రకాశః :— న, ప్రకాశః = అప్రకాశః.

భావము :

దమయన్తి (ప్రకాశమునకు) స్వామియగు నగ్నిని వరింపనందువలన న్నా

యగ్నికి ననుచరుడగు-ప్రకాశము జనులవలన సిగ్గునొంది, శీఘ్రముగా బగటిచే తన్నుమఱుగు పఱచుకొనెను పగటిపూట అగ్ని యొక్క ప్రకాశము తగ్గిపోవును గదా. ఆ యగ్నికి ననుచరుడైనయా, ప్రకాశము పగటినిబట్టి యప్రకాశమైనది కష్టము.

లేదా—ఆ ప్రకాశము తన్ను మఱచుకొనుటకు సహాయభూతుడైన య ప్రకాశము అగ్నిజ్వాలలచే ప్రకాశము (బయలుపడినది) గా నాయెను. అయ్యో! కష్టము.

మొదటి యర్థమునను సరించి—దమయన్తి యగ్నిని వరింపక పోవుట వలన నగ్నికిననుచరత్వము వహించిన ప్రకాశముగూడ సిగ్గుపడినదై తన్ను ప్రకాశితముగా (బయటపడిన దానినిగా) జేయలేదు. ప్రభువునకు మానభంగము గల్గినపుడు, అనుచరుడు బయటపడక (తేజముతగ్గి) యుండుట తగినది. పగటి మహిమవలన నగ్ని ప్రకాశము తగ్గియుండునుగదా.

రెండవ యర్థము ననుసరించి - ఎప్పుడు, అగ్నిదేవుడు, తన వాస్తవ రూపమును ధరించి, బయటపడెనో, అప్పుడు అతనికి సహాయుడగు ప్రకాశము అతనిని దాచుటకుజేయు ప్రయత్నము వ్యర్థమైయైనదని యాశయము. 61

శ్లో॥ సదణ్డమాలక్తకనేత్రచణ్డం
తమఃకిరంకాయమథ త్తకాలః.
తత్కాలమన్తః కరణంనృపాణా
మధ్యాసితుంకోప ఇవోపనమ్రః. 62

ప॥వి॥ సదణ్డమ్ - ఆలక్తకనేత్రచణ్డం - తమఃకిరం - కాయమ్ - అధత్త - కాలః - తత్కాలమ్ - అన్తఃకరణం - నృపాణామ్ - అధ్యాసితుం - కోపః - ఇవ - ఉపనమ్రః.

అర్థము :- అథ = పిదప, కాలః=యముడు, తత్కాలం = ఆ సమయమున, నృపాణాం = రాజులయొక్క, అంతఃకరణం = మనస్సును, అధ్యాసితుం = అధిష్ఠించుటకు, ఉపనమ్రః = ఉద్భవించిన, కోపఇవ = దమయన్తి గావించిన యనాదరమువలని కోపమువలె, సదణ్డం = దణ్డము న్గజేత వహించిన, అలక్తకనేత్ర చణ్డం; ఆలక్తక = ఎఱ్ఱనైన, నేత్ర

= కన్నులచే, చణ్డం = క్రూరమైన, తమఃకిరం = చీకటిని వెదజల్లెడి. కాయం = శరీరమును, అధత్త = ధరించెను.

సమాసములు :

సదణ్డం :—దణ్డేన. సహవర్తత ఇతి = సదణ్డః, తమ్ = సదణ్డమ్.

ఆలక్తికనేత్రచణ్డం :—ఆలక్తకనేత్రాభ్యాం, చణ్డః = ఆలక్తకనేత్ర చణ్డః, తమ్ = ఆలక్తకనేత్ర చణ్డమ్.

తమఃకిరం :- తమఃకిరతీతి = తమఃకిరః, తమ్ = తమఃకిరం.

తత్కాలమ్ :- సచాసౌ, కాలశ్చ = తత్కాలః, తమ్ = తత్కాలమ్.

భావము :

తర్వాత యముడు, ఆ స్వయంవర కాలమందు నారాజుల హృదయమున నెలకొనుటకై, యుద్భవించినట్టి. దమయన్తీ నిరాదరణము వలని క్రోధమో యనునట్లు, దండమునుఁ జేతబూని, యెఱ్ఱని నేత్రములతోఁ గ్రూరమైనదియు, చీకటిని వెదజల్లునదియును అనగా- చీకటివలె నల్లనైనదియునగు శరీరమును ధరించెను. 62

శ్లో॥ దృగ్గోచరోఽభూదథ చిత్రగుప్తః
కాయస్థ ఉచ్చైర్గుణ ఏతదీయః.
ఊర్ధ్వఞ్చ పత్రస్య మషీదఏకో
మషేర్దధచ్చోపరిపత్రమన్యః. 63

ప॥వి॥ :- దృగ్గోచరః - అభూత్ - అథ - చిత్రగుప్తః - కాయస్థః - ఉచ్చైః - గుణః - ఏతదీయః - ఊర్ధ్వం - చ - పత్రస్య - మషీదః - ఏకః - మషేః - దధత్ - చ - ఉపరి - ప్రతమ్ - అన్యః.

అర్థము :- అథ = పిదప, యముడు తన రూపమును బ్రకటించిన పిదప, ఏతదీయః = ఈ యమునకు సంబంధించిన, ఉచ్చైః = గొప్ప, గుణః ముఖ్య సేవకుడైన, చిత్రగుప్తః=చిత్రగుప్తుడను, కాయస్థః = లెక్కను వ్రాయునట్టివాడు, అనగా కాయస్థ జాతికిఁ జెందిన వ్యక్తి, దృగ్గోచరః = దృష్టికి విషయమైనవాడుగా, అభూత్ = ఆయెను. పక్షాంతరమున-చిత్ర గుప్తః; చిత్ర = ఆశ్చర్యకరముగా, గుప్తః = పూర్ణము ముఖ్యగు

పఱువబడిన, కాయస్థః = శరీరమందున్న, ఏతదీయః = కాలునికి సంబంధించిన, ఉచ్చైః = గొప్పదైన, గుణః = నీలగుణము, దృగ్గోచరః = నేత్రములకు విషయమైనదిగా, అభూత్ = ఆయెను, ఏకశ్చ = చిత్రగుప్త నీలగుణములలో నొక్కడైన చిత్రగుప్తుడో, పత్రస్య = కాగితమునకు, ఊర్ధ్వం = పైభాగమున, మషీదః = నల్లని సిరాను నిచ్చువాడుగా, ననగా మసిరూపమందున్న లిపిని వ్రాయువాడుగా నుండెను. అన్యశ్చ = ఆ రెంటిలో మఱియొకటైన నీలగుణమో, మషేః=సిరాకు, ఉపరి = పైన, ననగా మసికంటెను నేననగా సిరాకంటెను నేను నల్లనివాడనే" యని, పత్రం = కాగితమను నాధారమును, దధత్ = ధరించుచునన్నదై, అభూత్ = ఆయెను.

వి :- ఇచ్చట "మషేరు పరిపత్రం" అని మసికి అనగా సిరాకు, పైన కాగితమని చెప్పుటవలన విరోధము. సిరా క్రింద కాగితముండును గాని సిరా పైన కాగితము ఉండదు గదా! కాన విరోధాభాసాలంకారము. సిరాను మించిన నల్లదనము గలవాడని యర్థము చెప్పుటచే బరిహారము.

సమాసములు :

దృగ్గోచరః :- దృశోః, గోచరః = దృగ్గోచరః.

చిత్రగుప్తః :- చిత్రం, గుప్తః = చిత్రగుప్తః.

ఏతదీయః :- ఏతస్య, అయం = ఏతదీయః.

భావము :

ఇట్లు యముడు తన రూపమును ప్రకటించిన పిదప నతని యనుచరుడగు చిత్రగుప్తుడును ప్రత్యక్షమాయెను. ఇతడు లెక్కలు వ్రాయునట్టి కాయస్థ జాతికి జెందినవాడు.

పక్షాన్తరమున :- ఆశ్చర్యకరముగా పూర్వము మఱుగు పఱుపబడినదై, శరీరమందున్నదై, యీ యమునికి సంబంధించిన, గొప్పదగు నీలగుణము కన్నులకు గోచరించినది. ఆ చిత్రగుప్త నీలగుణములలో నొక్కడైన చిత్రగుప్తుడు కాగితమునకు పైన మసిరూపమున నున్న నల్లసిరాతో లిపిని వ్రాయువాడు. అందులో మఱియొకటైన నీలగుణము ఆ సిరాకు పైన పత్రమును ధరించునదిగా నుండెను. సిరాకు పైన పత్రముండదు కదా, పత్రము పైననే

సిరా యుండవలయును గాననిది విరుద్ధము. కాని యీ నీలగుణము పత్రముపైని సిరాను మించిన నల్లదనము గల్గియుండినదని యాశయము. ౬౩

శ్లో॥ తస్యాం మనోబంధ విమోచనస్య
కృతస్య తత్కాల మివప్రచేతాః.
పాశం దధానః కరబద్ధవాసం
విభుర్బభావాప్యమవాప్య దేహమ్. 64

ప॥వి॥ తస్యాం - మనోబంధవిమోచనస్య - కృతస్య - తత్కాలమ్ - ఇవ - ప్రచేతాః - పాశం - దధానః - కరబద్ధవాసం - విభుః - బభౌ - ఆప్యమ్ - అవాప్య - దేహమ్.

అర్థము :— విభుః = ప్రభువైన, ప్రచేతాః = వరుణుడు, తత్కాలం = ఆ కాలముననగా నలుని వరించుకాలమునందు, తస్యాం = ఆ దమయన్తి విషయమునందు, కృతస్య = చేయఁబడిన, మనోబంధ విమోచనస్య; మనోబంధ = మనస్సునకేర్పడిన బంధమును, విమోచనస్య = విడిపించుటకు సంబంధించినదియో యనునట్లున్నదై, కరబద్ధవాసం; కర = హస్తమందు, బద్ధ = కట్టబడిన, వాసం = నివాసముగల, పాశం = బంధనసాధనమగు త్రాటిని, పాశాయుధమును, దధానస్సన్= ధరించుచున్నవాడై, ఆప్యం = జలవికారమైన, దేహం = దేహమును, అవాప్య = పొంది, బభౌ = ప్రకాశించెను.

వి:— మనోబంధ విమోచనమునకు సంబంధించినది కాకపోయినను, సంబంధించినదిగాఁజెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్షాలఙ్కారము. ఇవశబ్దప్రయోగముచేనది వాచ్యము.

సమాసములు :

మనోబంధ విమోచనస్య :— మనసఃబంధః = మనోబంధః, మనోబంధస్య, విమోచనం = మనోబంధ విమోచనం, తస్య = మనోబంధ విమోచనస్య.

తత్కాలమ్ :— సచాసౌకాలశ్చ = తత్కాలః, తమ్ = తత్కాలమ్.

కరబద్ధవాసం :— కరేబద్ధః = కరబద్ధః, కరబద్ధః, వాసః, యస్యసః = కరబద్ధవాసః తమ్ = కరబద్ధవాసమ్.

భావము :

ప్రభువైన వరుణుడా కాలమున, దమయంతి విషయమున పాశముచే తాఁజేసిన మనోబంధమును విడిపించుటకై యనగా, దమయంతి తన్ను వరించుటకై తొలుత నామె మనస్సునితరులవంక పోనీయక బంధించెను. ఆమె నలుని వరించిన పిదప నా మనోబంధనమును తక్షణమే విడిపించుటకై తెచ్చినదో యనునట్లు కనబడు పాశాయుధమును ధరించినవాడై జలరూపమైన తన శరీరమును ధరించెను. అనగా వరుణుడు స్వయంవరమునకుఁబూర్వము దమయన్తి చిత్తమును పాశాయుధముతో బంధించెను. ఆమె నలునివరించిన వెంటనే దానిని విడిపించి, నలునిరూపమును, వదలి పాశాయుధముతో తన రూపమును ధరించెనని యాశయము. 64

శ్లో॥ సహద్వితీయః స్త్రియమభ్యుపేయా
దేవం సదుర్బుధ్యనయోప దేశం.
అన్యాం సభార్యః కథమృచ్ఛతీతి
జలాధిపోఽభూదసహాయ ఏవ. 65

ప॥వి॥ సహ - ద్వితీయః - స్త్రియమ్ - అభ్యుపేయాత్ - ఏవం - సః - దుర్బుధ్య - నయోపదేశం - అన్యాం - సభార్యః - కథమ్ - ఋచ్ఛతి - ఇతి - జలాధిపః - అభూత్ - అసహాయః - ఏవ.

అర్థము :—జలాధిపః = ఉదకములకు ప్రభువును ("లడయోరభేదః) యను న్యాయమునసుసరించి, జడులకు నాయకుడును) నగు ఆ వరుణుండు, సహద్వితీయః = రెండవ సహచరునితోఁ గూడినవాడై, అభ్యుపేయాత్ = వెళ్ళవలయునను ఏవం = ఇట్లు, నయోపదేశం = నీతివాక్యమును, సభార్యస్సన్ = భార్యతోగూడినవాడై, అన్యాం = మఱియొకస్త్రీని, కథం = ఎట్లు, ఋచ్ఛతి = పొందును. ఇతి = ఇట్లు, దుర్బుధ్య = సహద్వితీయ శబ్దమున ప్రయోగింపబడిన ద్వితీయ శబ్దమునకు, భార్య యను విపరీతార్థమును గ్రహించి, అసహాయఏవ = సహాయము లేని

వాడుగనే, ఆహూత్ = ఆయెను అనగా భార్యాదిహితుడగనే యాయెను. దమయన్తిని బొందఁగోరినపుడు సహాయముతోడనే వెళ్ళవలయునను నీతినుల్లంఘించి, తన భార్యను లెక్కింపనందువలన నిప్పుడా భార్యయు, లభింపక పోయినది. అయ్యో! వరుణుని దుర్బుద్ధి! యనియాశయము. అనగా నొకస్త్రీని వరించుటకై వెళ్ళునప్పు డొంటరిగా వెళ్ళరాదు, అట్లు వెళ్ళిచచో కొన్ని యిబ్బందులు కలుగవచ్చును. కాన రెండవ వ్యక్తిని తోడనుంచుకొని వెళ్ళవలయునని నీతియొక్క యర్థమును వరుణుడు గ్రహింపలేదు. ఆతడు తనకు సహచరియగు భార్యను రెండవ వ్యక్తిగాఁ దీసికొని పోవచ్చును. కాని మఱియొక స్త్రీని వరించుటకై వెళ్ళువాడు భార్యతో వెళ్ళుటయనునది యనుచితమని భావించి యాతడామెను లెక్కింపక దమయంతిని వరింప వెళ్ళెను. కాని దమయంతి వరింపనందు వలన, తన భార్యను సహాయముగా తీసికొని రానందు వలనను నతడు చివరకు అసహాయుడాయెనని యర్థము.

సమాసములు :-

సహద్వితీయః :— సహద్వితీయా, యస్యసః = సహద్వితీయః.

నయోపదేశమ్ :— నయస్య, ఉపదేశః = నయోపదేశః, తమ్ = నయోపదేశమ్.

సభార్యః :- భార్యయా, సహవర్తత ఇతి = సభార్యః.

జలాధిపః :- జలానామధిపః = జలాధిపః.

అసహాయః :- అవిద్యమానః, సహాయః, యస్యసః = అసహాయః.

భావము :

జలాధిపుడును (జడులకు నాయకుడగు) వరుణుడు "స్త్రీ యొద్దకు వెళ్ళినపుడు మఱియొక వ్యక్తితోడ వెళ్ళవలయునను" నీతియొక్క యర్థమును దమయంతి విషయమున విపరీతముగా గ్రహించి "దమయంతి కడకు తాను పోవుచున్నాడు కాన మఱియొక వ్యక్తియైన తన భార్యను వెంటబెట్టుకొని పోలేదు, ఇతడు "లడయోరభేదః" అను న్యాయముచే, జడులకు నాయకుడు గాన నటువంటి విపరీతార్థమును గ్రహించెను. అందువలన తానొంటరిగా వెళ్ళి,

దమయంతి చేని గ్రహించఁబడిన దీనిని, తొలుత తిరస్కరించఁబడిన తన భార్యయు, దుర్లభమై పోయినందువలన ససహాయుడే యాయెనని యాశయము. ౬౬

శ్లో॥ దేవ్యాఽపి దివ్యాస్వ తనుః ప్రకాశీ
చక్రేముదశ్చక్ర భృతః సృజన్త్యా.
అనిహ్నుతై స్తామధీర్య చిహ్నై
స్తద్వాచి బాలా శిథిలాద్భుతాఽఽభూత్. 66

ప॥చ్ఛే॥ ;— దేవ్యా - అపి - దివ్యా - స్వతనుః - ప్రకాశీచక్రే - ముదః - చక్రభృతః - సృజన్త్యా - అనిహ్నుతైః - తామ్ - అవధీర్య - చిహ్నైః - తద్వాచి - బాలా - శిథిలాద్భుతా - అభూత్.

అర్థము :- అథ = ఇంద్రాదులు తమ స్వరూపములు ధరించిన తరువాత, చక్రభృతః = ఆకాశమందున్న విష్ణువునకు, ముదః = సంతోషములను, సృజన్త్యా = కల్పించుచున్న, దేవ్యాఽపి = సరస్వతీదేవిచేతను, దివ్యా = దేవసంబంధము గల, స్వతనుః = తన శరీరము, ప్రకాశీ చక్రే = ప్రకటింపఁ బడినది. అనగా సరస్వతీదేవి మానవ వేషమును వదలి స్వకీయమగు దేవ వేషమును ధరించినదని యర్థము. తదా = అప్పుడు, బాలా = దమయంతి, అనిహ్నుతైః = ప్రకటింపఁబడిన, చిహ్నైః = గుఱుతులతో ననగా వీణా పుస్తకములతో, తాం = ఆమెను, అవధార్య = నిశ్చయించుకొని, తద్వాచి = ఆ శ్లేషను వక్రోక్తిని వ్యక్తపఱచునామె యొక్క వచనమునందు, శిథిలాద్భుతా; శిథిల = సడలిన, అద్భుతా = ఆశ్చర్యము కలదిగా, అభూత్ = ఆయెను. తొలుత మానవాకృతితో నంత వాగ్విజృంభణమును గావించినందువలన నాశ్చర్యము చెందియుండినది. పిదప దేవతగాఁ దెలిసికొని దేవతలయందంతటి శక్తి యుండుటలో నాశ్చర్యమేమియుని భావించి దానిని సడలించుకొనినదని యర్థము.

సమాసములు :

స్వతనుః :- స్వస్యాః, తనుః = స్వతనుః.
చక్రభృతః :- చక్రం, బిభర్తీతి = చక్రభృత్, తస్య = చక్రభృతః.

అనిహ్నుతైః :- ననిహ్నుతాని - అనిహ్నుతాని, తైః = అనిహ్నుతైః.
తద్వాచి :- తస్యాః, వాక్ = తద్వాక్, తస్యాం = తద్వాచి.
శిథిలాద్భుతా :- శిథిలమద్భుతం, యస్యాస్సా = శిథిలాద్భుతా.

భావము :

ఇంద్రాది దిక్పతులు నలుని వేషమును వదలి తమ తమ స్వరూపములను బొందిరి. తర్వాత తన్ను పంపిన విష్ణువు ఆకసమునందుండి గమనించుచుండెను. ఆతడు చెప్పిన విధముగా కార్యములను నిర్వహించి యాతనికి సంతోషమును గూర్చుచున్న సరస్వతీదేవియు వీణను, ధవళవస్త్రమును, పుస్తకము ధరించినదై తన స్వరూపమును ధరించినది. అప్పుడు పై చిహ్నములతో నామెను నిశ్చయించుకొని, తొలుత నామె ప్రదర్శించిన వాక్కౌశలమునకు నాశ్చర్యము వహించియుండి, పిదప నామె దేవరూపమును ధరించుటవలన, తొలుత తనకు గల్గిన యాశ్చర్యమును సడలించుకొనినది. ఏలయనగా— తొలుత మానవాకృతితో నామె గావించిన లోకోత్తర ప్రతిభను వెల్లడించు నామె వాగ్విజృంభణము మిక్కిలి యాశ్చర్యకరమైనది. పిదప నామె తన వాస్తవరూపమును ప్రకటింపగనే, నామె దేవతయని తెలిసినది. అట్లు దేవతగా నామె గావించిన వాగ్విజృంభణములో— నాశ్చర్యమేమి యున్నదని భావించి యా యాశ్చర్యమును సడలించుకొనినది. దేవతల శక్తి యమేయము గదా. 66

శ్లో॥ విలోకకే నాయకమేలకేఽస్మిన్
రూపాన్యథాకౌతుకదర్శిభిస్తైః.
బాధాబతేంద్రాది భిరిన్ద్రజాల
విద్యా విదాం వృత్తి వధాద్ వ్యధాయి. 67

ప॥వి॥ విలోకకే - నాయకమేలకే - అస్మిన్ - రూపాన్యథా - కౌతుకదర్శిభిః - తైః - బాధా - బత - ఇంద్రాదిభిః - ఇంద్రజాల విద్యావిదాం - వృత్తివధాత్ - వ్యధాయి.

అర్థము :- అస్మిన్ = ఎదుటనున్న, నాయకమేలకే = రాజుల సమూహము, విలోకకే సతి = చూచుచుండగా, రూపాన్యథా కౌతుకదర్శిభిః; రూప = రూపములకు, అన్యథా = నానాత్వమనెడి, కౌతుకదర్శిభిః; కౌతుక =

వినోదమును, పశ్యద్భిః = చూచుచున్నట్టి, తైః = ఇంద్రాదులచేత, ఇంద్ర జాల విద్యావిదాం = ఇంద్రజాల విద్యను తెలిసినవారికి, వృత్తివధాత్; వృత్తి = జీవనోపాయమునకు, వధాత్ = భంగము గలుగుటవలన, బాధా = బాధ, వ్యధాయి = చేయబడినది. బత = కష్టము. ఇంద్రాదులు గావించుచుండిన తమ తమ రూపములనుఁ జూచుచున్న రాజులకు ఇతరుల యింద్రజాలములయందు నభిరుచి గలుగనందువలన, స్వయం వర సభకు వచ్చిన— ఇంద్రజాలికులకు జీవనభంగము మేర్పడినది. ఇది ఆశ్చర్యము. ఇదియే దేవమాయ.

సమాసములు:

నాయకమేలకే :- నాయకానాం, మేలకః = నాయకమేలకః, తస్మిన్ = నాయకమేలకే.

రూపాన్యథాకౌతుకదర్శిభిః :— రూపస్య, అన్యథా = రూపాన్యథా, రూపాన్యథైవ, కౌతుకం = రూపాన్యథాకౌతుకం. రూపాన్యథాకౌతుకం, పశ్యన్తీతి = రూపాన్యథాకౌతుకదర్శినః, తైః = రూపాన్యథాకౌతుక దర్శిభిః.

ఇంద్రాదిభిః :- ఇంద్రః, ఆదిః, యేషాంతే = ఇంద్రాదయః, తైః = ఇంద్రాదిభిః.

ఇంద్రజాల విద్యావిదాం :- ఇంద్రజాలమితివిద్యా = ఇంద్రజాలవిద్యా ఇంద్రజాలవిద్యాం, విదన్తీతి = ఇంద్రజాలవిద్యావిదః, తేషాం = ఇంద్ర జాలవిద్యావిదాం.

వృత్తివధాత్ :- వృత్తేః, వధః = వృత్తివధః, తస్మాత్ = వృత్తి వధాత్.

భావము :

ఎదుటనున్న యీ రాజ సమూహము చూచుచుండగా పెక్కు రూపము లనుఁ జూపుచున్న యింద్రాది దిక్పతులచే, తమ జీవికకు భంగమేర్పడుటవలన నైంద్రజాలికులకు బాధ యేర్పడినది. అనగా నింద్రాదులు వివిధ రూపములను ధరించుటయే యింద్రజాలముగా నుండుటవలన దానినే యచ్చటికి విచ్చేసియున్న

రాజులు చూచుచుండిరి. అచ్చటికి వచ్చిన ఐంద్రజాలికులకు నవకాశము లేక పోవుటవలన వారికి వృత్తిభంగము కల్గినదని యాశయము. 67

శ్లో॥ విలోక్య తావాప్తదురాపకామౌ
పరస్పర ప్రేమరసాభిరామౌ
అథప్రభుః ప్రీతమనా బభాషే
జాంబూనదోర్వీధర సార్వభౌమః. 68

ప॥వి॥ విలోక్య – తౌ ఆప్తదురాపకామౌ - పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ - అథ - ప్రభుః - ప్రీతమానాః - బభాషే - జాంబూనదోర్వీధరసార్వభౌమః.

అర్థము .- అథ = పిదప, జాంబూనదోర్వీధరసార్వభౌమః; జాంబూనద = సువర్ణమయమైన, ఉర్వీధర = పర్వతమునకు, సార్వభౌమః= సర్వభూమికి నధికారము వహించిన, ప్రభుః = ప్రభువైన యింద్రుడు, ఆప్తదురాపకామౌ; ఆప్త = పొందబడిన, దురాప్త = దుర్లభమైన, కామౌ = కోరిక గల్గిన, పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ; పరస్పర = ఒండొరులయొక్క, ప్రేమరస = ప్రీతిరసముచే, అభిరామౌ = మనోహరులైన, తౌ = ఆ దమయంతీ నలులను, విలోక్య = చూచి, ప్రీతమనాః = సంతుష్ట మనస్కుడై, బభాషే = మాట్లాడెను.

సమాసములు :

ఆప్తదురాపకామౌ :— దుఃఖేన, ఆప్తుం శక్యః = దురాపః. ఆప్తః, దురాపః, కామః, యయోస్తౌ = ఆప్తదురాపకామౌ.

పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ :- ప్రేమఏవరసః = ప్రేమరసః, పరస్పరయోః, ప్రేమరసః = పరస్పరప్రేమరసః. పరస్పరప్రేమరసేన, అభిరామౌ = పరస్పరప్రేమరసాభిరామౌ.

ప్రీతమనాః – ప్రీతం, మనః, యస్యసః = ప్రీతమనాః.

జాంబూనదోర్వీధరసార్వభౌమః :— జాంబూనదస్య, వికారః = జాంబూనదః. జాంబూనదశ్చాసౌ, ఉర్వీధరశ్చ=జాంబూనదోర్వీధరః.

సర్వభూమేరధ్యక్షః = సార్వభౌమః, జామ్బూనదోర్వీధరస్య, సార్వభౌమః = జామ్బూనదోర్వీధరసార్వభౌమః.

భావము :

తర్వాత, సుమేరు పర్వతమునకు సార్వభౌముడైన యింద్రుడు, ఒండొరులను బొందుటయను దుర్లభమగు కోరికలను సాధించినటువంటివారును, నొండొరులపై ప్రేమరసముచే వెలయునట్టి వారునుఅగు నా దమయంతీ నలులను వీక్షించి సంతుష్ట చిత్తుడై మాట్లాడ దొడగెను.

శ్లో॥ వైదర్భి! దత్తస్తవ తావదేష
వరో దురాపః పృథివీశ ఏవ.
దూత్యం తు యత్త్వం కృతవానమాయం
నల! ప్రసాదస్త్వయి తన్మయాఽయమ్. 69

ప॥వి॥ వైదర్భి – దత్తః – తవ – తావత్ – ఏషః – వరః – దురాపః – పృథివీశః – ఏవ – దూత్యం – తు – యత్ – త్వం – కృతవాన్ – అమాయం – నల! – ప్రసాదః – త్వయి – తత్ – మయా – అయం.

అర్థము ;- హే వైదర్భి = ఓ దమయన్తీ! తవతావత్ = నీకో, ఏషః = ఈ, పృథివీశఏవ = నలభూపతియే, దురాపః = (మా యనుగ్రహము లేక) దుర్లభుడు. ఏషః = ఈ, వరః = వరము, (దుర్లభుడగు నలుడు లభించుట యను వరము) దత్తః = మొత్తముమీద నీయబడినది, ఇక మీ యుభయులకును సమానమైన మఱియొక వరముఁ గూడ నీయఁబడగలదని యర్థము. హే నల! ఓ నలమహారాజా! త్వంతు = నీవో, యత్= ఎందువలన, అమాయం = కపటములేని, దూత్యం = దూత్యమును, కృతవాన్ = చేసితివో, తత్ = అందువలన, త్వయి = నీ విషయమున మయా = నాచే, అయం = ఈ చెప్పఁబడగల, ప్రసాదః = అనుగ్రహము, వరః = వరముగా, దత్తః = ఈయఁబడినది.

సమాసములు :

హే వైదర్భి : — విదర్భేషు, భవా = వైదర్భీ, తస్యాః, సమ్బుద్ధిః = హే వైదర్భి.

దురాపః :— దుఃఖేన, ఆప్తుం, శక్యః = దురాపః.

పృథివీశః :— పృథివ్యాః ఈశః = పృథివీశః.

దూత్యం :— దూతస్య, కర్మ = దౌత్యం, తత్ = దూత్యం.

అమాయం :— అవిద్యమానా మాయా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా = అమాయం.

భావము :

ఓ దమయన్తీ! నీకు ఈ నలమహారాజు దుర్లభుడు. మాయనుగ్రహము లేనిచో నీతడు లభించియుండడు. కాన నతడు నీకు లభించుటయేయొక వరము. ఇది దమయంతి వరకు మొత్తముపై నొసంగిన వరము. ఉభయ సాధారణముగా వరాన్తర ముండగలదు. ఓ నలమహారాజా! నీవు నిష్కపటముగా దూత్యము వహించినందులకు నీ యెడ చెప్పఁబోవు ప్రకారము ప్రసాదమీయఁబడినది. అనగా నిన్ననుగ్రహించుచున్నానని యాశయము. 69

శ్లో॥ ప్రత్యక్షలక్ష్యా మవలమ్బ్య మూర్తిం
హుతాని యజ్ఞేషు త వోపభోక్ష్యే.
సంశేరతేఽస్మాభి రవీక్ష్య భుక్తం
మఖం హి మన్త్రాధిక దేవభావే. 70

ప॥వి॥ ప్రత్యక్షలక్ష్యామ్ - అవలమ్బ్య - మూర్తిం - హుతాని - యజ్ఞేషు - తవ - ఉపభోక్ష్యే - సంశేరతే - అస్మాభిః - అవీక్ష్య - భుక్తం - మఖం - హి - మన్త్రాధికదేవభావే.

అర్థము :- హే నల = ఓ నలుడా! తవ = నీయొక్క, యజ్ఞేషు = యాగములయందు, ప్రత్యక్షలక్ష్యాం = ప్రత్యక్షముతోఁ జూడదగిన, మూర్తిం = శరీరమును, అవలమ్బ్య = పొంది, హుతాని = హోమము గావింపబడిన హవిస్సులను, ఉపభోక్ష్యే = భుజింతును. హి = ఏలయనగా, మఖం = యాగమును, అస్మాభిః = మాచే, భుక్తం = భుజింపఁబడినదిగా, అవీక్ష్య = చూడక, మన్త్రాధికదేవభావే; మన్త్ర = శబ్దస్వరూపమైన మంత్రమనకంటె అధిక = వేరైన, దేవభావే = దేవత యున్నదనెడి విషయమున (జనాః = జనులు) సంశేరతే = సందేహించుచున్నారు.

దేవతకు శరీరము లేదని మీమాంసక సిద్ధాంతము. ఆ సందేహమును దొలగించుటకై నీకు శరీరమునుఁ జూపగలను. దానిచే నీకాసంశయము నివృత్తిఁ జెందునని యర్థము,

సమాసములు :

ప్రత్యక్షలక్ష్యామ్ :- ప్రత్యక్షేణ, లక్ష్యా = ప్రత్యక్షలక్ష్యా, తామ్ = ప్రత్యక్షలక్ష్యాం.

మన్త్రాధికదేవభావే :- మన్త్రాత్, అధికః = మన్త్రాధికః, మన్త్రాధికశ్చాసౌ దేవశ్చ = మన్త్రాధికదేవః, మన్త్రాధికదేవస్యభావః = మన్త్రాధికదేవభావః, తస్మిన్ = మన్త్రాధికదేవభావే.

భావము ;

ఓ నలమహారాజా! నీవు గావించు యజ్ఞముల యందు ప్రత్యక్షముతోఁ జూడగల దేహమును ధరించి హవిస్సులను భుజింతును. ఏలయనగా దేవతలకు శరీరము లేదనియు, మన్త్రములే వారికి శరీరమనియు మీమాంసకుల సిద్ధాంతము. కాన దేవతలకు శరీరమున్నదా లేదాయను సంశయమునుఁ దొలగించుటకై నేను నీకు యాగములయందు నా శరీరమునుఁ జూపగలను. 70

శ్లో॥ భవానపి త్వద్దయితాఽపి శేషే
సాయుజ్య మాసాదయతం శివాభ్యాం.
ప్రేత్యాఽస్మికీదృగ్భవితాస్మి చిన్తా
సన్తాపమన్తస్తనుతే హి జన్తోః. 71

ప॥వి॥ భవాన్ - అపి - త్వద్దయితా - అపి - శేషే - సాయుజ్యమ్ - ఆసాదయతం - శివాభ్యాం - ప్రేత్య - అస్మి - కీదృక్ - భవితా - అస్మి - చింతా - సంతాపమ్ - అంతః - తనుతే - హి - జంతోః.

అర్థము :- భవానపి = నీవును, త్వద్దయితాఽపి = నీ భార్యయగు దమయన్తియు, శేషే = ఆయుస్సు పరిసమాప్తి చెందినపుడు, శివాభ్యాం = పార్వతీపరమేశ్వరులతో, సాయుజ్యం = ఐక్యమును ననగా వారి తాదాత్మ్యమును, ఆసాదయతం = పొందుదురుగాక, హి = ఏలయనగా, ప్రేత్య = లోకాన్తరమునుఁబొంది, అస్మి = నేను, కీదృక్ = ఎట్లు,

భవితాస్మి = కాగలను, ఇతి = అను, చింతా = చింత, జంతోః = ప్రాణియొక్క, అంతః = మనస్సునందు, సన్తాపం = సంతాపమును, తనుతే = చేయుచున్నది. ఆ సంశయముం దొలగుటకై యిది చెప్పబడినది.

సమాసములు ;

త్వద్దయితా :- తవ, దయితా = త్వద్దయితా.

సాయుజ్యం :- సయుజః, భావః = సాయుజ్యం, తత్ = సాయుజ్యం.

శివాభ్యాం ;- శివాచ, శివశ్చ = శివౌ, తాభ్యాం = శివాభ్యాం.

భావము ;

నీవును నీ ప్రియురాలగు దమయన్తియు ఆయుస్సు పరిసమాప్తి కాగానే పార్వతీ పరమేశ్వరులతో నైక్యము పొందుదురుగాక. ఏలయనగా -శరీరమును బరిత్యజించి లోకాన్తరమునకు బోవునట్టి జీవుడు- తాను ఏమి కాగలనని చింతతో లోన సంతాపము నొందుచుండును. అట్టి సంతాపము లేకయుండుటకై మీకుభయులకును సాధారణమైన వరముగా నిది యొసంగబడినదని యాశయము.

శ్లో॥ తవోపవారాణసి నామ చిహ్నం
వాసాయ పారేఽసి పురం పురాస్తే.
నిర్యాతుమిచ్ఛోరపి తన్న భైమీ
సమ్భోగ సఙ్కోచభియాఽధికాశి. 72

ప॥వి॥ :- తవ - ఉపవారణాసి - నామచిహ్నం - వాసాయ - పారేఽసి - పురం - పురా - ఆస్తే - నిర్యాతుమ్ - ఇచ్ఛోః - అపి - తత్ - న - భైమీ సమ్భోగసఙ్కోచభియా - అధికాశి.

అర్థము :- కిఞ్చ = మఱియు, తవ = నీకు, వాసాయ = నివాసమునకై, ఉపవారాణసి = వారాణసీ క్షేత్రమునకు ననగా కాశీ క్షేత్రమునకు సమీపమున, పారేఽసి = అసీనదీతీరమునందు, నామచిహ్నం = నీ పేరుతో గుర్తింపబడిన, పురం = నలపురము, పురా = రాబోవు కాలమున, ఆస్తే = ఉన్నది. అనగా ఉండగలదని యర్థము. తత్ = ఆపట్టణము, నిర్యాతుం = వదలుటకు, ఇచ్ఛోరపి = కోరిక గల్గిన, అనగా ముక్తికా

మనగల్గి . (తవ = నీకు) భైమీసమ్భోగసఙ్కోచభియా; భైమీ = దమయంతికోఁడ, సమ్భోగ = సమ్భోగమునకు, సంకోచ = సంకోచము వలన, భియా = భయముచే. అధికాశి = కాశియందు, న = ఉండదు. అనగా ముముక్షువైనను నీవు యావజ్జీవము దమయన్తితో నలపురమందు విహరింపుము చివరకు కాశియందు శివసాయుజ్యమునొందుమని యర్థము.

సమాసములు

ఉపవారాణసి :- వారాణస్యాః, సమీపే = ఉపవారాణసి.

నామచిహ్నం :- నామ, చిహ్నం యస్మిన్తత్ = నామచిహ్నం.

పారేఽసి :- అస్యాః, పారే = పారేఽసి.

భైమీసంభోగసఙ్కోచభియా :- భైమ్యాః, సమ్భోగః = భైమీసంభోగః భైమీసంభోగే, సఙ్కోచః = భైమీసంభోగసంకోచః, భైమీసంభోగ సంకోచాత్, భీః = భైమీసంఙ్కోచసంకోగభీః, తయా=భైమీసమ్భోగ సఙ్కోచభియా.

అధికాశి :- కాశ్యామ్ = అధికాశి.

భావము :

ఆ పట్టణమున నీవు ముముక్షువైనను — దమయంతితోఁడ సమ్భోగము నకు భంగము రావచ్చుననెడి భీతిచే కాశి యందుఁడదు. ఏలయనగా కాశి కేవలము ముక్తిక్షేత్రము గాన నందు సంభోగాదులు నిషిద్ధములు. అందువలన నానలపురము కాశికి దూరముననందే యుండును. కాన నీవు బ్రతికినంత కాలమును దమయంతితోఁడ నలపురముననందే విహరించుము. చివరకు కాశికి వచ్చి యచ్చట పార్వతీపరమేశ్వరుల సాయుజ్యమునుఁ బొఁదుము. ८२

శ్లో॥ ధూమావలిశ్మశ్రు తతః సుపర్వా
ముఖం మఖాస్వాదవిదాం తమూచే.
కామం మదీశామయ కామధేనోః
పయాయతామభ్యుదయః స్త్వదీయః. 73

ప॥వి॥ :- ధూమావలిశ్మశ్రు - తతః - సుపర్వా - ముఖం - మఖాస్వాదవిదాం - తమ్ - ఊచే - కామం - మదీశామయ కామధేనోః - పయాయతామ్ - అభ్యుదయః - త్వదీయః.

అర్థము :—తతః = ఇట్లు ఇంద్రుడుఁ చెప్పిన పిదప, ధూమావలిశ్మశ్రు; ధూమావలి = ధూమరేఖయే, శ్మశ్రు = మీసములుగా గల్గిన, మఖాస్వాద విదాం; మఖాస్వాద = యజ్ఞమందు హవిస్సుల రుచులను, విదాం = తెలిసిన దేవతలకు, ముఖం = ముఖమైన, సుపర్వా = దేవుడైనయగ్ని, తం = అ నలునిఁ గూర్చి, ఊచే = చెప్పెను. హే నల = ఓ నలమహారాజా! త్వదీయః = నీకు సంబంధించిన, అభ్యుదయః = అభివృద్ధి, మదీక్షామయకామధేనోః; మత్ = నాయొక్క, ఈక్షామయ = దృష్టి రూపమైన, కామధేనోః = కామధేనువునకు, కామం = మిక్కిలి, పయాయతాం = పాలవలె నాచరించునుగాక, అనగా నా కటాక్షము చేతనే నీకు సకలార్థములు సిద్ధించునుగాత !

సమాసములు :

ధూమావలిశ్మశ్రు :— ధూమానామావలిః = ధూమావలిః. ధూమావలి రేవ, శ్మశ్రు, **యస్యతత్ =** ధూమావలిశ్మశ్రు.

మఖాస్వాదవిదాం :— మఖస్య, ఆస్వాదః = మఖాస్వాదః, మఖాస్వాదం, విదన్తీతి = మఖాస్వాదవిదః – తేషాం = మఖాస్వాదవిదాం.

మదీక్షామయకామధేనోః :— మమ, ఈక్షా = మదీక్షా, మదీక్షైవ = మదీక్షామయీ. మదీక్షామయీచసా, కామధేనుశ్చ = మదీక్షామయ కామధేనుః,' తస్యాః = మదీక్షామయకామధేనోః.

పయాయతాం :- పయఇవఆచరతు = పయాయతామ్.

త్వదీయః :- తవ, అయం = త్వదీయః.

భావము

ఇంద్రుడు సంభాషించిన పిదప, పొగను మీసముగా గల్గినవాడును యజ్ఞభోక్తలగు దేవతలకు ముఖమైనట్టి యగ్ని చెప్పఁదొడగెను. - ఓ నలమహారాజా! నీ అభివృద్ధి నా దృష్టి యనెడి కామధేనువునకు క్షీరముగా నాచరించునుగాత అనగా నా కటాక్షము చేత నీకు సకలార్థసిద్ధి ఏర్పడునుగాత యని యర్థము. "అగ్నిముఖా వైదేవాః" యను శ్రుతి ననుసరించి యగ్ని దేవతలకు ముఖమని ప్రసిద్ధి ఏలయనగా నగ్నియందు వ్రేల్వబడిన హవిస్సులు దేవతలకు జెందుచున్నవి గదా .

శ్లో॥ యాదాహ పాకౌపయికీ తనుర్మే
భూయాత్త్వదిచ్ఛా వశవర్తినీసా.
తయాపరా భూతతనోర నఙ్గాత్
తస్యాః ప్రభుః సన్నధిక స్త్వమేధి. 74

ప॥వి॥ :- యా - దాహపాకౌపయికీ - తనుః - మే - భూయాత్ - త్వదిచ్ఛావశవర్తినీ - సా - తయా - పరాభూతతనోః - అనఙ్గాత్ - తస్యాః - ప్రభుః - సన్ - అధికః - త్వమ్ - ఏధి.

అర్థము :- దాహపాకౌపయికీ; దాహ = భస్మముగావించుటకు, పాక = వంటమున్నగువానికిని, ఔపయికీ = సాధనమైన, యా = ఏ, మే = నా యొక్క, తనుః = శరీరముగలదో, సా = అది, త్వదిచ్ఛావశవర్తినీ = నీ కోరికకు లోఁబడినదై, భూయాత్ = ఉండునుగాత. కిఞ్చ = మఱియు, త్వం = నీవు, తస్యాః = ఆ శరీరమునకు, ప్రభుస్సన్ = నియామకుడవగుచు. తయా = ఆ శివుని నేత్రమునందలి శరీరముచే, పరాభూతతనోః; పరాభూత = తిరస్కరింపఁబడిన అనగా దహింపఁబడిన, తనోః = శరీరము గల్గిన, అనఙ్గాత్ = మన్మథుని కంటెను, అధికః = అధికుడవుగా, ఏధి = ఉండుము.

సమాసములు

దాహపాకౌపయికీ :- దాహశ్చ, పాకశ్చ = దాహపాకౌ, దాహపాకయోరౌపయికీ = దాహపాకౌపయికీ.

త్వదిచ్ఛావశవర్తినీ ;- తవ, ఇచ్ఛా=త్వదిచ్ఛా, త్వదిచ్ఛాయాః, వశః= త్వదిచ్ఛావశః, త్వదిచ్ఛావశేవర్తినీ = త్వదిచ్ఛావశవర్తినీ.

పరాభూతతనోః :- పరాభూతా తనుఃయస్యసః = పరాభూతతనుః, తస్య = పరాభూతతనోః.

భావము ;

వస్తువును భస్మము చేయుటకును నుడికించుటకును సాధనమైన నా శరీరము నీ కోరికకు వశమై యుండును. అనగా నీవెట్లు కోరిన యట్లు నెరవేర్చుకొనవచ్చును. మఱియు నీవు ఆ దాహపాకాగ్ని రూపమైన శరీరమునకు నియా

మకురవై ఆ శరీరముచే దగ్ధము గావింపఁబడిన, మన్మథుని కంటెను - నధికు డవై వెలయుము. నీవు సౌందర్యము చేతనే మన్మథునికంటె నధికుడవు కావు. మఱేమనగా, మన్మథుని దగ్ధము గావించిన యగ్నికి నియామకుడవగుట వలనను నా మన్మథునికంటెను నధికుడవగుమని భావము. 74

శ్లో॥ అస్తుత్వయా సాధితమన్నమీన
రసాది పీయూష రసాతిశాయి.
తద్భూప! విద్మస్తవ సూపకార
క్రియాసు కౌతూహలశాలి శీలమ్. 75

ప॥వి॥ :- అస్తు - త్వయా - సాధితమ్ - అన్నమీనరసాది - పీయూషరసాతిశాయి - తత్ - భూప - విద్మః - తవ - సూపకార క్రియాసు - కౌతూహలశాలి - శీలమ్.

అర్థము :- కిఞ్చ = మఱియు, హేభూప = ఓరాజా! త్వయా = నీచే, సాధితం = వండఁబడిన, అన్నమీనరసాది; అన్న = అన్నము, మీన రసాది = మత్స్యరసము మున్నగునవి, పీయూషరసాతిశాయి, పీయూష రస = అమృతరసమును, అతిశాయి = మించినదిగా, అస్తు = ఉండును గాత. తత్ = నీవంటలు మున్నగునవి యమృత రసమును సైతము మించియుండుట వలన, తవ = నీయొక్క, శీలం = స్వభావమును, సూపకారక్రియాసు; సూపకార = వంటవాండ్ర యొక్క, క్రియాసు = వంట వార్పు మున్నగు కార్యములయందు, సు + ఉపకారక్రియాసు = మంచి యుపకార క్రియలయందును, కౌతూహలశాలి; కౌతూహల = కౌతూహలముతో, శాయి = విలసిల్లినదిగా, విద్మః = తెలిసికొనుచున్నాను. ఇట్లు పాకక్రియయు నీ కొసంగఁబడినదని యర్థము.

సమాసములు :

అన్నమీనరసాది :- మీనస్య, రసః = మీనరసః, అన్నంచ, మీనరసశ్చ = అన్నమీనరసౌ, అన్నమీనరసౌ, ఆదీ, యస్యతత్ = అన్నమీనరసాది.

పీయూషరసాతిశాయి :- పీయూషస్య, రసః = పీయూషరసః, పీయూ

షరసః, పీయూషరసమతిశేతే ఇతి = పీయూషరసాతిశాయి.

సూపకారక్రియాసు ;- సూపం కరోతీతి = సూపకారః, సూపకారస్య, క్రియాః = సూపకారక్రియాః, తాసు = సూపకారక్రియాసు.

కౌతూహలశాలి :- కౌతూహలేన. శాలత ఇతి = కౌతూహలశాలి.

భావము :

ఓ రాజా! నీవు వండిన యన్నము మత్స్యరసము పప్పురసము మున్నగునవి యమృతరసమును మించియుండునుగాత! మఱియు నీ స్వభావము వంటవార్పులయందును, మంచి యుపకారములనుఁ జేయుటయందును, కుతూహలము గలదిగా తెలియుదుము. కాన నీకు పాకవిద్య యొసంగబడినదని భావము. 75

శ్లో॥ వైవస్వతోఽపి స్వతఏవదేవ
స్తుష్టః సమాచష్ట నరాధిరాజమ్.
వరప్రదానాయ తవావదానై
శ్చిరం మదీయా రసనోద్ధురేయమ్. 76

ప॥వి॥ :- వైవస్వతః - అపి - స్వతః - ఏవ - దేవః - తుష్టః - తమ్ - ఆచష్ట - నరాధిరాజమ్ - వరప్రదానాయ - తవ - అవదానైః-చిరం = మదీయా - రసనా - ఉద్ధురా - ఇయమ్.

అర్థము :- దేవః - దేవుడైన, వైవస్వతోఽపి = యముడును, స్వతఏవ = స్వయముగనే యనగాఁ బ్రార్థింపఁబడకయే, తుష్టః = సంతోషమునొందినవాడై, తం = ఆ, నరాధిరాజమ్ = నరపతియగు నలునిఁగూర్చి, ఆచష్ట = చెప్పెను. (హేనృప=ఓ రాజా !)తవ = నీయొక్క, అవదానైః = దూత్యము మున్నగు నద్భుత కార్యములచే, ఇయం=ఈ, మదీయా= నాదైన, రసనా = నాలుక,చిరం చాలాకాలమునుండి, వరప్రదానాయ = వరమొసంగుటకై, ఉద్ధురా = పట్టుదలఁగల్గియున్నది.

సమాసములు ;

వైవస్వతః :- వివస్వతః అపత్యం, పుమాన్ = వైవస్వతః.

నరాధిరాజమ్ :- నరాణాం, అధిరాజః = నరాధిరాజః, తమ్ = నరాధిరాజమ్.

వరప్రదానాయ :— వరస్య, ప్రదానం = వరప్రదానం, తస్మై = వరప్రదానాయ.

ఉద్ధురా :- ఉద్గతా, ధూః = యస్యాస్సా = ఉద్ధురా.

భావము :

యమధర్మరాజు సంతుష్టుడై నలుని ప్రార్థన నపేక్షింపక తనయంతట తానే, ఆ నలమహారాజును గూర్చి చెప్పెను. ఓ నలభూపతీ! నీవు గావించిన దూత్యము మున్నగు నాశ్చర్యకరములగు పనులచే, నానాలుక చిరకాలమునుండి వరమొసంగుటకై మిక్కిలి పట్టుదల గల్గియున్నది. 77

శ్లో॥ సర్వాణి శస్త్రాణి సహాఙ్గచక్రై
రావిర్భవన్తు త్వయి శత్రుజైత్రే.
అవాప్య మస్మాదధికం నకిఞ్చి
జ్జాగర్తి వీరవ్రతదీక్షితానాం. 77

ప॥వి॥ సర్వాణి - శస్త్రాణి - సహ - అఙ్గచక్రైః - ఆవిర్భవన్తు - త్వయి - శత్రుజైత్రే - అవాప్యమ్ - అస్మాత్ - అధికం - న - కిం - చిత్ - జాగర్తి - వీరవ్రతదీక్షితానామ్.

అర్థము:- హేనల ఓ నలభూపతీ! సర్వాణి సకలములైన, శస్త్రాణి=శస్త్రములు అఙ్గచక్రైస్సహ = ప్రయోగము, ఉపసంహారము మున్నగు మంత్ర రూపములైన తమతమ యంగములతోడ, శత్రుజైత్రే = శత్రువులను జయించు స్వభావము గల, త్వయి నీ విషయమునందు, ఆవిర్భవన్తు = ఉద్భవించు గాత, వీరవ్రతదీక్షితానాం; వీరవ్రత = యుద్ధములందు మఱలని వ్రతమునందు, దీక్షితానాం=దీక్ష వహించిన నీవంటి వారలకు, అస్మాత్ = ఈ యస్త్రలాభముకంటె, అధికం =శ్రేష్ఠమైనదై, అవాప్యం =పొందదగినది, కిఞ్చిత్ = కొంచెము, నజాగర్తి= ఉండుటలేదు.

వి :— పూర్వార్ధమున జెప్పిన "సర్వశస్త్రావిర్భావమనెడి విశేషము" ఉత్తరార్ధమునందలి "శూరులకింతకంటె నుత్కృష్టమైనదేది పొందదగి యున్నదను" సామాన్యముచే సమర్థింపబడినది గాన నర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము.

సమాసములు ;

అజ్గచక్రైః :- అజ్గానాం, చక్రాణి = అజ్గచక్రాణి, తైః = అజ్గచక్రైః
శత్రుజైత్రే :— జయతీతి = జైత్రః, శత్రూణాం, జైత్రః = శత్రుజైత్రః. యద్వా శత్రూన్, జైత్రః = శత్రుజైత్రః. తస్మిన్ = శత్రుజైత్రే.
వీరవ్రతదీక్షితానాం :- వీరాణాం, వ్రతం = వీరవ్రతం. వీరవ్రతే, దీక్షితాః = వీరవ్రతదీక్షితాః, తేషాం = వీరవ్రతదీక్షితానాం.

భావము ;

ఓ నలమహారాజా! సమస్తములగు నాయుధములను ప్రయోగించుట, ఉపసంహరించుట మున్నగు నజ్గకలాపములతోడ,శత్రుంజయుఁడవైన నీ విషయమున నావిర్భవించును గాత. ఇది యుక్తము. ఏలయనగా యుద్ధములయందు వెనుదీయకుండుట యను వ్రతమునుఁ జేపట్టిన నీవంటి వారలకు నిట్టి యస్త్రప్రాప్తికంటె నుత్కృష్టమైనదేదియును పొందఁదగినది లేదు. 77

శ్లో॥ కృచ్ఛ్రం గతస్యాఽపి దశావిపాకం
ధర్మాన్న చేతః స్ఖలతాత్త్వ దీయమ్.
అముఞ్చతః పుణ్యమనన్యభక్తేః
స్వహస్త వాస్తవ్య ఇవ త్రివర్గః. 78

ప॥వి॥ కృచ్ఛ్రం - గతస్య - అపి - దశావిపాకం - ధర్మాత్ - న - చేతః స్ఖలతాత్ - తవ - ఇదమ్ - అముఞ్చతః - పుణ్యమ్ - అనన్యభక్తేః - స్వహస్తవాస్తవ్యః - ఇవ - త్రివర్గః.

అర్థము :- కిఞ్చ = మఱియు. కృచ్ఛ్రం = కష్టమును, దశావిపాకం = అవస్థయందు పరిణతిని, గతస్యాఽపి = పొందినవాఁడవైనను, తవ = నీ యొక్క, ఇదం = ఈ, చేతః = మనస్సు, ధర్మాత్ = ధర్మమునుండి, నస్ఖలతాత్ = తప్పక యుండునుగాత. (ఏలయనగా) పుణ్యం = ధర్మమును, అముఞ్చతః = విడవనట్టి, అనన్యభక్తేః = ధర్మేతరమునందు నాసక్తి లేనివానికి, త్రివర్గః = ధర్మార్థకామములు మూడును, స్వహస్తవాస్తవ్యఇవ = తన హస్తమునందున్నవిగనే భావింపవలయును.

వి :- ఇచ్చట "త్రివర్గసిద్ధి" యను కార్యముచే "ధర్మమునం దనిర్వ్యాజభక్తి యుండుట" యను కారణము సమర్థిము కాన, కార్యముచే కారణ సమర్థన రూపమగు నర్థాన్తరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

దశావిపాకం:- దశాయాః, విపాకః = దశావిపాకః, తం=దశావిపాకం.

అనన్యభక్తేః :-అన్యస్మిన్‌భక్తిఃయస్యసః = అన్యభక్తిః, అన్యభక్తిర్న భవతీతి, అనన్యభక్తిః, తస్య=అనన్యభక్తేః.

స్వహస్తవాస్తవ్యః :- స్వస్యహస్తః = స్వహస్తః, స్వహస్తే, వసతీతి = స్వహస్తవాస్తవ్యః.

త్రివర్గః :- త్రయాణాం, వర్గః=త్రివర్గః.

భావము ;

కష్టములయందును నీ హృదయము ధర్మమునుఁ దప్పక నుండుఁగాత. ధర్మమును వీడక యధర్మమునకు విముఖుడైన వానికి, ధర్మార్థ కామములు మూడును తన హస్తమునందే నెలకొనియుండును. 87

శ్లో॥ స్మితాఞ్చితాం వాచమవోచదేనం
ప్రసన్నచేతా నృపతిం ప్రచేతాః.
ప్రదాయభైమీ మధునావరాతే
దదామి తద్యౌతక కౌతుకేన. 79

ప॥వి॥ ;- స్మితాఞ్చితాం - వాచం - అవోచత్ - ఏనం - ప్రసన్నచేతాః - నృపతిం - ప్రచేతాః - ప్రదాయ - భైమీమ్ - అధునా - వరా - తే- దదామి - తద్యౌతుకకౌతుకేన.

అర్థము :- అథ = పిదప, ప్రసన్నచేతాః = నిర్మలచిత్తుడగు, ప్రచేతాః = వరుణుడు, ఏనం = ఈ, నృపతిం = నలమహారాజునుఁ గూర్చి, స్మితాఞ్చితాం; సిశి(మకారం)త = చిఱునగవుచే, అఞ్చితాం = రమ్యమైన, వాచం=మాటను, అవోచత్=పలికెను. అధునా = ఇప్పుడు, తే=కెన్నీ, భైమీం = దమయంతిని, ప్రదాయ = ఇచ్చి, తద్యౌతకకౌతుకేన; తత్= ఆమెనిచ్చుటయందు, యౌతక = వధూవరుల కొసంగఁదగినదియో, లేక

వివాహకాలమందు, లక్ష్యమైనదంతయు, ఇచ్చు ప్రత్యేకమునందు, కౌతుకేన = కోరిక చేతను, లేదా సంతోషము చేతను, వరౌ = చెప్పఁబోవు వరము లను, దదామి = ఇచ్చుచున్నాను.

సమాసములు

స్మితాఞ్చితాం :— స్మితేన, అఞ్చితా = స్మితాఞ్చితా, తామ్ = స్మితాఞ్చితామ్.

ప్రసన్నచేతాః :— ప్రసన్నం, చేతః, యస్యసః = ప్రసన్నచేతాః.

తద్యౌతకకౌతుకేన :— యుతకయోః, దేయం = యౌతకం, తస్మిన్, యౌతకం = తద్యౌతకం, తద్యౌతకే కౌతుకం = తద్యౌతకకౌతుకం, తేన = తద్యౌతకకౌతుకేన.

భావము :

ప్రసన్న హృదయుడగు వరుణుడు మందహాస మనోహరమగు మాటను రాజునుఁగూర్చి చెప్పెను. ఓ రాజా! ఇప్పుడు నీకు దమయన్తిని, దానము గావించి, వివాహ కాలమునందిచ్చెడి యరణము పై కోరికతో నీకు రెండు వరములనీయఁబోవు చున్నాను. 79

శ్లో॥ యత్రాభిలాష స్తవతత్రదేశే
నన్వస్తు ధన్వస్వపి తూర్ణ మర్ణః
ఆపోవహన్తీహహి లోకయాత్రాం
యథా న భూతాని తథాపరాణి. 80

ప॥వి॥ యత్ర - అభిలాషః - తవ - తత్ర - దేశే — నను - అస్తు - ధన్వని - అపి - తూర్ణమ్ - అర్ణః - ఆపః - వహన్తి - ఇహ - హి లోకయాత్రాం - యథా - న - భూతాని - తథా - అపరాణి.

అర్థము :-నను = ఓయీ, యత్ర = ఏ దేశమునందు, తవ = నీకు, అభిలాషః = జలమునందుఁ గోరిక కలుగునో, తత్ర = అచ్చట, ధన్వస్వపి = చవిటినేలయందును, తూర్ణం = శీఘ్రముగా, అర్ణః = ఉదకము, అస్తు = ఉద్భవించునుగాత. (ఏలయనగ) ఇహ = ఈ ప్రపఞ్చము

నందు, యథా = ఎట్లు, ఆపః = ఉదకములు, లోకయాత్రాం; లోక = జనమునకు, యాత్రాం = జీవనమును, వహన్తి = పొందించు చున్నవో, తథా = అట్లు, అపరాణి = ఇతరములగు, భూతాని = భూమి మున్నగు భూతములు, నహివహన్తి = పొందించుటలేదు.

సమాసములు :

లోకయాత్రాం : — లోకస్య, యాత్రా = లోకయాత్రా. తామ్ = లోక యాత్రామ్.

భావము :

ఓ నలమహారాజా! ఏ ప్రదేశమునందు నీకు జలాపేక్ష కలుగునో, ఆ ప్రదేశము చవిటినేలయైనను నచ్చట శీఘ్రముగా జలము ఉద్భవించును గాత. ఏలయనగా "పానీయం ప్రాణినాంప్రాణాః విశ్వమేతచ్చ తన్మయమ్" అని వాగ్భటాచార్యుల వచనమునను సరించి యుదకములు ప్రాణుల జీవనము నడుపు నట్లు తక్కిన పృథివ్యాది భూతములు నడుపుటలేదు. కాన నీ వరము చాలా శ్రేష్ఠమైనది. 80

శ్లో॥ ప్రసారితాపః శుచిభానునాఽస్తు
మరుః సముద్రత్వమపి ప్రపద్య.
భవన్మనస్కారలవోద్గమేన
క్రమేలకానాం నిలయః పురేవ. 81

ప॥వి॥ ప్రసారితాపః - శుచిభానునా - అస్తు - మరుః - సముద్రత్వమ్ - అపి - ప్రపద్య - భవన్మనస్కారలవోద్గమేన-క్రమేలకానాం - నిలయః - పురా - ఇవ.

అర్థము :- కిఞ్చ = మఱియు, మరుః = చవిటినేల అనగా నీరులేని యెడారి. భవన్మనస్కారలవోద్గమేన; భవత్ = నీయొక్క, మనస్కార = సుఖ ప్రాప్తివాంఛ యొక్క, లవ = లేశభాగము, ఉద్గమేసతి = ఉద్భవింపగా, నక్రమేలకానాం; నక్ర = మొసళ్ళు మున్నగు జలజంతువుల యొక్క, మేలకానాం = సంఘముల యొక్క, నిలయః = నివాసము

గను, (తథా = అట్లే) శశిభానునా = చంద్రునిచే, ప్రసారితాపః ప్రసారిత = వర్ధిల్లఁజేయఁబడిన, అపః = యుదకములుగలవిగసగుచు, సముద్రత్వం = సాగరత్వమును, ప్రపద్యాఽపి = పొందియు, భవన్మనస్కారలవోద్గమేన; భవత్ = నీయొక్క, మనస్కారలవోద్గమేన = ఇచ్ఛాలేశ మేర్పడుటచేత, క్రమేలకానాం = ఒంటెలకు, నిలయఃసన్ = స్థానమైనదై, శుచిభానునా, శుచి = గ్రీష్మర్తువునందలి, భానునా = సూర్యునిచే, ప్రసారితాపస్సన్; ప్రసారిత = తొలగింపఁబడిన, ఆపస్సన్ = ఉదకములుగల్గినదై లేదా, ప్రసారితాపఃసన్; ప్రసారి = మిక్కిలి ప్రసరించుటచే తీవ్రమైన, తాపఃసన్ = వేడిగలదై, పురేవ = పూర్వముంవలె, జలములేనిదిగా, అస్తు = అగుగాత.

సమాసములు

ప్రసారితాపః :— ప్రసారితాః, ఆపః, యస్యసః = ప్రసారితాపః. పక్షాన్తరమున— ప్రసారీ, తాపః, యస్మిన్‌సః = ప్రసారితాపః.

సముద్రత్వమ్ :— సముద్రస్య, భావః = సముద్రత్వం, తత్ = సముద్రత్వం.

భవన్మనస్కారలవోద్గమే :– భవతః, మనస్కారః; భవన్మనస్కారః, భవన్మనస్కారస్య, లవః = భవన్మనస్కారలవః, భవన్మనస్కారలవస్య, ఉద్గమః = భవన్మనస్కారలవోద్గమః, తస్మిన్ = భవన్మనస్కారలవోద్గమే.

పక్షాన్తరమున :— భవన్మనస్కారలవోద్గమేన; భవతః, మనస్కారః = భవన్మనస్కారః, భవన్మనస్కారస్యలవః = భవన్మనస్కారలవః, భవన్మనస్కారలవస్య, ఉద్గమః = భవన్మనస్కారలవోద్గమః. తేన = భవన్మనస్కారలవోద్గమేన.

భావము :

మఱియు జలశూన్యమగు నెడారి నీయొక్క సుఖేచ్ఛాలేశముచే మొసళ్ళు మున్నగు జలజంతువుల సమూహమునకు నివాస భూమియు, చంద్రునిచే వర్ధిల్లఁజేయబడిన యుదకములు గలదియునగు సాగరముగ నేర్పడియు, నీ యొక్క యిచ్ఛాలేశముచేతనే యొంటెలకు నిలయమును, గ్రీష్మకాలపు సూర్యునిచే

తొలగింపబడిన యుదకములుగలదిగను లేదా తీవ్రమగు తాపముగలదిగనునై పూర్వమువలె నెడారియు కాగలదు. అనగా నీవు కోరినంత మాత్రముననే యెడారి సముద్రముగను, సముద్రమెడారిగనుఁ గాగలదనియు యభిప్రాయము. ఇది మొదటి వరము. 81

శ్లో॥ అమ్లానిరామోద భరశ్చదివ్యః
పుష్పేషు భూయాద్భవ దఙ్గసఙ్గాత్.
దృష్టం ప్రసూనోపమయా మయాన్య
న్నధర్మశర్మోభయ కర్మఠంయత్. 72

ప॥వి॥ :- అమ్లానిః - ఆమోదభరః - చ - దివ్యః - పుష్పేషు - భూయాత్ - భవదఙ్గసఙ్గాత్ - దృష్టం - ప్రసూనోపమయా - అన్యత్ - న - ధర్మశర్మోభయ కర్మఠం - యత్.

అర్థము :- హేనల = ఓ నలుడా ! భవదఙ్గసఙ్గాత్; భవత్ = నీయొక్క, అఙ్గ= శరీరము యొక్క, సఙ్గాత్ = సంపర్కమువలన అనగా కరస్పర్శమున, పుష్పేషు = పూలయందు, అమ్లానిః = వాడుబారనితనము, అనగా తేమ, దివ్యః = స్వర్గసంబంధముగల, ఆమోదభరశ్చ = పరిమళ భారము, భూయాత్ = ఏర్పడునుఁ గాత ! యత్=ఎందువలన, ప్రసూనోపమయా; ప్రసూన = పుష్పములయొక్క, ఉపమయా = సామ్యముచే, ధర్మశర్మోభయ కర్మఠం; ధర్మ = పుణ్యము, శర్మ = సుఖము అనునీ, ఉభయం = రెంటియందును, కర్మఠం = కర్మశూరమైనది అనగా కోరికలను పూర్తిచేయునది, అన్యత్ = మఱియొక్కటి అనగా, ధనము పుణ్యము మున్నగునవి నదృష్టం=చూడబడలేదు. దేవపూజకును సుఖానుభవమునకును సాధనమగుటచే పుష్పములు ఆముష్మికముగను, నైహికముగను, నుపయుక్తము లగుచున్నవని యర్థము.

సమాసములు ;

అమ్లానిః :- న, మ్లానిః = అమ్లానిః.

ఆమోదభరః :- ఆమోదస్య, భరః = ఆమోదభరః.

దివ్యః :- దివి, భవః = దివ్యః.

భవదఙ్గసఙ్గాత్ :- భవతః, అఙ్గం = భవదఙ్గం, భవదఙ్గేన, సఙ్గః = భవదఙ్గసఙ్గః, తస్మాత్ = భవదఙ్గసఙ్గాత్.

ప్రసూనోపమయా ;- ప్రసూనేన, ఉపమా = ప్రసూనోపమా, తయా= ప్రసూనోపమయా.

ధర్మశర్మోభయ కర్మఠమ్ :- ధర్మశ్చ, శర్మచ = ధర్మశర్మణీ, ధర్మశర్మణోరుభయం=ధర్మశర్మోభయం, కర్మణి, ఘటతఇతి= కర్మఠమ్. ధర్మశర్మోభయస్మిన్ కర్మఠమ్ = ధర్మశర్మోభయకర్మఠమ్.

భావము :

ఓ నలమహారాజా ! నీ కరస్పర్శము చేతనే పుష్పములయందు వాడు బారనట్లు చేసెడి తేమయు, దేవలోకపు పరిమళము నేర్పడును. ఏలయనగా – పూల సామ్యముచే, దేవతా పూజాదులచే పుణ్యసిద్ధి రూపమగు నాముష్మిక ఫలము, శరీరసంస్కారముచే నైహికఫలమను నీరెండును లభ్యములగుచున్నవి. ఇట్టి సుకృత సాధనమైనవి మఱియొండులేదు. కావున పుష్పము ధర్మశర్మోభయములో కర్మఠమై ఐహికాముష్మిక ఫలసాధనమైనది. కాన నీ రెండవ వరము మొదటి వరమువలె ప్రశస్తమైనది. 72

శ్లో॥ వాగ్దేవతాఽపి స్మితపూర్వముర్వీ
సుపర్వరాజం రభసాద్బభాషే.
త్వత్ప్రేయసీ సమ్మదమాచరన్త్యాః
మత్తోనకిఞ్చిత్ గ్రహణోచితం తే. 73

ప॥వి॥ :- వాగ్దేవతా - అపి - స్మితపూర్వమ్ - ఉర్వీసుపర్వరాజం - రభసాత్ - బభాషే - త్వత్ప్రేయసీ సమ్మదమ్ - ఆచరన్త్యాః-మత్తః -న - కించిత్ - గ్రహణోచితం - తే.

అర్థము :- వాగ్దేవతాఽపి = సరస్వతీదేవియు, ఉర్వీసుపర్వరాజం; ఉర్వీ = భూమికి, సుపర్వరాజం = దేవేంద్రుడైన, నలం = నలమహారాజును గూర్చి, రభసాత్ = సంతోషము వలన, స్మితపూర్వం = మందహాసపూర్వకముగా, బభాషే = పలికెను. త్వత్ప్రేయసీ సమ్మదః; త్వత్ప్రేయసీ = నీ ప్రియురాలైన దమయన్తికి, సమ్మదం = హర్షమును అనగా

నిన్ను వరించుటయను నిషయును. ఆచరన్త్యాః = చేయుచున్న, మత్తః= నా వలన, తే = నీకు, కిఞ్చిత్ = కొంచెము, గ్రహణోచితం=గ్రహింపదగినది, న = లేదా ? అనగా తప్పక యున్నదని యర్థము.

సమాసములు

వాగ్దేవతా :- వాగితి దేవతా = వాగ్దేవతా.

స్మితపూర్వం :- స్మితం, పూర్వం, యస్మిన్, కర్మణి, తద్యథా భవతి తథా = స్మితపూర్వమ్.

ఉర్వీసుపర్వరాజం :- సుపర్వణాం, రాజా = సుపర్వరాజః, ఉర్వ్యాః, సుపర్వరాజః = ఉర్వీసుపర్వరాజః, తమ్ = ఉర్వీసుపర్వరాజమ్.

త్వత్ప్రేయసీ సమ్మదమ్ :- తవ, ప్రేయసీ = త్వత్ప్రేయసీ, త్వత్ప్రేయస్యాః సమ్మదః = త్వత్ప్రేయసీ సమ్మదః, తం = త్వత్ప్రేయసీ సమ్మదమ్.

గ్రహణోచితం ;-గ్రహణే, ఉచితమ్ = గ్రహణోచితం.

భావము:

సరస్వతీదేవియు హర్షముతో నలుని మందహాస పూర్వకముగా పలుకరించినది. ఓ నలమహారాజా ! నీ ప్రేయసియగు దమయన్తికి నిన్ను వరింపంజేయుట వలన సంతోషమును గూర్చుటచే నేను నీకు అప్తురాలను. కాన నావద్ద నీవు స్వీకరింపందగినది లేదా తెలిసికొనదగినది కొంచెము లేదా? తప్పకయున్నదని యాశయము. 73

శ్లో॥ అర్థోవినై వార్థనయోపసీద
న్నాల్పోపి ధీరైరవ ధీరణీయః.
మాన్యేన మన్యే విధినావితీర్ణః
సప్రీతిదాయోబహు మన్తుమర్హః. 74

ప॥వి॥ ;- అర్థః - వినా - ఏవ - అర్థనయా - ఉపసీదన్ - న - అల్పః - అపి - ధీరైః - అవధీరణీయః - మాన్యేన - మన్యే - విధినా - వితీర్ణః - సః - ప్రీతిదాయః - బహు, మన్తుమ్ - అర్హః.

అర్థము :- కిఞ్చ = మఱియు, అర్థనయా = యాచించుటతో, వినైవ = లేక, ఉపసీదన్ = తనయంతట లభ్యమైన, అర్థః = హితమగు విషయము, అల్పోపి = కొంచమైనను, ధీరైః = ధీరులచే. అవధీరణీయః = ఉపేక్షింపఁదగినదిగా, న = లేదు, ఏలయనగా, మాన్యేన = పూజ్యుడైన, విధినా = విధిచే, వితీర్ణః = ఈయఁబడిన, ప్రీతిదాయః = ప్రీతితో నొసంగఁబడిన, సః = ఆ యర్థము, బహు = అధికముగా, మన్తుం = తెలిసికొనుటకు, అర్హః = తగినది (ఇతి=అని) మన్యే = తలంతును.

సమాసములు :

ప్రీతిదాయః :- దీయతే ఇతి= దాయః. ప్రీత్యాదాయః = ప్రీతిదాయః.

భావము :

యాచింపకయే, తనంతట తాను లభ్యమైన వస్తువు స్వల్పమైనను, హితమైనది యుపేక్షింపఁదగదు. ఏలయనగా పూజ్యుడగు బ్రహ్మ ప్రీతితో నిచ్చినది యుత్కృష్టముగా భావింపఁదగినదని నేను తలంతును.

శ్లో॥ అవామావామార్ధే సకలముభయాకార ఘటనాత్
ద్విధాభూతం రూపం భగవదభిధేయం భవతియత్.
తదన్తర్మన్త్రం మేస్మరహరమయం సేన్దుమమలం
నిరాకారం శశ్వజ్జప నరపతే! సిద్ధ్యతు స తే. 75

ప॥వి॥ :- అవామా - వామార్ధే - సకలమ్ - ఉభయాకారఘటనాత్ - ద్విధాభూతం - రూపం - భగవదభిధేయం - భవతి - యత్ - తదన్తః - మన్త్రం - మే - స్మర - హరమయం - సేన్దుమ్ - అమలం - నిరాకారం - శశ్వత్ - జప - నరపతే - సిద్ధ్యతు - సః - తే.

అర్థము :- హే నరపతే = ఓ నలమహారాజా !, అర్ధే = ఒక భాగమునందు, అవామా = అస్త్రీరూపమును ననగా పురుషుడును, అర్ధే = మఱియొక భాగమునందు, వామా = స్త్రీయు, (అతఏవ = కావుననే) ద్విధాభూతం = స్త్రీ పురుషరూపముగా రెండుగా నేర్పడినదై, ఉభయాకారఘటనాత్= రెండు ఆకారములను కలుపుటవలన, సకలం = సంపూర్ణత నొందిన,

భగవదభిధేయం = భగవచ్ఛబ్దముచేఁ జెప్పదగిన, రూపం = రూపము, విరతే = ...దు. సేన్దుం = చంద్రకలతో గూడినదియు, అమలం = నిర్మలమైనదియు, నిరాకారం = ...స్తుస్థితియందు సాకారముగా లేనిదియు ననగా నేకార్థాది విభాగము లేనిదియు. మన్త్రః = మన్త్రరూపమై గోప్యమైనదియును, హరమయం = శివాత్మకమైన, మే = నాయొక్క, తత్ = ఆ స్వరూపమును, అన్తః = అంతఃకరణమునందు, స్మర = ధ్యానింపుము. శశ్వత్ = ఎల్లప్పుడు, జప = జపింపుము. మంత్రమగుటవలన జపమార్గమున ఉపాసింపుమని యర్థము. సః = ఆ మన్త్రమూర్తియైన భగవన్తుడగు నర్ధనారీశ్వరుడు తే = నీకు, సిధ్యతు = ప్రసన్నుడగు గాక, ఫలము నొసంగుగాకయని యర్థము. ఇది మూర్తిపక్షమున యర్థము.

ఇక మన్త్రపక్షమున :- అర్ధే = పూర్వార్ధమునందు, అవా = ఓకారముచే, మా = మకారముచే. ననగా ప్రణవము చేతనని యర్థము. (తథా = అర్ధే) అవామార్ధే = ఉత్తర భాగమునందును, అవా = ఓకారము చేతను, మా = మకారముచేతను, ననగా ప్రణవముచేత నుపలక్షితమైనదియు ననగా నాద్యంతములయందు ప్రణవముచే సంపుటీకృతమును, ఏవం = ఇట్లు, ఉభయాకారఘటనాత్; ఉభయాకార = రెండు ఆకారములతో, ఘటనాత్ = చేర్పుట వలన, ద్విధాభూతం "హ" "ర" యని రెండుగా విభజింపఁబడినదియు, లేదా రెండు ఆకారములచే ప్రణవరూపమునందు, గలుపుట వలన, ద్విధాభూతం = రెండుగా నేర్పడినదియు ననగా రెండు ఆకారములు గలదియు, భగవదభిధేయం; భగవత్ = శివుని, అభిధేయం = వాచ్యార్థముగా గలదియునగు, యత్ = ఏ, రూపం = స్వరూపము, భవతి = ఉన్నదో, అనగా 'ఓంహరఓం' అనియే స్వరూపమేర్పడుచున్నదో, తత్ = ఆ, హరమయం = హకార రేఫస్వరము గల, నిరాకారం = రహితములైన అకారద్వయము కలదియు ననగా హకారమును రేఫమును నుచ్చరించుటకై యుపాత్తమైన అకారద్వయము లేనిదియు నందువలననే "హ్ ర్" యను వర్ణమాత్ర స్వరూపముగలదియు, తథా = అర్ధే, సేన్దుం = ఈచ, ఇందుశ్చ = ఈన్దూ, ఈన్దూభ్యాం

సహితం రతం ఇతి సేన్దుం। అనగా తురీయ స్వరమగు "ఈకారము తోడను, బిందువు తోడనుఁ గూడినదియు, అనగా పూర్వోక్తమగు "హ్ర్" యను వ్యఞ్జనద్వయము సేందుత్వమును - అనగా ఈకారము తోడను కూడినచో "హ్రీం" అగుచున్నదని యర్థము. అమలం = దోషము లేనిదియునగు, మే = నాయొక్క, మంత్రం = మంత్రము అనగా రెండు ప్రణవములతో గూడిన "ఓం హ్రీం ఓం" అను నాకారము గల మన్త్రమును నవగా సారస్వత చింతామణి మన్త్రమును, అంతః = అంతఃకరణమునందు, స్మర = ధ్యానింపుము. శశ్వత్ = ఎల్లప్పుడు, జప = జపింపుము. ఇత్యాదిపూర్వమువలెఁ జెప్పవలయును.

యన్త్రపక్షమునందు :- భగవదభిధేయం; భగవత్ = యోనివలె, అభిధేయం = కవబడు, యత్ = ఏ రూపం = త్రికోణాత్మకమగురూపము గలదో, ఉభయాకారఘటనాత్; ఉభయాకార = రెండు త్రికోణములను, ఘటనాత్ = చేర్చుటవలన, సకలం = సమగ్రమగు షట్కోణమేర్పడు చున్నది. తదన్తః; తత్ = అ షట్కోణములకు, అంతః = మధ్య, మన్త్రం = "ఓం-హ్రీం-ఓం" అను నాకారముగల మన్త్రమేర్పడు చున్నది. తత్ = ఆరూపమును, అంతః = అంతఃకరణమందు, స్మర = ధ్యానింపుము ఇత్యాది ముందువలెనేఁ జెప్పుకొనవలయును.

సమాసములు :

అవామా :- న, వామా = అవామా.

ఉభయాకారఘటనాత్ :- ఉభయశ్చాసౌ, ఆకారశ్చ = ఉభయాకారః, ఉభయాకారస్య, ఘటనం = ఉభయాకార ఘటనం, తస్మాత్ = ఉభయాకారఘటనాత్.

భగవదభిధేయం :- భగవాన్, అభిధేయః, యస్యసః = భగవదభిధేయః, తమ్ = భగవదభిధేయం.

హారమయః :- హారస్య, వికారః = హారమయః, తమ్ = హారమయం.

సేన్దుం :- ఇన్దునా, సహితః = సేన్దుః, తం = సేన్దుం.

అమలం :- అవిద్యమానం, మలం యస్యసః = అమలః, తమ్ = అమలం.

నిరాకారం :- నిర్గతః ఆకారః, యస్యసః = నిరాకారః, తమ్ = నిరాకారం.

పక్షాన్తరమందు :- ఉభయాకారఘటనాత్ :- ఉభయశ్చాసౌ, ఆకారశ్చ = ఉభయాకారః, ఉభయాకారస్య, ఘటనం, ఉభయాకారఘటనం, తస్మాత్ = ఉభయాకార ఘటనాత్.

హరమయం :— హశ్చ, రశ్చ = హరౌ, హరయోః, వికారః = హరమయః, తమ్ = హరమయమ్.

నిరాకారం :- అశ్చ, అశ్చ, ఔ, అయోః, అకారః = ఆకారః. నిర్గతః, ఆకారః, యస్మాత్సః = నిరాకారః, తమ్ = నిరాకారమ్,

సేన్దుం ;- ఈచ, ఇన్దుశ్చ = ఈందూ, ఈందుభ్యాం, సహవర్తత ఇతి = సేన్దుః, తమ్ = సేన్దుం.

సకలం ;- కలయా, సహవర్తత ఇతి=సకలః. తమ్ = సకలమ్.

భగవదభిధేయమ్ ;- భగఇవ=భగవత్, భగవత్, అభిధేయం = భగవదభిధేయమ్.

వి:- ఇచ్చట మొదట దేవతాపక్షము. తర్వాత మన్త్రిపక్షము, కడపటి యన్త్రపక్షము. ప్రకృతములు కాన కేవల ప్రకృత శ్లేషాలఙ్కారము.

భావము :

ఇచ్చట సరస్వతీదేవి యొసంగు వరము యొక్క స్వరూపమును కవి "అవామా" ఇత్యాదిగా నైదు శ్లోకములయందు వర్ణించుచున్నాడు. ఈ శ్లోకమునందు సారస్వత చింతామణి మన్త్రమును సరస్వతీదేవి నల మహారాజునకుపదేశించుచున్నది. ఆ మన్త్రమునే శ్రీహర్షుడు జపించి త్రిపురసుందరీ ప్రత్యక్షమునంది యనన్య దురాసదమగు వైదుష్యము నార్జించెను. ప్రస్తుత మీశ్లోకమునందామంత్రము దేవతా పక్షమునందు, మన్త్రిపక్షము నందును, యంత్రపక్షమునందును వర్ణింపఁబడుచున్నది. అందు తొలుత దేవతా పక్షమున ;—

ఓ నలమహారాజా ? దక్షిణార్ధమందు పురుషుడును, వామార్ధమందు స్త్రీయునునై రెండు విధములుగా నున్నదియు, నీరెండు ఆకారములు కలిగియుండుట వలన సంపూర్ణమైన భగవచ్ఛబ్దముచే. జెప్పఁదగిన రూపము గలిగినదియు చన్ద్రకలతో నొప్పునదియు, నిర్మలమైనదియు, పరమార్థ దృష్టిలో నిరాకారమైన

దియు ననగా దక్షిణార్ధ వామార్ధ భేదములు లేనిదియు మన్త్రిస్వరూపమైనదియు లేదా మన్త్రిమువలె దాచదగినదియు శివస్వరూపమైన నా స్వరూపమును నంతః కరణమందు ధ్యానింపుము ఆ మన్త్రిమూర్తియగు నర్ధనారీశ్వరుడు నీకు ప్రసన్నుఁడగుగాత. ఫలమొసంగును గాత.

మంత్రపక్షమున :—ఆమన్త్రి స్వరూపము "ఓం హర ఓం" అని ఇది పూర్వభాగమునందును చివరభాగమునందును ఓంకారములతో సంపుటీకరింపఁబడియున్నది. "హర" శబ్దము నందునుచ్చారణకై రెండు అకారములు చేర్పఁబడినందునలననిది "హ, ర" యని రెండు విధములుగా విభక్తమైనది. ఇది భగవన్తుడగు శివునిఁ జెప్పుచున్నది. ఈ హరమయమైనదియు. ననగా హకార రేఫాత్మకమైనదియు, నిరాకార మైనదియు ననగా హ, ర, యనుచోట శ్రూయమాణములగు "అ" కారద్వయము తొలగుటచే అకారద్వయ రూపమగు నాకృతిచే రహితమైనదియు. ననగా "హ్, ర్" రూపముగనున్నదియు సేందువును ననగా ఈ- యను తురీయ స్వరముతోడను, చన్ద్రికలతోడను. ననగా బిందువుతోడనుఁగూడినదియు కలతో గూడినదియు నిర్దోషమైనదియు ఆద్యంతముల యందు ప్రణవములతో సంపుటీకృతమై "ఓం హ్రీం ఓం" అను రూపములతో నొప్పునదియును, నా యొక్క సారస్వత చింతామణి మంత్రమును ధ్యానింపుము. జపపద్ధతితోనుపాసింపుము, అందువలన నీకు మంత్రమూర్తియగు నర్ధనారీశ్వరుడు అనుగ్రహించునుగాత. ఈ మంత్రమునుగూర్చి యుద్ధారాది వివరమును పారమేశ్వరమను గ్రంథమునఁజెప్పఁబడినది—

"ఉద్దారాస్తు పరోక్షేణ
పరోక్షప్రియతాశ్రుతేః.
శివాన్త వహ్నిసంయుక్తో, బ్రహ్మద్వితయమన్తరా
తురీయస్వరశీతాంశు రేఖాతారాసమన్వితః.
ఏష చింతామణిర్నామ మన్త్రిః సర్వార్థసాధకః
జగన్మాతుః సరస్వత్యాః రహస్యంపరమంమతమ్"

ఇత్యాది. ఇచ్చట శివశబ్దముచే "హకారమును వహ్నిశబ్దముచే రేఫమును" బ్రహ్మద్వితయ శబ్దముచే ప్రణవద్వయమును, తురీయస్వర శబ్దముచేత "ఈ కారమును" శీతాంశు రేఖాశబ్దముచేత "అర్ధచన్ద్రిని" తారా శబ్దముచేత బిందు

వును గ్రహింపవలయును. అదియే "ఓం హ్రీం ఓం" అను రూపముననుండును. అనగా "ఓం హర ఓం" అను తొలుత నిర్దేశింపఁబడిన మంత్రమే "ఓం హ్రీ ఓం" రూపముఁజెంది సారస్వత చింతామణిగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నదని భావము.

యన్త్ర పక్షమునందు :—తొలుత యోనిరూపముర కానవచ్చు త్రికోణమును మఱియొక త్రికోణముతోఁ గలుపుటవలన షట్కోణము లేర్పడుచున్నవి. ఈ షట్కోణముల మధ్య "ఓం హ్రీ ఓం" యను మన్త్రమును ధ్యానించి యుపాసించినచో భగవదనుగ్రహ మేర్పడునని భావము. 85

శ్లో॥ సర్వాఙ్గీణరసామృతస్తిమితయా వాచాచవాచస్పతిః
సస్వర్గీయమృగీదృశామపివశీకారాయమారాయతే.
యస్మైయః స్పృహయత్యనేనసతదేవాఽఽప్నోతికిం
భూయసా
యేనాఽయం హృదయేకృతః సుకృతినామన్మన్త్ర
చిన్తామణిః. 86

ప॥వి॥ సర్వాఙ్గీణరసామృతస్తిమితయా - వాచా - చసః - వాచస్పతిః - సః - స్వర్గీయమృగీదృశామ్ - అపి - వశీకారాయ - మారాయతే - యస్మై - యః - స్పృహయతి - అనేన - సః - తత్ - ఏవ - ఆప్నోతి - కిం - భూయసా - యేన - అయం - హృదయే - కృతః - సుకృతినా - మన్మన్త్రచింతామణిః.

అర్థము :—యేన = ఏ, సుకృతినా = పుణ్యవన్తునిచే, అయం = పూర్వము చెప్పఁబడిన, మన్మన్త్రచింతామణిః; మన్మన్త్ర = నా మన్త్ర మనెడి, చింతామణిః = చింతించినంత మాత్రము చేతనే కోరిన వస్తువుల నొసంగెడి మణియగు నీ మన్త్రము, హృదయే = హృదయమునందు, కృతః = చేయఁబడినదో, అనగా స్మరింపఁబడినదో, సః = ఆస్మరించినవాఁడు, సర్వాఙ్గీణరసామృతస్తిమితయా; సర్వాఙ్గీణ = అన్నియంగములను వ్యాపించిన, రస = శృంగారము మున్నగు రసములనెడి, అమృత

= అమృతముచే, స్తిమితయా = నిండిన. వాచా = కావ్యాది రూపము లతో వెలసిన వాక్చాతుర్యముతో, వాచస్పతిః = బృహస్పతిగానగుచు న్నాడు. ఏవం = ఇట్లు, సః = ఆయుపాసకుడు, స్వర్గీయమృగీదృశా మపి; స్వర్గీయ = స్వర్గలోకమునకుఁజెందిన, మృగీదృశామపి = స్త్రీలను సైతము, వశీకారాయ = వశీకరించుకొనుటకు, మారాయతే = మన్మథు నివలె నాచరించును, యద్వా = లేదా, భూయసా = అధికముగా చెప్పు టచే, కిం = ఏమిప్రయోజనము. యః = ఎవ్వడు, యస్మైస్పృహయతే = దేనినికోరునో, సః = అతడు, తదేవ = దానినే, ఆప్నోతి = పొందును. ఏలయనగా నిది చింతామణికదా కాన గోరినదెల్ల సిద్ధించును.

సమాసములు :

సర్వాఙ్గీణరసామృత స్తిమితయా :- సర్వాఙ్గాణివ్యాప్నోతీతి = సర్వాఙ్గీణః. సర్వాఙ్గీణశ్చాసౌ, రసశ్చ = సర్వాఙ్గీణరసః, సర్వాఙ్గీణరస ఏవ, అమృతం= సర్వాఙ్గీణరసామృతం, సర్వాఙ్గీణ రసామృతేన, స్తిమితా = సర్వాఙ్గీణరసామృత స్తిమితా, తయా = సర్వాఙ్గీణరసామృత స్తిమితయా. వాచస్పతిః :—వాచాం, పతిః = వాచస్పతిః.

స్వర్గీయమృగీదృశాం :—స్వర్గస్య, ఇమాః = స్వర్గీయాః. మృగాణామివ దృశః, యాసాంతాః = మృగీదృశః, స్వర్గీయాశ్చతాః, మృగీదృశశ్చ = స్వర్గీయమృగీదృశః, తాసాం = స్వర్గీయమృగీదృశాం.

మన్మన్త్ర చింతామణిః :— మమమన్త్రః = మన్మన్త్రః, మన్మన్త్ర ఏవ చింతామణిః = మన్మన్త్రచింతామణిః.

భావము :

ఇప్పుడు రెండు శ్లోకములచే మన్త్రమహిమ వర్ణింపఁబడుచున్నది. ఏ పుణ్యవంతుడు నా మన్త్రమైన చింతామణిని స్మరించుచున్నాడో యతడు సర్వా ఙ్గములను వ్యాపించు శృఙ్గారాదిరసామృతముతో నిండిన, కావ్యాది రూపములగు వాక్కుల యందలి చాతుర్యముతో బృహస్పతియగుచున్నాడు ఇట్లేయతడు స్వర్గలోకపు స్త్రీలను వశీకరించుకొనుటకు మన్మథుడగుచున్నాడు. లేదా ఇంత మాటలేల? ఎవడు దేనిని కోరునో వానికది సిద్ధించును. 86

శ్లో॥ పుష్పైరభ్యర్చ్య గన్ధాదిభిరపి సుభగైశ్చారు
హంసేనమాంచే
న్నిర్యాన్తీం మన్త్రిమూర్తిం జపతిమయిమతిం
న్యస్యమయ్యేవభక్తః.
సమ్ప్రాప్తే వత్సరాంతే శిరసికరమసౌ యస్య
కస్యాఽపి ధత్తే
సోఽపిశ్లోకానకాణ్డే రచయతిరుచిరాన్ కౌతుకం
దృశ్యమస్య. 87

ప॥వి॥ పుష్పైః - అభ్యర్చ్య - గన్ధాదిభిః - అపి - సుభగైః - చారు - హంసేన - మాం - చేత్ - నిర్యాన్తీం - మన్త్రిమూర్తిం - జపతి - మయి - మతిం - న్యస్య - మయి - ఏవ - భక్తః - సమ్ప్రాప్తే - వత్సరాంతే - శిరసి - కరమ్ - అసౌ - యస్య - కస్య - అపి - ధత్తే - సః - అపి - శ్లోకాన్ - అకాణ్డే - రచయతి - రుచిరాన్ - కౌతుకం - దృశ్యమ్ - అస్య.

అర్థము :— కిఞ్చ = మఱియు, మయి = నాయెడ, భక్తః = భక్తిగలవాడై, మయ్యేవ = నాయెడనే, మతిం = బుద్ధిని, న్యస్య = ఉంచి, హంసేన = హంసవాహనముతో, చారు = చక్కగా, నిర్యాన్తీం = సఞ్చరించు చున్న, మన్త్రిమూర్తిం = మంత్ర స్వరూపురాలైన, మాం = నన్ను, సుభగైః = మనోజ్ఞములగు, పుష్పైః = పూవులతో, గంధాదిభిః = చందనము మొదలగు పరిమల ద్రవ్యముల తోడను, అభ్యర్చ్య = పూజించి, జపతిచేత్ = జపించినచో, తర్హి = అప్పుడు, వత్సరాన్తే = సంవత్సరము చివర, సమ్ప్రాప్తేసతి = ఏర్పడగా, అసౌ = ఈ జనించిన పురుషుడు, యస్యకస్యాఽపి = ఎవరోయొక యక్షరముురాని వాని యొక్కయు, శిరసి = తలపై, కరం = హస్తమును, నిధత్తే = ఉంచుతో, సోఽపి = అతడును, అకాణ్డే = ఆకస్మికముగా, రుచిరాన్ = రమ్యములైన, శ్లోకాన్ = శ్లోకములను, రచయతి = రచయించు

చున్నాడు, అస్య = ఈ మంత్రముయొక్క, ఏతత్ = ఈ. కౌతుకం = ఆశ్చర్యము, దృశ్యం = చూడవలసినది.

సమాసములు :

మన్త్రిమూర్తిం :— మన్త్రిమయీ, మూర్తిః యస్యాస్సా = మన్త్రిమూర్తిః, తాం = మన్త్రిమూర్తిమ్.

భావము :

మఱియు నాయందు భక్తిగల్గినవాడై నాయెడ మనస్సును నిలిపి హంస వాహనముపై జక్కగా సంచరించుచున్న మన్త్రిస్వరూపిణియగునన్ను రమ్యములైన పుష్పములచేతను, చందనాది పరిమళ ద్రవ్యముల తోడను బూజించి జపించినచో, సంవత్సరము నిండగనే, యుపాసకుడు ఎట్టి మూఢునినెత్తిపై చేతినుంచినను నతడు, ఆకస్మికముగా రసవంతములగు శ్లోకములను రచియించును. ఈ యద్భుతము తప్పక చూడవలసినది. 87

శ్లో॥ గుణానామాస్థానీం నృపతిలక నారీతివిదితాం
రసస్ఫీతా మన్తస్తవచతవవృత్తే చకవితుః.
భవిత్రీవైదర్భీ మధికమధికణ్ఠం రచయితుం
పరీరమ్భక్రీడా చరణశరణా మన్వహమహమ్. 88

ప॥వి॥ :- గుణానామ్ - ఆస్థానీం - నృపతిలక! - నారీతివిదితాం - రసస్ఫీతాం - అన్తః - తవ - చ - తవ - వృత్తే - చ - కవితుః - భవిత్రీ - వైదర్భీమ్ - అధికమ్ - అధికణ్ఠం - రచయితుం - పరీరమ్భక్రీడాచరణశరణామ్ - అన్వహమ్ - అహమ్.

అర్థము :- హేనృపతిలక! = ఓ రాజోత్తమా! గుణానాం = రూపసౌందర్యాది గుణములకును, శ్లేషాదికావ్య గుణములకును, ఆస్థానీం = ఆశ్రయమైనదియు, నారీతివిదితాం; నారీతి = ఉత్తమ స్త్రీయని, విదితాం = తెలియఁబడినదియు, న + ఆరీతివిదితాం = గౌడీపాంచాల్యాది రీతులమధ్య తెలియఁబడక యుండునదియు, ననగా వానిమధ్య తెలియబడినదియును, అంతః = మనస్సునందును, శ్లోకమధ్యమునందును, రసస్ఫీతాం; రస=

నలునియంవలి యమరాగ — చేత, స్పృతాం = సంబంధమయి, శృఙ్గా
రాది రసములతో నిండినదియునగు, వైదర్భీం=దమయంతిని, వైదర్భీ
రీతిని, తవచ = నలుడైన నీయొక్కయు, తవవృత్తేచ = నీయొక్క
చరిత్రవిషయమందును, కవితుః = వర్ణించునట్టి శ్రీహర్షునియొక్క, అధి
కణ్ఠం = కణ్ఠమునందు, పరిరమ్భక్రీడాచరణశరణం; పరిరమ్భ = ఆలిం
మనెడి, క్రీడా = వినోదమును, ఆచరణ = ఆచరించడమునే, శర
రక్షకముగా గల్గినదానినిగా, అన్వహం = ప్రతిదినము, అధికం=
ంగా, రచయితుం = చేయుటకు, అహం = నేను, భవిత్రీ =

.

నృపతిలక :- నృపాణాం, తిలకః = నృపతిలకః, తస్యసమ్బుద్ధిః =

గీ ఇతి విదితా = నారీతివిదితా, తామ్ = నారీతివిది
అవిద్యమానారీతిః యస్యాస్సా = అరీతిః. అరీతి
నఅరీతివిదితా, నారీతివిదితా, తామ్=నారీతి

రసస్పృతా, తాం = రసస్పృతామ్.
దర్భీ, తామ్ = వైదర్భీ.

పరిరమ్భ ఏవక్రీడా := పరిరమ్భ
ం=పరిరమ్భక్రీడాచరణం, పరిరమ్భ
= పరిరమ్భ క్రీడాచరణశరణం,

ంతిని (వైదర్భీరీతిని) నీ కణ్ఠము
వినోదములను చేయుటనే ప్రాణ
విధముగా దమయంతి నిన్ను కణ్ఠా
ఱచునో, అట్లే రీతుంతో నత్యంత

సుకుమార సందర్భముగల వైదర్భ్యను కవ్యా(నీ) సీస్ప్రత్తమను ప్రధ్రేచు కవియొక్క కణ్ఠము నాలింగనము చేసుకొని దానితోటి వినోదమే తనకు రక్షకముగా నుండునట్లు చేయగలను. అదెట్లనగా వైదర్భియగు దమయన్తి రూప సౌందర్యాది గుణములకు నెలవు. వైదర్భీ రీతియు శ్లేషాదిగుణములకు నాశ్రయము. ఆ దమయన్తి నారీతి విదిత. అనగా నుత్తమ స్త్రీయని ప్రసిద్ధి నొందినది. ఆ వైదర్భీరీతి న + అరీతివిదిత కాదు. అనగా రీతులలో తెలియబడనిది గాదు. అనగా చక్కగా తెలియఁబడినది. ఆదమయన్తిరసస్ఫీత —అనగా నలానురాగముతో నిండినది. ఆ వైదర్భీరీతియు శృఙ్గారాది రసములతో నిండినది. అట్టి వైదర్భియగు దమయన్తిని, అట్టి వైదర్భియగు రీతిని క్రమముగా నలుడవైన నీయొక్కయు, నీ చరిత్రను కవనముచేయు శ్రీహర్షుని యొక్కయు కంఠమునందు నెలకొనునట్లు చేసి, యందు క్రీడావినోదములనే ప్రాణత్రాణముగాఁ గలదిగను, ఆ వైదర్భీరీతిని కవియొక్క కంఠము నాలింగమునుఁ గావించుకొనియందలి క్రీడావినోదములనుఁ బ్రాణత్రాణగా గలదానినిగను నేను చేయగలనని భావము. 88

శ్లో॥ భవద్వృత్తస్తోతుర్మదుపహిత కణ్ఠస్యకవితుః
ముఖాత్పుణ్యైః శ్లోకైస్త్వయి
ఘనముదేయంజనముదే.
తతః పుణ్య శ్లోకః క్షితిభువనలోకాయ భవితా
భవానాఖ్యా తస్సన్ కలికలుషహారీ హరిరివ. 89

ప॥వి॥ :- భవద్వృత్తస్తోతుః - మదుపహితకణ్ఠస్య - కవితుః - ముఖాత్ - పుణ్యైః - శ్లోకైః - త్వయి - ఘనం - ఉదేయం - జనముదే - తతః - పుణ్యశ్లోకః - క్షితిభువనలోకాయ - భవితా - భవాన్ - ఆఖ్యాతః - సన్ - కలికలుషహారీ - హరిః - ఇవ.

అర్థము :- కిఞ్చ = మఱియు, హేనల = ఓ నలమహారాజా! మదుపహితకణ్ఠస్య; మత్ = నాచే, ఉపహిత = అధిష్ఠింపఁబడిన, కణ్ఠస్య = కణ్ఠముగలవాడైన, భవద్వృత్తస్తోతుః = భవత్ =నీయొక్క, వృత్త=

చరితమును, స్తోతుః = కొనియాడునట్టి, కవితుః = కవియొక్క,
ముఖమునుండి, త్వయి = నీవిషయమున, పుణ్యైః = పవి
రమ్యములునునగు, శ్లోకైః = పద్యములచేత, జన
షమునకై, ఘనం = నిరంతరము, ఉదేయమ్ =
యును. తతః = అట్లు పుణ్యశ్లోకములచే భవాన్=నీవు,
పవిత్రకీర్తిఁ గల్గినవాడవుగా, భవితా = కాగలవు.

వతః, వృత్తం = భవద్వృత్తం, భవద్వృత్తస్య
తా, తస్య = భవద్వృత్తస్తోతుః.
యా, ఉపహితః = మదుపహితః, మదుప
= మదుపహితకణ్ఠః, తస్య = మదుపహిత

శ్లోకః, యస్యసః = పుణ్యశ్లోకః
క్షితిరేవభువనం = క్షితిభువనం, క్షితిభువనమేవ
కః, తస్య = క్షితిభువనలోకస్య.
, కలుషః = కలికలుషః, కలికలుషం, హర

నధిష్ఠించిన కణ్ఠముగల్గి, నీ చరితమును, గొని
గార్చిన రమ్యములగు పద్యములు లోకమునకు
లువడవలయును. దానివలన పుణ్యశ్లోకుడుగా
వాడుగాఁ బ్రసిద్ధిఁ గడించినవాడవై జనార్దనుని
మున, కలిమాలిన్యమునుఁ దొలగించువాడవు

పుణ్యశ్లోకోయుధిష్ఠిరః
పుణ్యశ్లోకాచవైదేహీ, పుణ్యశ్లోకోజనార్దనః" అని నలమహారాజు, ధర్మ
రాజు, సీతాదేవి, జనార్దనుడు పుణ్యశ్లోకులుగాఁ జెప్పఁబడుచున్నారు.

మఱియు "కర్కోటకస్య నాగస్య, దమయన్త్యానలస్యచ।
ఋతుపర్ణస్యరాజర్షేః, కీర్తనంకలినాశనమ్॥

అని కర్కోటకుడను సర్పమును, దమయన్తిని, నలమహారాజును, ఋతుపర్ణు డను రాజర్షినిఁ గీర్తించినవో పాపములు నశించుననియుఁ జెప్పఁబడినది. 89

శ్లో॥ దేవీచతేచ జగదుర్జగదుత్తమాఙ్గ
రత్నాయతే కథయకం వితరామ కామమ్.
కిఞ్చిత్త్వయానహి పతివ్రతయాదురాపం
భస్మాస్తు యస్తవ బతవ్రతలోపమిచ్ఛుః 90

ప॥వి॥ :- దేవీ - చ - తే - చ - జగదుః - జగదుత్తమాఙ్గరత్నాయ - తే- కథయ - కం - వితరామ - కామం - కిం - చిత్ - త్వయా - న - హి - పతివ్రతయా - దురాపం - భస్మ - అస్తు - యః - తవ - బత - వ్రతలోపమ్ - ఇచ్ఛుః.

అర్థము :- దేవీచ = సరస్వతీదేవియు, తేచ = ఇంద్రాదులును, జగదుః = చెప్పిరి. జగదుత్తమాఙ్గరత్నాయ; జగత్ = మూడులోకములకును, ఉత్తమాఙ్గరత్నాయ = శిరోరత్నమైన, తే = నీకై, కం = ఏ, కామం = ఇష్టమును, వితరామ = ఇత్తుము. కథయ = చెప్పుము. పతివ్రతయా = పతివ్రతయైన, త్వయా = నీచేత, దురాపం = పొందశక్యము కానిది, కించిత్ = కొంచెముఁగూడ, నహి = లేదు, ఏలయనగా —పాతివ్రత్యపు తేజస్సు అడ్డరాని శక్తి గలిగినదిగదా. తథాఽపి = అయినను, యః = ఎవ్వడు, తవ = నీయొక్క, వ్రతలోపం = పాతివ్రత్యమునకు లోపమును, ఇచ్ఛుః = కోరుచున్నాడో, సః = అతడు, భస్మ = భస్మము, అస్తు = అగుచుఁగాత, బత = కష్టము. అరణ్యమందు కొండచిలువచే మ్రింగఁబడిన దమయన్తిని విడిపించి కిరాతుడు, ఆమెను మోహింపగా నతని వధయందిది ఫలించును కాన, నా భారత ఘట్టమిఁట ననుసంధేయము —

సమాసములు :

జగదుత్తమాఙ్గరత్నాయ :— జగతాం ఉత్తమాఙ్గం=జగదుత్తమాఙ్గం, జగ

దుత్తమాఙ్గే, రత్నం = జగదుత్తమాఙ్గరత్నం, తస్మై = జగదుత్తమాఙ్గ రత్నాయ.

పతివ్రతయా :- పత్యౌ, వ్రతం, యస్యాస్సా = వ్రతివ్రతా, తయా = పతివ్రతయా.

దురాపం :- దుఃఖేన, ఆప్తుం, శక్యం = దురాపం.

వ్రతలోపం :- వ్రతస్య, లోపః = వ్రతలోపః, తమ్ = వ్రతలోపమ్.

భావము :

సరస్వతీదేవియు, నింద్రాది దేవతలు నిట్లు పలికిరి — మూడు లోకములకును శిరోరత్నమైన నీకు, ఏమి ఇష్టమును మేము తీర్చెదము. చెప్పుము. పతివ్రతయగు దమయన్తికి దుర్లభమైన దేదియును లేదు. పాతివ్రత్య తేజోమహిమను నేదియు నెదుర్కొనజాలదు. నీ పాతివ్రత్యమునకు భఙ్గముఁ జేయగోరినవాడు భస్మమగునుగాత. భారతమున దమయన్తిని అజగరము మ్రింగగా, నామెను విడిపించిన కిరాతకు డామెను మోహించి దగ్ధమైన ఘట్టము ఇట ననుసంధేయము.

శ్లో॥ కూటకాయ మపహాయ నోవపు
ర్బిభ్రత స్త్వమసి వీక్ష్యవిస్మితా.
అప్తు మాకృతిమితో మనీషితాం
విద్యయాహృది తవాప్యుదీయతామ్. 91

ప॥వి॥ :- కూటకాయమ్ - అపహాయ - నః - వపుః - బిభ్రతః - త్వమ్ - అసి - వీక్ష్య - విస్మితా - ఆప్తుమ్ - ఆకృతిమ్ - ఇతః - మనీషితాం - విద్యయా - హృది - తవ - అపి - ఉదీయతామ్.

అర్థము :- కూటకాయం = కపటశరీరమును, ననగా నలాకృతిని, అపహాయ = వదలి, వపుః = నిజశరీరమును, బిభ్రతః = ధరించుచున్న, నః = మమ్ములను, వీక్ష్య = చూచి, త్వమ్ = నీవు, విస్మితా = ఆశ్చర్యముఁ జెందినదానవుగా, అసి = అగుచున్నావు. అందుచేతనే నీవును స్వేచ్ఛతో రూపాన్తరమునుఁ బొందుటకును వదలుటకును కోరికకల దానవుగా గానవచ్చుచున్నావు.. అతః = ఈకారణమువలన, మనీషితాం = కోరఁబడిన

ఆకృతిం = ఆకారమును, ఆప్తుం = పొందుటకు, తవాஉపి = నీ యొక్కయు, హృది = హృదయమునందు, విద్యయా = కామరూపము నొసంగు విద్యచేత, ఉదీయతాం = ఉదయింపఁబడుట (అగునుఁగాత.)

సమాసములు :

కూటకాయం :- కూటప్రయుక్తః, కాయః = కూటకాయః, తమ్ = కూట కాయమ్.

భావము :

కపట దేహమైన నలుని ఆకృతి వదలి, నిజనిజ శరీరములను ధరించిన మమ్ములనుఁ జూచి నీవు విస్మయముఁ జెందుచున్నావు. కాన స్వేచ్ఛతో కోరిన రూపము నెత్తుటకును నీకును కోరిక యున్నట్లు—తెలియుచున్నది. కాన నీవును కోరిన రూపమును ధరించుటకు సాధనమైన కామరూపవిద్యనుఁ బడయుదువుగాక యని దేవతలు దమయన్తికి వరమొసఁగిరి. 91

శ్లో॥ ఇత్థం వితీర్యవరమమ్బర మాశ్రయత్సు
తేషు క్షణాదుదల సద్విపులః ప్రణాదః.
ఉత్తిష్ఠతాం పరిజనాలపనై ర్నృపాణాం
స్వర్వాసి వృన్దహత దుందుభినాదసాన్ద్రః. 92

ప॥వి॥ :— ఇత్థం - వితీర్య - వరమ్ - అమ్బరమ్ - ఆశ్రయత్సు - తేషు - క్షణాత్ - ఉదలసత్ - విపులః - ప్రణాదః - ఉత్తిష్ఠతాం - పరిజనాలపనైః - నృపాణాం - స్వర్వాసి వృన్దహతదుందుభినాదసాన్ద్రః.

అర్థము :- తేషు = ఇంద్రాదులగు వేల్పులు, ఇత్థం = ఇట్లు, వరం = వరమును, వితీర్య — ఇచ్చి, అమ్బరం = ఆకసమును, ఆశ్రయత్సుసత్సు = ఆశ్రయింపగా, ఉత్తిష్ఠతాం = ఆసనములనుండి పైకిలేచిన, నృపాణాం = రాజులయొక్క, ప్రణాదః = హర్షధ్వని, పరిజనాలపనైః; పరిజన= పరిజనులయొక్క, ఆలపనైః = మాటలతో, విపులస్సన్ = విశాలమైన దగుచు. స్వర్వాసివృన్దహతదుందుభినాదసాంద్రః; స్వర్వాసి =స్వర్గలోక వాసులగు దేవతలచే. హత = కొట్టఁబడిన, దుందుభి = దుందుభివాద్యములయొక్క, నాద = శబ్దముచే, సాన్ద్రః = దట్టమైనదై, క్షణాత్ = క్షణకాలమున, ఉదలసత్ = పైకివ్యాపించినది,

సమాసములు :

పరిజనాలపనైః :— పరిజనానామాలపనాని = పరిజనాలపనాని, తైః = పరిజనాలపనైః.

స్వర్వాసివృన్దహత దుందుభినాదసాంద్రః :— స్వః, వాసినః = స్వర్వాసినః, స్వర్వాసినాం, వృన్దః = స్వర్వాసివృన్దః, స్వర్వాసి వృన్దేన, హతాః = స్వర్వాసివృన్దహతాః, స్వర్వాసివృన్దహతాశ్చతే దుందుభయశ్చ=స్వర్వాసివృన్దహతదుందుభయః, స్వర్వాసివృన్దహత దుందుభీనాం, నాదాః = స్వర్వాసివృన్దహతదుందుభినాదాః స్వర్వాసివృన్ద హతదుందుభినాదైః. సాన్ద్రః=స్వర్వాసివృన్దహతదుందుభినాదసాంద్రః.

భావము :

ఆ ఇంద్రాది దేవతలిట్లు నగమునొసంగి యాకసమున కేగగనే, తమ తమ యాసనములను వదలిపోవుచున్న రాజుల హర్షధ్వని, పరిజనుల సల్లాపములచే పెరిగినది. అది స్వర్గమండలి దేవతల దుందుభుల ధ్వనులతో దట్టమై క్షణకాలమునంతట విజృంభించినది. 92

శ్లో॥ నదోషం విద్వేషాదపి నిరవకాశం గుణమయే
వరేణప్రాప్తాస్తేన సమరసమారమ్భసదృశమ్.
జగుఃపుణ్యశ్లోకం ప్రతినృపతయః కింతువిదధుః
స్వనిశ్వాసైర్భైమీహృదయముదయన్నిర్భరదయమ్. 93

ప॥వి॥ న - దోషం - విద్వేషాత్ - అపి - నిరవకాశమ్ - గుణమయే - వరేణ - ప్రాప్తాః - తే - న - సమరసమారంభసదృశమ్ - జగుః పుణ్యశ్లోకం - ప్రతి - నృపతయః - కిం - తు - విదధుః - స్వనిశ్వాసైః - భైమీహృదయమ్ - ఉదయన్నిర్భరదయమ్.

అర్థము:—ప్రాప్తాః = స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన, తే = ఆ, నృపతయః = రాజులు, గుణమయే = గుణములకు ముఖ్యస్థానమైన, (నలే = నలుని యందు) నిరవకాశం = ఉండుటకవకాశములేని, దోషం — దోషమును, విద్వేషాదపి = దమయన్తిని బరిసినందున గల్గిన ద్వేషమువలనను నజగుః = చెప్పలేదు. అట్టి గుణసంపన్న దోషరాహిత్యము నలునియందున

న్నదని యర్థము (మఱియు) వరేణ = శచీదేవియొసంగిన వరముచే. పుణ్యశ్లోకం = పవిత్ర చరిత్రుడగు నలునిఁ గూర్చి, సమరసమారమ్భ సదృశమ్ = యుద్ధ ప్రయత్నమున కనుకూలమైన దానిని, కిఞ్చిత్ = కొంచెముఁగూడ, నజగుః = చెప్పలేదు. కింతు = కాని, స్వని శ్వాసైః = దమయన్తినిఁబొందలేక పోవుటవలని దుఃఖముచేఁ గల్గిన తమ నిట్టూర్పులచే, భైమీహృదయం = దమయన్తి హృదయమును, ఉదయన్నిర్భరదయం; ఉదయత్ = ఉదయించు, నిర్భరదయం = అధికమగు దయగలదానినిగా, విదధుః=చేసిరి. బరుల దుఃఖములను సహింపజాలని దమయన్తి తాను—నిరాకరించుటవలన దుఃఖించు రాజులనుఁ జూచి జాలిపడి వారి దుఃఖమునఁబోగొట్టుఁ గోరికగలదాయెను.

సమాసములు :

నిరవకాశం :—నిర్గతః, అవకాశః, యస్యసః = నిరవకాశః, తమ్ = నిరవకాశమ్.

గుణమయే :—గుణైః, పూర్ణః = గుణమయః, తస్మిన్ =గుణమయే.

సమరసమారమ్భసదృశమ్ :— సమరస్య, సమారమ్భః = సమర సమారమ్భః, సమరసమారమ్భస్య, సదృశం = సమరసమారమ్భ సదృశమ్, తత్ = సమరసమారమ్భ సదృశమ్.

పుణ్యశ్లోకం :—పుణ్యః, శ్లోకః, యస్యసః = పుణ్యశ్లోకః, తమ్ = పుణ్యశ్లోకమ్

స్వనిశ్వాసైః :—స్వస్య, నిశ్వాసాః = స్వనిశ్వాసాః, తైః = స్వని శ్వాసైః.

భైమీహృదయమ్ :—భైమ్యాః, హృదయం = భైమీహృదయమ్, తత్ = భైమీహృదయమ్.

ఉదయన్నిర్భరదయమ్ :—ఉదయన్తీ, నిర్భరం, దయా, యస్మిన్ తత్ = ఉదయన్నిర్భరదయం, తత్ = ఉదయన్నిర్భరదయమ్.

భావము :

స్వయం వరమునకు విచ్చేసిన రాజులు గుణనిధియగు నలునియందు లేని దోషమును, దమయన్తినితను పొందుటవలన ద్వేషము చేతను జెప్పలేదు.

సఖుదట్టి గుణవంతుడును దోషరహితుడని యాశయము. మఱియు శచీదేవి స్వయంవరమునందు ప్రచ్ఛన్నముగనుండి యొసంగిన వరముచే యద్ధారంభమునకు ప్రయత్నము జరుగలేదు.

కాని వారు దమయన్తినిఁబాము పొంద జాలనందువలని దుఃఖముచే నిట్టూర్పులు విడుచుచునామె హృదయమును దయామయము గావించిరి. సహజముగా నొరుల దుఃఖములను సహింపఁజాలని దమయన్తియు వారి దుఃఖము నుపశమింప నిచ్ఛగించినది. ౯౩

శ్లో॥ భూభృద్భిర్లమ్భితాఽసౌ కరుణరసనదీ మూర్తి
మద్దేవతాత్వం
తాతేనాభ్యర్థ్యయోగ్యాః సపదినిజసఖీర్దాపయా
మాసతేభ్యః।
వైదర్భ్యాస్తేఽప్యలాభాత్కృతగమనమనః ప్రాణ
వాఞ్ఛాంనిజఘ్నః
సఖ్యాః సంశిక్ష్యవిద్యాంసతతధృతవయస్యామ
కారాభిరాభిః. 94

ప॥వి॥ భూభృద్భిః - లంభితా - అసౌ - కరుణరసనదీమూర్తి మద్దేవతాత్వం - తాతేన - అభ్యర్థ్య - యోగ్యాః - సపది - నిజసఖీః - దాపయామాస - తేభ్యః - వైదర్భ్యాః - తే - అపి - అలాభాత్ - కృతగమనమనః - ప్రాణవాఞ్ఛాం - నిజఘ్నః - సఖ్యాః - సంశిక్ష్య - విద్యాం - సతతధృతవయస్యామకారాభిః - ఆభిః.

అర్థము :-భూభృద్భిః = రాజులచే, కరుణరసనదీమూర్తి మద్దేవతాత్వం; కరుణరసనదీ = కరుణరస ప్రవాముగల నదికి, మూర్తిమత్ = దేహమును ధరించిన, దేవతాత్వం = అధిదేవతగ నుండుటను, లమ్భితా = పొందింపఁబడిన, అసౌ = ఈ దమయన్తి, సపది = వెంటనే, అభ్యర్థ్య = తండ్రినిఁ బ్రార్థించి, తాతేన = తండ్రియగు భీమరాజుచే, యోగ్యాః = కులముచేతను శీలముచేతను సౌందర్యముచేతను రాజులకు దగినట్టి నిజసఖీః = తన చెలికత్తెలను, తేభ్యః = ఆ రాజులకై, దాపయామాస =

ఇప్పించినది. తేపి = ఆ రాజులుగూడ, వైదర్భ్యాః = దమయన్తి యొక్క, లాభాత్ = ప్రాప్తిచేతనందువలన, కృతగమనమనః ప్రాణ వాంఛాం; కృత = చేయఁబడిన, గమన = దేహపరిత్యాగమునందు, మనః = మనస్సుగల్గిన, ప్రాణ = ప్రాణములయొక్క, వాంఛాం = కోరికను, అనగా దేహమును విడచి పోవలెయుననెడి కోరికను, సఖ్యాః = దమయన్తివలన, విద్యాం = ఆమెకు నింద్రాదిదేవతలుపదేశించిన కామరూప ధారణవిద్యను, సంశిక్ష్య = నేర్చుకొని, సతతధృతవయ స్యానుకారాభిః; సతత = ఎల్లప్పుడు, ధృత = ధరింపఁబడిన, వయస్యా = చెలికత్తెయగు దమయన్తిని, అనుకారాభిః = అనుకరణము గల్గిన. ఆభిః = చెలికత్తెలతో, నిజఘ్నుః = నిలుపుకొనిరి. రాజులు గూడ దమయంతి లభింపనందువలన, తమ్మువదలి పెట్టిపోవుచున్న తమ మనస్సును ప్రాణములను, దమయన్తి చెలికత్తెలు లభించుటవలన వదలి పోనీయక నిలుపుకొనిరి. కానిచో వారు వెంటనే మరణించియుం దురు. దమయంతి యొక్క దయాళుత్వము వివేకము ఆశ్చర్యకరములు.

సమాసములు :

కరుణరసనదీ మూర్తిమద్దేవతాత్వం :—కరుణఇతిరసః = కరుణరసః, కరుణరసమయాచసానదీచ = కరుణరసదీ, కరుణరసనదీ, మూర్తిః, అస్యాః అస్తీతి = మూర్తిమతీ, మూర్తిమతీచసాదేవతాచ = మూర్తి మద్దేవతా, కరుణరసనద్యాః, మూర్తిమద్దేవతా = కరుణరసనదీమూర్తి మద్దేవతా, కరుణరసనదీమూర్తిమద్దేవతాయాః, భావః = కరుణరసనదీ మూర్తిమద్దేవతాత్వం, తత్ = కరుణరసనదీమూర్తిమద్దేవతాత్వమ్.

నిజసఖీః :—నిజాశ్చతాః సఖ్యశ్చ = నిజసఖ్యః, తాః = నిజసఖీః.

కృతగమనమనఃప్రాణవాఞ్ఛామ్ :— కృతం. గమనే, మనః, యైస్తే = కృతగమనమనసః, కృతగమనమనసశ్చతే ప్రాణాశ్చ = కృతగమన మనః ప్రాణాః, కృతగమనమనః ప్రాణానాం, వాఞ్ఛా = కృతగమన మనః ప్రాణవాఞ్ఛా. తాం = కృతగమనమనః ప్రాణవాఞ్ఛామ్.

సతతధృతవయస్యానుకారాభిః :—వయస్యాయాః, అనుకారః = వయ స్యానుకారః, సతతం, ధృతః = సతతధృతః, సతతధృతః వయస్యాను

కారః యాభిస్తాః = సతతధృతవయస్యానుకారాః, తాభిః = సతత వయస్యానుకారాభిః.

భావము :

రాజుల దుఃఖముచే యా దమయన్తి కరుణరసనదికి దేహముదాల్చిన యధిష్ఠాన దేవతయైనది. అందువలన వెంటనే యామె తండ్రిని ప్రార్థించి, కులము చేతను, శీలము చేతను, సౌందర్యము చేతను రాజుల కీడు జోడుగానున్న తన చెలికత్తెలనిప్పించెను దమయంతి లభింపనందువలని దుఃఖము వారికి ప్రశమించినది మఱియు వారు దమయన్తి కింద్రాదులుపదేశించిన కామరూపధారణ విద్యను నామెనుండి నేర్చిన తమ ప్రియరాండ్రు ఎల్లప్పుడు దమయంతి రూపమును ధరించి యుండుటవలన దమయన్తి లభింపనందువలన నేర్పడిన కొఱత లేనివారై, యందువలన దేహపరిత్యాగము చేయనున్న తమ ప్రాణములను నివారించుకొని సంతసమందిరి. ఇట్లు దమయన్తి తన దయాలుత్వమును వివేకమును సరియైన సమయమున ప్రదర్శించి రాజుల ప్రాణముల నాదుకొనుట యాశ్చర్యము. 94

శ్లో॥ అహహ! సహమఘోనా శ్రీ ప్రతిష్ఠానసమానే
నిలయమభినలేథ స్వం ప్రతిష్ఠాసమానే.
అపతదమరభర్తుర్మూర్తిబద్ధేవ కీర్తి
ర్గలదలిమధుబాష్పా పుష్పవృష్టిర్నభస్తః. 95

ప॥వి॥ అహహ - సహ - మఘోనా - శ్రీప్రతిష్ఠానసమానే - నిలయమ్ - అభి - నలే - అథ - స్వం - ప్రతిష్ఠాసమానే - అపతత్ - అమరభర్తుః - మూర్తిబద్ధా - ఇవ - కీర్తిః - గలదలిమధుబాష్పా - పుష్పవృష్టిః - నభస్తః.

అర్థము:—అథ = ఇంద్రుడు బయలుదేరిన పిదప, మఘోనాసహ = ఇంద్రుని తోడ. శ్రీప్రతిష్ఠానసమానే; శ్రీప్రతిష్ఠా = ఐశ్వర్య గౌరవముచే, సమానే = సమానుడగు, నలే = నలమహారాజు, స్వం = తనదైన, నిలయం = గృహమును గూర్చి, ప్రతిష్ఠాసమానేసతి = పయనించు చుండగా, గలదలి మధుబాష్పా: గలత్ = స్రవించుచున్న, అలి = తుమ్మెదలతో గూడిన, మధు = మకరందమనెడి, బాష్పా = కన్నీరుగల్గిన, అనగా

కాటుకతోఁగూడిన కన్నీరు గల్గిన. మూర్తిబద్ధా = శరీరమును ధరించిన, అమరభర్తుః = ఇంద్రునియొక్క, కీర్తిరివ = కీర్తివలె, పుష్పవృష్టిః = పూలవాన, నభస్తః = ఆకసమునుండి, అపతత్ = పడినది. అహహ = ఆశ్చర్యము. ఇంద్రునిదుష్ట వ్యసనమువలని దుఃఖమువలన కీర్తిభ్రష్టమైనదని యర్థము. పూలు తెల్లగానుండుటవలన దానికి కీర్తిత్వము చెప్పఁబడినది. తుమ్మెదలు నల్లగానుఁడుటవలన కాటుకగా భావింపఁబడినది. స్త్రీలకు కన్నీరు కాటుకతో గలసియుండుట ప్రసిద్ధము, కీర్తియనెడు స్త్రీ యింద్రుని దుర్వ్యసనమునకు దుఃఖించినదై పుష్పరూపముగా భావింపఁబడిన తన్నుఁగమ్ముకొనిన తుమ్మెదలు నల్లని కాటుకగను, నందుస్రవించు మకరందము కన్నీరును కాగా పైవిధముగా విలపించినదని యర్థము.

సమాసములు ;

శ్రీప్రతిష్ఠాసమానే :— శ్రీశ్చ, ప్రతిష్ఠాచ = శ్రీప్రతిష్ఠే, శ్రీప్రతిష్ఠయోః. సమానః = శ్రీ ప్రతిష్ఠాసమానః, తస్మిన్ = శ్రీప్రతిష్ఠాసమానే.

ప్రతిష్ఠాసమానే :— ప్రస్థాతుమిచ్ఛుః = ప్రతిష్ఠాసమానః, తస్మిన్ = ప్రతిష్ఠాసమానే.

అమరభర్తుః :— అమరాణాం, భర్తా = అమరభర్తా, తస్య = అమరభర్తుః.

మూర్తిబద్ధా ;— మూర్త్యా, బద్ధా = మూర్తిబద్ధా.

గలదలిమధుబాష్పా :— అలియుక్తం, మధు = అలిమధు, గలచ్చతత్, అలిమధుచ = గలదలిమధు, గలదలిమధ్వేవ, బాష్పః, యస్యాస్సా = గలదలిమధుబాష్పా.

పుష్పవృష్టిః ;— పుష్పాణాం, వృష్టిః = పుష్పవృష్టిః.

భావము :

ఇంద్రుడుఁ బయలుదేరిన పిదప నతనితోడ నైశ్వర్యగౌరవములయందు సమానుడగు నలుడును తన నివాసమునకుఁ బయలుదేరఁగోరగా, తుమ్మెదలతో గూడిన మకరందమనెడి కన్నీరుగఁ; దేహమును ధరించిన యింద్రుని కీర్తియో యనునట్లు పూలవాన ఆకసమునుండి పడినది. ఇది ఆశ్చర్యము. ఇంద్రుని శ్రీ

లోలత్వమునకు నాతని కీర్తి దుఃఖించి కాటుకతోఁ గలిసిన కన్నీరును కార్చుచు క్రిందఁబడినట్లు పుష్పవృష్టి భావింపబడినది. పూలు తెల్లగా నుండుటవలన నవి కీర్తిగను, అందలి మకరందమును ద్రాగుటకై మునురుకొనుచున్న నల్లని తుమ్మెదలు కాటుకగను, పూవులోని మకరందము కన్నీరుగను భావింపఁబడినది. ఇంద్రుడును నలుడును, తమతమ నిలయములకు బయలుదేరుచున్న సమయమున నాకసమునుండి పూలవాన మంగళ సూచకముగాఁ గురిసినదని భావము. 92

శ్లో॥ స్వస్యామరై ర్నృపతిమంశమముం త్యజద్భి
రంశచ్ఛిదా కదనమేవ తదాధ్యగాయి.
ఉత్కా స్మ పశ్యతి వివృత్త్య వివృత్త్య యాన్తీ
వాగ్దేవతాఽపి నిజవిభ్రమధామ భైమీమ్. 96

ప॥వి॥:- స్వస్య - అమరైః - నృపతిమ్ - అంశమ్ - అముం - త్యజద్భిః - అంశచ్ఛిదాకదనమ్ - ఏవ - తదా - అధ్యగాయి - ఉత్కా - స్మ - పశ్యతి - వివృత్త్య - వివృత్త్య-యాన్తీ -వాగ్దేవతా - అపి - నిజవిభ్రమధామ - భైమీమ్.

అర్థము :- స్వస్య = ఇంద్రాద్యష్టదిక్పాలకసంఘమునకు, అంశం = అంశమున సంభవించిన, అముం = ఈ, నృపతిం = రాజైననలుని, త్యజద్భిః = వదలుచున్న, అమరైః = ఇంద్రాదులచే, అంశచ్ఛిదాకదనమేవ; అంశ= అవయవముయొక్క, ఛిదా = ఛేదనముచేఁ గల్గిన, కదనమేవ = దుఃఖమే, తదా = అప్పుడు, అధ్యగాయి = తెలియఁబడినది. తన అంశమునఁ బుట్టిన జనముతోడనెడబాటు తన యవయవమునుఁ దెగఁగొట్టినంతటి దుఃఖము నొసంగునని యర్థము. కిఞ్చ = మఱియు, నిజం = తనదైన, విభ్రమధామ = విలాసగృహమును గూర్చి. యాన్తీ = వెళ్ళుచున్న, వాగ్దేవతాఽపి = సరస్వతీదేవియు, ఉత్కా = ఉత్కంఠనుఁ జెందినదై, వివృత్త్య వివృత్త్య = మాటిమాటికి వెనుదిరిగి, భైమీం = దమయన్తిని, పశ్యతిస్మ = చూచుచుండినది, "సంధత్తే భృశమరతిం

సుహృద్వియోగః", అని చెప్పిన ప్రకారము, చెలికాండ్రతోటి యెడఁ బాపు మిక్కిలి యుత్సాహరాహిత్యము నొసంగునని యాశయము.

సమాసములు:

అంశచ్ఛిదాకదనమ్ :- అంశస్య, ఛిదా = అంశచ్ఛిదా, అంశచ్ఛిదైవ కదనమ్=అంశచ్ఛిదాకదనమ్, తత్ = అంశచ్ఛిదాకదనమ్.

నిజవిభ్రమధామ .- విభ్రమాణాం, ధామ = విభ్రమధామ, నిజంచతత్, విభ్రమధామచ = నిజవిభ్రమధామ, తత్ = నిజవిభ్రమధామ.

భావము :

ఇంద్రాది దిక్పాలురు తమకంశముగా జన్మించిన నలుని విడచిపెట్టివెళ్ళుట వలన, తమ శరీరములో నవయవమునుఁ దెగగొట్టినంతటి బాధను అనుభవించిరి."— "అష్టాభిశ్చ సురేన్ద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః" అని చెప్పినట్లు నలమహారాజు దిక్పాలుర యంశమున జన్మించినవాడు కదా! లోకమునందు తన యంశమునఁ బుట్టిన వ్యక్తితోటి వియోగము తన యవయమునుఁ దెగగొట్టినంతటి బాధనొసంగును. కాన దిక్పాలురు నలుని వదలిపెట్టి పోవునపుడు మిక్కిలి వెతఁ జెందిరి. మఱియు తన విలాస భవనమునకు వెళ్ళుచున్న సరస్వతీదేవియు నుత్కంఠజెందినదై మాటిమాటికి వెనుదిరిగి చూచుచు దమయన్తినిఁ జూచుచుండినది.మిత్రులతోటి వియోగము మిక్కిలి నిరుత్సాహజనకము గదా. 96

శ్లో॥ సానందం తనుజా వివాహనమహే
భీమః స భూమీపతిః
వైదర్భో నిషధాధిపో నృపజనా నిష్టోక్తిసమ్మృష్టయే.
స్వాన్ స్వాని ధరాధిపాశ్చ శిబిరాణ్యస్థానశ్చ
యాన్తః క్రమా
దేకో ద్వౌబహ వశ్చకార స్వజతః
స్మాతేనిరేమఙ్గలమ్ 97

ప॥వి॥ :- సానందం - తనుజావివాహనమహే - భీమః - సః - భూమీపతిః - వైదర్భోనిషధాధిపౌ - నృపజనాన్ - ఇష్టోక్తిసమ్మృష్టయే-స్వాని-స్వాని

-ధరాధిపాః - చ - శిబిరాణి - ఉద్దిశ్య - యాన్తః - క్రమతః - ఏకః - ద్వౌ - బహవః - చకార - స్సృజతః - స్మ - ఆతేనిరే - మఙ్గళమ్.

అర్థము :- తనుజావివాహనమహే; తనుజా = పుత్రికయొక్క, వివాహన = పెండ్లియనెడు, మహే = ఉత్సవమునందు, భూమీపతిః = భూపాలుడగు, సః = ఆ, భీమః = భీముడు, తథా = అట్లే, వైదర్భీనిషధాధిపౌ; వైదర్భీ = దమయంతియు, నిషధాధిపౌ = నిషధదేశపు రాజైన నల మహారాజును, తథా = అట్లే, స్వానిస్వాని = తమతమ, శిబిరాణి = గుడారములను, ఉద్దిశ్య = గురించి, యాన్తః = వెళ్ళుచున్న, ధరాధిపాశ్చ = భూపతులును, ఏకః = ఒక్కడు, ద్వౌ=ఇద్దఱు, బహవః = పెక్కండ్రు, అనునీమూడు రకములైనవారును, నృపజనానిష్టోక్తిసమ్మృష్టయే; నృపజన = దమయన్తిని వరించని రాజులకు సంబంధించిన పరిజనములయొక్క, అనిష్టోక్తిసమ్మృష్టయే; అనిష్టోక్తి =తమతమ రాజులను వరింపనందు వలన చేసెడి కఠిన వచనములను, సమ్మృష్టయే = సమ్మార్జనను అనగా పరిహారము చేసుకొనుట కొఱకు, అనగా నా కఠిన వచనముల వలని దోషమును నివృత్తిం జేసికొనుటకొఱకు, సానందం= ఆనందముతో, గూడినట్లు, మంగళం = నగరమును పుణ్యాహవచనములతో సంస్కరించుట, ఇష్టదేవతలను స్మరించుట, వాద్యఘోషములు గావించుట; మున్నగు మంగలాచరణమును, క్రమాత్ = క్రమముగా, ఏకః = ఒక్కడైన భీమరాజు, ద్వౌ = ఇద్దఱైన దమయన్తీ నలులు, స్సృజతఃస్మ = చేయుచుండిరి. బహవః = పెక్కండ్రగు, ధరాధిపాః= రాజులు, దమయంతి సఖులు లభించుట వలన, మఙ్గలం = మంగలమును, ఆతేనిరే = చేసిరి.

సమాసములు :

సానందం :- ఆనందేన, సహితం, యథాతథా = సానందం.

తనుజావివాహనమహే :- తనుజాయాః, వివాహనం = తనుజావివాహనం, తనుజావివాహనమేవమహః = తనుజావివాహనమహః, తస్మిన్ = తనుజావివాహనమహే.

భూమీపతిః :- భూమ్యాః, పతిః = భూమీపతిః.

వైదర్భీనిషధాధిపౌ :- విదర్భేషు, భవా=వైదర్భీ, నిషధానా అధిపః = నిషధాధిపః, వైదర్భీచనిషధాధిపశ్చ = వైదర్భీనిషధాధిపౌ.

నృపజనానిష్టోక్తిసమ్మృష్టయే :- నృపాణాం, జనాః = నృపజనాః, నృపజనానామనిష్టోక్తయః = నృపజనానిష్టోక్తయః, నృపజనానిష్టోక్తీనాం, సమ్మృష్టిః = నృపజనానిష్టోక్తిసమ్మృష్టిః, తస్యై = నృపజనానిష్టోక్తిసమ్మృష్టయే.

ధరాధిపాః :- ధరాయాః, అధిపాః = ధరాధిపాః.

భావము :

తన పుత్రికయొక్క వివాహ మహోత్సవమునందు భూపాలుడగు నా భీముడు సంతోషపూర్వకముగా మంగలసూచకములగు వాద్యములను ప్రయోగింపజేసెను. దమయన్తి లభింపనందువలన నీర్ష్యవహించిన రాజుల పరిజనముల నిష్ఠురోక్తులకు శాంతి యొనర్చుటకు, అనగా వానిని వినకుండనుండుటకు, దమయంతియు నలుడును సంతోషపూర్వకముగా మంగళమును నసగా పాటలు, నృత్యము, వాద్యము, మున్నగు మంగళప్రదములగు కృత్యములను గావించిరి. అట్లే తమతమ గుడారములకు వెళ్ళుచున్నట్టివారును, దమయంతి చెలికత్తెలను పరిణయమాడిన వారునగు రాజులు సంతోషపూర్వకముగా మంగళప్రదములగు పటహ భేర్యాది వాద్యములను వాదించుచుండిరి. ఈ విధముగా నొక్కడగు భీమరాజు, ఇద్దరగు దమయన్తియు నలుడును, నట్లే పెక్కండ్రగు రాజులును సంతోషములగు మంగలప్రదములగు కార్యములను గావించిరి. 97

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజి ముకుటాలఙ్కారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్.
యాతస్తస్య చతుర్దశః శరదిజజ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేర్మహా
కావ్యేచారుణి నైషధీయచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః. 98

ప॥వి॥ :- శ్రీహర్షం - కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరః - సుతం - శ్రీహీరః - సుషువే - జితేంద్రియచయమ్ - మామల్లదేవీ - చ - యం - యాతః - తస్య - చతుర్దశః - శరదిజజ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేః - మహాకావ్యే - చారుణి - నైషధీయచరితే - సర్గః - నిసర్గోజ్జ్వలః.

అర్థము :- కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజి = శ్రేణియొక్క, ముకుట = కిరీటములకు, అలంకార = భూషణములలో, హీరః = వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుడను కవిశ్రేష్ఠుడు, జితేంద్రియచయం; జిత = జయింపఁబడిన, ఇంద్రియచయం = ఇంద్రియ సమూహము గల్గిన, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుడను, సుతం = కుమారుని, సుషువే = ఉత్పత్తి గావించెనో, మామల్లదేవీచ = మామల్లదేవియను తల్లియు, యం = ఎవనిని, సుషువే = కనెనో, శరదిజజ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేః; శరదిజ = శరదృతువునందు గల్గిన, జ్యోత్స్నా = వెన్నెలవంటి, అచ్ఛ = స్వచ్ఛములైన, సూక్తేః = సూక్తులుగల్గిన, తస్య = ఆ శ్రీహర్షునియొక్క, చారుణి = సుందరమైన, నైషధీయచరితే = నైషధీయ చరితమను, మహాకావ్యే = మహాకావ్యమునందు, నిసర్గోజ్జ్వలః = స్వభావభాసురమైన, చతుర్దశః = పదునాల్గవదైన, సర్గః = సర్గ, యాతః = కడచిపోయినది.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరః :- కవీనాం, రాజానః = కవిరాజాః కవిరాజానాం, రాజిః = కవిరాజరాజిః, కవిరాజరాజేః ముకుటాని = కవిరాజరాజిముకుటాని, కవిరాజరాజిముకుటేషు, అలఙ్కారః = కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారః, కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారశ్చాసౌ, హీరశ్చ = కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరః.

జితేంద్రియచయం :- ఇంద్రియాణాం, చయః = ఇంద్రియచయః, జితః, ఇంద్రియచయః, యేనసః = జితేంద్రియచయః, తమ్ = జితేంద్రియచయమ్.

శరదిజజ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేః :- శరది, జాయతఇతి = శరదిజా, శరదిజా

శరదిజా చ సా జ్యోత్స్నా చ = శరదిజజ్యోత్స్నా, శరదిజజ్యోత్స్నేవ, అచ్ఛా సూక్తిః యస్య సః = శరదిజ జ్యోత్స్నాచ్ఛ సూక్తిః, తస్య = శరదిజ జ్యోత్స్నాచ్ఛసూక్తేః.

నిసర్గోజ్జ్వలః:—నిసర్గేణ, ఉజ్జ్వలః, నిసర్గో జ్జ్వలః

భావము :

కవిశ్రేష్ఠుల వరుసల ముకుటములలోని యలఙ్కారములలో వజ్రమణి యైన శ్రీహీరుడు ఇంద్రియ నిగ్రహముగల శ్రీహర్షుని జన్మింపఁ జేసెను. మామల్లదేవి యను తల్లి యతనిని గనెను. శరత్కాలపు వెన్నెలవంటి స్వచ్ఛములగు సూక్తులు గల్గిన యా శ్రీహర్షునికి సంబంధించినదియు, రమ్యమైనదియు నగు నైషధీయ చరితమను మహాకావ్యమునందు స్వభావ భాసురమగు పదునాలుగవ సర్గ గడచినది.

ఇట్లు

శ్రీమదాత్రేయ గోత్రోద్భవ శ్రీమదుడాలి నృసింహశాస్త్రి తనూజ,

ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు శ్రీహర్ష నైషధ వ్యాఖ్యయందు

చతుర్దశ సర్గ సమాప్తము.

ఓం శమ్

శ్రీహర్ష నైషధము

పఞ్చదశ సర్గ

శ్లో॥ అథోపకార్యాం నిషధావనీపతిః॥
నిజామయాసీ ద్వరణ స్రజాన్వితః।
వసూనివర్షన్ సుబహూని వన్దినాం
విశిష్య భైమీగుణ కీర్తనాకృతామ్॥

ప॥వి॥ :-అథ - ఉపకార్యాం - నిషధావనీపతిః - నిజామ్ - అయాసీత్ - వరణస్రజా - అన్వితః - వసూని - వర్షన్ - సుబహూని - వందినాం- విశిష్య - భైమీగుణ కీర్తనాకృతామ్-

అర్థము :- అథ = స్వయంవరము గడచిన పిదప, నిషధావనీ పతిః; నిషధావనీ = నిషధదేశమునకు, పతిః = ప్రభువైన నలుఁడు, వరణస్రజా = స్వయంవరపు మాలికతో - అన్వితస్సన్ = కూడినవాడై, వందినాం = స్తుతులనుఁ బఠించువారికి, విశిష్య = విశేషించి, భైమీగుణ కీర్తనాకృతాం, భైమీగుణ=దమయంతి గుణములను, కీర్తనాకృతాం=కీర్తించునట్టి వారికి, సుబహూని = బహువిధములైన, వసూని=ధనములను, వర్షన్ = ఇచ్చుచు, నిజాం=తనదైన, ఉపకార్యాం=భవనమును ననగా గుడారమును, అయాసీత్=పొందెను.

సమాసములు :

నిషధావనీపతిః:- నిషధానా మవనీపతిః = నిధధావనీపతిః.

వరణస్రజా:- వరణస్య స్రక =వరణస్రక్, తయా=వరణస్రజా.

భైమీగుణ కీర్తనాకృతామ్:- భైమ్యాః, గుణాః=భైమీగుణాః, భైమీగు

ణానాం, కీర్తనా-భైమీగుణ కీర్తనా, భైమీగుణ కీర్తనాం, కుర్వంతీతి = భైమీగుణకీర్తనాకృతః, తేషాం=భైమీగుణ కీర్తనాకృతామ్.

భావము :

స్వయంవరము గడచిన పిదప నలమహారాజు స్వయంవరపు మాలతోఁ గూడినవాడై, స్తుతులను బఠించువందులకును ముఖ్యముగా దమయన్తి గుణములనుఁ బొగడునట్టి వారికి భూరి ధనములను వర్షించుచు తన గుడారమును, ప్రవేశించెను.

శ్లో॥ తథా పథి త్యాగమయం వితీర్ణవాన్
యథాఽతి భారాధిగమేన మాగధైః.
తృణీకృతం రత్ననికాయ ముచ్చకై
శ్చికాయ లోక శ్చిర ముఞ్ఛ ముత్సుకః. 2

ప॥వి॥ :- తథా - పథి - త్యాగమ్ - అయం - వితీర్ణవాన్ - యథా - అతి భారాధిగమేన - మాగధైః - తృణీకృతం - రత్ననికాయమ్-ఉచ్చకైః - చికాయ - లోకః - చిరమ్ - ఉఞ్ఛమ్ - ఉత్సుకః.

అర్థము :- అయం = ఈ నలుడు, పథి = మార్గమందు, తథా = ఆ ప్రకారముగా, త్యాగం = ధనపరిత్యాగమును ననగా ధనప్రదానమును, వితీర్ణవాన్ = చేసెను. యథా = ఎట్లనగా, అతిభారాధిగమేన; అతిభార = మిక్కిలి భారమును, అధిగమేన = పొందుటచేత, మాగధైః = స్తుతిపాఠకులచే, తృణీకృతం = మోయుటకు శక్యము కానందువలన నిర్లక్ష్యము చేయఁబడి వదలివేయఁబడిన, ఉచ్చకైః = ఉన్నతమైన, రత్ననికాయం = రత్నరాశిని, లోకః = సామాన్యమైన ప్రజ, ఉత్సుకస్సన్ = కోరికతోఁ గూడినదై, చిరం = చాలకాలము, ఉఞ్ఛం = ఉఞ్ఛముగా (భూమిలో రాలిన ధాన్యాదికణములు "ఉఞ్ఛ" మనబడును,) చికాయ = ఏరుకొనెను.

సమాసములు ;

అతిభారాధిగమేన :- అత్యంతం, భారః = అతిభారః, అతిభారస్య, అధిగమః = అతిభారాధిగమః, తేన = అతిభారాధిగమేన.

తృణీకృతం :- అతృణం, తృణంసమ్పద్యమానం, కృతం = తృణీకృతమ్.

రత్ననికాయం :- రత్నానాం, నికాయః = రత్ననికాయః, తం = రత్ననికాయమ్.

భావము ;

ఈ నలుడు తన గుడారమునకుఁబోవు దారిపొడవున చాల అధికముగా రత్నాదులను వందిమాగధులకు దానము గావించెను. కాని ఆ రత్నరాశులు మిక్కిలి ఎక్కువగా నిచ్చుట వలన నవి భారమైనవి. అందువలన వానిని మోయలేక యచ్చటనే వదలిపెట్టిపోయిరి. అప్పుడు సాధారణ జనము, దానికై యాశపడి యుఞ్ఛవృత్తిలో వడ్లగింజల నేరుకొను విధముగా యేరుకానిరి.

శ్లో॥ త్రపాస్య నస్యాత్ సదసిప్రియాన్వయాత్
కుతోఽతిరూపః సుఖభాజనంజనః.
అమూదృశీ తత్కవివందివర్ణనై
రపాకృతా రాజకరఞ్జిలోకవాక్. 3

ప॥వి॥ :- త్రపా - అస్య - న - స్యాత్ - సదసి - ప్రియాన్వయాత్ - కుతః - అతిరూపః - సుఖభాజనం - జనః - అమూదృశీ - తత్కవివందివర్ణనైః - అపాకృతా - రాజకరఞ్జిలోకవాక్.

అర్థము :- సదసి = సభయందు, ప్రియాన్వయాత్ = ప్రియురాలి సమాగమము వలన, అస్య = ఈనలునికి, త్రపా = సిగ్గు, నభవేత్ = కాదా యేమి? కాఁదగినదే. (తథా = అట్లు) అతిరూపః = మిక్కిలి యందము గల్గిన, జనః = దమయన్తివంటి జనము, కుతః = ఎచ్చట, సుఖభాజనం = రామసీతాదులవలె, సుఖ = సుఖమునకు, భాజనం = స్థాన

ముగా, భవేత్ = ఉండును. ఎచ్చటనుండదని యర్థము. నలుని కింతటి లోకోత్తర సౌందర్యము, దుఃఖకారణమే, అట్లే అంతటి లోకోత్తర సౌందర్యముగల దమయన్తి లభించుటయు దుఃఖకారణమే. అమూదృశీ= ఇటువంటి, రాజక ఞ్జిలోకవాక్; రాజక = రాజసమూహమును, రఞ్జి = రంజింపఁజేసెడి, లోక = జనులయొక్క, వాక్ = నిందావచనము, తత్కవివందివర్ణనైః; తత్ = ఆ నలునియొక్క, కవి = కవులును, వంది = స్తుతిపాఠకులు, అను వీరియొక్క, వర్ణనైః = వర్ణనలచే ననగా – "ఆశ్చర్యము సమస్త రాజసమూహమును వదలి నీవు ఉత్తమ స్త్రీని సంపాదించుకొంటివి. దానిచే నీవు లోకోత్తరుఁడవు". అని యివి మున్నగు పొగడ్తలచే, న్యక్కృతా = వినఁబడనీయక యణగఁగొట్టఁ బడినది. ఆ కవులును వందులును బిగ్గరగా స్తుతించుటచే తొలుతఁజెప్పఁ బడిన లోకనింద వినఁబడక పోయినదని యర్థము.

సమాసములు :

ప్రియాన్వయాత్ :- ప్రియయా, అన్వయః = ప్రియాన్వయః, తస్మాత్ = ప్రియాన్వయాత్.

తత్కవివందివర్ణనైః :- కవయశ్చ, వందినశ్చ = కవివందినః, తస్యకవి వందినః = తత్కవివందినః; తత్కవివందినాం, వర్ణనాని = తత్కవి వందివర్ణనాని, తైః = తత్కవివందివర్ణనైః.

అతిరూపః :- అత్యంతం, రూపం, యస్యసః = అతిరూపః.

సుఖభాజనం :- సుఖస్య, భాజనం = సుఖభాజనం.

అమూదృశీ ;- అసౌఇవదృశ్యతఇతి = అమూదృశీ.

రాజకరఞ్జిలోకవాక్ :- రాజ్ఞాం, సమూహః = రాజకం, రాజకంరఞ్జయ తీతి = రాజకరఞ్జినీ, లోకానాంవాక్ = లోకవాక్ = రాజకరఞ్జినీచసా లోకవాక్చ = రాజకరఞ్జిలోకవాక్.

భావము :

పెక్కుదేశముల నుండి వచ్చియుండిన రాజులు మున్నగువారితోఁగూడిన స్వయంవరసభయందు ప్రియురాలగు దమయన్తితో సమాగమముఁ బొందుటకు

నలుడు సిగ్గుపడవలయును గదా! కాని అట్లు సిగ్గుపడలేదు. లోకమున మిక్కిలి సౌందర్యముగల జనము స్త్రీయైననుఁ బురుషుడైనను నెక్కడ సుఖింతురు? రామునకు సీత మున్నగువారి చరిత్రనుఁ బరిశీలించుటచే నిది స్పష్టమగుచున్నది. కావున నలుని లోకోత్తర సౌందర్యము, దమయన్తి దివ్యసౌందర్యము దుఃఖకారణములే. ఈవిధముగా దమయన్తిచే వరింపఁబడని రాజసమూహమును రక్షింపఁజేయు ప్రజల వచనములు నలుని చెవులయందు బడలేదు. ఏలయనగా – నలునికి సంబంధించిన కవులు, స్తుతిపాఠకులు – "ఆశ్చర్యము! రాజులకందఱికిని లభింపనట్టి స్త్రీరత్నమును నీవు సంపాదించుకొంటివి. నీవు లోకోత్తరుడవు". అని యిటువంటి మున్నగు స్తుతులను బిగ్గరగాఁ జేయుచుండుట వలన రాజులను రంజింపఁజేయుటకై జనము చెప్పెడి నిందావచనము లణగి పోయి నలునకుగాని యితరులకుగాని వినఁబడక పోయినవని యాశయము — లేదా, మిక్కిలి యందముగల వ్యక్తికి సుఖమెక్కడిది? మీరందఱు మిక్కిలి యందగాండ్రు – ఈ నలుడంతటి యందగాడుకాడు. ఇందువలననే గుణజ్ఞురాలు కాని దమయన్తి మిమ్ములను వరించలేదు. అందువలన మీరు దుఃఖింపవలసి వచ్చినది. అనగా లోకమున భార్యయు భర్తయు నిద్దఱు సుందరులుగా నుండుట యరుదు. ఇవి మున్నగుఁ బొగడ్తలచే, దమయన్తి తమ్ము వరింపనందువలన నిరుత్సాహులగు రాజులను ప్రసన్నులను గావించుటకు జనులు నలుని నిందించు చుండగా వారి మాటలు నలుని ప్రశంసించు వందిమాగధుల వచనములు బిగ్గరగా నుండుటవలన వినఁబడక పోయినవని యాశయము. 3

శ్లో॥ అదోషతామేవసతాం వివృణ్వతే।
ద్విషాం మృషాదోషకణాధిరోపణా॥
న జాతుసత్యే సతిదూషణే భవేద
లీక మాధాతుమవద్య ముద్యమః॥ 4

ప॥వి॥ ;- అదోషతాం - ఏవ - సతాం - వివృణ్వతే - ద్విషాం, మృషాదోష కణాదిరోపణాః - న – జాతు - సత్యే - సతి - దూషణే - భవేత్ - అలీకమ్ - ఆధాతుం - అవద్యమ్ - ఉద్యమః.

అర్థము :- ద్విషాం=శత్రువులయొక్క, మృషాదోష కణాధిరోపణాః; మృషా దోష=అసత్య దోషముయొక్క, కణ=లేశముయొక్క, అధిరోపణాః= ఆరోపణలు, సతాం = సజ్జనులకు, అదోషతాం = దోషరాహిత్యమునే, వివృణ్వతే = వెల్లడిగావించును. ఏలయనగా = సత్యే = నిజమైన, దూషణే=దోషము, సతి=ఉన్నచో, అలీకం=అసత్యమైన, అవద్యం = దోషమును, ఆధాతుం = ఆరోపించుటకు, జాతు = ఒకప్పుడును, ఉద్యమః=ప్రయత్నము, అనగా శత్రువులకు, ప్రయత్నము, నభవేత్= కానేరదు. నిజమైన తప్పు ఉన్నప్పుడు శత్రువులు దానినే ఆరోపింతురు కాని నిజము కాని తప్పును ఆరోపింపరు. ఎప్పుడు నిజమైన తప్పులేదో అప్పుడు నిజము కాని తప్పును వారు ఆరోపింతురు. కాన నలునియందు నిజముకాని తప్పును ఆరోపించిరి కాన నతని యందు నిజమైన తప్పు లేదని సిద్ధించుచున్నది.

సమాసములు

అదోషతామ్.- అవిద్యమానః, దోషః, యస్మిన్సః=అదోషః, అదోషస భావః=అదోషతా, తాం=అదోషతాం.

మృషాదోష కణాధి రోపణాః;- మృషైవ, దోషః = మృషాదోషః, మృషాదోషస్య, కణః=మృషాదోషకణః, మృషాదోషకణస్య, అధి రోపణాః=మృషాదోషకణాధి రోపణాః.

భావము:

శత్రువులు సజ్జనులపై నసత్య దోషలేశము నారోపించినను నది వారి యందు దోషముగా నుండదు. సత్య దోషమున్నప్పుడు, అసత్య దోషమును ఆరోపించుటకు శత్రువులు ప్రయత్నింపరు. కావున నలునిపై నసత్యదోషము నారోపించుట వలన నతని యందు సత్యమగు దోషము లేదని సిద్ధించుచున్నది. కావున పూర్వోక్త దోషములు నిరాధారములని యాశయము. 8

శ్లో॥ విదర్భరాజోఽపినమం తనూజయా
ప్రవిశ్య హృష్యన్నవరోధ మాత్మనః॥

శశంస దేవీ మనుజాత సంశయాం
ప్రతీచ్ఛ జామాతర ముత్సుకే నలమ్॥ 5

ప॥వి॥:- విదర్భరాజః - అపి - సమం - తనూజయా – ప్రవిశ్య-హృష్యన్-అవరోధమ్ – ఆత్మనః - శశంస - దేవీమ్ - అనుజాత సంశయాం-ప్రతీచ్ఛ - జామాతరమ్ - ఉత్సుకే – నలమ్.

అర్థము:- అథ = పిదప, విదర్భరాజోఽపి = భీమనృపతియు, హృష్యన్ = అందఱి కంటెను శ్రేష్ఠుడగు నల్లుడు లభించుటచే హర్షించుచు, తనూజయాసమం = పుత్రికయగు దమయన్తితోఁడ, ఆత్మనః=తనయొక్క, అవరోధం=అంతఃపురమును, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, జాతసంశయాం; జాత=ఉద్భవించిన, సంశయాం=సందేహము గల్గిన అనగా-దమయన్తి సకల గుణములకు నిధియైన నలుని వరించునా ? లేక గుణ హీనుఁడగు మఱి యొకనిని వరించునా? అని సందేహించుచున్న, దేవీం=తన పట్ట మహిషిని, అను=గుఱిబెట్టి, ఉత్సుకే = శ్రేష్ఠుడగు వరునియందుఁ గోరికగలదానా ! నలం=నలుని, జామాతరం=కుమార్తెకు భర్తగా, ప్రతీచ్ఛ=తెలిసికొనుము. ఇతి=అని, శశంస=చెప్పెను. అనగా మన కోరిక తీరినదని యర్థము.

సమాసములు

విదర్భరాజః :- విదర్భాణాం, రాజా=విదర్భరాజః.

జాతసంశయాం:- జాతః సంశయః యస్యాస్సా = జాతసంశయా, తామ్=జాతసంశయాం.

భావము :

భీమరాజును, శ్రేష్ఠుఁడగు వరుడు లభించుటవలన నానందము నొందినవాడై, కుమార్తెయగు దమయన్తితోఁడ తన యంతఃపురము ప్రవేశించి దమయన్తి సకల గుణనిధియగు నలుని వరించినదా? లేక గుణహీనుడగు మఱి యొకనిని వరించినదా? అని సందేహపడుచున్న తన పట్ట మహిషి నుద్దేశించి శ్రేష్ఠుడైన వరునియందుఁ గోరిక గలదానా! నలమహారాజును నీ యల్లునిగాఁ దెలిసికొనుము. మన కోరిక సిద్ధించినది అని చెప్పెను. 5

శ్లో॥ తనుత్విషా యస్య తృణం స మన్మథః।
కులశ్రియా యః పవితాఽస్మదన్వయమ్॥
జగత్త్రయీనాయకమేలకే పరం
సుతావరం వేదవివేక్తుమీదృశమ్॥ 6

ప॥వి॥ :- తను త్విషా - యస్య - తృణం - సః - మన్మథః - కులశ్రియా - యః - పవితా - అస్మదన్వయమ్ - జగత్త్రయీ నాయకమేలకే - పరం - సుతా - వరం - వేద - వివేక్తుమ్ - ఈదృశమ్.

అర్థము :- కిఞ్చ = మఱియు, యస్య=ఎవని, తనుత్విషా=దేహకాంతితో, సః =ఆ ప్రసిద్ధుడగు, మన్మథః=మన్మథుడు, తృణం=గడ్డిపోచకు సమానుడు అనగా మిక్కిలి తక్కువయైనవాడు, యః=ఎవ్వడు, కులశ్రియా = వంశసంపదచే, అస్మదన్వయం = మనవంశమును, పవితా = పవిత్రము గావించువాడు. (కిఞ్చ = మఱియు,) జగత్త్రయీనాయకమేలకే; జగత్త్రయీ = మూడు లోకములయొక్క, నాయక = నాయకుల యొక్క, మేలకే = సంఘమునందుననగా వరసంఘమధ్య, ఈదృశం పరం = ఇట్టి గుణముగల వానిని మాత్రము, సుతా = నీ పుత్రికయే, వివేక్తుం = వివేచనఁ జేయుటకు, వేద = తెలిసికొనియున్నది. ఆహా అదృష్టమువలన నన్నియు ననుకూలమైనవి.

సమాసములు :

తనుత్విషా :- తనోఃత్విట్ = తనుత్విట్, తయా = తనుత్విషా.

కులశ్రియా :- కులస్య, శ్రీః = కులశ్రీః, తయా = కులశ్రియా.

అస్మదన్వయం :- అస్మాకమన్వయః = అస్మదన్వయః, తమ్ = అస్మదన్వయం.

జగత్త్రయీనాయకమేలకే :- జగతాం, త్రయీ = జగత్త్రయీ, జగత్త్రయ్యాః, నాయకాః = జగత్త్రయీనాయకాః, జగత్త్రయీనాయకానాం మేలకః = జగత్త్రయీనాయకమేలకః, తస్మిన్=జగత్త్రయీనాయకమేలకే.

భావము ;

మఱియు నా నలుని దేహకాంతితోఁ బోల్చి చూచినచో మన్మథుడు గడ్డి పోచ. అనగా సౌందర్యమున నికృష్టుడు. అతని కులగౌరవమునుఁ బరికించినచో మన వంశము నతడు పవిత్రము గావించును. మఱియు, మూడులోకములలోని వరుల సమ్మేలనమున నిట్టి గుణవంతుని వివేచించుటకు నీ పుత్రికయగు దమయన్తియే సమర్థమైనది. మన యదృష్టవశమున మనకన్నియు చక్కఁగనొనఁ గూడినవి.

శ్లో॥ సృజన్తు పాణిగ్రహమఙ్గలోచితా
మృగీదృశః స్త్రీసమయస్పృశ క్రియాః.
శ్రుతిస్మృతీనాన్తు వయం విదధ్మహే
విధీనితిస్మాహచ నిర్యయాచసః. 7

ప॥వి॥ :- సృజన్తు - పాణిగ్రహమఙ్గలోచితాః - మృగీదృశః - స్త్రీ సమయస్పృశః - క్రియాః - శ్రుతిస్మృతీనాం - తు - వయం - విదధ్మహే - విధీన్ - ఇతి - స్మ - ఆహ - చ - నిర్యయౌ - చ - సః.

అర్థము :- సః = ఆ భీమరాజు, మృగీదృశః = స్త్రీలు, పాణిగ్రహమఙ్గలోచితాః; పాణిగ్రహమఙ్గల = వివాహమఙ్గలమునకు, ఉచితాః = తగినటువంటి, స్త్రీసమయస్పృశః; = స్త్రీలయాచారమునకు సంబంధించిన, క్రియాః = కార్యములను, ననగా మఙ్గలకృత్యములను, సృజన్తు = చేయవలయును. వయన్తు = మేమో, శ్రుతిస్మృతీనాం = వేదములకును, స్మృతులకును సంబంధించిన, విధీన్ = కార్యములను, విదధ్మహే = చేయుదుము. ఇతి = అని, ఆహస్మచ = చెప్పెను. నిర్యయౌచ = వెంటనే వెడలెను. రెండు చకారములు చెప్పుట, వెళ్ళుటయను క్రియలకు నేకకాలత్వమును సూచించున్నది క్షణకాలముగూడ జాగు చేయలేదని యర్థము.

సమాసములు:

పాణిగ్రహమఙ్గళోచితాః :- పాణౌగ్రహః = పాణిగ్రహః, పాణిగ్రహస్య,

మఙ్గలం = పాణిగ్రహమఙ్గలం, పాణిగ్రహమఙ్గలస్య, ఉచితాః = పాణిగ్రహమఙ్గలోచితాః తాః = పాణిగ్రహమఙ్గలోచితాః.
మృగీదృశః :- మృగ్యాః, దృగివదృక్ యాసాంతాః = మృగీదృశః.
స్త్రీసమయస్పృశః :- స్త్రీణాం, సమయః = స్త్రీసమయః, స్త్రీసమయం, స్పృశ న్తీతి = స్త్రీసమయస్పృశః, తాః = స్త్రీసమయస్పృశః.
శ్రుతిస్మృతీనాం ;- శ్రుతయశ్చ, స్మృతయశ్చ = శ్రుతిస్మృతయః, తాసాం = శ్రుతిస్మృతీనాం.

భావము :

ఆ భీమనృపతి — స్త్రీలు, వివాహమునకు సంబంధించినట్టివియు, స్త్రీల యాచారమునకు సంబంధించినవియునగు మంగలకృత్యములను చేయవలసినది. వేదములకును స్మృతులకును సంబంధించిన మంగల కృత్యములను మేము చేయగలమని చెప్పి యన్తఃపురమునుండి వెడలిపోయెను. కాని క్షణకాలముగూడ విలమ్బమును జేయలేదు. 5

శ్లో॥ నిరీయ భూపేన నిరీక్షితాననా
శశంస మౌహూర్తిక సంసదంశకమ్,
గుణై రరీణై రుదయాస్త నిస్తుషం
తదా సదాతుం తనయాం ప్రచక్రమే. 8

ప॥వి॥ ;- నిరీయ - భూపేన - నిరీక్షితాననా - శశంస - మౌహూర్తికసంసత్ - అంశకం - గుణైః - అరీణైః - ఉదయాస్తనిస్తుషం - తదా - సః - దాతుం - తనయాం - ప్రచక్రమే.

అర్థము :- భూపేన = భీమరాజుచే, నిరీయ = అంతఃపురమునుండి వెల్వడి, నిరీక్షితాననా; నిరీక్షిత = చూడబడిన, ఆననా = ముఖములుగల, మౌహూర్తికసంసత్; మౌహూర్తిక = ముహూర్తశాస్త్రము నెఱింగిన జ్యోతిషకుల, సంసత్ = పరిషత్తు, అరీణైః = సమగ్రములైన, గుణైః = శుభగ్రహవీక్షణాదులతో (ఉపలక్షితం = కూడినదియు) ఉదయాస్త నిస్తుషం = గ్రహములయొక్క ఉదయాస్తములచేత నిర్దోషమైనదియు

నగు, అంశకం = లగ్నమును, శశంస = చెప్పెను. తదా = అప్పుడు నిజాం=తనదియైన, తనయాం = పుత్రికను, దాతుం = ఇచ్చుటకు, సః = ఆ భీమరాజు, ప్రచక్రమే = ప్రారంభించెను.

సమాసములు :

నిరీక్షితాననా :- నిరీక్షితం, ఆననం యస్యాస్సా = నిరీక్షితాననా.

మౌహూర్తిక సంసత్ :- ముహూర్తం, విదన్తీతి = మౌహూర్తికాః. మౌహూర్తికానాం, సంపత్ = మౌహూర్తిక సంసత్ .

ఉదయాస్తనిస్తుషం :- ఉదయశ్చ, అస్తశ్చ = ఉదయాస్తౌ, ఉదయాస్తాభ్యాం, నిస్తుషః = ఉదయాస్తనిస్తుషః, తం=ఉదయాస్త నిస్తుషం.

అంశకమ్ :- అంశఏవ = అంశకః, తమ్ = అంశకం.

భావము :

తర్వాత భీమరాజు అంతఃపురమునుండి వెడలి వచ్చిన వెంటనే జ్యోతిష కుల పరిషత్తునుఁ జూచి సంజ్ఞఁ జేసెను. ఆ పరిషత్తు శుభగ్రహ దృష్టి యున్నగు సమగ్ర గుణములతోఁ గూడి గ్రహవిశేషములయొక్క యుదయాస్త మయ దోషములు లేనిదియు నగు లగ్నమునుఁ జెప్పినది. అట్టి లగ్నము నందా భీమ భూపతి తన పుత్రికను దానముఁ జేయుటకుఁ బ్రారంభించెను. 8

శ్లో॥ అథావద త్తద్ధూతముఖః సనైషధం
కులంచబాలా చ మమానుకమ్ప్యతామ్॥
సపల్లవత్వద్య మనోరథాఙ్కుర
శ్చిరేణ నస్త్వచ్చరణోదకైరితి॥ 9

ప॥వి॥ :- అథ - అవదత్ - దూతముఖః - సః - నైషధం - కులం - చ - బాలా - చ - మమ - అనుకమ్ప్యతాం - సపల్లవతు - అద్య - మనోరథాఙ్కురః - చిరేణ - నః - త్వచ్చ రణోదకైః - ఇతి.

అర్థము :- అథ = లగ్నమును నిశ్చయించిన పిదప, దూతముఖః = దూతయే ముఖముగాఁ గల్గిన, సః=ఆ భీమరాజు, మమ = నాయొక్క, కులంచ -

వంశము, బాలాచ = పుత్రికయగు దమయన్తియు, అనుకమ్ప్యతాం = అనుగ్రహింపఁబడును గాత. చిరేణ = చాలకాలమునుండియున్న, నః = మా యొక్క, మనోరథాఙ్కురః; = కోరికయను మొలక, అనగా నీతోడ దమయన్తికి వివాహము కావలయుననెడి కోరిక, త్వచ్చరణోదకైః; త్వత్ = నీయొక్క, చరణోదకైః = పాదములనుఁ గడిగెడి యుదకములతో, అద్య = ఇప్పుడు, సపల్లవతు = చిగుళ్ళతోఁ గూడిన దానివలె ఆచరించునుగాత. ఇతి = ఇట్లు నైషధం = నలుని గూర్చి, అవదత్ = చెప్పెను.

సమాసములు ;

దూతముఖః :- దూతః, ముఖం, యస్యసః = దూతముఖః.

నైషధం :- నిషధానాం, రాజా = నైషధః, తం = నైషధం.

సపల్లవతు :- పల్లవేన సహవర్తత ఇతి = సపల్లవః, సపల్లవ ఇవ ఆచరతు = సపల్లవతు.

మనోరథాఙ్కురః ;- మనోరథ ఏవ అఙ్కురః = మనోరథాఙ్కురః.

త్వచ్చరణోదకైః :- తవ, చరణౌ = త్వచ్చరణౌ, త్వచ్చరణయోరుదకాని = త్వచ్చరణోదకాని, తైః = త్వచ్చరణోదకైః.

భావము :

లగ్న నిశ్చయము కాగానే దూతలనే ముఖముగాఁ గల్గిన భీమరాజు నా కులమును, నా కుమార్తెయగు దమయన్తిని ననుగ్రహింప బ్రార్థించుచున్నాను. చాలకాలము నాఁటినుండి యేర్పడినట్టి నీతోడ దమయన్తికి వివాహము కావలయుననెడి మా కోరికయను మొలక కన్యాదాన కాలమున నీ పాదములనుఁ గడిగిన జలములతో చిగురించునుగాత. అని నలుని గూర్చి (దూతముఖమున) చెప్పి పంపెను. 9

శ్లో॥ తథార్థితం భీమవచః ప్రతిధ్వనిం
నిపీయ దూతస్యసవక్త్రగహ్వరాత్॥

ప్రజామివన్దే చరణౌ గురోరితి
బ్రువన్ప్రదాయ ప్రజిఘాయతం బహు॥ 10

ప॥వి॥ :- తథా - ఉత్థితం - భీమవచః ప్రతిధ్వనిం - నిపీయ - దూతస్య - సః - వక్త్ర గహ్వరాత్ - వ్రజామి - వన్దే, చరణౌ - గురోః - ఇతి - బ్రువన్ - ప్రదాయ - ప్రజిఘాయ - తం - బహు.

అర్థము :- సః = ఆ నలుడు, దూతస్య = దూతయొక్క, వక్త్ర గహ్వరాత్, వక్త్ర = ముఖమనెడి, గహ్వరాత్ = గుహనుండి తథా = ముందుఁ జెప్పిన విధముగా, ఉత్థితం = ఉదయించిన, భీమవచః ప్రతిధ్వనిం; భీమ = భీమరాజుయొక్క, వచః = మాటయొక్క, ప్రతిధ్వనిం = ప్రతి శబ్దమును, నిపీయ = ఆదరముతోవిని, వ్రజామి = ఇప్పుడే వెళ్ళుచున్నాను. గురోః = మామగారైన భీమరాజుయొక్క, చరణౌ = పాదములనుఁ గూర్చి, వందే = నమస్కరించుచున్నాను. ఇతి = అని బ్రువన్ = చెప్పుచు, తం = ఆ దూత నుద్దేశించి, బహు = ఎక్కువ ధనమును, ప్రదాయ = ఇచ్చి, ప్రజిఘాయ = పంపెను.

సమాసములు ;

భీమవచః ప్రతిధ్వనిం :- భీమస్య, వచః = భీమవచః, భీమవచసః ప్రతిధ్వనిః=భీమవచః ప్రతిధ్వనిః తం=భీమవచః ప్రతిధ్వనిఁ .
వక్త్రగహ్వరాత్ :- వక్త్రమేవ గహ్వరం = వక్త్రగహ్వరఁ తస్మాత్ = వక్త్ర గహ్వరాత్ .

భావము :

ఆ నలుడు భీమరాజు దూత ముఖమున బంపిన సందేశమును నక్షరము తప్పక ప్రతిధ్వనివలె సాదరముగా వినెను. పిదప నే మాత్రము తడవు జేయక "ఇప్పుడే వచ్చుచున్నాను. గురువైన మామగారి పాదములకు వందనము" అని చెప్పి యాతనికి మిక్కిలి ధన మొసంగి పంపెను. 10

శ్లో॥ నిపీత దూతాలపిత స్తతో నలం
విదర్భ భర్త్రాఽఽగమయాంబభూవసః॥

నిశావసానే శ్రుతతామ్రచూడవాక్
యథా రథాఙ్గస్తపనం ధృతాదరః॥ 11

ప॥వి॥ :- నిపీతదూతాలపితః - తతః - నలం - విదర్భ భర్తా - ఆగమయామ్బభూవ - సః - నిశావసానే - శ్రుతతామ్ర చూడవాక్ - యథా - రథాఙ్గః - తపనం - ధృతాదరః.

అర్థము :- తతః = దూత తిరిగివచ్చిన పిదప, నిపీతదూతాలపితః, నిపీత = సాదరముగా వినఁబడిన, దూత = సందేశహరునియొక్క, ఆలపితః = మాటలుగలవాడైన, సః = ఆ, విదర్భభర్తా = విదర్భ ప్రభువైన భీమరాజు, నిశావసానే = రాత్రి ముగియునపుడు అనగా వేకువన, శ్రుతతామ్ర చూడవాక్; శ్రుత = వినఁబడిన, తామ్రచూడ = కోళ్ళ యొక్క, వాక్ = కూతలుగలవాడై, రథాఙ్గః = చక్రవాకము, తపనం యథా = సూర్యునివలె, ధృతాదరః; ధృత = ధరింపఁబడిన, ఆదరః= ఆదరముగలవాడై, నలం = నలుని, ఆగమయామ్బభూవ = నలునిరాక కెదురుచూచెను. లేదా దూతలచే నా నలుని రప్పించుకొనెను.

సమాసములు :

నిపీతదూతాలపితః :- దూతస్య, ఆలపితం = దూతాలపితం, నిపీతం, దూతాలపితం, యేనసః = నిపీతదూతాలపితః.

విదర్భభర్తా :- విదర్భాణాం, భర్తా = విదర్భభర్తా.

నిశావసానే :- నిశాయాః, అవసానం = నిశావసానం, తస్మిన్ =నిశావసానే.

శ్రుతతామ్రచూడవాక్ :- తామ్రచూడస్య, వాక్ = తామ్రచూడవాక్, శ్రుతా, తామ్రచూడవాక్, యేనసః = శ్రుతతామ్రచూడవాక్.

ధృతాదరః :- ధృతః, ఆదరః, యేనసః = ధృతాదరః.

భావము :

దూత తిరిగివచ్చిన పిదప, నాతడు చెప్పిన మాటలు వినినట్టి భీమరాజు ప్రభాతకాలమున కోళ్ళకూతలను వినినవాడై చక్రవాక మెట్లు సూర్యునెదురు

చూచుచుండునో, అట్లే నలునికై యెదురుచూచుచుండెను. చక్రవాక మిథునములు సూర్యుడున్నంత వఱకే సంతోషముతోఁ గలియుచుండును. సూర్యాస్తమయము కాగానే యివి యొండొరులనువీడి యెడబాటు దుఃఖము ననుభవించును. కాన చక్రవాకము సూర్యునెట్లెదురు చూచునో, అట్లే భీమరాజు నలునిరాకకై యెదురుచూచు చుండెనని యాశయము. 11

శ్లో॥ కాచిత్తదా లేపనదాన పణ్డితా
కమప్యహఙ్కారమగాత్ పురస్కృతా.
అలమ్భి తుఙ్గాసన సన్నివేశనా
దపూప నిర్మాణ విదగ్ధయాఽఽదరః. 12

ప॥వి॥ :- కా - చిత్ - తదా - ఆలేపనదానపణ్డితా - కమ్ - అపి - అహఙ్కారమ్ - అగాత్ - పురస్కృతా - అలమ్భి - తుఙ్గాసనసన్నివేశనాత్ - అపూపనిర్మాణవిదగ్ధయా - ఆదరః.

అర్థము :- తదా = ఆ కాలమందు, ఆలేపనదానపణ్డితా; ఆలేపనదాన = ఇంటి ముగ్గులు మున్నగువానిని వేయుటయందు, పణ్డితా = సమర్థురాలైన, కాచిత్ = ఒక స్త్రీ, పురస్కృతా = అ పనియందు ప్రాధాన్యమొసంగఁబడినదై, కమపి = చెప్ప సాధ్యముకాని, అహంకారం = గర్వమును, అగాత్ = పొందినది. అపూపనిర్మాణవిదగ్ధయా; అపూప = పిండితోఁజేయఁబడు నప్పములు మున్నగువానిని, నిర్మాణ = నిర్మించుట యందు, విదగ్ధయా = నేర్పుగల మఱియొక స్త్రీచే, తుఙ్గాసనసన్నివేశనాత్; తుఙ్గాసన = (అ, భక్ష్యములనుఁ జేయుటకనుకూలముగా) ఎత్తైన ఆసనమునందు, సన్నివేశనాత్ = కూర్చుండునట్లు చేయుటవలన, ఆదరః = ఆత్మాభిమానము, అలమ్భి = పొందింపఁబడినది.

సమాసములు :

ఆలేపనదానపణ్డితా :- ఆలేపనస్యదానం = ఆలేపనదానం, ఆలేపనదానే, పణ్డితా = ఆలేపనదానపణ్డితా.

తుఙ్గాసనసన్నివేశనాత్ :- తుఙ్గం చతత్ ఆసనంచ = తుఙ్గాసనం,

తుఙ్గాసనేసన్నివేశనం = తుఙ్గాసనసన్నివేశనం. తస్మాత్ = తుఙ్గాసన సన్నివేశనాత్.

అపూపనిర్మాణవిదగ్ధయా :- అపూపానాం, నిర్మాణం=అపూపనిర్మాణం, అపూపనిర్మాణే, విదగ్ధా = అపూపనిర్మాణవిదగ్ధా, తయా = అపూప నిర్మాణవిదగ్ధయా.

భావము :

ఆ కాలమందు, ముగ్గులు మున్నగువానిచే గృహమును చిత్రించుట యందు నేర్పుగల్గిన యొకస్త్రీ ప్రాధాన్యమీయ బడుటవలనఁ జెప్పలేని గర్వ మును వహించినది. అప్పములు మున్నగు భక్ష్యములు చేయుటయందు నేర్పు గల్గిన మఱియొక స్త్రీ, ఆ భక్ష్యములనుఁ జేయుట కనుకూలముగ నున్న యున్న తాసనమునఁ గూర్చుండఁ బెట్టుటవలన నాత్మాభిమానమునుఁ దనయెడఁ జూపు కొనినది. 12

శ్లో॥ ముఖాని ముక్తామణి తోరణాత్తదా
మరీచిభిః పాన్థవిలాస మాశ్రితైః॥
పురస్యతస్యాఽఖిలవేశ్మనామపి
ప్రమోదహాసచ్ఛురితాని రేజిరే॥ 13

ప॥వి॥:- ముఖాని - ముక్తామణితోరంణాత్ - తదా - మరీచిభిః - పాన్థవిలాసం ఆశ్రితైః - పురస్య - తస్య - అఖిలవేశ్మనామ్ - అపి - ప్రమోదహాస చ్ఛురితాని - రేజిరే.

అర్థము :- తదా = మహోత్సవము సమీపించుచున్న యాకాలమందు, తస్య పురస్య = ఆ పట్టణముయొక్క, అఖిలవేశ్మనామపి = అన్ని గృహ ములయొక్క, ముఖాని = ద్వారములును, ముఖములును, ముక్తామణి తోరణాత్, ముక్తామణి = ముత్తెములతోఁ జేసిన, తోరణాత్ = వెలు పలి ద్వారమునుండి, పాన్థవిలాసమ్ = ప్రతిదినము నడచు బాటసారుల విలాసమువంటి విలాసమును, ఆశ్రితైః = పొందినట్టి, అనగా నిత్యము వీథులయందు ప్రసరించునట్టి, మరీచిభిః = కిరణములతో, ప్రమోద

హాసచ్ఛురితాని, ప్రమోద = సంతోషమువలన. హాస = నవ్వుతో, ఛురితాని = పూయఁబడినవిగా, రేజిరే = ప్రకాశించినవి.

సమాసములు :

ముక్తామణి తోరణాత్ :- ముక్తా మణయః, తోరణః = ముక్తామణి తోరణః, తస్మాత్ = ముక్తామణితోరణాత్ .

పాన్థవిలాసమ్ :- పథి, గచ్ఛంతీతి = పాన్థాః, పాన్థానాం, విలాసః = పాన్థవిలాసః, తమ్ =పాన్థవిలాసమ్ .

అఖిలవేశ్మనామ్ :- అఖిలానిచతాని, వేశ్మానిచ = అఖిల వేశ్మాని, తేషాం = అఖిలవేశ్మనాం .

ప్రమోదహాసచ్ఛురితాని :- ప్రమోదాత్, హాసః = ప్రమోదహాసః, ప్రమోదహాసేన, చ్ఛురితాని = ప్రమోదహాసచ్ఛురితాని .

భావము :

ఆ వివాహమహోత్సవము సమీపించుకాలమునందు, ఆ పట్టణములోని గృహము లన్నింటియొక్క ద్వారములు (ముఖములు) ముత్తెములతో నిర్మితమైన వెలుపలి ద్వారమునుండి, బాటసారుల విలాసమువంటి విలాసమును వహించినట్టి, యనగా నిరంతరము వీథులయందుఁ బ్రసరించునట్టి కిరణములతో సంతోషమువలన నవ్వులతో పూయఁబడినవిగా శోభించినవి. 18

శ్లో॥ పథామనీయన్త తథాధివాసనాత్
మధువ్రతానామపి దత్తవిభ్రమాః॥
వితానతామాతప నిర్భయాస్తదా
పటచ్ఛిదాఽకాలిక పుష్పజాః స్రజః॥ 14

ప॥వి॥ :- పథామ్ - అనీయన్త - తథా - అధివాసనాత్ — మధువ్రతానామ్ - అపి - దత్తవిభ్రమాః - వితానతామ్ - ఆతప నిర్భయాః - తదా - పటచ్ఛిదాఽకాలిక పుష్పజాః - స్రజః.

అర్థము :- తథా = ఆవిధముగా, అనగా నేవిధమునగను నెట్టినిచేతను కృత్రిమమని తెలియరాని సౌభాగ్యముకాదో ఆవిధముగా, అధివాసనాత్ = పట్టఁబడిన

పుష్పమాలల యందు చమ్పకము మున్నగు సుగంధి పుష్పములతో సంస్కారమును గల్గించుటవలన, మధువ్రతానామపి = తుమ్మెదలకును, దత్తవిభ్రమాః, దత్త = ఈయఁబడిన, విభ్రమాః = సహజపుష్ప ములతో నిర్మింపఁబడిన మాలిక అనెడి భ్రాన్తిని గల్గించునవియును, ఆ తపనిర్భయాః = ఎండవలన భయములేనివియును, నగా నెండయందు వాడుబారనవియును, పటచ్ఛిదాఽఽకాలికపుష్పజాః, పటచ్ఛిదా = వస్త్రములను కత్తెరించుటచేనేర్పడిన ముక్కలనెడి, ఆకాలిక పుష్పజాః ఆకాలిక = ఆ కాలమందు గల్గిన, పుష్ప = పుష్పములతో, జాః = ఏర్పడిన, స్రజః = మాలికలు, తదా = ఆ వివాహమహోత్సవము సమీ పించుచుండగా, పథాం = మార్గములను, వితానతాం = చాందినిలుగా నుండుటను, అనీయన్త = పొందింపఁబడినవి.

వి॥ :- తుమ్మెదలకు భ్రాన్తిని, గల్గించుటవలన భ్రాన్తిమదలఙ్కారము.

సమాసములు

దత్తవిభ్రమాః:- దత్తః, విభ్రమః, యాభిస్తాః = దత్తవిభ్రమాః .

ఆతపనిర్భయాః :- నిర్గతం, భయం, యాసాంతాః = నిర్భయాః, ఆ తాపత్ నిర్భయాః = ఆతపనిర్భయాః .

పటచ్ఛిదాఽఽకాలికపుష్పజాః:- పటానాం, ఛిదాః = పటచ్ఛిదాః. ఆకాలే భవాని = ఆకాలికాని, ఆకాలికాని చతానిపుష్పాణి = ఆ కాలికపుష్పాణి, పటచ్ఛిదాఏవ ఆకాలికపుష్పాణి = పటచ్ఛిదాఽఽకాలిక పుష్పాణి, పటచ్ఛిదాఽఽకాలికపుష్పేభ్యః, జాయన్త ఇతి = పటచ్ఛిదాఽఽకాలిక పుష్పజాః .

భావము :

ఆ నగరవీథులయందు వివిధ వర్ణములుగల వస్త్రముల ముక్కలనెడి పుష్పములతో మాలలు కట్టియున్నారు. వీనియందు మధ్యమధ్య చంపక పుష్ప ములను దురుగుటవలన పరిమళము మిక్కుటముగా నున్నది. అందువలన తుమ్మెదలు సైతము వీనిని సహజ పుష్పములతో నిర్మితములని భ్రాన్తి నొందుచున్నది. వస్త్రఖండములగుటవలన నెండవలన వాడుబారునను భయము

లేనివై యవి యున్నవి. అట్టి మాలికలు మార్గములకు చెందినవులుగా నాచరించుచుండినవి. 14

శ్లో॥ విభూషణైః కఞ్చుకితా బభుః ప్రజాః
విచిత్రచిత్రైః స్నపితత్విషో గృహాః।
బభూవ తస్మిన్ మణికుట్టిమైః పురే
వపుః స్వముర్వ్యాః పరికీర్తితోపమ్॥ 15

ప॥వి॥ :- విభూషణైః - కఞ్చుకితాః - బభుః - ప్రజాః - విచిత్రచిత్రైః - స్నపితత్విషః - గృహాః - బభూవ - తస్మిన్ - మణికుట్టిమైః - పురే - వపుః - స్వమ్ - ఉర్వ్యాః - పరికీర్తితోపమం.

అర్థము :- తస్మిన్ = ఆ, పురే = పట్టణమునందు, ప్రజాః = జనులు, విభూషణైః = ఆభరణములతో, కఞ్చుకితాః = శరీరమంతయు అవికతో, దొడిగినట్లు ధరించిన వారుగను, గృహాః =గృహములు, విచిత్రచిత్రైః విచిత్ర = వివిధములైన, చిత్రైః = బొమ్మలతో, స్నపితత్విషః; స్నపిత = శుద్ధములుఁ గావింపఁబడిన, త్విషః =కాంతులు గల్గినవిగను, బభుః = ప్రకాశించినవి. ఉర్వ్యాః = భూమియొక్క అనగా నచ్చటి భూమియొక్క, స్వం = తనదైన, వపుః = స్వరూపము అనగా మృణ్మయస్వరూపము, మణికుట్టిమైః = రత్ననిబద్ధ భూములచే, పరివర్తితోపమం; పరివర్తిత = మణియొక విధముగా మార్చఁబడిన, ఉపమం= సామ్యము గలదిగా, బభూవ = ఆయెను. అనగా విపరీతముగా మార్చఁబడిన పాతాలము మున్నగు నుపమానములు గల్గినవిగాఁ జేయఁబడినట్లుండినవి.

సమాసములు :

కఞ్చుకితాః :- కంచుకాః ఆసాంసఞ్జాతా ఇతి = కఞ్చుకితాః.

విచిత్రచిత్రైః :- విచిత్రాణి చతాని చిత్రాణిచ = విచిత్రచిత్రాణి, తైః=

స్నపితత్విషః :- స్నపితాః త్విషః, యేషాంతే = స్నపితత్విషః.

మణికుట్టిమైః :- మణిమయాశ్చతే, కుట్టిమాశ్చ = మణికుట్టిమాః, తైః= మణికుట్టిమైః.

పరివర్తితోపమం :- పరివర్తితా, ఉపమా, యస్య, తత్ = పరివర్తితోపమం.

భావము :

ఆ పట్టణమున ప్రజలు ఆభరణములను రవికలు మున్నగు కంచుకములుగా తొడిగియున్నారు. అనగా వారి శరీరమునందు నెక్కువగా నాభరణములను ధరించుట వలన నవి కంచుకములను దొడిగినట్లు కానవచ్చుచున్నవి. అచ్చటి గృహములు వివిధములగు చిత్రములచే పరిశుద్ధమైన కాంతిని వహించియున్నవి. అచ్చటి భూమి స్వరూపము అనగా సహజమైన మృత్స్వరూపము మఱియొక విధముగా మాఱిన సామ్యమును వహించియున్నవి. అనగా సహజముగా కానవచ్చు భూమి రత్ననిబద్ధమగుట వలన త్రిప్పివేయబడినట్లేర్పడి పాతాళముగా గానవచ్చుచున్నది. పైన కానవచ్చు భూమి నడుగునకు తిరిగి సహజమగు భూమిగాఁ గానవచ్చుచున్నది లేదా తొలుత స్వర్గపాతాళములు ఉపమానములగను, భూమి ఉపమేయముగను నుండినది. ప్రకృతము రత్ననిబద్ధమై శోభాయమానమగు భూమి యుపమానముగను, స్వర్గపాతాళములు ఉపమేయములుగను నేర్పడి యుపమాన ఉపమేయభావము తలక్రిందులైనదని భావము. 15

శ్లో॥ తదానిసస్వానతమాం ఘనం ఘనం
నసాదతస్మిన్ నితరాం తతం తతం।
అవాపురుచ్చైః సుషిరాణి రాణితా
మమానమానద్ధ మియత్తయాధ్వనీత్. 16

ప॥ ఛే॥ :- తదా - నిసస్వానతమాం - ఘనం - ఘనం - ననాద - తస్మిన్ - నితరాం - తతం - తతం - అవాపుః - ఉచ్చైః - సుషిరాణి - రాణితామ్ - అమానం - ఆనద్ధం - ఇయత్తయా - అధ్వనీత్.

అర్థము :- తదా = వివాహమహోత్సవం సమీపించు కాలమున, తస్మిన్ = ఆ పట్టణమునందు. ఘనం = కాంస్యము తాలము మున్నగు వాద్యము, ఘనం = తేంపులేక యెల్లప్పుడును, నిసస్వానతమాం = మిక్కిలి శబ్దించినది. తతం = వీణాదివాద్యము నితరాం = అతిశయించి, తతం = విస్తృతముగా, ననాద = శబ్దించినది. సుషిరాణి = వేణ్వాదివాద్యములు,

ఉచ్చైః = గట్టిగా, రణితాం = ధ్వనించుటను, అవాపుః = పొందినవి. ఆనద్ధం = మురజము మున్నగు వాద్యము, ఇయత్తయా = ఇంతటిదిగాఁ జెప్పఁదగిన, అమానం = కొలతలేనిదై, అధ్వనీత్ = ధ్వనించినది.

సమాసములు :

నిసస్వానతమాం :- అతిశయేన, నిసస్వాన = నిసస్వానతమాం.

ఇయత్తయా :- ఇయతః భావః = ఇయత్తా, తయా = ఇయత్తయా.

భావము :

వివాహమహోత్సవము సమీపించుచున్న కాలమున, నా పట్టణమునందు, కాంస్యము తాలము మున్నగు వాద్యములు ఘనము మ్రోగినవి. వీణాదివాద్యములు విస్తారముగా శబ్దించినవి వేణువు మున్నగువాద్యములు బిగ్గరగా ధ్వనింప సాగినవి. మురజాది వాద్యములు కొలవ సాధ్యముగానంతటి విధముగా శబ్దింప సాగినవి. 16

శ్లో॥ విపఞ్చి రాచ్ఛాదిన వేణుభిర్నతే
ప్రణీతగీతైర్నచ తేఽపిఝర్ఝరైః.
న తే హుడుక్కేన నసోఽపిఢక్కయా
నమర్దలైః సాఽపినతేఽపిఢక్కయా. 17

వ॥వి॥ :- విపఞ్చిః - అచ్ఛాది - న - వేణుభిః - న - తే - ప్రణీతగీతైః - న - చ - తే - అపి - ఝర్ఝరైః - న - తే - హుడుక్కేన - న - సః - అపి - ఢక్కయా - న - మర్దలైః - సా - అపి - న తే - అపి - ఢక్కయా.

అర్థము :- విపఞ్చిః = వీణ. వేణుభిః = వేణువాద్యము-చే, న ఆచ్ఛాది = వినఁబడనీయక మఱుగుఁ జేయఁబడలేదు. తేపి = ఆ గాయకుల ధ్వనులును, ఝర్ఝరైః = ఝర్ఝర వాద్యములచే, నాచ్ఛాదిషత = కప్పఁబడ లేదు. తేఽపి=ఆ ఝర్ఝరవాద్య ధ్వనులును, హుడుక్కేన=హుడుక్కమను వాద్యముచే, న ఆచ్ఛాదయిషత = మఱుగుఁ గావింపబడలేదు. సోఽపి = ఆ హుడుక్కవాద్యము గూడ, ఢక్కయా = ఢక్కచే,

న అచ్ఛాది = మఱుగుజేయబడలేదు సాఽపి = ఆ ఢక్కావాద్యము గూత, మర్దలైః = మృదంగ ధ్వనులచే, నాఽఽచ్ఛాది = మఱుగు గావింపఁబడలేదు. తేఽపి = ఆ మృదంగధ్వనులును, ఢక్కయా = ఢక్కచే, న ఆచ్ఛాదయిషత = మఱుగు జేయబడలేదు—వాద్యములను—వాదించువారు, తమ తమ వాద్యధ్వనులు, ఇతర వాద్యధ్వనులతో మిలితము గాకుండ ప్రత్యేకముగా వినఁబడునట్లు వాదించిరని యర్థము.

సమాసములు

ప్రణీతగీతైః :- ప్రణీతాని, గీతాని, యైస్తే = ప్రణీతగీతాః, తైః = ప్రణీతగీతైః .

భావము :

అచ్చట వీణాధ్వనులు వేణునాదములతోడను, వేణునాదములు గాయకుల పాటలతోడను, గాయకులపాటలు, ఝర్ఝర వాద్యములతోడను, ఝర్ఝర వాద్యములు హుడుక్క ధ్వనుల తోడను, హుడుక్క ధ్వనులు, ఢక్కాధ్వనిచేతను, ఢక్కా ధ్వని మృదఙ్గాది ధ్వనులచేతను, మృదఙ్గాదిధ్వనులుఢక్కాధ్వని తోడను సంకరమును పొందక వేఱువేఱుగా వినఁబడుచుండెనని యాశయము. 17

శ్లో॥ విచిత్ర వాదిత్ర నినాదమూర్ఛితః
సుదూర చారీ జనతా ముఖారవః.
మమౌన కర్ణేషు దిగన్త దన్తినాం
పయోధిపూరప్రతి నాదమేదురః. 18

ప॥వి॥ : విచిత్రవాదిత్ర నినాద మూర్ఛితః, - సుదూర చారీ, - జనతాముఖారవః,- మమౌ,- న, - కర్ణేషు, - దిగన్తదన్తినాం, - పయోధిపూరప్రతి నాదమేదురః, -

అర్థము : విచిత్ర వాదిత్ర నినాద మూర్ఛితః ; విచిత్ర = నానావిధములగు, వాదిత్ర = వీణాది వాద్యములయొక్క,నినాద - ధ్వనులతో,మూర్ఛితః =వర్ధిల్లినదియు, సుదూరచారీ = మిక్కిలి దూరమును వ్యాపించినదియు నగు, జనతాముఖారవః; జనతా = జనసమూహముయొక్క, ముఖారవ

= ముఖములయందేర్పడిన, సంభాషణ కోలాహలము, పయోధిపూరప్రతి నాదమేదురః; పయోధిపూర = సముద్ర ప్రవాహము యొక్క, ప్రతినాద = ప్రతిధ్వనితో, మేదురః = మిక్కిలి వర్ధిల్లినదై; దిగన్త దన్తినాః = దిగ్గజ ములయుక్క, కర్ణేషు = చెవులయందు, నమమౌ = పట్టలేదు, దమయన్తి యొక్క మఙ్గలస్నానమునకై మంగల తూర్యాది ధ్వనులను జేసిరని యర్థము.

సమాసములు :

విచిత్రవాదిత్ర నినాద మూర్ఛితః :- విచిత్రాణి చతాని వాదిత్రాణిచ = విచిత్ర వాదిత్రాణి, విచిత్ర వాదిత్రాణాం, నినాదః = విచిత్రవాదిత్ర నినాదః విచిత్ర వాదిత్రనినాదేన మూర్ఛితః = విచిత్ర వాదిత్ర నినాద మూర్ఛితః .

సుదూరచారీ :- సుదూరం, చరతీతి = సుదూరచారీ.

జనతాముఖారవః :- జనానాం, సమూహః = జనతా, జనతాయాః, ముఖాని = జనతా ముఖాని. జనతాముఖేషు, ఆరవః = జనతాముఖారవః

దిగన్త దన్తినాం :- దిశామన్తాః = దిగన్తాః, దిగన్తానాం, దన్తినః=దిగన్తదన్తినః, తేషాం = దిగన్తదన్తినాం .

పయోధిపూరప్రతినాద మేదురః :-పయోధేః, పూరః =పయోధిపూరః౦ పయోధిపూరస్యప్రతినాదః = పయోధిపూరప్రతినాదః, పయోధిపూర ప్రతినాదేన, మేదురః = పయోధి పూరప్రతినాద మేదురః .

భావము :

అచట జనసమూహముల సంభాషణల వలన కోలాహలధ్వని, నానావిధములగు వాద్యధ్వనులతో నతిశయించినదై, చాలాదూరము వ్యాపించినదై, సముద్రతరంగము వలన ప్రతిధ్వనులతో వర్ధిల్లినదై దిగ్గజములచెవుల యందు పట్టరానంతటిదిగా విజృంభించినది.

81

శ్లో॥ ఉదస్యకుమ్భీరథశాతకుమ్భజా
శ్ఛతుష్కచారుత్విషి వేదికోదరే,

యథాకులా చార మథావనీంద్ర జాం
పురన్ధ్రివర్గః స్నపయాంబభూవతాం. 19

ప॥వి॥ :- ఉదస్య, - కుమ్భీః, - అథ, - శాతకుమ్భజాః, - చతుష్కచారుత్విషి, - వేదికోదరే, - యథాకులాచారమ్, - అథ, - అవనీంద్రజాం-పురన్ధ్రివర్గః, - స్నపయాంబభూవ, - తాం,-

అర్థము :- అథ = మంగలతూర్యనాదములకు పిదప, పురన్ధ్రివర్గః = పౌరస్త్రీసంఘము శాతకుంభజాః = పసిడితోనిర్మితములగు, కుమ్భీః=పూర్ణకలశములను, ఉన్నమయ్య = పైకెత్తి, అథ = తర్వాత, మంగలపూర్వకముగా - చతుష్కచారుత్విషి; చతుష్క = నాలుగు స్తంభముల మణ్డపముచే, చారుత్విషి = రమ్యమగు, గాంతిగల్గిన, వేదికోదరే = వేదికయొక్కమధ్యభాగమున, యథాకులాచారం = కులాచారమునతిక్రమింపక, తామ్ = ఆ, అవనీంద్రజాం = రాజపుత్రికయగు దమయన్తిని, స్నపయాంబభూవ = జలకములాడించిరి.

సమాసములు ;

శాతకుమ్భజాః :- శాతకుమ్భాత్, జాయంతఇది = శాతకుమ్భజాః, తాః = శాతకుమ్భజాః.

చతుష్కచారుత్విషి :- చతుష్కేణ, చారుః, త్విట్, యస్యతత్=చతుష్కచారుత్విట్, తస్మిన్ = చతుష్కచారుత్విషి.

వేదికోదరే :- వేదికాయాః, ఉదరం = వేదికోదరం, తస్మిన్ = వేదికోదరే.

భావము :

మంగళ తూర్య ఘోషలు కాగనే, పౌరస్త్రీవర్గము, సువర్ణపూర్ణకలశములను, పైకెత్తి పిదప మంగల గీతములతో, నాలుగు స్తంభముల మణ్డపముచే శోభాయమానమగు వేదికయొక్క మధ్య భాగమున, కులాచారములనతిక్రమింపక యారాజపుత్రికకు మంగళ స్నానము గావించిరి. ॥19॥

శ్లో॥ విజిత్యదాస్యాదివ వారి వాహితా
మవా పితాస్తత్కుచ యోర్ద్వయేనే తాః।
శిఖామవాపుః సహకార శాఖిన
స్త్రపా భరమ్లాని మివాన తైర్ముఖైః॥ 20

ప॥వి॥ ;- విజిత్య, - దాస్యాత్, - ఇవ, - వారివాహితామ్, - అవాపితాః, - తత్కుచయోః, - ద్వయేన, -తాః, - శిఖామ్, - అవాపుః, - సహకార శాఖినః, - త్రపాభరమ్లానిమ్, -ఇవ, ఆనతైః, - ముఖైః, -

అర్థము :- తత్కుచయోః = ఆదమయన్తి స్తనములయొక్క, ద్వయేన = జంటచే, విజిత్య = జయింపఁబడి, దాస్యాదివ - దాసిన తనము వలననో యనునట్లు, వారిహారితాం = నీళ్ళనుమోయుటను, అవాపితాః = పొందింపఁబడిన, తాః = ఆకుండలు, ఆనతైః = వంగిన, ముఖైః = ముఖములతో, సహకార శాఖినః = మామిడి చెట్టుయొక్క, శిఖాం = చిగురును త్రపాభరమ్లానిమివ; త్రపాభర = లజ్జాతిశయముచే, మ్లానిమివ = వాడబారుటనువలె, అవాపుః = ధరించినవి, ప్రతిగృహము యొక్క ద్వార సమీపమునందున మామిడి చిగుళ్ళతో. గప్పఁబడిన మూతిగల పూర్ణకుంభములు స్థాపించఁబడిన వని యర్థము. లోకమునందు దాసీసలుగా జేయఁబడినఁస్త్రీలు తలను వంచు కొనిన వారై, వాడుబారిన ముఖకాంతులు గల వారై నీళ్ళుతెచ్చుట మున్నగు పనులు గావింతురు. ఇచట దమయన్తీస్తన ద్వయముచే నోడింపఁబడినకుండలు దాస్యమునందుంచఁబడినవై యామె జలకములకు నీటినిఁగానిఁతెచ్చుచు మామిడి చిగుళ్ళచే మూతులందుగప్పఁబడినందువలన లజ్జచే వాడు బారిన మోముగలవిగా కానవచ్చినవని యాశయము.

వి :— కుండలు నీరును గ్రహించుటకుఁగాని మామిడి తెమ్మలచేఁ గప్పఁబడినందులకుఁగాని దాస్యము హేతువు గాకపోయినను, దానిని హేతువుగాఁ జెప్పుట వలన హేతూత్ప్రేక్ష.

మ్లానినిఁ బొందక పోయినను శ్యామలవర్ణములగు మామిడి తెమ్మల కాంతిని, మ్లానిగుణ స్వరూపముగ నుత్ప్రేక్షించుటవలన నిట గుణస్వరూ

ప్రోత్ప్రేక్ష. ఈ రెండును సజాతీయములు గాన సజాతీయద్వయసఙ్కరము.

సమాసములు :

దాస్యాత్ :- దాసస్య, భావః = దాస్యం, తస్మాత్ = దాస్యాత్.

వారిహారితాం :- వారీణి, హరతీతి = వారిహారీ, వారిహారిణః, భావః = వారిహారితా, తాం = వారిహారితామ్.

సహకారశాఖినః :- సహకారఇతిశాఖీ = సహకారశాఖీ, తస్య=సహకారశాఖినః.

త్రపాభరమ్లానిం :- త్రపాయాః, భరః = త్రపాభరః, త్రపాభరేణ, మ్లానిః = త్రపాభరమ్లానిః, తాం = త్రపాభరమ్లానిం.

భావము :

ఆ దమయన్తి చనుదోయిచే యోడింపఁబడి దాస్యము నందుంచుటచే కుండలు, ఆమె జలకములకై నీటిని గ్రహించుచు పనిని జేయుచుండినవి. అవి వంచిన మూతులతోడను (ముఖములతోడను) దాస్యము వలన లజ్జాతిశయముచే నేర్పడిన వాడుబారుతనమును సూచించుటకో యనునట్లు మామిడి లేత ఱెమ్మలను మూతులపై ధరించియుండినవి. లోకమున నోడింపఁబడినవారు, దాస్యము నందున్నప్పుడు సిగ్గుపడుట, ముఖమును వాడ్చుకొనుట మున్నగువానినిఁ గల్గియుండుట సహజము. ఆ విధముగనే, చనుదోయిచే నోడిపోయిన కుండలు దాస్యమున నుంచఁబడినవై జలగ్రహణము చేయుచు మామిడి ఱెమ్మలు—మూతులను కప్పియుండుట వలన తమ మ్లానిని సూచించినవి. శుభసూచకముగా నిండ్ల వాకిట పూర్ణకలశములుంచి వానిపై శ్యామలవర్ణముగల లేతమామిడి ఱెమ్మలనుఁ గప్పుదురు. ఆ మామిడి రెమ్మలు తమ శ్యామలవర్ణముచే జలకలశములకుఁ గల్గిన లజ్జాతిశయమును, మ్లానిని సూచించుచున్నవని భావము. 20

శ్లో॥ అసౌ ముహూర్తాత జలాభిషేచనా
త్క్రమాద్దుకూలేన సితాంశునోజ్జ్వలా.
ద్వయస్య వర్ణా శరదాం సదాతనీం
సనాథితాం సాధు బబంధ సంధయా. 21

ప॥వి॥ :- అసౌ - ముహుః - జాతజలాభిషేచనా - క్రమాత్ - దుకూలేన - సితాంశునా - ఉజ్జ్వలా - ద్వయస్య - వర్షాశరదాం - సదాతనీం - సనాభితాం - సాధు - బబంధ - సంధయా.

అర్థము :- అసౌ = ఈ దమయన్తి, ముహుః = పలుమాఱు, జాతజలాభిషేచనా; జాత = ఏర్పడిన, జలాభిషేచనా = జలాభిషేకము కలదై, (తథా = అట్లే) సితాంశునా = తెల్లని కాంతిగల, దుకూలేన = పట్టువస్త్రము చేతను (సితాంశునా=తెల్లని కిరణముగల్గిన చంద్రునిచేతను) ఉజ్జ్వలా= ప్రకాశించుచున్నదై, క్రమాత్ = క్రమము ననుసరించి, వర్షాశరదాం = వర్షర్తు, శరదృతువుల యొక్క, ద్వయస్య = రెంటియొక్క, సంధయా = సంధిస్థలముచే, ననగా - వర్షర్తు శేషమునకు శరదృతు ప్రాదంభము నకు మధ్యనున్న కాలముచే, సదాతనీం = ఎల్లప్పుడున్న, సనాభితాం= సామ్యమును, సాధు = చక్కగా, బబంధ = ధరించినది. వర్షర్తుపు జలముచే నభిషిక్తము. శరదృతువు శీతాంశువుచే (చంద్రునిచే) ప్రకాశ మానము.

వి :— జలాభిషేకము తోడను సితాంశువుతోడను శోభించు దమయన్తి; వర్షా శరదృతువుల సంధితోఁ బోల్చఁబడినది గాన ఉపమాఽలఙ్కారము.

సమాసములు ;

జాతజలాభిషేచనా :- జలేన, అభిషేచనం = జలాభిషేచనం. జాతం, జలాభిషేచనం, యస్యాస్సా = జాతజలాభిషేచనా

సితాంశునా :- సితాః, అంశవః, యస్యసః = సింతాంశుః, తేన=సితాం శునా.

వర్షాశరదాం :- వర్షాశ్చ, శరచ్చ = వర్షాశరదః, తేషాం = వర్షాశరదాం.

భావము :

ఈ దమయన్తి పలుమాఱు జలాభిషేకము నొందినది. అట్లే తెల్లని పట్టు వస్త్రమును ధరించినది. వర్షర్తువు, వర్షాజలములచే నభిషిక్తమగును. శరదృతువు సితాంశువగు చంద్రునితో శోభించును. ఆ దమయన్తి పైవిధముగ నభిషేకమునుఁ బొందుట వలనను తెల్లని పట్టువస్త్రమును ధరించుట వలనను వర్షర్తు శేషమునకు

శరదృతు ప్రారంభమునకు మధ్యనున్న కాలముతో—సామ్యమును వహించినదని యాశయము. 21

శ్లో॥ అసౌ ప్రభిన్నామ్బుద దుర్దినీకృతా
నినిన్దచన్ద్రద్యుతి సుందరీందివం.
శిరోరుహౌఘేన ఘనేనసంయుతా
తథా దుకూలేన సితాంశునోజ్జ్వలా. 22

ప॥వి॥ :- అసౌ - ప్రభిన్నామ్బుదదుర్దినీకృతా - నినిన్ద - చంద్రద్యుతిసుందరీం - దివం - శిరోరుహౌఘేన - ఘనేన - సంయుతా - తథా-దుకూలేన - సితాంశునా - ఉజ్జ్వలా.

అర్థము :- ఘనేన = దట్టమైన, శిరోరుహౌఘేన; శిరోరుహ = కురులయొక్క, ఓఘేన = సమూహముతోడను (ఘనేన = మేఘముతోడను) సంయుతా = కూడినదై, తథా = అట్లే, సితాంశునా = తెల్లని నూలుతో నేయఁబడిన పట్టువస్త్రముతో, ఉజ్జ్వలా = శోభించుచున్నదైన, అసౌ = ఈ దమయన్తి, ప్రభిన్నామ్బుదదుర్దినీకృతాం; ప్రభిన్న = పిగిలినదై వర్షించునట్టి, అంబుద = మేఘములచే, దుర్దినీకృతాం = దట్టమైన కారు మేఘములుగ్రమ్మి యంతట వర్షించునదియు, తథా = అట్లే, చంద్రద్యుతి సుందరీం; చంద్రద్యుతి = చంద్రకాంతిచే, సుందరీం = రమ్యమైన, దివం = ఆకసమును, నినింద = నిందించినది.

వి :— నల్లని కురులుగల్గి తెల్లని వలువను దాల్చిన దమయన్తి కారుమేఘములచే వర్షింపఁబడి, చంద్రకాంతితో సుందరముగానున్న యాకసమును నిందించెననగా, నాయాకాశముతో సమానముగా నున్నదని యర్థముగానను పమాలంకారము.

సమాసములు :

ప్రభిన్నామ్బుదదుర్దినీకృతాం :- ప్రభిన్నాశ్చతే, అమ్బుదాశ్చ = ప్రభిన్నామ్బుదాః, ప్రభిన్నామ్బుదైః, దుర్దినీకృతా = ప్రభిన్నామ్బుదదుర్దినీకృతా, తాం = ప్రభిన్నామ్బుదదుర్దినీకృతాం.

చంద్రద్యుతిసుందరీం :- చంద్రస్య, ద్యుతిః = చంద్రద్యుతిః, చంద్ర ద్యుత్యా, సుందరీ = చంద్రద్యుతిసుందరీ, తాం=చంద్రద్యుతిసుందరీం.

శిరోరుహౌఘేణ :- శిరోరుహాణాం మోఘః = శిరోరుహౌఘః, తేన=శిరో హౌఘేన.

భావము :

దట్టమైన కురులగుంపుతోఁ గూడినదియు (మేఘముతోఁ గూడినదియు) నగు నీ అట్టే తెల్లని వలువతో శోభించునదియు (చంద్రునితో శోభించునదియు) నగు నీ దమయన్తి, పిగిలిపోయిన మేఘములచే నంతట వర్షించినదియు చంద్రకాంతితో మనోహరమైనదియునగు నాకసమును నిందించినది. అనగా నట్టియాకసముతోఁ బోలియుండినదని భావము. ఆ దమయన్తి శిరమునందలి దట్టమైన కురులగుంపు వర్షోన్ముఖములగు కారుమేఘములను, ఆమెయొక్క సితాంశువైన యనగా తెల్లని నూలుతో నేయఁబడిన పట్టువస్త్రము చంద్రుని బోలియున్నది. ఆమె కురుల గుంపు మేఘముతోఁ బోల్చఁబడుటవలన, వర్షర్తు సంబంధము, ఆమె ధరించిన పట్టువస్త్రము చంద్రునితోఁ బోల్చఁబడుట వలన శరదృతు సంబంధము ఆమె యందేర్పడుచున్నది. వర్షర్తు సంబంధముచే నంతటవృష్టియు, శరదృతు సంబంధ ముచే చంద్రకాంతి సంబంధము ఘటింపఁబడి వెనుకటి శ్లోకమునఁ జెప్పఁబడిన వర్షాశరత్తుల సంధిగా నామెనుఁ గావించిన వర్ణనకు నిది మెఱుగు పెట్టుచున్నది. ఆమె కురులు నల్లగను దట్టముగను నున్నవనియు, నామె తెల్లని దువ్వలువను ధరించినదనియు - సారాంశము. 2

శ్లో॥ విరేజిరే తచ్చికురోత్కరాః కిరాః
క్షణం గలన్నిర్మలవారివిప్రుషాం.
తమః సుహృచ్చామరనిర్జయార్జితాః
సితావమన్తుః ఖలుకీర్తి మౌక్తికాః. 3

ప॥వి॥ :- విరేజిరే, - తచ్చికురోత్కరాః. కిరాః, - క్షణం, -గలన్నిర్మల వారి విప్రుషాం, - తమః సుహృచ్చామరనిర్జయార్జితాః, -సితాః,- వమన్తః - ఖలు, - కీర్తిమౌక్తికాః.

అర్థము :- క్షణం = క్షణకాలము, గలన్నిర్మలవారివిపుశ్రీషాం; గలత్ = స్రవించుచున్న, నిర్మల = శుద్ధములైన, వారి = ఉదకములయొక్క, విప్రుషాం = బిందువులను, కిరాః = స్రవించునట్టి, తచ్చికురోత్కరాః ; చికుర = కురులయొక్క, ఉత్కరాః = సమూహములు, తమస్సుహృదః; తమః = చీకటిలో, సుహృత్ = సమానమైన, చామర= నల్లనిచామరమును, నిర్జయ = జయించుటచే, ఆర్జితాః = సంపాదింపబడిన, సితాః తెల్లని, కీర్తిమౌక్తికాః; కీర్తి = యశస్సనెడి, మౌక్తికాః= ముత్తెములను, వమన్తఃఖలు = వమనము, జేయుచున్నవోయనునట్లు, విరేజిరే = శోభించినవి.

సమాసములు

తచ్చికురోత్కరాః :- తస్యాః, చికురాః = తచ్చికురాః, తచ్చికురాణాముత్కరాః = తచ్చికురోత్కరాః .

కిరాః :- కిరన్తీతి = కిరాః .

గలన్నిర్మలవారి విపుశ్రీషాం :- వారిణాం, విపుశ్రీషః = వారివిపుశ్రీషః, నిర్మలాశ్చతాః, వారివిపుశ్రీషశ్చ = నిర్మలవారివిపుశ్రీషః, గలన్త్యశ్చతాః నిర్మలవారి విపుశ్రీషశ్చ = గలన్నిర్మలవారి విపుశ్రీషః, తాసాం = గల వారివిపుశ్రీషాం .

తమస్సుహృచ్చామర నిర్జయార్జితాః :- తమసః, సుహృత్ = తమస్సుహృత్, తమస్సుహృచ్చాసౌ, చామరశ్చ = తమస్సుహృచ్చామరః తమస్సుహృచామరస్య, నిర్జయః = తమస్సుహృచ్చామరనిర్జయః, తమస్సుహృచ్చామరనిర్జయేన. ఆర్జితాః = తమస్సుహృచ్చామర నిర్జయార్జితాః, తాః, = తమస్సుహృచ్చామరనిర్జయార్జితాః .

కీర్తిమౌక్తికాః ;- కీర్తయఏవ మౌక్తికాః = కీర్తిమౌక్తికాః తా, కీర్తిమౌక్తికాః .

భావము :

క్షణకాలము, పరిశుద్ధములగు నుదక బిందువులను, గార్చుచున్న దమయన్తి కురులు, నల్లని చామరమును గాంతిచే నోడించుట వలన సంపాదించిన కీర్తులనెడి ముత్తెములను రాల్చుచున్నట్లు శోభించినవి. దమయన్తి స్నానము

ప్రకాశశోభిః:- ప్రకాశం = శోభః, యస్యాస్సా = ప్రకాశశోభిః.
హేమజా:- హేమ్నః = జాయతఇతి = హేమజా.

భావము :

ఆ దమయన్తి స్నానముఁజేసి మెత్తని వస్త్రముతో నొడలునుఁ దుడుచు కొనగనే మిక్కిలి కాంతియుక్తురాలై శోభించినది. అప్పుడామె సానబెట్టుటచే మిక్కిలి కాంతినిఁ బొందిన బంగారు బొమ్మవలె నెక్కువఁ బ్రకాశించినది. బంగారు సహజముగనే కాంతియుక్తమై తేజరిల్లును. ఇక దానికి సానబెట్టినప్పుడు దాని కాంతి మిక్కిలి యతిశయించునుగదా. 24

శ్లో॥ తదా తదఙ్గస్య బిభర్తి విభ్రమం
విలేపనామోదముచః స్ఫురద్రుచః.
దరస్ఫుట త్కాఞ్చన కేతకీదలాత్
సువర్ణమభ్యస్యతి సౌరభంయది. 25

ప॥వి॥ :- తదా - తదఙ్గస్య - బిభర్తి - విభ్రమం - విలేపనామోదముచః - స్ఫురద్రుచః - దరస్ఫుటత్కాఞ్చనకేతకీ - దలాత్ - సువర్ణమ్ - అభ్యస్యతి - సౌరభం - యది.

అర్థము :- సువర్ణం = బంగారము, స్ఫుటత్కాఞ్చనకేతకీదలాత్; స్ఫుటత్ = వికసించిన, కాఞ్చనకేతకీ = పసిడిమొగలి చెట్టుయొక్క, దలాత్ = ఱేకునుండి, సౌరభం = పరిమళమును, అభ్యస్యతియది = నేర్చినచో, ననగా సంపాదించుకొనినచో, తదా = అప్పుడు, విలేపనామోదముచః; విలేపన = మైపూతవలన, ఆమోద = పరిమళమును, ముచః = విడచు నట్టి, స్ఫురద్రుచః = ప్రకాశించుకాంతి గల్గిన, తదఙ్గస్య=ఆ దమయన్తి శరీరముయొక్క, విభ్రమం = విలాసమువంటి విలాసమును, బిభర్తి = భరించుచున్నది.

వి :- పరిమళ గుణముచే, నామె యొడలిని బంగారుకంటె నధికముగాఁ జెప్పుట వలన వ్యతిరేకాలఙ్కారము.

బంగారునకు పరిమళ సంబంధము లేకపోయినను "యదీ" శబ్దముచే నున్నట్లు సమ్భావన చేయుటవలవ నతిశయోక్త్యలఙ్కారము.

"విలాసమువంటి విలాసమును" అని చెప్పుటవలన — సాదృశ్యమాక్షిప్త మగుటవలన, 'అసమ్భవద్వస్తుసంబంధరూపమైన' నిదర్శనాలఙ్కారము.

ఆమె దేహమునకు సమానముగాఁదగిన బంగారమును నుపమేయముగాఁ జెప్పుటవలనఁ ప్రతీపాలఙ్కారము. వీని కన్నింటికి నఙ్గాఙ్గి భావముచే సఙ్కరము.

భావము :

బంగారు, పసిడి మొగలజేకు నుండి పరిమళమును సంపాదించుకొని నచో, చందనాది పరిమళ ద్రవ్యముల నలదుకొని, నెత్తావిని వదలుచున్న యా దమయన్తి యొదలి విలాసమువంటి విలాసమును వహించును. ఆ దమయన్తి, దేహముచే, బంగారును నతిశయించి యున్నదని యాశయము.

సమాసములు :

తదఙ్గస్య :- తస్యాః, అఙ్గం = తదఙ్గం, తస్య = తదఙ్గస్య.

విలేపనామోదముచః :- విలేపనానామామోదః = విలేపనామోదః, విలేపనామోదం, ముంచతీతి = విలేపనామోదముక్, తస్య = విలేపనామోదముచః.

స్ఫురద్రుచః :- స్ఫురన్తీ, రుక్, యస్యతత్ = స్ఫురద్రుక్ = తస్య = స్ఫురద్రుచః.

దరస్ఫుటత్కాఞ్చనకేతకీదలాత్ :- దరం, స్ఫుటత్ = దరస్ఫుటత్, కాఞ్చనమయీచసా, కేతకీచ = కాఞ్చనకేతకీ, కాఞ్చనకేతక్యాః, దలం =కాఞ్చనకేతకీదలం, దరస్ఫుటఁచతత్, కేతకీదలంచ = దరస్ఫుటత్ కాఞ్చనకేతకీదలం, తస్మాత్ = దరస్ఫుటత్కాఞ్చనకేతకీదలాత్. 25

శ్లో॥ అవాపితాయాః శుచివేదికాన్తరం
కలాసుతస్యాః సకలాసు పణ్డితాః.
క్షణేన సఖ్యశ్చిర శిక్షణస్ఫుటం
ప్రతిప్రతీకం ప్రతికర్మ నిర్మముః. 26

ప॥వి॥ :- అవాపితాయాః - శుచివేదికాన్తరం - కలాసు - తస్యాః - సకలాసు - పణ్డితాః - క్షణేన - సఖ్యః - చిరశిక్షణస్ఫుటం - ప్రతిప్రతీకం - ప్రతికర్మ - నిర్మముః.

అర్థము :- సకలాసు = సమస్తములైన, కలాసు = శిల్పవిద్యలయందు, పణ్డితాః = నేర్పరులైన, సఖ్యః = చెలికత్తెలు, శుచి = పరిశుభ్రమైన, వేదికాంతరం = మఱియొక వేదికను, అవాపితాయాః = పొందింపఁబడిన, తస్యాః = ఆ దమయన్తియొక్క, ప్రతిప్రతీకం = ఒక్కొక్క యవయవమునందు, ప్రతికర్మ = అలఙ్కారమును, చిరశిక్షణస్ఫుటం; చిర = చాలకాలము, శిక్షణ = నేర్పుటచే, స్ఫుటం = స్పష్టమైనట్లు; క్షణం = క్షణకాలమున, నిర్మముః = చేసిరి.

సమాసములు :

శుచివేదికాన్తరం :- అన్యా, వేదికా = వేదికాన్తరం, శుచిచతత్‌వేదికాన్తరంచ = శుచివేదికాన్తరం, తత్ = శుచివేదికాన్తరం.

చిరశిక్షణస్ఫుటం :- చిరం, శిక్షణం = చిరశిక్షణం, చిరశిక్షణేన, స్ఫుటం, యథాతథా = చిరశిక్షణస్ఫుటం.

భావము ;

శిల్పాది సకల కళలయందును, నేర్పరులైన చెలికత్తెలు, దమయన్తిని పరిశుద్ధమైన మఱియొక వేదికనుఁ బొందించి యామెకు నొక్కొక్క యంగమునందును నలఙ్కారమును చిరకాలమునుండి తాము గావించిన యభ్యాసముచే చక్కఁగా, క్షణకాలమునఁ గావించిరి. 26

శ్లో॥ వినాపి భూషామవధిః శ్రియామియం
వ్యభూషి విజ్ఞాభిరదర్శి చాఽధికా.
నభూషయైషాఽతిచకాస్తి కిన్తుసాఽ
సమేతి కస్యాఽస్తు విచారచాతురీ. 27

ప॥వి॥ :- వినా - అపి - భూషామ్ - అవధిః - శ్రియామ్ - ఇయమ్ - వ్యభూషి - విజ్ఞాభిః - అదర్శి - చ - అధికా - న - భూషయా -

ఏషా - అతిచకాస్తి - కిం - తు - సా - అనయా - ఇతి - కస్య - అస్తు - విచారచాతురీ.

అర్థము :- భూషాం వినాఽపి = ఆభరణము లేకపోయినను, శ్రియాం=శోభలకు, అవధిః = ఎల్లయైన, ఇయం = ఈ దమయన్తి, విజ్ఞాభిః = అలఙ్కరణ మందు నేర్పరులైన చెలికత్తెలచే, వ్యభూషి = అలంకరింపఁబడినది తథా = అట్లే, అధికా = పూర్వపుస్థితికంటె నుత్కృష్టురాలుగా, అదర్శి = భావింపబడినది. వస్తుతస్తు = వాస్తవస్థితియందు, ఏషా = ఈ దమయన్తి, భూషయా = ఆభరణముచే, నఅతిచకాస్తి = ఎక్కువ శోభింపదు. కింతు = కాని, సా = ఆ భూషణము, అనయా = ఈమెచేత, అతిచకాస్తి = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నది. ఇతి = అని, విచారచాతురీ = విమర్శనా కౌశలము, కస్య = ఎవనికి, అస్తు = ఉండును? ఎవనికి నుండదని యర్థము. ఈమెచేతనే భూషణ మలంకరింపఁబడును. కాని భూషణముచేత నీమె యలంకరింపఁబడదని నిశ్చయించుటకు శక్తి లేనందువలననే "భూషణము లెక్కువశ్శోభనుఁ గల్గించునని" యందరికిని భ్రమ యున్నది.

సమాసములు :

విచారచాతురీ :- విచారే, చాతురీ = విచారచాతురీ

భావము ;

భూషణములు లేకపోయినను నందములకెల్లయైన యీ దమయన్తిని సమర్థులగు చెలికత్తె లలఙ్కరించిరి. దానిచే నామె పూర్వదశకంటెను నింకనుఁ జక్కగా శోభింపసాగినది. వాస్తవమున నీదమయన్తి భూషణములచే నెక్కువగా శోభింపదు. మఱేమనగా, నీమెచే భూషణములెక్కువ శోభించును. ఈ విధముగా విచారణ గావించి నిర్ణయించునేర్పు ఎవ్వరికున్నది? ఎవ్వరికిని లేదు. కేవలము భూషణములే శోభను గల్గించునని యందరికిని భ్రమ. వాస్తవమున సహజసౌందర్య లక్షణమునకిది విరుద్ధము. ఏలయనగా —"

"ఆవేధ్యారోప్యనిక్షేప్య బంధనీ యైదభూషితం।

యద్భూషితమివాఽఽభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే"॥. యను వచనము

గంధఫలీబలిశ్రియమ్ ;- గంధఫల్యాః, బలిః = గంధఫలీబలిః, గంధఫలీబలేః, శ్రీః = గంధఫలీబలిశ్రీః తాం = గంధఫలీబలిశ్రియమ్.

లబ్ధాధరలోచనార్చనమ్ :- అధరశ్చ లోచనంచ = అధరలోచనం, అధరలోచనస్య అర్చనం = అధరలోచనార్చనం, లబ్ధం, అధరలోచనార్చనం, యేనతత్ = లబ్ధాధరలోచనార్చనమ్.

మనశ్శిలాచిత్రకం :- మనశ్శిలయా, చిత్రకం = మనశ్శిలాచిత్రకమ్

తన్ముఖం ;- తస్యాః ముఖమ్ = తన్ముఖమ్.

భావము :

పెదవులచేతను, కన్నులచేతను నర్చింపఁబడిన యా దమయన్తిముఖము, అనగా వానికంటెను మనోహరమైన యామె ముఖము మనఃశిలయను పసుపు పచ్చని ధాతువుచేఁ దిలకమునుఁ బొందినదై; బంధూకము లనఁబడు నెఱ్ఱని పూవులచేతను, పద్మములచేతను, బూజించి వానిపై పసుపు పచ్చని చంపకపు మొగ్గంచే చేయఁబడిన పూజింపబడిన చంద్రునిశోభను నిందించినది. అనగా మించినదని యర్థము. అనగా దమయన్తి ముఖమునందలి రెండు పెదవులు బంధూకపుష్పమువలె నెఱ్ఱగను, నందలి రెండు కన్నులు పద్మములవలె రమ్యములుగ నున్నవి, మఱియు నదినొసట తిలకముచేనలఙ్కృతమై, రెండు పెదవులతోడను, కన్నులతోడనుఁ గూడియుండగానది, బంధూకములను నెఱ్ఱని పూవులతోడను, పద్మములతోడనుఁ బూజింపఁబడి పైన చంపకపు మొగ్గలచే నర్చన బొందిన చంద్రుని మించియున్నదని భావము. దమయన్తిమోము చంద్రునితో సమానము అ వలియామెయొక్క ఎఱ్ఱని పెదవులును క్రమముగా విశాలమగునేత్రములును చంద్రుని నర్చించిన బంధూక పుష్పములవలెను పద్మములవలెను నున్నవి. మనఃశిలతో నామెనుదుట నుంచఁబడిన తిలకము చంపకముకుళమును బోలియున్నదని యాశయము అనగా నామె పెదవులనెడి బంధూకపుష్పములు, నామె నేత్రములనెడి పద్మములు నామె ముఖమునుఁ బూజించి నట్లున్నవనియు భావము.

28

శ్లో॥ మహీమహేన్ద్రస్తమసాం మదనాంధతాతమీ

తమః పటారమ్భణ తంతుసంతతిః।

అబంధితన్మూర్ధజ పాశమఞ్జరీ॥
కయాఽపి ధూపగ్రహధూమకోమలా॥ 29

ప॥వి॥ :- మహీమఘోనాం — మదనాంధతాతమీ తమః పటారమ్భణ తంతు సంతతిః- అబంధి — తన్మూర్ధజ పాశమఞ్జరీ - కయా - అపి - ధూప గ్రహధూమ కోమలా.

అర్థము :— మహీమఘోనాం = భూదేవేంద్రులకు, అనగా రాజులకు, మదనాంధ తాతమీ; మదనాంధతా, మదన = మన్మధునివలన, అంధతా = మోహ మనెడి, తమీ = రాత్రియొక్క, తమఃపట = చీకటియను వస్త్రమును, ఆరంభణ = నిర్మించుటయందలి, తన్తు సంతతిః = దారములయొక్క సమూహమైనదియు, ధూపగ్రహ = సాంబ్రాణి మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యముల పొగను గ్రహించుటకు సాధనమైన గిన్నె యందలి, ధూమ = పరిమళముగల పొగతో, కోమలా = రమ్యమైనదియునగు, తన్మూర్ధజపాశమఞ్జరీ, తత్ - ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్ధజపాశ = కేశపాశముయొక్క, మఞ్జరీ = సమూహము, కయాఽపి = ఒకానొక చెలికత్తెచే, అబంధి = బంధింపఁబడినది.

సమాసములు ;

మహీమఘోనాం - మహ్యాః, మఘవానః = మహీమఘవానః, తేషాం = మహీమఘోనాం.

మదనాంధతాతమీతమః పటారమ్భణతన్తు సంతతిః :— మదనేన, అంధతా = మదనాంధతా, మదనాంధతైవ తమీ = మదనాంధతాతమీ, మదనాన్ధతా తమ్యాః, తమః = మదనాన్ధతాతమీ తమః, మదనాన్ధతాతమీ తమ ఏవపటః = మదనాన్ధతాతమీ తమః పటః, మదనాన్ధతాతమీ తమః పటస్య, ఆరమ్భణం = మదనాన్ధతాతమీ తమః పటారంభణమ్. మద నాన్ధ తాతమీ తమః పటారమ్భణే, తన్తవః = మదనాన్ధ తాతమీతమః పటారమ్భణ తన్తవః. మదనాన్ధ తాతమీ తమః పటారమ్భణ తన్తూనాం, సంతతిః = మదనాన్ధ తమీతమః పటారమ్భణ తన్తు సన్తతిః

తన్మూర్ధజపాశమఞ్జరీ :- తస్యాః మూర్ధజాః = తన్మూర్ధజాః, తన్మూర్ధజానాం పాశః = తన్మూర్ధజపాశః, తన్మూర్ధజ పాశస్య, మఞ్జరీ = తన్మూర్ధజపాశమఞ్జరీ.

ధూపగ్రహ ధూమకోమలా :- ధూపస్య, గ్రహః = ధూపగ్రహః, ధూపగ్రహస్య, ధూమః=ధూపగ్రహధూమః, ధూపగ్రహధూమేన, కోమలా= ధూపగ్రహధూమకోమలా.

భావము :

భూలోకపు టింద్రులగు పెక్కు రాజులయొక్క కామాన్ధత్వ మనెడి రాత్రికి చీకటియనెడి వస్త్రమును నేయుటకు సాధనములగుదారముల సమూహమో యను నట్లున్నదియు ధూపము అనగా సాంబ్రాణి చందనము మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యముల పొగను వేయుటకు సాధనమగు ధూపగ్రహమును గిన్నెనుండి వెల్వడు పొగచే మృదువైనదియునగు, నా దమయన్తియొక్క కురులగుంపును నొకానొక చెలికత్తె ముడివేసినది. ఆమె కురులు నల్లగా నుండుటవలన చీకటి యను వస్త్రమును నేయుటకు సాధనములగు నూలుపోగులుగా నున్నవనియు, నా కురులకు సాంబ్రాణి మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యములచే పొగ వేయుటవలన నవి సుగన్ధభరితములై యున్నవనియు అట్టికురులను ముడివైచెననియు భావము.

శ్లో॥ పునఃపునఃకాచన కుర్వతీకచ
చ్ఛటాధియా ధూపజ ధూమసంయమమ్.
సఖీస్మితైస్తర్కిత తన్నిజభ్రమా
బబంధ తన్మూర్ధజ చామరం చిరాత్. 30

ప॥వి॥ :- పునః - పునః, కా - చన - కుర్వతీ - కచచ్ఛటాధియా - ధూపజ ధూమసంయమమ్ - సఖీస్మితైః - తర్కితతన్నిజభ్రమా - బబన్ధ - తన్మూర్ధజచామరం - చిరాత్.

అర్థము :- కచచ్ఛటాధియా; కచచ్ఛటా = దమయన్తియొక్క కురుల గుంపనెడి, ధియా = బుద్ధిచే, పునః పునః = పలుమారు, ధూపజధూమ సంయమమ్; ధూపజ = సాంబ్రాణి మున్నగు ధూపమువలనం గల్గిన,

ధూమ = పొగను, సంయమమ్ = బంధించటను కుర్వతీ = చేయుచున్న, కాచన = ఒకానొక, సఖీ = చెలికత్తె. సఖీనాం = చెలికత్తెల యొక్క, స్మితైః = చిఱునగవులచే, తర్కితతన్నిజభ్రమా; తర్కిత = ఊహింపఁబడిన, తత్ = పూర్వోక్తమైన, నిజ = తనదగు, భ్రమా = భ్రాన్తిగలదై, చిరాత్ = చాలాకాలమునకు, తన్మూర్ధజచామరం; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్ధజ చామరం= చామరమువంటి తలవెంట్రుకలను బబంధ = ముడివైచినది.

వి॥ :- ధూపజధూమమునందు, కురులభ్రాన్తి గల్గిన దువలన భ్రాన్తిమదలఙ్కారము.

సమాసములు ;

కచచ్ఛటాధియా ;- కచానాం, ఛటా = కచచ్ఛటా, కచచ్ఛటాయాః, ధీః = కచచ్ఛటాధీః, తయా = కచచ్ఛటాధియా .

ధూపజధూమసంయమమ్ :- ధూపాజ్జాయత ఇతి = ధూపజః, ధూపజశ్చాసౌ, ధూమశ్చ = ధూపజధూమః, ధూపజధూమస్య = సంయమః, ధూపజధూమసంయమః, తం = ధూపజ ధూమసంయమమ్ .

సఖీస్మితైః :- సఖీనాం, స్మితాని = సఖీస్మితాని. తైః = సఖీస్మితైః .

తర్కితతన్నిజభ్రమా :- నిజశ్చాసౌ, భ్రమశ్చ = నిజభ్రమః, సః, నిజభ్రమః = తన్నిజభ్రమః, తర్కితః, తన్నిజభ్రమః యయాసా = తర్కితతన్నిజభ్రమా .

ధూపగ్రహ ధూమకోమలా:- గృహ్యతే, అస్మిన్ ఇతి=గ్రహః, ధూపస్యగ్రహః = ధూపగ్రహః, ధూపగ్రహస్య, ధూమః=ధూపగ్రహధూమః ధూపగ్రహధూమేన, కోమలా = ధూపగ్రహధూమకోమలా .

భావము :

ఒక చెలికత్తె ధూపపాత్రనుండి వెల్వడుచున్న పొగను దమయన్తి కురులని భ్రాన్తినిఁ బొంది ముడివేయఁబోయినదై, చెలికతెలు నవ్వుటచే, తన భ్రాన్తిని గ్రహించినదై, పిదప చామరములవంటి యామె కురులనఁ దెలసికొని బంధించినది. ధూపపాత్రనుంచి వెల్వడు పొగకును నామె కురులకును భేదము

తెలియ శక్యముకాలేదు. మఱియు నామె కురులు ధూపపాత్రమునుండి వెల్వడు సుగన్ధి ధూమమువలె నల్లగను మెత్తగను నున్నవని భావము. 30

శ్లో॥ బలస్య కృష్టేవహలేన భాతియా
కలిన్దకన్యాఽఘనభఙ్గ భఙ్గురా.
తదార్పితైస్తాం కరుణస్యకుడ్మలైః
జహాస తస్యాః కుటిలా కచచ్ఛటా. 31

ప॥ చె॥ :- బలస్య, కృష్టా - ఇవ - హలేన - భాతి - యా - కలిన్దకన్యా - ఘనభఙ్గభఙ్గురా - తదా - అర్పితైః, - తాం - కరుణస్య - కుడ్మలైః జహాస - తస్యాః - కుటిలా - కచచ్ఛటా.

అర్థము :- యా = ఏ, కలిన్దకన్యా = కాళిందీనది, బలస్య = బలరాముని యొక్క, హలేన = నాగలిచే, కృష్టాఇవ = దున్నఁబడినదో యనునట్లు, అనగా లాగఁబడినదో యనునట్లు, ఘనభఙ్గ భఙ్గురా, ఘన = సందులేని, భఙ్గ = అలలచే, భఙ్గురా = వంకరగలదిగా, భాతి = ప్రకాశించుచున్నదో, తస్యాః = ఆ దమయన్తియొక్క, కుటిలా = వంపులు వంపులు తిరిగిన, కచచ్ఛటా = కేశపాశము. తదా = అలంకరణ సమయమందు, అర్పితైః = ఉంచఁబడిన, కరుణస్య = కరుణవృక్షముయొక్క, కుడ్మలైః = మొగ్గలచే, తాం = ఆ కాళిందీనదిని. జహాస = పరిహసించినది. కాళిన్దీనది బలరామస్వామి వారి నాగలిచే లాగుటవలన వంపులు తిరిగినది. పుష్పములులేనిది. దమయన్తి కేశపాశమట్లుగాక, సహజముగనే వంపులు తిరిగినది. పుష్పములచే నలంకరింపఁబడినది. గాన కాళిన్దీనదిని పరిహసించుట సముచితమని యాశయము.

సమాసములు:

కలిన్దకన్యా :- కలిన్దానాం, కన్యా = కలిన్దకన్యా .

ఘనభఙ్గభఙ్గురా :- ఘనాశ్చతే భఙ్గాశ్చ = ఘనభఙ్గాః. ఘనభఙ్గైః, భఙ్గురా = ఘనభఙ్గ భఙ్గురా !

కేశామ్బుద విద్యుత్ :- కేశఏవఅమ్బుదః =కేశామ్బుదః, కేశామ్బుదస్య విద్యుత్ = కేశామ్బుద విద్యుత్ .

ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్ :- ముఖమేవ, ఇన్దుః = ముఖేన్దుః, ముఖేన్దోః, సమ్బన్ధః = ముఖేందుసమ్బన్ధః, ముఖేన్దుసమ్బన్ధస్య, వశః = ముఖేన్దు సమ్బన్ధవశః, తస్మాత్ = ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్.

తదాయుషః :- తస్యాః, ఆయుః = తదాయుః, తస్య = తదాయుషః .

భావము :

ఈ దమయన్తి తన నొసట ధరించిన పసిడిపట్టె ఆమె నల్లని కురులనెడి మేఘమునకు మెఱపుతీగెయే యైనది. ఆమె ముఖమనెడి చంద్రుని సంబంధమువలన నా మెఱపుతీగె యమృతముం గ్రోలి చిరకాలము స్థిరముగనుండుటకు హేతువైన యాయువుం బొందినది. అందువలన సాధారణమగు మెఱపుతీగె వలె నది యస్థిరముగాకుండ స్థిరముగ నిలచినది. కావున నా దమయన్తి నొసట నున్న బంగారు పట్టె స్థిరముగాఁ బ్రకాశించుచున్ననునది మెఱపుతీగెయే యగుచున్నది. కాన నామెయొక్క ముఖచంద్రునుండి యమృతమునుఁ బానముఁజేసి యా పసిడితేనెడి మెఱపుతీగె యాయువునకు స్థిరత్వమేర్పడుట వలన మెఱపుతీగెయైనను స్థిరమైనదని యాశయము 32

శ్లో॥ లలాటికాసీమని చూర్ణకుంతలా
బభుస్తమాం భీమనరేన్ద్రజన్మనః.
మనఃశిలా చిత్రకదీప సమ్భవా
భ్రమీభృతః కజ్జలధూమవల్లయః. 33

ప॥వి॥ లలాటికాసీమని - చూర్ణకున్తలాః - బభుస్తమాం - భీమనరేన్ద్రజన్మనః మనఃశిలాచిత్రకదీపసమ్భవాః - భ్రమీభృతః - కజ్జలధూమవల్లయః. .

అర్థము :- భీమనరేన్ద్రజన్మనః; భీమనరేన్ద్ర = భీమరాజు నుండి, జన్మనః = ఉద్భవించిన దమయన్తి యొక్క, లలాటికాసీమని; లలాటికా = నొసటికి సంబంధ మైన దాని యొక్క. సీమని = ప్రాంతమునందు, చూర్ణకుంతలాః = ముంగురులు, మనః శిలాచిత్రక దీపసమ్భవాః;

మనఃశిలా = మనః శిలయను ధాతువిశేషము యొక్క, చిత్రక = తిలకమనెడి, దీప = దీపమునుండి, సమ్భవాః = ఉద్భవించిన, భ్రమీ భృతః; భ్రమీ = భ్రమణములను, భృతః = ధరించుచున్న, అనగా భ్రమించుచున్న, కజ్జలధూమవల్లయః; కజ్జల = కాటుకను గల్గి చెడి, ధూమవల్లయః = తీగెలవలె బ్రాకెడి ధూమరేఖలుగా, బభుస్తమాం = మిక్కిలి శోభించినవి.

సమాసములు :

లలాటికాసీమని :—లలాటస్య, అలఙ్కారః=లలాటికా, లలాటికాయాః, సీమా = లలాటికాసీమా, తస్మిన్ = లలాటికాసీమని.

బభుస్తమాం :— అతిశయేనబభుః = బభుస్తమాం.

భీమనరేన్ద్రజన్మనః :— భీమ ఇతినరేన్ద్రః = భీమ నరేన్ద్రః, భీమ నరేంద్రాత్, జన్మయస్యాస్సా = భీమనరేన్ద్రజన్మా, తస్యాః = భీమ నరేన్ద్రజన్మనః.

మనశ్శిలాచిత్రకదీపసమ్భవాః :— మనః శిలాయాః, చిత్రకః = మన శ్శిలాచిత్రకః, మనశ్శిలాచిత్రక ఏవదీపః = మనశ్శిలాచిత్రకదీపః, మనశ్శిలాచిత్రకదీపాత్సమ్భవః, యాసాన్తాః = మనశ్శిలాచిత్రకదీప సమ్భవాః.

భ్రమీభృతః :— భ్రమీం, బిభ్రతీతి = భ్రమీభృతః.

కజ్జలధూమవల్లయః :—కజ్జలస్య, ధూమః, కజ్జలధూమః, కజ్జల ధూమస్య, వల్లయః = కజ్జలధూమవల్లయః.

భావము :

ఆ దమయన్తి నొసట నాభరణమును ధరించియున్నది. దాని సమీపమున నామె ముంగురులు శోభించుచున్నవి. ఆమె తన నొసట మనశ్శిలచే తిలకమును దిద్దుకొని యున్నది. అది దీపమువలె పసుపువన్నెగల్గి ప్రకాశించుచున్నది. కాన నా తిలకమునకు సమీపమునకుఁ బ్రాకిన యామె ముంగురులు, ఆ దీపమునుండి చుట్టలుచుట్టుకొనుచు నుద్భవించిన, కాటుకఁగల్గించు పొగల తీగెలవలె మిక్కిలి శోభించినవి.

కచచ్ఛటా :- కచానాం, ఛటా = కచచ్ఛటా.

భావము :

కాలిన్దీనది యనగా యమునానది బలరామస్వామి తన నాగలిచే లాగఁ బడుటవలననో యనునట్లు సందులేసి యలలచే వంపులు తిరిగినదై శోభించు చున్నది. ఆ దమయన్తియొక్క వంపులు తిరిగిన కేశపాశము, అలంకరించు సమయమందుంచఁబడిన కరుణపుష్ప మొగ్గచే నా యమునానదినిఁ బరిహ సించినది. యమునానది బలరామస్వామియొక్క నాగలిచే నీడ్చఁబడుటవలన నేర్ప డిన యలలచే వంపులు తిరిగి యున్నది. పుష్పశూన్యమై యున్నది. దమయన్తి కేశపాశమో స్వాభావికముగా వంపులు తిరిగినదై పుష్పములచే నలంకరింపఁ బడినదై యుండుటవలన కాలిన్దీనదిని పరిహసించుట సముచితమని యాశయము.

శ్లో॥ ధృతైతయా హాటకపట్టికాలికే
బభూవ కేశామ్బుద విద్యుదేవ సా।
ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్ సుధాజుషః
స్థిరత్వమూహే నియతం తదాయుషః॥ 32

ప॥వి॥ :- ధృతా - ఏతయా - హాటకపట్టికా - అలికే - బభూవ - కేశామ్బుద విద్యుత్ - ఏవ - సా - ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్ - సుధాజుషః - స్థిర త్వమ్ - ఊహే - నియతం - తదాయుషః.

అర్థము :- ఏతయా = ఈ దమయన్తిచే, అలికే = లలాటమందు, ధృతా = ధరింపబడిన, సా = ఆ. హాటకపట్టికా = మిక్కిలి సుందరమైన బంగారు పట్ట కేశామ్బుదవిద్యుదేవ; కేశామ్బుద = వెండ్రుకలనెడి మేఘమునకు విద్యుదేవ = మెఱుపుతీగెగనే, బభూవ = ఆయెను. ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్ ముఖేన్దోః = ముఖచంద్రునియొక్క, సమ్బన్ధవశాత్ = సంబంధమువలన సుధాజుషః = చంద్రునియందలి యమృతమును పానము గావించిన, తదాయుషః = ఆ మెఱుపుతీగెకు సంబంధించిన ఆయువునకు ననగా జీవనసమయమునకు, నియతం = నియతమైన, స్థిరత్వం = చిరకాల ముండుటను, ఊహే = ఊహింతును.

సమాసములు :

హాటకపట్టికా :- హాటకమయీ పట్టికా = హాటకపట్టికా.

ననుసరించి భూషణములు లేనపుడు ఏది భూషింపబడినట్లు కానఁబడునో, అదియే సౌందర్యమని తెలియుచున్నది కాన దమయన్తివంటి సహజసౌందర్యశాలినికి, భూషణములనవసరములనియు నాశయము. 27

శ్లో॥ విధాయబన్ధూక పయోజపూజనం
కృతాంవిధోర్గన్ధ ఫలీబలిశ్రియం।
నినిన్దలబ్ధాధర లోచనార్చనం
మనః శిలాచిత్రకమేత్య తన్ముఖం॥ 28

ప॥వి॥ :- విధాయ - బంధూకపయోజపూజనం - కృతాం - విధోః - గన్ధఫలీబలిశ్రియం - నినిన్ద - లబ్ధాదరలోచనార్చనం - మనఃశిలాచిత్రకమ్ ఏత్య - తన్ముఖం.

అర్థము :- లబ్ధాధరలోచనార్చనఁ; లబ్ధ = పొందఁబడిన, అధర = పెదవియు, లోచన = నేత్రములు అను వీనియొక్క, అర్చనం = పూజగల్గిన, అనగా పెదవికంటెను, నేత్రములకంటెను రమ్యమైన, తన్ముఖం = దమయన్తి ముఖము, మనఃశిలాచిత్రకం; మనఃశిలా = మనఃశిలయను పసుపుపచ్చని ధాతువిశేషముచే, చిత్రకం = తిలకమును, ఏత్య=పొంది, విధోః = చంద్రునికి, బంధూకపయోజపూజనం; బంధూక = బంధూకమనెడి యెఱ్ఱని పూలఁతోడను, పయోజ = పద్మములతోడను, పూజనం = అర్చనను, విధాయ = చేసి, కృతాం = చేయఁబడిన, గంధఫలీబలిశ్రియం; గంధఫలీ = పసుపుపచ్చని చంపకపుమొగ్గతో, బలి= పూజకు సంబంధించిన, శ్రియం = శోభను, నినింద = నిందించెను. పెదవితోడను, కన్నులతోడనుఁ గూడిన యామె ముఖము, బంధూకాది పుష్పములతో నర్చింపబడిన చంద్రబింబమువలె ప్రకాశించినదని యర్థము.

సమాసములు :

బంధూకపయోజపూజనం :- బంధూకంచ, పయోజంచ = బంధూకపయోజే, బంధూకపయోజాభ్యాం, పూజనం = బంధూకపయోజపూజనం, తత్ = బంధూకపయోజపూజనం,

గంధఫలీబలిశ్రియమ్ ;- గంధఫల్యాః, బలిః = గంధఫలీబలిః, ఫలీబలేః, శ్రీః = గంధఫలీబలిశ్రీః తాం = గంధఫలీబలిశ్రియ!

లబ్ధాధరలోచనార్చనమ్ :- అధరశ్చలోచనంచ = అధరలోచనం, లోచనస్య అర్చనం= అధరలోచనార్చనం, లబ్ధం, అధరలోచనా యేనతత్ = లబ్ధాధరలోచనార్చనమ్.

మనశ్శిలాచిత్రకం :- మనశ్శిలయా, చిత్రకం = మనశ్శిలాచిత్రక

తన్ముఖం ;- తస్యాః. ముఖమ్ = తన్ముఖమ్.

భావము :

పెదవులచేతను, కన్నులచేతను నర్చింపఁబడిన యా దమయన్తిము అనగా వానికంటెను మనోహరమైన యామె ముఖము మనశ్శిలయను పచ్చని ధాతువుచేఁ దిలకమునుఁ బొందినదై; బంధూకము లనఁబడు పూవులచేతను, పద్మములచేతను, బూజించి వానిపై పసుపు పచ్చని చం మొగ్గలచే చేయఁబడిన పూజింపబడిన చంద్రునిశోభను నిందించినది. మించినదని యర్థము. అనగా దమయన్తి ముఖమునందలి రెండు పె బంధూకపుష్పమువలె నెఱ్ఱగను, నందలి రెండు కన్నులు పద్మములవలె ములుగ నున్నవి, మఱియు నదినొసట తిలకముచేనలఙ్కృతమై, రెండు పె తోడను, కన్నులతోడనుఁ గూడియుండగానది, బంధూకములను నెఱ్ఱని ప తోడను, పద్మములతోడనుఁ బూజింపఁబడి పైన చంపకపు మొగ్గలచే న బొందిన చంద్రుని మించియున్నదని భావము. దమయన్తిమోము చంద్ర సమానము ఆ దలియామెయొక్క ఎఱ్ఱని పెదవులును క్రమముగా విశాలమగు ములును చంద్రుని నర్చించిన బంధూక పుష్పములవలెను పద్మముల నున్నవి. మనఃశిలతో నామెనుదుట నుంచఁబడిన తిలకము చంపకముకుళ బోలియున్నదని యాశయము అనగా నామె పెదవులనెడి బంధూకపుష్పవ నామె నేత్రములనెడి పద్మములు నామె ముఖమునుఁ బూజించి నట్లున్నవ భావము.

శ్లో॥ మహీమహేన్ద్రస్య తు కాన్తవాదిమి
తమః పటీరమ్యణి తంతుసంతతిః।

అబంధితన్మూర్ధజ పాశమఞ్జరీ॥
కయాఽపి ధూపగ్రహధూమకోమలా॥ 29

ప॥వి॥ :- మహీమఘోనాం – మదనాంధతాతమీ తమః పటారమ్భణ తంతు సంతతిః- అబంధి – తన్మూర్ధజ పాశమఞ్జరీ - కయా - అపి - ధూప గ్రహధూమ కోమలా.

అర్థము :— మహీమఘోనాం = భూదేవేంద్రులకు, అనగా రాజులకు, మదనాంధ తాతమీ; మదనాంధతా, మదన = మన్మథునివలన, అంధతా = మోహ మనెడి, తమీ = రాత్రియొక్క, తమఃపట = చీకటియను వస్త్రమును, ఆరంభణ = నిర్మించుటయందలి, తన్తు సంతతిః = దారములయొక్క సమూహమైనదియు, ధూపగ్రహ = సాంబ్రాణి మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యముల పొగను గ్రహించుటకు సాధనమైన గిన్నె యందలి, ధూమ = పరిమళముగల పొగతో, కోమలా = రమ్యమైనదియునగు, తన్మూర్ధజపాశమఞ్జరీ, తత్ - ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్ధజపాశ = కేశపాశముయొక్క, మఞ్జరీ = సమూహము, కయాఽపి = ఒకానొక చెలికత్తెచే, అబంధి = బంధింపబడినది.

సమాసములు ;

మహీమఘోనాం - మహ్యాః, మఘవానః = మహీమఘవానః, తేషాం = మహీమఘోనాం.

మదనాంధతాతమీతమః పటారమ్భణతన్తు సంతతిః :— మదనేన, అంధతా = మదనాంధతా, మదనాంధతైవ తమీ = మదనాంధతాతమీ, మదనాన్ధతా తమ్యాః, తమః = మదనాన్ధతాతమీ తమః, మదనాన్ధతాతమీ తమ ఏవపటః = మదనాన్ధతాతమీ తమః పటః, మదనాన్ధతాతమీ తమః పటస్య, ఆరమ్భణం = మదనాన్ధతాతమీ తమః పటారంభణమ్. మద నాన్ధ తాతమీ తమః పటారమ్భణే, తన్తవః = మదనాన్ధ తాతమీతమః పటారమ్భణ తన్తవః. మదనాన్ధ తాతమీ తమః పటారమ్భణ తన్తూనాం, సంతతిః = మదనాన్ధ తమీతమః పటారమ్భణ తన్తు సన్తతిః

తన్మూర్ధజపాశమఞ్జరీ :- తస్యాః మూర్ధజాః = తన్మూర్ధజాః, తన్మూర్ధజానాం పాశః = తన్మూర్ధజపాశః, తన్మూర్ధజ పాశస్య, మఞ్జరీ = తన్మూర్ధజపాశమఞ్జరీ.

ధూపగ్రహ ధూమకోమలా :- ధూపస్య, గ్రహః = ధూపగ్రహః, ధూపగ్రహస్య, ధూమః=ధూపగ్రహధూమః. ధూపగ్రహధూమేన, కోమలా= ధూపగ్రహధూమకోమలా.

భావము :

భూలోకపు టింద్రులగు పెక్కు రాజులయొక్క కామాన్ధత్వ మనెడి రాత్రికి చీకటియనెడి వస్త్రమును నేయుటకు సాధనములగుదారముల సమూహమో యను నట్లున్నదియు ధూపము అనగా సాంబ్రాణి చందనము మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యముల పొగను వేయుటకు సాధనమగు ధూపగ్రహమను గిన్నెనుండి వెల్వడు పొగచే మృదువైనదియునగు, నా దమయన్తియొక్క కురులగుంపును నొకానొక చెలికత్తె ముడివేసినది. ఆమె కురులు నల్లగా నుండుటవలన చీకటి యను వస్త్రమును నేయుటకు సాధనములగు నూలుపోగులుగా నున్నవనియు, నా కురులకు సాంబ్రాణి మున్నగు పరిమళ ద్రవ్యములచే పొగ వేయుటవలన నవి సుగన్ధభరితములై యున్నవనియు అట్టికురులను ముడివైచెననియు భావము.

శ్లో॥ పునఃపునఃకాచన కుర్వతీకచ
చ్ఛటాధియా ధూపజ ధూమసంయమమ్.
సఖీస్మితైస్తర్కిత తన్నిజభ్రమా
బబంధ తన్మూర్ధజ చామరం చిరాత్. 30

ప॥వి॥ :- పునః - పునః, కా - చన - కుర్వతీ - కచచ్ఛటాధియా - ధూపజ ధూమసంయమమ్ - సఖీస్మితైః - తర్కితతన్నిజభ్రమా - బబన్ధ - తన్మూర్ధజచామరం - చిరాత్.

అర్థము :- కచచ్ఛటాధియా ; కచచ్ఛటా = దమయన్తియొక్క కురుల గుంపనెడి, ధియా = బుద్ధిచే, పునః పునః = పలుమారు, ధూపజధూమ సంయమమ్; ధూపజ = సాంబ్రాణి మున్నగు ధూపమువలనఁ గల్గిన,

ధూమ = పొగను, సంయమమ్ = బంధించుటను కుర్వతీ = చేయుచున్న, కాచన = ఒకానొక, సఖీ = చెలికత్తె. సఖీనాం = చెలికత్తెల యొక్క, స్మితైః = చిఱునగవులచే, తర్కితతన్నిజభ్రమా; తర్కిత = ఊహింపఁబడిన, తత్ = పూర్వోక్తమైన, నిజ = తనదగు, భ్రమా = భ్రాన్తిగలదై, చిరాత్ = చాలా కాలమునకు, తన్మూర్ధజచామరం; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్ధజ చామరం = చామరమువంటి తలవెండ్రుకలను బబంధ = ముడివైచినది.

వి॥ :- ధూపజధూమమునందు, కురులభ్రాన్తి గల్గిన దువలన భ్రాన్తిమదలఙ్కారము.

సమాసములు ;

కచచ్ఛటాధియా ;- కచానాం, ఛటా = కచచ్ఛటా, కచచ్ఛటాయాః, ధీః = కచచ్ఛటాధీః, తయా = కచచ్ఛటాధియా .

ధూపజధూమసంయమమ్ :- ధూపాజ్జాయత ఇతి = ధూపజః, ధూపజశ్చాసౌ, ధూమశ్చ = ధూపజధూమః, ధూపజధూమస్య = సంయమః, ధూపజధూమసంయమః, తం = ధూపజ ధూమసంయమమ్ .

సఖీస్మితైః :- సఖీనాం, స్మితాని = సఖీస్మితాని. తైః = సఖీస్మితైః .

తర్కితతన్నిజభ్రమా :- నిజశ్చాసౌ, భ్రమశ్చ = నిజభ్రమః, సః, నిజభ్రమః = తన్నిజభ్రమః, తర్కితః, తన్నిజభ్రమః యయాసా = తర్కితతన్నిజభ్రమా .

ధూపగ్రహ ధూమకోమలా:- గృహ్యతే, అస్మిన్ ఇతి = గ్రహః, ధూపస్య గ్రహః = ధూపగ్రహః, ధూపగ్రహస్య, ధూమః = ధూపగ్రహధూమః, ధూపగ్రహధూమేన, కోమలా = ధూపగ్రహధూమకోమలా .

భావము :

ఒక చెలికత్తె ధూపపాత్రనుండి వెల్వడుచున్న పొగను దమయన్తి కురులని భ్రాన్తినిఁ బొంది ముడివేయఁబోయినదై, చెలికతెలు నవ్వుటచే, తన భ్రాన్తిని గ్రహించినదై, పిదప చామరమువంటి యామె కురులనఁ దెలిసికొని బంధించినది. ధూపపాత్రనుంచి వెల్వడు పొగకును నామె కురులకును భేదము

తెలియ సాధ్యముకాలేదు. మఱియు నామె కురులు ధూపపాత్రమునుండి వెల్వడు సుగన్ధి ధూమమువలె నల్లగను మెత్తగను నున్నవని భావము. 30

శ్లో॥ బలస్య కృష్టేవహలేన భాతియా
కలిన్దకన్యాఽఘనభఙ్గ భఙ్గురా.
తదార్పితైస్తాం కరుణస్యకుడ్మలైః
జహాస తన్వ్యాః కుటిలా కచచ్ఛటా. 31

ప॥వి॥ :– బలస్య, కృష్టా - ఇవ - హలేన - భాతి - యా - కలిన్దకన్యా - ఘనభఙ్గభఙ్గురా - తదా - అర్పితైః, - తాం - కరుణస్య - కుడ్మలైః జహాస - తన్వ్యాః - కుటిలా - కచచ్ఛటా.

అర్థము :- యా = ఏ, కలిన్దకన్యా = కాళిందీనది, బలస్య = బలరాముని యొక్క, హలేన = నాగలిచే, కృష్టాఇవ = దున్నఁబడినదో యనున్నట్లు, అనగా లాగఁబడినదో యనునట్లు, ఘనభఙ్గ భఙ్గురా, ఘన = సందులేని, భఙ్గ = అలలచే, భఙ్గురా = వంకరగలదిగా, భాతి = ప్రకాశించుచున్నదో, తస్యాః = ఆ దమయన్తియొక్క, కుటిలా = వంపులు వంపులు తిరిగిన, కచచ్ఛటా = కేశపాశము, తదా = అలంకరణ సమయమందు, అర్పితైః = ఉంచఁబడిన, కరుణస్య = కరుణవృక్షముయొక్క, కుడ్మలైః = మొగ్గలచే, తాం = ఆ కాళిందీనదిని. జహాస = పరిహసించినది. కాళిన్దీనది బలరామస్వామి వారి నాగలిచే లాగుటవలన వంపులు తిరిగినది. పుష్పములులేనిది. దమయన్తి కేశపాశమట్లుగాక, సహజముగనే వంపులు తిరిగినది. పుష్పములచే నలంకరింపఁబడినది. గాన కాళిన్దీనదిని పరిహసించుట సముచితమని యాశయము.

సమాసములు:

కలిన్దకన్యా :- కలిన్దానాం, కన్యా = కలిన్దకన్యా.

ఘనభఙ్గభఙ్గురా :- ఘనాశ్చతే భఙ్గాశ్చ = ఘనభఙ్గాః. ఘనభఙ్గైః, భఙ్గురా = ఘనభఙ్గ భఙ్గురా !

కచచ్ఛటా :- కచానాం, ఛటా = కచచ్ఛటా.

భావము :

కాళిన్దీనది యనగా యమునానది బలరామస్వామి తన నాగలిచే లాగఁబడుటవలననో యనునట్లు సందులేని యలలచే వంపులు తిరిగినదై శోభించు చున్నది. ఆ దమయన్తియొక్క వంపులు తిరిగిన కేశపాశము, అలంకరించు సమయమందుంచఁబడిన కరుణవృక్షపు మొగ్గచే నా యమునానదినిఁ బరిహసించినది. యమునానది బలరామస్వామియొక్క నాగలిచే నీడ్వఁబడుటవలన నేర్పడిన యలలచే వంపులు తిరిగి యున్నది. పుష్పశూన్యమై యున్నది. దమయన్తి కేశపాశమో స్వాభావికముగా వంపులు తిరిగినదై పుష్పములచే నలంకరింపఁబడినదై యుండుటవలన కాళిన్దీనదిని పరిహసించుట సముచితమని యాశయము.

శ్లో॥ ధృతైతయా హాటకపట్టికాలికే
బభూవ కేశామ్బుద విద్యుదేవసా।
ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్ సుధాజుషః
స్థిరత్వమూహే నియతం తదాయుషః॥ 32

ప॥వి॥ :- ధృతా - ఏతయా - హాటపట్టికా - అలికే - బభూవ - కేశామ్బుద విద్యుత్ - ఏవ - సా - ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్ - సుధాజుషః - స్థిరత్వమ్ - ఊహే - నియతం - తదాయుషః.

అర్థము :- ఏతయా = ఈ దమయన్తిచే, అలికే = లలాటమందు, ధృతా = ధరింపబడిన, సా = ఆ. హాటకపట్టికా = మిక్కిలి సుందరమైనబంగారు పట్ట. కేశామ్బుదవిద్యుదేవ; కేశామ్బుద = వెండ్రుకలనెడి మేఘమునకు విద్యుదేవ = మెఱుపుతీగెగనే, బభూవ = ఆయెను. ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్ ముఖేన్దు = ముఖచంద్రునియొక్క, సమ్బన్ధవశాత్ = సంబంధమువలన సుధాజుషః = చంద్రునియందలి యమృతమును పానము గావించిన, తదాయుషః = ఆ మెఱుపుతీగెకు సంబంధించిన ఆయువునకు ననగా జీవితసమయమునకు, నియతం = నియతమైన, స్థిరత్వం = చిరకాలముండుటను, ఊహే = ఊహించుచున్నాను.

సమాసములు :

హాటకపట్టికా :- హాటకమయీపట్టికా = హాటకపట్టికా.

కేశామ్బుద విద్యుత్ :- కేశ ఏవ అమ్బుదః = కేశామ్బుదః, కేశామ్బుదస్య విద్యుత్ = కేశామ్బుద విద్యుత్.

ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్ :- ముఖమేవ, ఇన్దుః = ముఖేన్దుః, ముఖేన్దోః, సమ్బన్ధః = ముఖేందుసమ్బన్ధః, ముఖేన్దుసమ్బన్ధస్య, వశః = ముఖేన్దు సమ్బన్ధవశః, తస్మాత్ = ముఖేన్దుసమ్బన్ధవశాత్.

తదాయుషః :- తస్యాః, ఆయుః = తదాయుః, తస్య = తదాయుషః.

భావము :

ఈ దమయన్తి తన నొసట ధరించిన పసిడిపట్టె ఆమె నల్లని కురులనెడి మేఘమునకు మెఱపుతీగెయే యైనది. ఆమె ముఖమనెడి చంద్రుని సంబంధమువలన నా మెఱపుతీగె యమృతముఁ గ్రోలి చిరకాలము స్థిరముగనుండుటకు హేతువైన యాయువుఁ బొందినది. అందువలన సాధారణమగు మెఱపుతీగెవలె నది యస్థిరముగాకుండ స్థిరముగ నిలచినది. కావున నా దమయన్తి నొసట నున్న బంగారు పట్టె స్థిరముగాఁ బ్రకాశించుచున్నను నది మెఱపుతీగెయే యగుచున్నది. కాన నామెయొక్క ముఖచంద్రునుండి యమృతముఁ బానముఁజేసి యా పసిడితేనెడి మెఱపుతీగె యాయువునకు స్థిరత్వమేర్పడుట వలన మెఱపుతీగెయైనను స్థిరమైనదని యాశయము 32

శ్లో॥ **లలాటికాసీమని చూర్ణకుంతలా**
బభుస్తమాం భీమనరేన్ద్రజన్మనః.
మనఃశిలా చిత్రకదీప సమ్భవా
భ్రమీభృతః కజ్జలధూమవల్లయః. **33**

ప॥వి॥ లలాటికాసీమని - చూర్ణకున్తలాః - బభుస్తమాం - భీమనరేన్ద్రజన్మనః మనఃశిలాచిత్రకదీపసమ్భవాః - భ్రమీభృతః - కజ్జలధూమవల్లయః.

అర్థము :- భీమనరేన్ద్రజన్మనః; భీమనరేన్ద్ర = భీమరాజు నుండి, జన్మనః = ఉద్భవించిన దమయన్తి యొక్క, లలాటికాసీమని; లలాటికా = నొసటికి నగ్గాఁజైన దాని యొక్క. సీమని = ప్రాంతమునందు, చూర్ణకుంతలాః = ముంగురులు, మనః శిలాచిత్రక దీపసమ్భవాః;

మనశ్శిలా = మనః శిలయను ధాతువిశేషము యొక్క, చిత్రక = తిలకమనెడి, దీప = దీపమునుండి, సమ్భవాః = ఉద్భవించిన, భ్రమీ భృతః; భ్రమి = భ్రమణమును, భృతః = ధరించుచున్న, అనగా భ్రమించుచున్న, కజ్జల ధూమవల్లయః; కజ్జల = కాటుకను గల్గించెడి, ధూమవల్లయః = తీగెలవలె ప్రాకెడి ధూమరేఖలుగా, బభుస్తమాం = మిక్కిలి శోభించినవి.

సమాసములు :

లలాటికాసీమని :— లలాటస్య, అలంకారః = లలాటికా, లలాటికాయాః, సీమా = లలాటికాసీమా, తస్మిన్ = లలాటికాసీమని.

బభుస్తమాం :— అతిశయేన బభుః = బభుస్తమాం.

భీమనరేన్ద్రజన్మనః :— భీమ ఇతి నరేన్ద్రః = భీమనరేన్ద్రః, భీమనరేన్ద్రాత్, జన్మయస్యాస్సా = భీమనరేన్ద్రజన్మా, తస్యాః = భీమనరేన్ద్రజన్మనః.

మనశ్శిలాచిత్రకదీపసమ్భవాః :— మనః శిలాయాః, చిత్రకః = మనశ్శిలాచిత్రకః, మనశ్శిలాచిత్రక ఏవదీపః = మనశ్శిలాచిత్రకదీపః, మనశ్శిలాచిత్రకదీపాత్ సమ్భవః, యాసాన్తాః = మనశ్శిలాచిత్రకదీపసమ్భవాః.

భ్రమీభృతః :— భ్రమిం, బిభ్రతీతి = భ్రమీభృతః.

కజ్జలధూమవల్లయః :— కజ్జలస్య, ధూమః, కజ్జలధూమః, కజ్జలధూమస్య, వల్లయః = కజ్జలధూమవల్లయః.

భావము :

ఆ దమయన్తి నొసట నాభరణమును ధరించియున్నది. దాని సమీపమున నామె ముంగురులు శోభించుచున్నవి. ఆమె తన నొసట మనశ్శిలచే తిలకమును దిద్దుకొని యున్నది. అది దీపమువలె పసుపువన్నెగల్గి ప్రకాశించుచున్నది. కాన నా తిలకమునకు సమీపమునకుఁ బ్రాకిన యామె ముంగురులు, ఆ దీపమునుండి చుట్టలుచుట్టుకొనుచు నుద్భవించిన, కాటుకఁగల్గించు పొగల తీగెలవలె మిక్కిలి శోభించినవి.

శ్లో॥ అపాఙ్గ మాలిఙ్గ్య తదీయముచ్చకై
రదీపి రేఖాజనితాఞ్జనేనయా.
అపాతిసూత్రం తదివ ద్వితీయయా
వయః శ్రియా వర్ధయితుం విలోచనే. 34

ప॥వి॥ అపాఙ్గమ్ - ఆలిఙ్గ్య - తదీయమ్ - ఉచ్చకైః - అదీపి - రేఖా - జనితా - అఞ్జనేన - యా - అపాతి - సూత్రం - తత్ - ఇవ - ద్వితీయయా - వయః శ్రియా - వర్ధయితుం - విలోచనే.

అర్థము :-అఞ్జనేన = కాటుకచే, జనితా = జన్మింపఁజేయఁపడిన, యా = ఏ, రేఖా = గీత, తదీయం = దమయన్తికి సంబంధించిన, అపాఙ్గం = కడకంటిని, ఆలిఙ్గ్య - స్పృశించి, ఉచ్చైః = అధికముగా, అదీపి = విశాలముగా నుండుటవలన కంటికి వెలుపల దానికొనకు వ్యాపించినదై ప్రకాశించినది. అథవా = లేదా, ద్వితీయయా = రెండవదైన, వయః శ్రియా = యౌవన సమ్పదచే, విలోచనే = నేత్రములను, వర్ధయితుం = పెంచుటకు ననగాఁబొడవు గావించుటకు, తత్ = ఆగీతగాఁగనఁబడుచున్న కాటుక, సూత్రం = దారముగా. అపాతిప = పడవేయఁబడినదో యనునట్లున్నది. ఇంతవఱకును నా స్థలమని నిశ్చయించి పడవేసినట్టి, యెల్లను సూచించుదారమో యనునట్లు, ఆ కాటుక గీత శోభించినది.

సమాసములు :

వయఃశ్రియా :—వయసఃశ్రీః = వయఃశ్రీః, తయా = వయ శ్రియా.

భావము :

ఆ దమయన్తి కడకన్నులకు సమీపమున కాటుకచే నొకగీత యేర్పడినదై కడకంటిని దాకి విశాలముగా నుండుటవలనఁ గంటి వెలుపలికి వ్యాపించి యుండినది. లేదా ఆ కాటుకగీత; యౌవన వయస్సు, ఆమె నేత్రములనుఁ బొడిగించుటకై, యాకన్నులకు సమీపమందు నూలునుఁబట్టి యింత వఱకును తన స్థలమని యెల్లను సూచించుటకై వేయఁబడిన రేఖయో యనునట్లు, భావింపఁబడినదని యాశయము. 34

శ్లో॥ అనఙ్గ లీలాభిరపాఙ్గ ధావినః
కనీనికానీలమణేః పునః పునః.
తమిస్రవంశ ప్రభవేణ రశ్మినా
స్వపద్ధతిః సా కిమరఞ్జి నాఞ్జనైః. 35

ప॥వి॥ అనఙ్గలీలాభిః - అపాఙ్గధావినః - కనీనికానీలమణేః - పునః - పునః - తమిస్రవంశప్రభవేణ - రశ్మినా - స్వపద్ధతిః - సా - కిమ్ - అరఞ్జి - న - అఞ్జనైః.

అర్థము :-అనఙ్గలీలాభిః = మన్మథవిలాసములచే, ననగా కడకన్నులున్న గు మన్మథవిలాసములచే, పునఃపునః = మాటిమాటికి, అపాఙ్గధావినః = కంటి చివరియంచులను వ్యాపించుచున్న, కనీనికానీలమణేః; కనీనికా = కంటి పాపయనెడి, నీలమణేః = ఇంద్రనీలమణికి సంబంధించిన, తమిస్రవంశప్రభవేణ; తమిస్రవంశ = చీకటివంశమునుండి, ప్రభవేణ = ఉదయించిన, అనగానల్లనైన, రశ్మినా = కాంతిచే, సా = కాటుక గీతయొక్క రూపముననున్న, స్వపద్ధతిః = తనకిరణమార్గము, అరఞ్జి కిమ్ = రఞ్జింపఁబడినదాయేమి, అఞ్జనైః కాటుకలచే, నాఽరఞ్జికిం = రంజింపజేయఁబడలేదా యేమి?

సమాసములు

అనఙ్గలీలాభిః :—అనఙ్గస్య, లీలాః = అనఙ్గలీలాః, తాభిః = అనఙ్గ లీలాభిః.

అపాఙ్గధావినః :—అపాఙ్గం, ధావతీతి = అపాఙ్గధావీ, తస్య = అపా ఙ్గధావినః.

కనీనికానీలమణేః :—నీలశ్చాసౌ, మణిశ్చ = నీలమణిః, కనీనికైవ, నీలమణిః = కనీనికానీలమణిః, తస్య = కనీనికానీలమణేః.

తమిస్రవంశప్రభవేణ :— తమిస్రస్య, వంశః = తమిస్రవంశః, తమిస్రవంశః ప్రభవః, యస్యసః = తమిస్రవంశ ప్రభవః, తేన = తమిస్రవంశ ప్రభవేణ.

స్వపద్ధతిః :— స్వస్య, పద్ధతిః = స్వపద్ధతిః.

భావము :

కడకన్నులను బ్రసరింప జేయుటయను మన్మథ విలాసముచే, నామె కంటిపాపయను నింద్రనీలమణి పలుమాఱు కంటికొనలకు పోవుచుండుటచే, నా నింద్ర నీలమణికి సంబంధించిన నల్లని కిరణము తాకుటవలన కాటుకగీత యేర్పడి యుండవచ్చును. కాని కాటుక కలుగుటచే నదియేర్పడి యుండక పోవచ్చును. ఆ కాటుకగీతను, కాటుక గీతయని చెప్పక దానిని కంటిపాప యొక్క నల్లని రశ్మిరేఖగా నపహ్నవించి యుత్ప్రేక్షించుటవలన నిట అపహ్నవముతో గూడిన యుత్ప్రేక్ష. 35

శ్లో॥ ఆసేవిషాతాం సుషమాం విదర్భజా
దృశావవాప్యాఞ్జన రేఖయాఽన్వయమ్।
భుజద్వయజ్యాకిణ పద్ధతిస్పృశోః
స్మరేణబాణీకృతయోః పయోజయోః॥ 36

ప॥వి॥ ఆసేవిషాతాం - సుషమాం - విదర్భజాదృశౌ - అవాప్య - అఞ్జన రేఖయా - అన్వయం - భుజద్వయజ్యాకిణ పద్ధతిస్పృశోః - స్మరేణ - బాణీకృతయోః - పయోజయోః.

అర్థము :-విదర్భజాదృశౌ; విదర్భజా = దమయన్తియొక్క, దృశౌ=కన్నులు, అఞ్జనరేఖయా = కాటుకగీతతోడ, అన్వయం = సమ్బన్ధమును, అవాప్య = పొంది, భుజద్వయజ్యాకిణ పద్ధతిస్పృశోః; భుజద్వయ = రెండు భుజములయందలి, జ్యాకిణ = అల్లెత్రాటి మచ్చల, పద్ధతి = మార్గము, స్పృశోః = తాకుచున్న, స్మరేణ = మన్మథునిచే, బాణీకృతయోః = బాణములుగాఁజేయఁబడిన, పయోజయోః = నల్లకలువ పూలయొక్క, సుషమాం = పరమ సౌందర్యమును, ఆసేవిషాతం = పొందినవి. కాటుక గీతలతోఁగూడిన యామెకన్నులు రెండును నల్లె త్రాటి రాపిడివలని మచ్చలుగల, మన్మథబాణములగు నల్లకలువ పూవులవలె శోభించినవని యర్థము.

వి. ఇచ్చట కాటుక రేఖలుగల దమయన్తీ కన్నులయందు; నల్లత్రాటి మచ్చలు గల, మదుని నీలోత్పల బాణ ధర్మమునుఁ జెప్పుటవలన నిదర్శనాల ఙ్కారము. అది యుపమా గర్భము.

సమాసములు :

విదర్భజాదృశౌ :—విదర్భేషు, జాయత ఇతి = విదర్భజా, విదర్భ జాయాః. దృశౌ = విదర్భజాదృశౌ.

అఞ్జనరేఖయా :—అఞ్జనస్య, రేఖా = అఞ్జనరేఖా, తయా = అఞ్జన రేఖయా.

భుజద్వయజ్యాకిణ పద్ధతిస్పృశోః :—భుజయోః, ద్వయం = భుజ ద్వయం, జ్యాయాః, కిణౌ = జ్యాకిణౌ, భుజద్వయే జ్యాకిణౌ = భుజద్వయజ్యాకిణౌ, భుజద్వయ జ్యాకిణయోః, పద్ధతిః = భుజద్వయ జ్యాకిణ పద్ధతిః, భుజద్వయజ్యాకిణ పద్ధతిం, స్పృశత ఇతి = భుజ ద్వయజ్యాకిణ పద్ధతిస్పృశౌ, తయోః = భుజద్వయజ్యాకిణ పద్ధతి స్పృశోః.

బాణీకృతయోః :—అబాణౌ బాణౌ సమ్పద్యమానే కృతే = బాణీకృతే, తయోః = బాణీకృతయోః.

పయోజయోః :- పయసి, జాయేతే ఇతి = పయోజే, తయోః = పయో జయోః.

భావము :

కాటుకరేఖతో గూడిన దమయన్తి కన్నులు రెండును, మన్మథుని రెండు భుజములయందును నల్లె త్రాటిరాపిడివలన మచ్చలనుఁ దాకుచున్న యతని బాణములగు నల్ల కలువపూవుల శోభనుఁ బొందినవి. ఆమె కన్నులు నల్ల కలువలవలెను, నా కన్నులయందలి కాటుక గీతలు, మన్మథుని భుజముల యందలి యల్లె త్రాటిరాపిడివలన మచ్చలవలె నున్నవని యర్థము. 36

శ్లో॥ తదక్షి తత్కాల తులాగసానఖం
నిఖాయ కృష్టాయ మృగాయచక్షుషి.

విధిర్యదుద్ధర్తు మియేష తత్తయో
రదూరవర్తి క్షతతాస్మ శంసతి. 37

ప॥వి॥ :- తదక్షి తత్కాల తులాగసా - నఖం - నిఖాయ - కృష్ణస్య - మృగస్య - చక్షుషీ - విధిః - యత్ - ఉద్ధర్తుమ్ - ఇయేష - తత్ తయోః - అదూరవర్తిక్షతతా - స్మ - శంసతి.

అర్థము :- తదక్షితత్కాల తులాగసా; తదక్షి = ఆ దమయన్తి కన్నులతోడ ననగా జింకకన్నుల కంటెను శ్రేష్ఠమైన యామె కన్నులతోడ నని యర్థము. తత్కాల = ఆ కంటినినలంకరించు సమయమందు, తులా= జింకకన్నులతోడి సామ్యమనెడి, ఆగసా = అపరాధమనెడి హేతువుచే, విధిః = బ్రహ్మ కృష్ణస్య మృగస్య = కృష్ణసారమృగముయొక్క, చక్షుషీ = కన్నులను, నఖం = గోటిని, నిఖాయ = నాటి, ఉద్ధర్తుం = పెరికివేయుటకు, ఇయేష ఇతియత్ = కోరెవనునది యేదిగలదో, తత్ = ఆ కోరికను, తయోః = ఆ జింకకన్నులకు, అదూరవర్తిక్షతతా, అదూరవర్తి = సమీపమందున్న, క్షతతా = గాయమునుగల్గి యుండుట యనునది, శంసతిస్మ = చెప్పుచుండెను. జింకకు కంటి సమీపమున స్వాభావికముగ, గాయపుటాకృతితో గానఁబడుచిహ్నము. పూర్వము చెప్పిన నేరము ననుసరించి బ్రహ్మగోటితో కంటిని పెకలించుటవలన గాయముగా సంభావింపఁబడినది.

వి :- జింకకన్నుల క్రింద స్వాభావికముగా, గాయపుటాకృతితోఁ గానఁబడు చిహ్నములు బ్రహ్మ దాని కన్నులనుఁ బెకలించుటకై గోటితోఁ జేసిన గాయములుగా, సంభావింపఁపడుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

తదక్షితత్కాలతులాగసా :- తస్యాః, అక్షిణీ = తదక్షిణీ, సచాసౌ కాలశ్చ = తత్కాలః, తత్కాలం, తులా = తత్కాలతులా, తదక్షిభ్యాం, తత్కాలతులా = తదక్షి తత్కాలతులా, తదక్షితత్కాలతులైవ ఆగః = తదక్షితత్కాలతులాగః, తేన = తదక్షితత్కాల తులాగసా.

అదూరవర్తిక్షతతా :- న, దూరః = అదూరః, అదూరే వర్తత ఇతి = అదూరవర్తి, అదూరవర్తిక్షతం యయోస్తే = అదూరవర్తిక్షతే, అదూర వర్తిక్షత యోర్భావః = అదూరవర్తిక్షతతా.

భావము :

ఆ దమయన్తి నేత్రముల కలఙ్కారణము గావించుసమయమునే, నామె నేత్రములతో జింక కన్నులకు సామ్యమను నపరాధమునకై బ్రహ్మ ఆ జింక కన్నులను తెంటిని గోటితో పెఱికివేయుటకై కోరెను. ఆ కోరిక నే, జింకకన్నుల క్రింద గానవచ్చు గాయపుటాకృతిగల చిహ్నములు సూచించుచున్నవని యాశ యము. 37

శ్లో॥ విలోచనాభ్యాం మతి మాత్రపీడితే
వతంసనీలామ్బురు హద్వయీం ఖలు.
తయోః ప్రతిద్వంద్విధియాఽధిరోపయా
మ్బభూవతుర్భీమసుతా శ్రుతీ తతః. 38

ప॥వి॥ :- విలోచనాభ్యామ్ - అతిమాత్రపీడితే - అవతం సనీలామ్బురుహ ద్వయీం - ఖలు - తయోః - ప్రతిద్వంద్విధియా - అధిరోపయామ్బ భూవతుః - భీమసుతాశ్రుతీ - తతః.

అర్థము :- భీమసుతాశ్రుతీ, భీమసుతా = దమయన్తియొక్క, శ్రుతీ = చెవులు రెండును, విలోచనాభ్యాం = నేత్రములతో, అతిమాత్రపీడితే, అతి మాత్ర = చాలయెక్కువగా, పీడితే = బాధింపఁబడినవై, తతః = ఆ పీడవలన, అవతంసనీలామ్బురుహద్వయీం; అవతంస = కర్ణ భూషణములైన; నీల = నల్లని, అమ్బురుహద్వయీం = కలువ పూల జంటను, తయోః = ఆ నేత్రములకు, ప్రతిద్వంద్విధియా = ప్రతిపక్ష బుద్ధిచే, అధిరోపయామ్బభూవతుః = ఆరోపించుకొనినవి. బలవన్తునిచే బాధింపఁబడినవాడు, అతనికి సమానబలముగల మఱియొకని నాశ్ర యించుట, లోకధర్మముకదా.

వి :- ఆమె చెవులు రెండును, నామె నేత్రములచే, మిక్కిలి బాధింపఁబడుటవలన

నేత్రములకు ప్రతిస్పర్ధగా కలువపూల నుంచకపోయినను, నుంచినట్లు భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్షాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అతిమాత్రపీడితే :- మాత్రామతిక్రాన్తం = అతిమాత్రం, అతిమాత్రం పీడితే = అతిమాత్రపీడితే.

ప్రతిద్వంద్విధియా :- ప్రతిద్వంద్వినః, ధీః= ప్రతిద్వంద్విధీః, తయా= ప్రతిద్వంద్విధియా.

అవతంసనీలామ్బురుహద్వయీం :- నీలేచతే అమ్బురుహేచ = నీలామ్బురుహే, అవతంసౌ, నీలామ్బురుహే = అవతంసనీలామ్బురుహే, అవతంస నీలామ్బురు హయోః, ద్వయీ = అవతం సనీలామ్బురుహద్వయీ, తాం = అవతంస నీలామ్బురుహద్వయీం.

భీమసుతాశ్రుతీ :- భీమసుతాయాః, శ్రుతీ = భీమసుతాశ్రుతీ.

భావము :

దమయన్తి చెవులు రెండును మిక్కిలి విస్తరించుచున్న కన్నులచే చాల పీడింపఁబడినవై యా కన్నులకుఁ బ్రతిపక్షములైన నల్లకలువ పూవుల జంటను తమపై నెక్కించుకొని యా కన్నుల నోడింపఁదలచినవో యనునట్లు భావింపఁబడినది. లోకమున బలవంతునిచే బాధింపఁబడినవారు, అతనితో సమానుడైన మఱియొక బలవన్తు నాశ్రయించుట ప్రసిద్ధముగదా. అట్లే దమయన్తి కన్నులచేఁ బీడింపఁబడిన యామె చెవులు, ఆమె కన్నుల నోడింపఁగం నల్లకలువలను సహాయముగాఁ జేసికొని వానిని తమపై నుంచుకొనినవని యాశయము. 38

శ్లో॥ ధృతం వతంసోత్పలయుగ్మమేతయా
వ్యరాజదస్యాంపతితే దృశావివ.
మనోభువాऽఽఽన్యంగమితాస్యపశ్యతః
స్థితే లగిత్వాశ్రవసికస్య కస్యచిత్. 39

ప॥వి॥ ధృతం - వతంసోత్పలయుగ్మం - ఏతయా - వ్యరాజత్ - అస్యాం - పతితే - దృశౌ - ఇవ - మనోభువా - అన్ధ్యం - గమితస్య - పశ్యతః - స్థితే - లగిత్వా - రసికస్య - కస్య - చిత్.

అర్థము :—ఏతయా = ఈ దమయన్తిచే, ధృతం = ధరింపఁబడిన, వతంసోత్పలయుగ్మం; వతంస = కర్ణభూషణములైన, ఉత్పల = కలవపూలయొక్క, యుగ్మం = జంట, అస్యాం = ఈ దమయన్తియందు, పతితే = ఉంచఁబడినవై, తథా = అట్లే, లగిత్వా = తగుల్కొని, తత్రైవ = అచ్చటనే, స్థితేచ = ఉన్నట్టియు, పశ్యతః = చూచుచున్న అనగా దమయన్తిని, ఆమెచెవులనుఁ జూచుచున్న (కావుననే) మనోభువా = మన్మథునిచే, అన్ధ్యం = గుడ్డితనమును, గమితస్య = పొందింపఁబడిన. కస్యచిత్ = ఒకానొక, రసికస్య = రాగియొక్క, దృశావివ = కన్నులోయనునట్లు, వ్యరాజత్ = ప్రకాశించినది.

సమాసములు :

వతంసోత్పలయుగ్మం :—వతంసౌ, ఉత్పలే = వతంసోత్పలే, వతంసోత్పలయోః, యుగ్మం = వతంసోత్పలయుగ్మం, తత్ = వతంసోత్పలయుగ్మం.

అన్ధ్యం :—అన్ధస్య, భావః = అన్ధ్యం, తత్ = అన్ధ్యం.

భావము :

ఈ దమయన్తి తన చెవులయందు ధరించిన కర్ణభూషణములగు కలువపూవులజంట దానినిఁజూచుచు నీమెపైఁబడియందే యాసక్తితో నున్నవియును, ననగా నీమె చెవులయందలి కలవపూల జంటను నీమెనుఁజూచుచున్నట్టివియు, కావుననే మన్మథునిచే, కామాన్ధత్వమునుఁ బొందింపఁబడిన ఒకానొక రాగియొక్క కన్నులో యనునట్లు విరాజిల్లినవి. అనగానామె కర్ణములయందుంచుకొనిన కలువ జంట పూవులు యామెను యామె కర్ణములను, మిక్కిలి యాసక్తితోఁ జూచు చున్న యొక రసికునికి సంబంధించిన, కామాన్ధత్వము నొందిన నేత్రములుగా భావింపఁబడినవి. ఆ నేత్రములు, తదాసక్తితో నామెను ఆమెయొక్క సుందర కర్ణములనుఁజూచుచు మఱియొక దానిఁ జూడనందవలన వాని కన్ధత్వ మారోపితము

శ్లో॥ విదర్భ సుభ్రూశ్రవణావతంసికా
మణీమహః కింశుక కార్ముకోదరే.
ఉదీతనేత్రోత్పల బాణసంభృతి
ర్నల పరం లక్ష్యమవైక్షత స్మరః. 40

ప॥వి॥ విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికామణీమహఃకింశుక కార్ముకోదరే - ఉదీతనేత్రోత్పలబాణసమ్భృతిః - నలం - పరం - లక్ష్యమ్ - అవైక్షత - స్మరః.

అర్థము :- స్మరః = మన్మథుడు, విదర్భ సుభ్రూశ్రవణావతంసికా మణీమహః కింశుకకార్ముకోదరే; విదర్భసుభ్రూ = దమయన్తి యొక్క, శ్రవణ = చెవులందు, అవతంసికా = కర్ణభూషణమైన, మణీ = రత్నముయొక్క, మహః = కాంతియనెడు, కింశుక = మోదుగపూవుయొక్క, ఉదరే = నడుమునందు, ఉదీతనేత్రోత్పలబాణసమ్భృతిః; ఉదీత = ఉదయించిన, నేత్రోత్పల; నేత్ర = నయన రూపమునందున్న, ఉత్పల = కలువలనెడి బాణ = శరములయొక్క, సమ్భృతిః = సంపాదనము గల్గిన వాడై, నలంపరం = నలుని మాత్రము, లక్ష్యం = గురిగా, అవైక్షత = చూచెను. నలుడు వచ్చి దమయన్తి యొక్క భూషింపబడిన చెవులు నేత్రములు మున్నగు వానియందమును చూచుటచేతనే కామబాణములచే గొట్టబడినవాడగునని యర్థము.

సమాసములు :

విదర్భ సుభ్రూశ్రవణావతంసికామణీమహః కింశుకకార్ముకోదరే - శోభనే, భ్రువౌ, యస్యాఃసా = సుభ్రూః, విదర్భాణాం, సుభ్రూః = విదర్భసుభ్రూః, విదర్భసుభ్రువః, శ్రవణే = విదర్భసుభ్రూశ్రవణే, విదర్భసుభ్రూశ్రవణయోః, అవతంసికా = విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికా, విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికాచసామణిచ = విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికామణీ, విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికామణ్యాః, మహః = విదర్భ సుభ్రూశ్రవణావతంసికా మణీమహః విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికా మణీమహః

ఏవకింశుక కార్ముకం = విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికా మణీ మహః కింశుక కార్ముకం, విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికామణీమహః కింశుకకార్ముకస్య, ఉదరం = విదర్భసుభ్రూశ్రవణావతంసికా మణీమహః కింశుకకార్మికోదరం, తస్మిన్ = విదర్భ సుభ్రూశ్రవణావతంసికా మణీమహః కింశుకకార్మికోదరే.

ఉదీతనేత్రోత్పలబాణ సమ్భృతిః :—నేత్రమేవ, ఉత్పలం, నేత్రోత్పలమ్, నేత్రోత్పలమేవ, బాణః = నేత్రోత్పలబాణః, నేత్రోత్పలబాణస్య, సమ్భృతిః = నేత్రోత్పలబాణ సమ్భృతిః, ఉదీతా, నేత్రోత్పలబాణ సమ్భృతిః, యస్యసః = ఉదీతనేత్రోత్పలబాణ సమ్భృతిః.

భావము :

దమయన్తి తన చెవులయందు నెట్టిది రత్నములను ధరించియున్నది. ఆ రత్నకాంతి మోదుగపూవు యొక్క యాకారముగల్గి వింటివలె వంపు తిరిగియున్నది. దాని మధ్యభాగమునందామె యొక్క కలువలవంటి కన్నులంటియున్నవి. మన్మథుడు పైనఁజెప్పఁబడిన మోదుగ పూవువంటి విల్లునందు కలువ పూలవంటి దమయన్తి కన్నులనెడి బాణములను సంధించినవాడై నలుని మాత్రము దానికి గురికావింప నెదురుచూచుచుండెను. 40

శ్లో॥ అనాచరత్తథ్యమృషా విచారణాం
తదాననం కర్ణలతాయుగేన కిం.
బబంధజిత్వా మణికుణ్డలే విధూ
ద్వి చన్ద్రబుద్ధ్యాకథితావసూయకౌ. 41

ప॥వి॥ అనాచరత్ - తథ్యమృషావిచారణాం - తదాననం - కర్ణలతాయుగేన - కిం - బబంధ - జిత్వా - మణికుణ్డలే - విధూ - ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా - కథితౌ - అసూయకౌ.

అర్థము:-తథ్యమృషా విచారణాం: తథ్య = సత్యము, మృషా = అసత్యము అను విచారణాం = విమర్శను, అనాచరత్ = సౌందర్య గర్వముచే చేయనట్టి, తదాననం, తత్ = ఆదమయన్తి యొక్క, ఆననం = ముఖము, ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా = ఇద్దఱు చంద్రులను భ్రాన్తిలో, కథితౌ =

సూచింపఁబడిన, అసూయకౌ = తన్ను ద్వేషించునట్టి, అనగా ఆమె ముఖమునకు ఆధిక్యమును సహింపనట్టి, మణికుణ్డలే = రత్నమయములగు కమ్మలనెడు, విధూ = చంద్రులను, జిత్వా = జయించి, కర్ణలతాయుగేన = తీగెవంటి చెవులజంటచే, బబంధకిం = బంధించినదాయేమి?

వి - చెవిలోని గుండ్రని కమ్మలు చంద్రుల రూపమున నున్నవి. అవి యామె ముఖ సౌందర్యమును సహింపక ద్వేషించుచుండినవి. అట్టి చంద్రుల నిద్దఱిని యామెమోము ఖండించి కట్టివైచినదో యనునట్లవి భావింపఁబడినవి కాన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు ;

అనాచరత్ :- న ఆచరత్ = అనాచరత్.

తథ్యమృషావిచారణాం ;- తథ్యమృషా ఇతి విచారణా = తథ్యమృషా విచారణా తాం = తథ్యమృషావిచారణాం.

తదాననం :- తస్యాః, ఆననం = తదాననం.

కర్ణలతాయుగేన :- లతయోః యుగం = లతాయుగం, కర్ణావేవలతా యుగం = కర్ణలతాయుగం, తేన = కర్ణలతాయుగేన.

మణికుణ్డలే :- మణిమయే చ తే కుణ్డలేచ = మణికుణ్డలే, తే = మణి కుణ్డలే.

ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా :- ద్వౌచతౌ చన్ద్రౌచ = ద్విచన్ద్రౌ, ద్విచన్ద్రావితి, బుద్ధిః = ద్విచంద్రబుద్ధిః, తయా = ద్విచన్ద్రబుద్ధ్యా.

భావము :

సౌందర్య గర్వముచే సత్యాఽసత్యముల విమర్శనుఁజేయని యామె ముఖము, ఆమె చెవులలోని రెండు కమ్మలనుఁ జూచి, యవి యిద్దఱు చంద్రుల నెడి భ్రాన్తినిఁబొందినది. ఆ చంద్రులు తన యాధిక్యమును, అనగా ముఖము యొక్క యాధిక్యమును సహింపక యెల్లప్పుడును ద్వేషించును. గాన నా యిద్దఱిని జయించి, దమయన్తి యొక్క తీగెలవంటి చెవులజంటచే బంధించిన

దాయనునట్లు కమ్మలు రెండును భావి పంబడి వి. జయింపంబడిన శత్రువును బంధించుట తగినదని యాశయము. 41

శ్లో॥ అవాది భైమీ పరిధాప్య కుణ్డలే
వయస్యయాఽఽభ్యామభిత స్సమన్వయః.
త్వదాననేందోః ప్రియకామజన్మని
శ్రయత్యయం దౌరధురీంధురం ధ్రువమ్॥ 42

ప॥ వి॥ :- అవాది - భైమీ - పరిధాప్య - కుణ్డలే - వయస్యయా - ఆభ్యాం- అభితః - సమన్వయః - త్వదాననేందోః - ప్రియకామ జన్మని - శ్రయతి - అయం - దౌరధురీం - ధురం - ధ్రువమ్.

అర్థము :- వయస్యయా = చెలికత్తెచే, కుణ్డలే = రత్నమములగు కమ్మలను, పరిధాప్య = ధరింపంజేసి, భైమీ = దమయన్తి, అవాది=చెప్పంబడినది, హేభైమి! = ఓ దమయన్తి, ఆభ్యాం= ఈ రత్నంపు కమ్మలతో, అభితః = రెండువైపులు, త్వదాననేన్దోః, త్వత్ = నీయొక్క, ఆననేందోః = ముఖచన్ద్రునికి, అయం = ఈ, సమన్వయః = సమావేశము, ప్రియకామజన్మని; ప్రియ = ప్రియుడైన నలునికి, కామ = నీయెడ ప్రేమ, జన్మని = కలుగువిషయమున, దౌరధురీం = దురధురాఖ్యమను జాతకయోగమునకు సంబంధించిన, ధురం = భారమును, అనగా ఫలమునొసంగు భారమును, శ్రయతి = వహించుచున్నది, ధ్రువం = నిశ్చయము, జాతకమున సూర్యుని వదలి, తక్కిన గ్రహములలో నేదియైనను చంద్రునికిఇువైపులున్నచో దురధురాయోగమని చెప్పంబడినది. కావుననే వరాహమిహిరాచార్యులు :-

"హిత్వాఽర్కం సునఫానఫాద్దురధురా
స్స్వాన్త్యోభయస్థైర్గ్రహైః శీతాంశోః" అని వచించిరి.

మఱియు లఘుజాతకమున—

"రవివర్జం ద్వాదశగై రనఫా, చంద్రాద్ద్వితీయగైస్సున
ఫా, ఉభయస్థితై ర్దురధరా-" యని చంద్రునకిఇు ప్రక్కలలోను

సూర్యుని వర్జించి తక్కిన గ్రహములున్నచో, దురధురా యోగమని జెప్పఁబడినది.

సమాసములు:

త్వదాననేన్దోః :- ఆననమేవఇందుః = ఆననేందుః, తవ ఆననేందుః = త్వదాననేందుః, తస్య = త్వదాననేందోః.

ప్రియకామజన్మని :- కామస్య, జన్మ = కామజన్మ, ప్రియస్య, కామ జన్మ = ప్రియకామజన్మ, తస్మిన్ = ప్రియకామజన్మని.

దౌరధురీం :- దురధురాయాః, ఇయం = దౌరధురీ, తాం - దౌరధురీం

భావము :

చెలికత్తె దమయంతికి గమ్మలను దొడిగి ఇట్లు చెప్పినది – ఓ దమయంతీ, ఈ రత్నపు కమ్మల కిఱువైపుల గల నీ ముఖచంద్రుని ఈ సమాయోగము, ప్రియుడగు నలునకునీయెడ ననురాగమేర్పడుటకు జ్యోతిశ్శాస్త్రమున జెప్పఁబడిన ధురధరాయోగభాగమును వహించి నీకు వరప్రదమైయున్నది. జన్మకుండలి యందు చంద్రగ్రహమున కిఱువైపుల ననగా చంద్రునకు ద్వాదశమునందును, ద్వితీయమునందును, సూర్యుడు తప్ప తక్కిన గ్రహములలో నేవి యున్నను, ధురధురాయోగమనబడును. ఈ యోగమున జన్మించినవారు జీవితాంతము మిక్కిలి సుఖము ననుభవింతురు. కావున నీ ముఖమను చంద్రున కిఱువైపులు నీ రత్నకుండలములను గ్రహములుండుటవలన నీయెడ నలుని ప్రేమకు ధురధరాయోగము పట్టినది. గాన జీవితాంతము నలునకు నీపై బ్రీతి ప్రవర్ధిల్లుచుండునని యాశయము. 42

శ్లో॥ నివేశితం యావకరాగదీప్తయే
లగత్తదీయాధరసీమ్ని సిక్థకం
రరాజతత్రైవ నివస్తు ముత్సుకం.
మధూని నిర్ధూయసుధా సధర్మిణి. 43

ప॥వి॥ :- నివేశితం - యావక రాగదీప్తయే - లగత్ - తదీయాధరసీమ్ని - సిక్థకం - రరాజ - తత్ర - ఏవ - నివస్తుం - ఉత్సుకం - మధూని - నిర్ధూయ - సుధాసధర్మిణి

అర్థము :- తదీయాధరసీమ్ని, తదీయ = ఆ దమయంతికి సంబంధించిన, అధర = పెదవులయొక్క, సీమ్ని = ఎల్లయందు, యావకరాగ దీప్తయే, యావకరాగ = లత్తుకవంటి ఎఱ్ఱదనము, దీప్తయే = స్ఫురింపచుటకొఱకు, నివేశితం = ఉంచబడినదై (కావుననే) దృఢం = గట్టిగా నంటుకొనిన, సిక్థకం = తేనెపట్టిలోని మైనము, మధూని = తేనెలను, నిర్ధూయ = తొలగించి, సుధాసధర్మిణి, సుధా = అమృతముతో, సధర్మిణి = సమానధర్మము గలిగిన, తత్రైవ = ఆయధరపుటెల్లయందు, నివస్తుం = నివసించుటకు, ఉత్సుకం = కోరికగల్గినదై, రరాజ = ప్రకాశించినది.

సమాసములు :

యావకరాగదీప్తయే :- యావకస్యరాగః = యావకరాగః; యావకరాగస్యదీప్తిః = యావకరాగదీప్తిః, తస్యై = యావకరాగదీప్తయే.

తదీయాధరసీమ్ని :- తస్యాః అయం = తదీయః, తదీయశ్చాసౌ అధరశ్చ = తదీయాధరః, తదీయాధరస్య సీమా = తదీయాధరసీమా, తస్మిన్‌తదీయాధరసీమ్ని.

సుధాసధర్మిణి :- సమానః, ధర్మః, యస్య సః = సధర్మా, సుధయా, సధర్మా = సుధాసధర్మా, తస్మిన్ = సుధాసధర్మిణి.

భావము :

ఆ దమయన్తి పెదవుల యంచుల యందు లత్తుకరంగును స్ఫురింపజేయుటకై తేనెమైనముంచబడినది. అది చాల గట్టిగా దానినంటుకొనియున్నది. ఆ తేనెమైనము తనకు సహజములైన తేనె రసములను వదలి యమృతపూర్ణమైన యామె పెదవియందే నివసింపగోరిక గల్గినదిగా విలసిల్లినది. తేనెపెట్టియందున్న తేనెకంటెను దమయన్తి పెదవులయందున్న యమృతము మిక్కిలి రుచికరముగదా! అట్లు కానిచో నదియేల యచ్చటనే యుండగోరును శ్రేష్ఠమైన స్థానము లభించినప్పుడు చాల పరిచయముగల్గినను తన స్థానమును వదలుట సహజముగదా.

శ్లో॥ స్వరేణవీణే త్యవిశేషణంపురా
స్ఫురత్తదీయాఖలుకణ్ఠకందలీ।
అవాప్య తన్త్రీరథసప్త మౌక్తికా
సరా నరాజత్పరివాదినీ స్ఫుటమ్॥ 44

ప॥వి॥ స్వరేణ - వీణేత్యవిశేషణం - పురా - అస్ఫురత్ - తదీయా - ఖలు కణ్ఠకందలీ - అవాప్య - తన్త్రీః - అథ - సప్త - మౌక్తికాసరాన్ - అరాజత్ - పరివాదినీ - స్ఫుటమ్.

అర్థము :-తదీయా = ఆ దమయన్తికి సంబంధించిన, కణ్ఠకన్దలీ = కణ్ఠనాలము లేదా కంఠమందలి మధురధ్వని, పురా = పూర్వము, స్వరేణ = ధ్వనితో వీణేత్యవిశేషణం = సాధారణముగా వీణనుండి భేదము లేకయే, అస్ఫురత్ = స్ఫురించినది. ఖలు = నిశ్చయము. అథ = వీణయేయని నిశ్చయమేర్పడిన పిదప, సప్త = ఏడైన, మౌక్తికసరాన్ = ముత్తెముల సరములనెడి, తన్త్రీః = తంతులను, అవాప్య = పొంది, పరివాదినీ = సప్తతంత్రులతో గూడిన విపంచియను వీణగా నేర్పడినదై, అరాజత్ = ప్రకాశించినది. స్ఫుటం = స్పష్టము.

సమాసములు :

వీణేత్యవిశేషణం :— వీణా, ఇతి, న విశేషణం, యస్మిన్ కర్మణి - తత్యథా భవతితథా = వీణేత్యవిశేషణం.

కణ్ఠకన్దలీ :—కణ్ఠస్య, కన్దలీ = కణ్ఠకన్దలీ.

భావము ;

ఆ దమయన్తి యొక్క కణ్ఠనాలము పూర్వము స్వరముచే వీణకంటె భిన్నముగా నుండలేదు. అనగా వీణగనే ఉండినది. ఇది నిశ్చయము. పిదప వీణయేయని స్ఫురణ యేర్పడగనే, యేడుముత్తెపుసరములనెడి యేడు తంత్రులను వహించి-సప్తతంత్రులతో గూడిన, పరివాదిని యను వీణగా నేర్పడినది. దమయన్తి కణ్ఠమునందు ముత్తెపుసరములు తొడుగక ముందు నామె కణ్ఠము నందేడు ముత్తెపుసరములు తొడుగబడగనే నా కణ్ఠ నాళము, ఏడు తంత్రులతో గూడిన పరివాదిని యను వీణగానేర్పడినదని భావము. 44

వి:- ఏడు ముత్తెపు సరములఝాంకార రూపమున నామె కణ్ఠమునందు తొడుగఁబడినవి అవి తొడుగ బడుటవలన నాకణ్ఠనాళము పరివాది' యను వీణగాక పోయినను నైనట్లు భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష. స్ఫుట శబ్దమును వ్యంజకముగా ప్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము. 44

శ్లో॥ ఉపాస్య మానావివశిక్షితుం తతో
మృదుత్వ మప్రౌఢ మృణాలనాలయా।
విరేజతు ర్మాఙ్గలికేనసంయుతౌ
భుజౌ సుదత్యా వలయేన కమ్బునః॥ 45

వ॥వి॥ ఉపాస్యమానౌ - ఇవ - శిక్షితుం - తతః - మృదుత్వమ్ - అప్రౌఢ మృణాలనాలయా - విరేజతుః - మాఙ్గలికేన - సంయుతౌ - భుజౌ - సుదత్యాః - వలయేన - కమ్బునః.

అర్థము:-తతః — కణ్ఠమునలఙ్కరించిన పిదప, మాఙ్గలికేన = మంగళసాధనమైన, కమ్బునః = శంఖముయొక్క, వలయేన = కఙ్కణముచే, — సంయుతౌ = కూడిన, సుదత్యాః = దమయన్తి యొక్క, భుజౌ = భుజములు, అప్రౌఢమృణాలనాలయా; అప్రౌఢ = లేతదైన, మృణాలనాలయా = తామర తూడుచే, మృదుత్వం = మెత్తఁదనమును, శిక్షితుం = నేర్చుకొనుటకు, ఉపాస్యమానావివ = సేవింపబడుచున్నవో యనునట్లు, విరేజతుః = ప్రకాశించినది.

వి:- శంఖవలయములచే మంగళార్థముగాఁ జుట్టఁబడిన యా దమయన్తి భుజముల మెత్తదనమును నేర్చుటకై తామరతూండ్లచే నుపాసింపఁబడక పోయినను, నుపాసింపఁ బడుచున్నట్లు భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష. ఇవశబ్ద ప్రయోగముచేనది వాచ్యము.

సమాసములు ;

మృదుత్వం :—మృదోర్భావః = మృదుత్వం. తత్ = మృదుత్వం.

అప్రౌఢమృణాలనాలయా :— న ప్రౌఢం=అప్రౌఢంఅ, ప్రౌఢంచతత్,

మృణాలంచ = అప్రౌఢమృణాలం, అప్రౌఢమృణాలస్య, నాలా = అప్రౌఢమృణాలనాలా, తయా = అప్రౌఢమృణాలనాలయా.

భావము :

దమయన్తి కణ్ఠమును ముత్తెపుసరములు మున్ను గువానిచే నలంకరించిన పిదప నామె బాహువులను, శంఖములతో నిర్మితములైన కడియములతో నలంకరించినది. ఆశ్శంఖ కంకణము గుండ్రముగా చుట్టఁబడిన, లేత తామర కాడలవలె నుండినవి. కాన నా లేత తామరకాడలు మెత్తదనమును నేర్చుకొనుటకై యా దమయంతి భుజముల సేవించుచున్నవో యనునట్లు భావింపఁబడినది. లేత తామర కాడలు, బాల మృణాలకములుగాన, లోకమున బాలురు విద్యను నేర్వనర్హులుగాన నవి భుజములనెడి గురువుల నాశ్రయించి మెత్తదనము నేర్చుకొనుచున్నట్లు భావింపఁబడినది. 45

శ్లో॥ పదద్వయేఽస్యా నవ యావరఞ్జనా
జనై స్తదానీ ముదనీయ తార్పితా।
చిరాయ పద్మాత్ పరిరభ్య జాగ్రతీ
నిశీవ విశ్లిష్య నవా రవిద్యుతిః॥ 46

ప॥వి॥ పదద్వయే - అస్యాః - నవయావరఞ్జనా - జనైః - తదానీమ్ - ఉదనీయత - అర్పితా - చిరాయ - పద్మాత్ - పరిరభ్య - జాగ్రతీ - నిశి - ఇవ - విశ్లిష్య - నవా - రవిద్యుతిః.

అర్థము :— తదానీం = దమయన్తి నలంకరించు కాలమందు, అస్యాః = ఈ దమయన్తి యొక్క, పదద్వయే = రెండు పాదములయందును, అర్పితా = ఉంచఁబడిన, నవయావరఞ్జనా; నవ = నూతనమైన, యావ = లత్తుకను, రఞ్జనా = పట్టించుట, అనగా లత్తుకచే రంగు వేయుట, నిశి = రాత్రియందు, (పద్మాత్ = పద్మమునుండి) విశ్లిష్య = విడిపోయి, చిరాయ = చాలకాలమునకు ననగా వేకువన, పరిరభ్య = కౌగిలించి, (పొంది) జాగ్రతీ = ప్రకాశించు, నవా = నూతనమగు రవిద్యుతిరివ = సూర్యకాంతియో యనునట్లు, (స్థితేతి = ఉన్నదని)

జనైః = జనులచే, ఉదనీయత = ఊహింపఁబడినది.

వి:- ఇచ్చట దమయంతి పాదములయందుంచఁ బడిన పారాణి, రాత్రియందు పద్మమునుండి విడదీయఁబడి చాలకాలమైన పిదప ప్రభాతమున పద్మములనుఁగౌగలించు కొనిన బాల సూర్యుని కాంతియో యనునట్లు జనులచే యూహింపఁ బడినది కాన నిటనీ విధముగా పారాణి బాలసూర్య ప్రభగా భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష

సమాసములు

పదద్వయే :— పదయోః, ద్వయం = పదద్వయం, తస్మిన్ = పదద్వయే.

నవయావరఞ్జనా :— నవశ్చాసౌ, యావశ్చ =నవయావః. నవయావస్య రఞ్జనా = నవయావరఞ్జనా.

రవిద్యుతిః :— రవేః, ద్యుతిః = రవిద్యుతిః.

భావము :

అలఙ్కరణ సమయమందు దమయంతి పాదములకు పారాణి పూయఁబడినది. అదిరాత్రి విడిపోయి యనగా వియోగమునొంది ప్రభాతమున, పద్మములను (ఁగౌగిలించుకొని వియోగబాధతీరి యాశ్వాసము నొందిన) పొందిన బాలసూర్యుని కాంతిగా జనులచే భావింపఁబడినది. ఆమె పాదములు పద్మములవలెను, దానినంటిన పారాణి బాల సూర్యునికాంతివలెను, ననగా రాత్రి ఎడబాపు పొందిన పద్మములనెడి మిత్రముంచు కౌగలించుకొనిన బాలసూర్యుని కాంతివలె నున్నదని యాశయము. 46

శ్లో॥ కృతాపరాధః సుతనోరనన్తరం
విచింత్య కాంతేనసమం సమాగమః।
స్ఫుటం నిషేవే, కుసుమేషుపావకః
సరాగ చిహ్నైశ్చరణౌ, నయావకః॥ 47

ప॥వి॥ కృతాపరాధః - సుతనోః - అనన్తరం - విచిన్త్య - కాన్తేన - సమం - సమాగమం - స్ఫుటం - నిషేవే - కుసుమేషుపావకః - సరాగ - చిహ్నైః - చరణౌ - న - యావకః.

అర్థము:-సుతనోః = దమయన్తికి, కృతాపరాధః = పూర్వము విరహకాలము నందు నపరాధముఁ గావించిన, కుసుమేషుపావకః; కుసుమేషు = మన్మథుడను, పావకః = అగ్ని, అనన్తరం = తర్వాత, కాన్తేనసమం = నలునితోడ, సమాగమం = కలయికను, విచిన్త్య = ఆలోచించి, సరాగచిహ్నః = అగ్ని యొక్క యెఱ్ఱతనపు గుర్తుగు గలవాడై లేదా అనురాగ చిహ్నముతోఁగూడిన వాడై, చరణౌ = దమయన్తి పాదములను, నిషేవే = సేవించెను. స్ఫుటం = స్పష్టము. తన పూర్వపు తప్పునుఁగడిగి వేసుకొనుటకై సేవించెనో యనునట్లుండెను. కాన నా పారాణి అగ్నియే కాని పారాణి కాదని యర్థము.

వి:- ఇచ్చట పారాణిని, పారాణి కాదని నిషేధించి దానియందు నగ్నిత్వము నారోపించి దమయన్తి పాదములను సేవించెనో యమనట్లు భావించుట వలన నపహ్నవముతోఁ గూడినయుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

కృతాపరాధః :—కృతః, అపరాధః, యేనసః = కృతాపరాధః.

సుతనోః ;—శోభనా, తనుః, యస్యాస్సా = సుతనుః, తస్యాః = సుతనోః.

కుసుమేషుపావకః :—కుసుమాని, ఇషవః, యస్యసః,=కుసుమేషుః, కుసుమేషురేవ పావకః = కుసుమేషుపావకః

సరాగచిహ్నః :—రాగఏవచిహ్నం = రాగచిహ్నం = రాగచిహ్నేన, సహవర్తత ఇతి = సరాగచిహ్నః.

భావము :

పూర్వము దమయన్తీ విరహకాలమందు నామెను వేధించి యపరాధము గావించిన, మరుడనెడి యగ్ని, తర్వాత ప్రియుఁడగు నలునితోడఁ నామెకు సమాగమము నాలోచించి, యగ్నికి రాగ చిహ్నమగు నెఱ్ఱఁదనము తోడను లేదా యనురాగ చిహ్నము తోఁడనుఁగూడినవాడగుచు, తన తప్పును క్షాలన జేసుకొనుటకై యామెపాదములను సేవించెను. అట్లు కానిచో నగ్నియందట్టి రాగము ఎఱ్ఱఁదనములేదా యనురాగము, ఏ విధముగా నేర్పడును. ఆ కామాగ్నియే ఇప్పుడామె పాదములపైఁ బడియున్నది కాని యది పారాణికాదు.

శ్లో॥ స్వయం తదఙ్గేషు గతేషు చారుతాం
పరస్పరేణైవ విభూషితేషు చ.
కిమూచిరే౽లఙ్కరణానితాని తత్
వృథైవ తేషాం కరణం బభూవ యత్. 48

ప॥వి॥ స్వయం - తదఙ్గేషు - గతేషు - చారుతాం - పరస్పరేణ - ఏవ - విభూషితేషు - చ - కిమ్ - ఊచిరే - అలఙ్కరణాని - తాని - తత్ - వృథా - ఏవ - తేషాం - కరణం - బభూవ - యత్.

అర్థము :-స్వయం = తమయంతటనే, చారుతాం = రమ్యముగానుండుటను, గతేషు = పొందినవియు, తథా = అట్లే, పరస్పరేణైవ = ఒండొంటి తోడనే, విభూషితేషు = చక్కగానలఙ్కరించఁబడినవియును (ననగా ఒకటితో నొకటి కలియుటచే. నాభరణము లేకయే యొకానొక రామణీయకము స్ఫురించుట వలననని యర్థము.) నగు, తదఙ్గేషు = ఆ దమయంతి యొక్క యవయవముల యందు, తేషాం = ముందుఁజెప్పిన, నొసటనుంచఁబడిన, పసిడిపట్టె మున్నగు నాభరణములను, యత్కరణం = ఏ ఉంచుటయనునదేదికలదో, తత్ = అది, వృథైవ = వ్యర్థముగనే, బభూవ = ఆయెను. (ఇతి = యని) తాని = ఆయాభరణములు, ఊచిరేకిం = చెప్పినవాయేమి? ఆ యాభరణములకు, అలఙ్కరణములనియు నామము గలదు. ఆయలఙ్కరణము దమయన్తి సౌందర్యాపాదనమందు నసమర్థములైనందువలన, తమ్మయామెపై నుంచుట నిష్ప్రయోజనముకాన, "కరణమ్ అలం" అనగా కరణం = తమ్మనుంచి, భూషించుట, అలం = చాలును (వలదు) అని "అలఙ్కరణ" మను తమ పేరును సార్థక పఱచుకొనినవని యర్థము.

సమాసములు :

చారుతాం :—చారుణః, భావః = చారుతా, తామ్ = చారుతాం.

అలఙ్కరణాని : —అలం, కరణాని = అలఙ్కరణాని.

భావము :

ఆ దమయన్తియొక్క యవయవములన్నియుఁ దమయంతట తామే యందముగా నున్నవి. ఆ యవయవములు, ఒండొంటితో కలియుటవలననే వాని యందొక యపూర్వమగు రామణీయక మేర్పడుచున్నది. కావున నట్టి సహజ సుందరములగు నవయవములయందు నొసట పసిడిపట్టె మున్నగు నాభరణము లనుఁ దొడగుట వ్యర్థమే. కాననవివలదని యామె శరీరమందలి యాభరణ ములు చెప్పుచు, తమకు "అలఙ్కరణము"లనుఁ బ్రసిద్ధ నామమును సార్థక పఱచుకొనినవి. కరణం = భూషణములనుఁచుట, అలం = వలదు, అని యా భరణములైన తమ్ములనుంచుటవలదు. కావుననే యవి యలఙ్కరణములైనట్లు ఆయాభరణములు అలఙ్కరణ నామమును సార్థక పఱచుకొనుచు చెప్పినవని యాశయము. 48

శ్లో॥ క్రమాధికాముత్తర ముత్తరం శ్రియం
పుపోష యాం భూషణచుమ్బనైరియమ్।
పురః పుర స్తస్థుషి రామణీయకే
తయా బబాధేఽవధి బుద్ధిధోరణిః 49

ప॥వి॥ క్రమాధికామ్ - ఉత్తరమ్ - ఉత్తరమ్ - శ్రియా - పుపోష - యాం - భూషణచుమ్బనైః — ఇయం - పురః - పురః - తస్థుషి - రామణీ యకే - తయా - బబాధే - అవధిబుద్ధిధోరణిః,

అర్థము :- ఇయం = ఈ దమయన్తి, భూషణచుమ్బనైః = ఆభరణములను ముద్దిడుకొనుటచే, ఉత్తరముత్తరం = పైనపైన, క్రమాధికాం; క్రమ= వరుసచే, ననగా ముందుముందుంచఁబడిన భూషణములకంటె, వెనుక వెనుకనుంచిన భూషణములచే, అధికాం = ముందుకంటె నధికమైన, యాం = ఏ, శ్రియం = శోభను, పుపోష = పోషించెనో, తయా = ఆ శోభచే, పురఃపురః = ముందుముందు, రామణీయకే = సొబగు, తస్థుషిసతి=ఉండెడి స్వభావముఁగలదికాగా, అవధిబుద్ధిధోరణిః; అవధి, = అందమున "కిదియేఎల్ల యిదియేయెల్ల" యను బుద్ధి పరమ్పర

బాధే = బాధింపఁబడినది. ఆమె సత్కరించుకొనిన కొలఁది, యాభరణములచే నేర్పడుచున్న యామె సౌందర్యమునకెల్ల నేర్పఱుపవలను కాక పోయినది. ఇదియే సౌందర్యమునకెల్లయని తొలుతఁజేయఁబడిన యలఙ్కారములచే భావించుచుండగా, తర్వాత చేయు నలఙ్కరణముల వలననింకను సౌందర్యము వర్ధిల్లసాగినది. అందువలన తత్పూర్వ మేర్పఱుపఁబడిన ఎల్లరద్దు కావలసివచ్చినది. ఈ విధముగా ప్రారంభము నుండి కొనవఱకును నామె కలఙ్కరణము గావించు కాలమున, పూర్వ పూర్వపు సౌందర్యములకంటెను నుత్తరోత్తర సౌందర్యములు ప్రవర్తిల్లు చుండుటవలన మధ్యకాలమున నామెయొక్క సౌందర్యమునకు నెల్లను నిర్ణయింప సాధ్యము కాలేదని యర్థము.

సమాసములు

క్రమాధికాం :—క్రమేణ అధికా = క్రమాధికా, తాం = క్రమాధికాం.

భూషణచుమ్బనైః :—భూషణానాం, చుమ్బనాని = భూషణచుమ్బనాని, తైః = భూషణచుమ్బనైః.

అవధిబుద్ధిధోరణీః : - అవధేః, బుద్ధిః = అవధిబుద్ధిః, అవధీబుద్ధేః, ధోరణీః = అవధిబుద్ధిధోరణీః.

భావము :

ఈ దమయన్తి తనకుఁబెట్టిన యా భరణములను ముద్దిడుకొనుటచే, ముందుముందుంచఁబడిన యా భరణముల వలన నెక్కువ సౌందర్యమును బోషించుకొనినది. అట్లు పూర్వపూర్వ శోభలకంటె నుత్తరోత్తర శోభ ప్రవర్తిల్లుచుండగా, నామె సౌందర్యమునకు నెల్లను నిర్ణయింప సాధ్యము కాకపోయినది. కాన నామె సౌందర్యము అలఙ్కరణ కాలమందు నవధి లేనిదిగా నుండెను. 49

శ్లో॥ మణీసనాభౌ ముకురస్య మణ్డలే
బభౌ నిజాఒఽస్య ప్రతిబిమ్బదర్శినీ
విధేరదూరం స్వముఖం విధాయసా
నిరూపయన్తీవ విశేషమేతయోః. 50

ప॥వి॥ మణీసనాభౌ – ముకురస్య - మణ్డలే - బభౌ - నిజాఽఽస్యప్రతిబిమ్బ దర్శినీ - విధేః - అదూరం - స్వముఖం - విధాయ - సా - నిరూప యన్తీ - ఇవ – విశేషమ్ - ఏతయోః.

అర్థము :-మణీసనాభౌ; మణీ = రత్నముతో, సనభౌ = సదృశమైన, ముకురస్య = అద్దముయొక్క, మణ్డలే = పైభాగమునందు, నిజాఽఽస్య ప్రతిబిమ్బదర్శినీ; నిజ = తనదగు, ఆస్య = ముఖముయొక్క, ప్రతిబిమ్బ = ప్రతిబిమ్బమును, దర్శినీ = చూచుచున్న, సా = ఆ దమయన్తి, స్వముఖం = తనముఖమును, విధోః = చంద్రునికిగాని, అనగా నద్దమనెడి చంద్రునకిగాని, లేదా అద్దమునందు ప్రతిబింబించిన చంద్రునికి గాని అదూరం = సారూప్యమును, విధాయ = గావించి, ఏతయోః = తన మోమునకును, చంద్రునకును, విశేషం = భేదమును, నిరూపయన్తీవ = నిరూపించుచున్నదో యనునట్లు, బభౌ = శోభించినది. వస్తువుల తారతమ్యమునుఁ బరీక్షించు వారు, రెండు వస్తువుల నొకచోటఁజేర్చి పరీక్షింతురుగదా!

వి:- ఆమె యద్దమున తన ముఖమునుఁజూచుటతో తారతమ్య పరీక్ష హేతువు కాక పోయినను, దానిని హేతువుగా సంభావనఁ జేయుటవలననుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

మణీసనాభౌ :—సమానా, నాభిః యస్యసః, సనాభిః, మణ్యాః, సనాభిః = మణీసనాభిః, తస్మిన్ = మణీసనాభౌ.

నిజాస్యప్రతిబింబదర్శినీ :—నిజంచ, తత్, ఆస్యంచ = నిజాస్యం, నిజాస్యస్య, ప్రతిబింబః = నిజాస్యప్రతిబిమ్బః, నిజాస్యప్రతిబిమ్బం, పశ్యతీతి = నిజాస్యప్రతిబింబదర్శినీ.

అదూరం :—అవిద్యమానః, దూరః, యస్మిన్ కర్మణి, తద్యథాభవతి తథా = అదూరం,

భావము :

రత్నమువంటి యద్దమున తన మోమునుఁ జూచుచున్న యా దమయన్తి, తన మోమును చంద్రునికి ననగా చంద్రుని రూపముననున్న యద్దమునకు, లేదా, అద్దమునందు ప్రతిబింబించిన చంద్రునికి దగ్గరనుంచి, యీ రెంటికిననగా

తన ముఖమునకును చంద్రునకును భేదమునుఁ బరీక్షించుచున్నదో యనునట్లు శోభించినది. రెండు వస్తువులనుఁ బరీక్షించెడివారు ఆ వస్తువుల నొకచోటఁజేర్చి పరీక్షించుట సహజము. 50

శ్లో॥ జితస్తదాస్యేన కలానిధిర్దధే
ద్విచన్ద్రధీసాక్షిక మాయకాయతామ్.
తథాఽపి జిగ్యే యుగపత్ సఖీయుగ
ప్రదర్శితాఽఽదర్శబహూభవిష్ణునా. 51

ప॥వి॥ జితః - తదాస్యేన - కలానిధిః - దధే - ద్విచన్ద్రధీసాక్షికమాయకాయతామ్ - తథా - అపి - జిగ్యే - యుగపత్సఖీ యుగప్రదర్శితాదర్శ బహూభవిష్ణునా.

అర్థము :-కలానిధిః = మాయాది పెక్కు కళలయందు నిధియైన చంద్రుడు, తదాస్యేన; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, ఆస్యేన = ముఖముచే, జితస్సన్ = ఓడింపఁబడినవాడై, ద్విచన్ద్రధీ సాక్షికమాయకాయతామ్; ద్విచన్ద్ర = ఇద్దఱు చంద్రులనెడి, ధీ = బుద్ధిని, సాక్షిక = ప్రమాణముగాఁగల్గిన, మాయకాయతామ్ = మాయతో నేర్పడిన శరీరమునుఁ గల్గియుండుటను, దధే = ధరించెను. ఒక్కడుగా చంద్రుడు ఆ మోమును జయింప జాలనందువలన మాయచే నతడిద్దఱుగా నాయెనని యర్థము. తథాఽపి = అట్లు, ఇద్దఱుగానైనను, యుగపత్ = ఏక కాలమున, సఖీయుగప్రదర్శితాదర్శ బహూభవిష్ణునా; సఖీయుగ = ఇద్దఱు చెలికత్తెలచే, ప్రదర్శిత = చూపఁబడిన, ఆదర్శ = అద్దముల రెంటిచే, బహూభవిష్టునా= పెక్కుండుగా గానున్న, అనగా రెండు అద్దములయందు రెండు ప్రతిబిమ్బములు బింబమైన తాను కలసి ముగ్గురుగానున్న యామె ముఖముచే, జిగ్యే = జయింపఁబడెను.

సమాసములు :

తదాస్యేన :—తస్యాః, ఆస్యం = తదాస్యం. తేన = తదాస్యేన.

కలానిధిః : – కలానాం, నిధిః = కలానిధిః,

ద్విచన్ద్రధీసాక్షికమాయకాయతాం :— ద్వౌచన్ద్రౌ ఇతిధీః = ద్విచన్ద్రధీః ద్విచన్ద్రధీరేవసాక్షీయస్యాస్సా = ద్విచన్ద్రధీసాక్షికా ద్విచన్ద్రధీసాక్షిక ద్విచంద్రధీ సాక్షికా మాయా యస్యసః = ద్విచంద్రధీ సాక్షిక మాయః మాయః, కాయః, యస్యసః = ద్విచన్ద్రధీసాక్షికమాయకాయః, ద్విచన్ద్రధీసాక్షికమాయ కాయస్య, భావః=ద్విచన్ద్రధీ సాక్షికమాయకాయతా, తామ్ = ద్విచన్ద్రధీసాక్షికమాయకాయతామ్.

సఖీయుగ ప్రదర్శితాదర్శబహూభవిష్ణునా :— సఖ్యోః యుగం = సఖీయుగం, సఖీయుగేన, ప్రదర్శితా, సఖీయుగప్రదర్శితౌ, సఖీయుగ ప్రదర్శితౌ చతౌ ఆదర్శౌచ = సఖీయుగప్రదర్శితాదర్శౌ, అబహు, బహూభవిష్ణు = సఖీయుగ ప్రదర్శితా దర్శాభ్యాం బహూభవిష్ణు = సఖీయుగ ప్రదర్శితాదర్శబహూభ విష్ణు, తేన = సఖీయుగ ప్రదర్శితా దర్శ బహూభ విష్ణునా.

భావము :

కళలకు, అనగా మాయాది కళలకు నిధియగు చంద్రుడు దమయన్తి ముఖముచే నోడింపఁబడినవాడై, "ఇద్దఱు చంద్రులు" అనెడి బుద్ధియే ప్రమాణముగాగల్గిన మాయతో నేర్పడిన శరీరమును ధరించెను. లేదా మాయాకళయందు చతురుడగు చంద్రుడు, ఒకని నేత్రమును వ్రేలితో నలుపు కొనునట్లు చేయుట చేతఁ నాతని హస్తమందలి యద్దమందు ప్రతిబింబించుట చేతగాని యా పురుషునకు ద్విచన్ద్రత్వ బుద్ధినిఁ గల్గింపవచ్చును. అట్టి పురుషుడేయిట ద్విచన్ద్రత్వమునకు ననగా ఇద్దఱుచంద్రులను బుద్ధికి సాక్షిగా నుండును. అతనిని సాక్షిగాఁగల్గిన మాయతో గూడిన చంద్రుడు రెండు దేహములను ధరించినట్లట భావింపఁబడుచున్నది. ఒంటరిగా చంద్రుడామె ముఖమును జయింపనశక్తుడై పైనఁ జెప్పిన ప్రకారము మాయతో నిద్దఱుగా నాయెను. కాని యతడిట్లిద్దఱుగా నైనను దమయన్తి ముఖము, చెలికత్తెలు తెచ్చిన రెండు అద్దములయందు ప్రతి బింబించి, రెండు ప్రతిబింబములుగనైనది. ముఖబింబమును గలుపుకొనగా మూడుగా నైనది. ఇంకను నామె ముఖముతో సమానములైన యద్దములనుఁగలుపు కొనగా పెక్కులుగా నైనవి. కాన, పై విధముగా మూడును, నింకను నెక్కువ యద్దములచే కేవలము, ఇద్దఱుగానున్న చంద్రుడు. సుఖముగా జయింపనశక్యుడాయెను. తొలుత సౌందర్యమునే కోల్పోయినను నాచంద్రుడు, ముఖముకంటెను

నధికమైన ద్విత్వ సంఖ్యచే నామె ముఖము నోడింప సమర్థుడైను. కాని యామె ముఖము ప్రతిబింబాదులచే నధికసంఖ్య గల్గియుండుట వలన నా విధముగ ముఖము నోడించుటకును, చంద్రునకు శక్యముగాలేదు. అనగా నామె ముఖము చంద్రునికంటెను మిక్కిలి సౌందర్యము గల్గినదని సారాంశము. 51

శ్లో॥ కిమాలియుగ్మార్పిత దర్పణద్వయే
తదాస్యమేకం బహుచాన్యదమ్బుజం
హిమేషు నిర్వాప్య నిశాసమాధిభి
స్తదీయసాలోక్యమితం వ్యలోక్యత. 52

ప॥వి॥ కిమ్ - ఆలియుగ్మార్పితదర్పణద్వయే - తదాస్యమ్ - ఏకం - బహు - చ-అన్యత్ - అమ్బుజం - హిమేషు - నిర్వాప్య - నిశాసమాదిభిః - తదీయసాలోక్యమ్ - ఇతం - వ్యలోక్యత.

అర్థము :-ఆలియుగ్మార్పితదర్పణద్వయే; ఆలియుగ్మ = ఇద్దఱు చెలికత్తెలచే, అర్పిత = ఉంచఁబడిన, దర్పణద్వయే = రెండు అద్దములయందు, ఏకం = ఒక్కటియు, ముఖ్యమైనదియునగు. తదాస్యం = ఆ దమయన్తి ముఖము, అన్యత్ = ఇతరమగు నామెయొక్క ముఖప్రతిబింబము బహు = అనేకమైన, అమ్బుజం = పద్మము మున్నగునవి సూర్యుఁడొక్కడైనను నాతని ప్రతిబింబములు పెక్కులుగదా, అట్లే బ్రహ్మ యొక్కడైనను నవిద్య యందుఁ బ్రతిబింబించిన బ్రహ్మము అనేకముగదా. అట్లే ముఖమొక్కటైనను దాని ప్రతిబింబ రూపములగు పద్మములు మున్నగునవి పెక్కులగుచున్నవి. కాననట్టి ప్రతిబింబ రూపమైనట్టి పద్మజాతి మున్నగునది, నిశాసు = రాత్రులయందు, సమాధిభిః = ఆమె ముఖమును ధ్యానము చేయుట మున్నగు వానితో (ముడుచుకొనిపోవుట మున్నగు వానితో) నుపలక్షితమై, హిమేషు = శిశిర ఋతువులయందు, నిర్వాప్య = వినాశనుఁబొంది, తదాస్యసాలోక్యం; తత్ = ఆ దమయన్తి యొక్క, ఆస్య = ముఖమునకు, సాలోక్యం = దర్శనీయత్వమును, అనగా రమణీయత్వమును (అమె ముఖముతో సమానత్వమనఁబడు సాలోక్య రూపమైన ముక్తిని) ఇతం = పొందినదై, వ్యలోక్యతకిల = చూడఁబడినదాయేమి. మోక్షకాలమ్మున నే దేవతను

స్మరింతురో వాని సాలోక్యమునఁ బొందుదురని శాస్త్రము. దమయన్తి ముఖమునకును, నద్దమందలి దాని ప్రతిబింబములకు నొండొంటికిని సామీప్యముండుటవలన, నద్దమందలి ప్రతిబింబములు శిశిర ఋతువునందు నష్టములై యామె మోముతోఁ బోలికగలవై యా బింబమునకు సమీపమందున్న పద్మములా? యని జనులు భావించిరని యర్థము.

సమాసములు :

ఆలియుగ్మార్పితదర్పణద్వయే:—ఆలోః, యుగ్మం = ఆలియుగ్మం, ఆలియుగ్మేన, అర్పితం = ఆలియుగ్మార్పితం, దర్పణయోః, ద్వయం = దర్పణద్వయం, ఆలియుగ్మార్పితం, చతత్, దర్పణద్వయంచ = ఆలియుగ్మార్పితదర్పణద్వయమ్, తస్మిన్ = ఆలియుగ్మార్పితదర్పణద్వయే.

తదాస్యమ్ :—తస్యాః, ఆస్యం = తదాస్యమ్.

నిశాసమాధిభిః ;—నిశాసు, సమాధయః,= నిశాసమాధయః, తైః = నిశాసమాధిభిః.

తదాస్యసాలోక్యం :—తస్యాః, ఆస్యం = తదాస్యం, ఆలోకేనసహ వర్తతఇతి = సాలోకం, సాలోకస్య, భావః = సాలోక్యం, తదాస్యేన, సాలోక్యం = తదాస్య సాలోక్యమ్, తత్ = తదాస్యసాలోక్యమ్.

పక్షాన్తరమున :—సమానః, లోకః, యస్యతత్=సలోకం, సలోకస్య, భావః = సాలోక్యం, తదాస్యేన, సాలోక్యం = తదాస్యసాలోక్యమ్, తత్ = తదాస్య సాలోక్యమ్.

భావము ;

చెలికత్తెలు చూపిన యద్దములలో బింబస్థానీయమగు నామె ముఖమొక్కటియును ప్రధానమైనదియునై యున్నది. దానికంటె భిన్నమై ప్రతిబింబము లుపాధులనుఁ బట్టి పెక్కులుగాఁ గాననగును. ఇట్లే బ్రహ్మ మొక్కటైనను నవిద్యాదిరూపములగు నుపాధులనుఁబట్టి దాని ప్రతిబింబములు పెక్కులుగా నున్నవి. అట్లే ప్రకృతము దమయన్తి ముఖము బ్రహ్మస్థానీయమై యొక్కటి

గను, ముఖ్యముగను నున్నది. ఆ ముఖమునకు ప్రతిబింబస్థానీయములగు పద్మాదులు పెక్కులుగా నున్నవి. అందు పద్మము రాత్రులయందు యోగివలె, దమయన్తి ముఖమును ధ్యానించుట మున్నగు వాని తోడను (బ్రహ్మమును ధ్యానించుట మున్నగు మోక్షోపాయములతోడను) కూడినదై శిశిరఋతువులందు వినాశమునుం బొందినదై (కేదారాది శీతలక్షేత్రములయందు, దపస్సుచే నష్ట దేహముగలదై) దమయన్తి ముఖమునకు నాలోకనీయత్వమను ననగా రమణీయత్వమును, మఱియు, నామె ముఖముతో సమానలోకత్వ రూపమగు ముక్తిని (ఆ ముఖ్యమగు బ్రహ్మతో సమానలోకత్వ రూపమగు ముక్తిని) పొందినదిగా ప్రజలచే చూడబడినదా? ఎట్లు బ్రహ్మమొక్కటియే యైనను, పెక్కండ్రు యోగులు, కేదారాడిశీతల క్షేత్రములయందు తపస్సుచే, తమ శరీరములను నష్టములు గావించుకొని తత్ప్రాప్తసాధనమగు సమాధిచే నా బ్రహ్మతో సాలోక్యరూపముక్తినిం బడయుచున్నారో అట్లే యొక్కటియు ముఖ్యమును, నగు దమయన్తి ముఖముతో సామ్యముం బడయుటకు యోగి చందమున పద్మములు శిశిరఋతువులందు నష్టములగుచు రాత్రులందు ముడుచుకొనిపోవుచు నద్దములయందలి ప్రతిబింబరూపముల నివి పొందుచున్నవని ప్రజలచే భావింపబడినది. 52

శ్లో॥ పలాశదామేతి మిలచ్ఛిలీముఖై
ర్వృతా విభూషా మణిరశ్మిమణ్డలైః.
అలక్షి లక్షైర్ధనుషామసౌ తదా
రతీశ సర్వస్వతయాఽభిరక్షితా. 53

ప॥వి॥ :- పలాశదామ - ఇతి - మిలచ్ఛిలీముఖైః - వృతా - విభూషామణిరశ్మిమణ్డలైః - అలక్షి - లక్షైః - ధనుషామ్ - అసౌ - తదా - రతీశసరస్వతయా - అభిరక్షితా.

అర్థము :- పలాశదామ = మోదుగపుష్పములమాల, ఇతి = మాలయని, (విచిన్త్య = ఆలోచించి) మిలచ్ఛిలీముఖైః; మిలత్ = చేరుచున్న, శిలీముఖైః = తుమ్మెదలను (బాణములను) గ్గిన, విభూషామణిరశ్మి మణ్డలైః: విభూషామణి = ఆభరణములలోని, రశ్మి = కిరణములయొక్క, మణ్డలైః

= సమూహములచే వృతా = ఆవరింపఁబడిన, అసౌ = ఈదమయన్తి తదా = ఆ-ఙ్కారణము పూర్తియైన పిదప, రతీశసర్వస్వతయా; రతీశ = మన్మథుని యొక్క, సర్వస్వతయా = సర్వధనముగా, ధనుషాం = ధనస్సులయొక్క అనగా విలుకాండ్రయొక్క ("కున్తాః ప్రవిశన్తి" అనగా బల్లెములు ప్రవేశించుచున్నవని, బల్లెములు గలవారు ప్రవేశించునపుడెట్లు లక్షణ నవలంబించి చెప్పఁబడునో, అట్లే యిచ్చట ధనస్సులచే ధనస్సులను ధరించినవారు చెప్పఁబడుచున్నారు.) లక్షైః = లక్ష సంఖ్యలచే, ననగా లక్షసంఖ్యాకులగు విలుకాండ్రచే అభిరక్షితా = అంతట రక్షింపఁబడినదిగా, అలక్షి = చూడఁబడినది. వింటిరూపమున ప్రసరించు రత్నకాంతులతోఁ జుట్టబడిన యా దమయన్తి లక్షలకొలది విలుకాండ్రతో చుట్టును రక్షింపఁబడినట్లు భావింపఁబడినది. లోకమున రాజధనమును సాయుధపాణులగు భటులు రక్షించుట ప్రసిద్ధముగదా.

వి॥:- ధనస్సులవంటి రత్నకాంతులతోఁ జుట్టఁబడిన దమయన్తి, విలుకాండ్రతో చుట్టఁబడి రక్షింపఁబడినట్లు భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమును ప్రయోగించనందు వలన నది గమ్యము.

రత్నమాల కాన్తులను పలాశము లనెడి భ్రాన్తిచే తుమ్మెదలు మూగినట్లు వర్ణించుట వలన భ్రాన్తిమద లఙ్కారము.

భావము :

ఆ దమయన్తి కలఙ్కరణ క్రియ పూర్తియైనది. ఆమె శరీరమందు రత్నమాలలను తొడుగుటవలన నవి యామె చుట్టును కాంతులను, ప్రసరింపఁ జేయుచున్నవి. ఆ రత్నకాంతు లెఱ్ఱనివిగా నుండుటవలన నవి మోదుగపూల మాలలనెడి భ్రాన్తితో తుమ్మెదలు మూగుచున్నవి. అట్టి యాభరణ కాంతులతో పరివేష్టింపఁబడిన యా దమయన్తి మన్మథునియొక్క సర్వ ధనముగా వెలయుచుండుటవలన, ధనురాకారముగా వ్యాపించుచున్న యాభరణ కాంతులనెడి విండ్లను ధరించిన లక్షమంది విలుకాండ్రు, రాజధనమునుఁ బోలె నామెను రక్షించుచున్నట్లు కానవచ్చినదని యభిప్రాయము.

సమాసములు

పలాశదామ:- పలాశానాం, దామ = పలాశదామ.

మిలచ్ఛిలీముఖైః :- మిలన్తః, శిలీముఖాః, యేషుతాని = మిలచ్ఛిలీముఖాని, తైః = మిలచ్ఛిలీముఖైః.

రతీశసర్వస్వతయా :- రత్యాః. ఈశః = రతీశః, రతీశస్య, సర్వస్వం = రతీశసర్వస్వం. రతీశసర్వస్వస్య, భావః = రతీశసర్వస్వతా, తయా = రతీశసర్వస్వతయా. 53

శ్లో॥ విశేషతీర్థై రివ జహ్నునన్దనా
గుణైరి వాజానికరాగ భూమికా.
జగామ భార్గ్యై రివనీతిరుజ్జ్వలై
ర్విభూషణై స్తత్సుషమా మహార్ఘతాం॥ 54

ప॥వి॥ :- విశేషతీర్థైః - ఇవ - జహ్నునన్దనా - గుణైః - ఇవ - ఆజానికరాగ భూమికా - జగామ - భార్గ్యైః - ఇవ - నీతిః - ఉజ్జ్వలైః - విభూషణైః - తత్సుషమా - మహార్ఘతాం.

అర్థము :- విశేషతీర్థైః = (ప్రయాగాది క్షేత్రములయందు) యమునా సరస్వతీ ప్రభృతి తీర్థములచే, జహ్నునన్దనా = ఇవ = జహ్నుమహర్షికుమార్తె యగు గఙ్గానదివలె, గుణైః = విద్యావినయాది గుణములచే, ఆజానిక రాగభూమికా ఇవ; ఆజానిక = సహజమైన, రాగ = ప్రేమకు, భూమికా ఇవ = స్థానమువలె ననగా వినయాదిగుణములచే సహజ స్నేహపాత్రులగు పుత్రాదులవలె, భార్గ్యైః = అనకూలదైవాదులచే, నీతిరివ= ఉపాయములకు సాఫల్యమువలెను. ఉజ్జ్వలైః = ప్రకాశవన్తములగు, విభూషణైః = ఆభరణములచే, తత్సుషమా = ఆమెయొక్క కాంతి, మహార్ఘతాం = మిక్కిలి యుత్కర్షను, జగామ = పొందినది

సమాసములు

విశేషతీర్థైః :- విశేషాః, తీర్థాని = విశేషతీర్థాని = విశేషతీర్థాని తైః= విశేషతీర్థైః.

జహ్నునన్దనా :- జహ్నోః, నన్దనా = జహ్నునన్దనా.

ఆజానికరాగభూమికా :- అజనాత్, ఉత్పన్నః = ఆజానికః, ఆజానికశ్చాసౌ, రాగశ్చ = ఆజానికరాగః, ఆజానికరాగస్య, భూమికా = ఆజానికరాగభూమికా.

తత్సుషమా :- తస్యాః, సుషమా = తత్సుషమా.

మహార్ఘతాం:- మహాన్, అర్ఘః, యస్యాస్సా = మహార్ఘా, మహార్ఘాయాః, భావః = మహార్ఘతా, తామ్ = మహార్ఘతామ్.

భావము :

ప్రయాగాది క్షేత్రములయందు, యమునా సరస్వతీ నదుల కలయికచే గఙ్గానది గొప్ప మహిమనుఁ బొందుచున్నది. సహజ స్నేహపాత్రులగు పుత్రాదులు, విద్యావినయాది గుణములతో నుత్కర్షనుఁ బొందుదురు. దైవానుకూల్యాదులచే నుపాయములు గూడ ఫలించుచుండను. ఆ విధముగనే దేదీప్యమానములగు నాభరణములచే దమయన్తియొక్క సౌందర్యము మహోత్కర్షనుఁ బొందినది. 54

శ్లో॥ నలాత్ స్వవైశ్వస్త్య మనాప్తుమానతా
నృపస్త్రియో భీమ మహోత్సవాగతాః।
తదఙ్గలాక్షామదధన్త మఙ్గలం
శిరఃసు సిందూరమివ ప్రియాయుషే॥ 55

ప॥వి॥ :- నలాత్-స్వవైశ్వస్త్యమ్ - అనాప్తుమ్-ఆనతాః-నృపస్త్రియః - భీమమహోత్సవాగతాః - తదఙ్గలాక్షామ్- అవధన్త - మఙ్గలం - శిరస్సు - సిన్దూరమ్ - ఇవ - ప్రియాయుషే.

అర్థము :- నలాత్ = నలునియొద్దనుండి, స్వవైశస్త్యం; స్వ = తమకు, వైశస్త్యం = వైధవ్యమును, అనాప్తుం = పొందక యుండుటకు, ఆనతాః = వంగినవారును - అట్లు వినయముతో దమయన్తియొద్ద వంగక పోయినచో నలుఁడు, వైరముఁ జేసుకొనుచున్న తమ భర్తలను జంపగలడని భయము భీమమహోత్సవాగతా :; భీమ = భీమరాజు

గావి చిన, మహోత్సవ = దమయన్తీ వివాహమహోత్సవమునందు, ఆగతాః = వచ్చిన, నృపస్త్రియః = ఇతర రాజుల కాంతలు, ప్రియా యుషే = తమ భర్తల యాయుస్సునకై, మంగల = మఙ్గళకరమైన, అనగా ఆ వైధవ్యమును సూచించు సిన్దూరమివ = సిందూరమునువలె, తదఙ్ఘ్రిలాక్షాం; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, అఙ్ఘ్రి = పాదముల యందలి, లాక్షాం = లత్తుకను, దమయన్తికి, వన్దన మాచరించుట వలన లగ్నమైనదానిని, శిరస్సు = తమతమ శిరస్సులలోని పాపటల యందు, అదధన్త = ధరించిరి. స్త్రీలు నొసట సిందూరమును ధరించుట సుమఙ్గలీత్వ సూచకమని యర్థము.

సమాసములు :

స్వవైశ్వస్త్యం:- విశ్వస్తాయాః, భావః= వైశ్వస్త్యమ్, స్వస్య వైశ్వస్త్యం = స్వవైశ్వస్త్యం, తత్ = స్వవైశ్వస్త్యమ్.

నృపస్త్రియః:- నృపాణాం, స్త్రియః = నృపస్త్రియః.

భీమమహోత్సవాగతాః:- భీమస్య, మహోత్సవః = భీమమహోత్సవః భీమమహోత్సవమ్, ఆగతాః = భీమమహోత్సవాగతాః.

తదఙ్ఘ్రిలాక్షాం:- తస్యాః, అఙ్ఘ్రి=తదఙ్ఘ్రి, తదఙ్ఘ్రియోః, లాక్షా తదఙ్ఘ్రి= లాక్షా, తామ్ = తదఙ్ఘ్రిలాక్షాం.

ప్రియాయుషే:- ప్రియాణామాయుః = ప్రియాయుః, తస్మై = ప్రియాయుషే,

భావము :

ఆ దమయన్తీ కళ్యాణమహోత్సవమునకు నేతెంచిన రాజస్త్రీలు, వైరపు కృత్యములఁ జేయు తమ తమ భర్తల నొకవేళ నలుఁడు సంహరించినచో, తమకు వైధవ్యము వచ్చునను భయముతో నది రాకయుండుటకై వినయముతో దమయన్తి ముందు వందన మాచరించిరి. మఱియు వారు తమ తమ భర్తల యాయువు పెరుగుటకై మంగలకరమైనదియును, సుమఙ్గలీత్వమును సూచించునదియు నగు సిందూరమునువలె, నా దమయన్తి పాదములకు వందన మాచ

రించు నపుడంటుకొనిన యామె పాదములలోని పారాణిని తమ పాపిటల కలదు కొనిరి. స్త్రీలు పాపటలయందు సిందూరమును ధరించుట వారికి సుమఙ్గలీత్వ మును సూచించునని యాశయము. 55

శ్లో॥ అమోఘభావేన సనాభితాం గతాః
ప్రసన్న గీర్వాణ వరాక్షరస్రజాం
తతః ప్రణమ్యాధిజగామ సాహ్రియా
గురుర్గురు బ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః॥ 56

ప॥వి॥ :- అమోఘభావేన - సనాభితాం - గతాః - ప్రసన్న గీర్వాణవరాక్షర స్రజాం - తతః - ప్రణమ్య - అధిజగామ - సా - హ్రియా - గురుః- గురుబ్రహ్మపతివ్రతాశిషః.

అర్థము :- తతః = అలఙ్కరణమైన పిదప, హ్రియా = సిగ్గుచే, గురుః = భారముగల, అనగా మిక్కిలి సిగ్గునొందిన, సా = ఆ దమయన్తి, ప్రణమ్య = గురువు మున్నగు వారికి నమస్కరించి, అమోఘభావేన= వైఫల్యములేనిభావముతో, ప్రసన్న గీర్వాణవరాక్షరస్రజామ్; ప్రసన్న= ప్రసన్నులైన, గీర్వాణ = ఇంద్రాదిదేవతలయొక్క, వర = వరదాన రూపములగు, అక్షరస్రజాం = వర్ణమాలికలకు, సనాభితాం = సామ్యమును, గతాః = పొందిన, అనగానట్లే యమోఘములైన, గురు బ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః; గురు = తల్లిదండ్రులయొక్కయు, బ్రహ్మ = బ్రాహ్మణులయొక్కయు, పతివ్రతా = పతివ్రతలగు స్త్రీలయొక్కయు, ఆశిషః = దీవెనలను, అధిజగామ = పొందినది.

సమాసములు :

అమోఘభావేన :- న, మోఘః = అమోఘః, అమోఘశ్చాసౌ భావః = అమోఘభావః, తేన = అమోఘభావేన.

సనాభితాం :- సమానా, నాభిః, యాసాంతాః = సనాభయః, సనాభీనాం భావః = సనాభితా, తాం = సనాభితాం.

ప్రసన్న గీర్వాణవరాక్షరస్రజామ్ :- ప్రసన్నాశ్చ తే గీః ప్రాణాశ్చ = ప్రసన్న గీర్వాణాః, ప్రసన్నగీర్వాణానాం, వరాః = ప్రసన్నగీర్వాణ వరాః, ప్రసన్నగీర్వాణ వరాఏవ అక్షరస్రజః = ప్రసన్న గీర్వాణ వరాక్షరస్రజః, తాసాం = ప్రసన్నగీర్వాణ వరాక్షరస్రజాం.

గురుబ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః :- గురవశ్చ, బ్రహ్మణశ్చ, పతివ్రతాశ్చ,= గురుబ్రహ్మ పతివ్రతాః, గురుబ్రహ్మ పతివ్రతానామ శిషః= గురుబ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః, తాః=గురుబ్రహ్మ పతివ్రతాశిషః.

భావము :

అలఙ్కారణము పూర్తియైన పిదప, అధికమగు లజ్జగల యా దమయన్తి గురువులు మున్నగు వారికి నమస్కరించి వైఫల్యములేని భావముతోఁ బ్రసన్నులైన యిన్ద్రాది దేవత లొసంగిన వరరూపములగు నక్షరమాలలకు సమానములగు ననగా నా విధముగనే సఫలమగునట్టి దీవెనలను తల్లిదండ్రులును, బ్రాహ్మణులును, పతివ్రతలును, నను వీరివలన బొందనది. 56

శ్లో॥ తథైవ తత్కాలమథాను జీవిభిః
ప్రసాధనా సఙ్జన శిల్పపారగైః
నిజస్వ పాణి గ్రహణ క్షణోచితా
కృతా నలస్యాఽపి విభోర్విభూషణా॥ 57

ప॥వి॥ :- తథా - ఏవ - తత్కాలమ్, అథ, అనుజీవిభిః - ప్రసాధనాసఙ్జన శిల్పపారగైః - నిజస్య - పాణిగ్రహణక్షణోచితా - కృతా - నలస్య- అపి - విభోః - విభూషణా.

అర్థము :- అథ = ఇట్టి యవసరమందు, తత్కాలం = ఆ సమయమున, తథైవ = దమయన్తికెట్లో, అట్లే, ప్రసాధనాసఙ్జన శిల్పపారగైః; ప్రసాధన = అలఙ్కారములను, ఆ సఙ్జన = చేయుటయను, శిల్ప = విద్యకు, పార = అవలిగట్టును, గైః = పొందినట్టి, అనుజీవిభిః = భృత్యులచే, నిజస్య = తమకు సంబంధించిన, విభోః = స్వామియగు, నలస్యాఽపి = నలునకును, పాణిగ్రహణ క్షణోచితా; పాణిగ్రహణ

క్షణ = పెండ్లిసమయమునకు, ఉచితా = తగిన, విభూషణా = అలఙ్కరణము, కృతా = చేయఁబడినది.

సమాసములు :

తత్కాలమ్:-సచాసౌ, కాలశ్చ=తత్కాలః, తమ్ తత్కాలమ్ లేదా— సఏవకాలః, యస్మిన్ కర్మణితత్ = తత్కాలం.

ప్రసాధనాసఙ్జన శిల్పపారగైః:- ప్రసాధనా నామాసఙ్జనం, ప్రసాధనా సఙ్జనం, ప్రసాధనా సఙ్జనమేవ శిల్పః = ప్రసాధనా సఙ్జన శిల్పః, ప్రసాధనాసఙ్జన శిల్పస్య, పారం=ప్రసాధనాసఙ్జన శిల్పపారం, ప్రసాధనాసఙ్జనశిల్పపారం గచ్ఛన్తీతి = ప్రసాధనా సఙ్జనశిల్ప పారగాః, తైః = ప్రసాధనా సఙ్జనశిల్ప పారగైః.

పాణిగ్రహణోచితా :- పాణౌ, గ్రహణం = పాణిగ్రహణం, పాణిగ్రహణస్య, ఉచితా = పాణిగ్రహణోచితా.

భావము:

దమయన్తి కలఙ్కరణము చేయుకాలమునందే యామెకెట్లలఙ్కరణము జరుపఁబడినదో ఆ విధముగనే, ఆలఙ్కరణ కళయందు నిపుణులగు భృత్యులచే తన నాథుడగు నలునికిని, పెండ్లికి తగిన యలఙ్కరణము గావింపఁబడినది. 57

శ్లో॥ నృపస్య తత్రాధికృతాః పునః పునః
విచార్య తాన్ బంధ మవాపయన్ కచాన్.
కలాపలీలోప నిధిర్గరుత్మ్యజః
సయైరపాలాపి కలాపి సంపదః॥ 58

ప॥వి॥ :- నృపస్య - తత్ర - అధికృతాః - పునః - పునః - విచార్య - తాన్ బంధమ్ - అవాపయన్ - కచాన్ - కలాపలీలోపనిధిః - గరుత్మ్యజః - సః - యైః - అపాలాపి - కలాపిసంపదః.

అర్థః :- తత్ర = ఆ నలమహారాజు నలఙ్కరించుటయందు, అధికృతాః = నియమింపఁబడినవారు, తాన్=చెప్పఁబడగల, నృపస్య = నలునియొక్క కచాన్ = వెంట్రుకలను, విచార్య = లోపములను విచారించి, పునః పునః = పలుమాఱు, బంధం = ముడిని, అవాపయన్ = పొందించిరి. యైః = ఏ వెంట్రుకలచే, గరుత్త్యాజః = ఱెక్కలను వదలునట్టి (శరదృతువునందు నెమళ్ళకు ఱెక్కలు పీడునని ప్రసిద్ధి) కలాపిసంపదః; కలాపి = నెమళ్ళయొక్క, సంపదః = సంఘముయొక్క, సః = ఱెక్కలు పీడుకాలమునఁ జేయఁబడిన, కలాపలీలోప నిధిః; కలాప = పింఛములకు, లీలా = విలాసమనెడి, ఉపనిధిః = కుదువ, అనగా పింఛములు విడచుకాలమునఁ జేయఁబడిన కుదువ, అపాలాపి = ఎగవేయఁబడినదో, మఱల ఱెక్కలు మొలచుకాలమునను నా విలాసము తిరిగి యీయఁబడలేదు. అందువలన విలాసములనుఁ బుచ్చుకొని యెగవేసిన కురులకు బంధనము, అనగా బంధించుట, ముడివేయుట యనునవి తగినవి.

సమాసములు

కలాపలీలోపనిధిః :- కలాపస్య, లీలా = కలాపలీలా, కలాపలీలైవ, ఉపనిధిః = కలాపలీలోపనిధిః.

గరుత్త్యజః :- గరుతం, త్యజన్తీతి = గరుత్త్యజః.

కలాపిసంపదః :- కలాపినాం, సంపద్, కలాపిసంపద్, తస్యాః = కలాపిసంపదః.

భావము :

ఆ నలు నలఙ్కరించుటకు నియమింపఁబడిన వారలు, అనగా మంగలిమున్నగు వారలు, మాటిమాటికి విచారించి అనగా ధూపమువలన పొగవేసి చక్కగా కురుల నెండించి దువ్వెనతో దువ్విరి. ప్రక్కన ధూమమువలన, పొగరేగుచుండుటవలన ఆ నల్లని పొగకును,కురులకును భేదము తెలియనందువలన వానిలో నేదద్ది పొగ, యేవి కురులని వారికి చక్కగా నిశ్చయించుకొనవలసి వచ్చినది. మఱియు నే పుష్పములనే వైపు పెట్టవలయును ?

22)

అనియు నుచితానుచితములనుఁ బర్యాలోచించి యా కురులకు దగిన ముడులను వైచిరి. ఆ కుపలు, శరదృతువునందు పింఛములను వదలునట్టి నెమళ్ళ కలాపవిలాసములను దిరస్కరించినవి. "కలాపత్యజః" అని చెప్పక "గరుత్త్యజః"యని చెప్పుటచే నా నెమళ్ళకు తమ కలాపములపైని విరక్తియు సూచితము. ఏనయనగా నలుని కేశములు, ఆ నెమళ్ళ పింఛములలోని విలాసములను, పింఛముల తీరు శరదృతువునందు దాచుటకై తమవద్ద కొని మఱల నా నెమళ్ళకు పింఛములు మొలవనారంభించినను తిరిగి యీయక యెగవేసినవి. ఇట్లు ఒకరి వస్తువును దాచియుంచుటకై అనగా కాపాడుటకై తీసికొని మఱల నీయనివారికి బంధనాది రాజదణ్ణము తప్పదుగదా! అట్లే నెమలి పింఛముల విలాసములను గాపాడుటకై తమయొద్ద నుంచుకొనిన నలుని కురులు వానిని కలాపములకై తిరిగి యీయనందువలన మాటిమాటికి బంధనమను శిక్షకు గుఱిచేయఁబడినది. ఇచ్చట బంధనమనగా దీసిన వెంట్రుకలను ముడివేయుట యనియు నర్థము.అనగా కేశప్రసాధనము చేయువారలు నలుని వెంట్రుకలు ముడివైచిరనియు నవి నెమలి పింఛములను మించియున్నవనియు నాశయము. 58

శ్లో॥ పతత్రిణాం ద్రాఘిమశాలినా ధను
ర్గుణేన సంయోగ జుషాం మనోభువః
కచేనతస్యార్జిత మార్జన శ్రియా
సమేత్యసౌభాగ్యమలమ్భి కుడ్మలైః॥ 59

ప॥వి॥ :- పతత్రిణాం - ద్రాఘిమశాలినా - ధనుర్గుణేన — సంయోగజుషాం - మనోభవః - కచేన - తస్య - ఆర్జితమార్జన శ్రియా - సమేత్య - సౌభాగ్యమ్ - అలమ్భి - కుడ్మలైః.

అర్థము :- కుడ్మలైః = సగము పూచిన మొగ్గలచే, ద్రాఘిమశాలినా; ద్రాఘిమ= పొడవుతో, శాలినా = కూడిన, ఆర్జితమార్జనశ్రియా; ఆర్జిత = సంపాదింపఁబడిన, మార్జన శ్రియా = దువ్వుట మున్నగు సంస్కారసంపదతోఁ గూడిన, తస్య = ఆ నలునియొక్క, కచేన=కురులముడితో, సమేత = కలసి, ద్రాఘిమశాలినా = పొడవుతోఁ గూడిన, ఆర్జిత మార్జనశ్రియా;

అర్జిత = సంపాదింపఁబడిన, మార్జనశ్రియా = మైనము మున్నగువానిచే రాచుట మున్నగునవి గల్గిన. ధనుర్గుణేన = తుమ్మెదలబారనెడి యల్లె త్రాటిచే, సంయోగజుషాం; సంయోగ = సంధానమును, అనగా నమ్ములనుఁ గూర్చుట మున్నగు క్రియను, జుషాం = పొందిన, మనోభువః= మన్మథునియొక, పతత్రిణాం = బాణములయొక్క. సౌభాగ్యం=సౌందర్యమువంటి సౌందర్యమును, అలమ్భి = పొందింపఁబడినది.

వి॥ :- నలుని కేశపాశముచే మన్మథుని బాణముల సౌభాగ్యము పొందింపఁబడినదని చెప్పుటవలన— వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శనాలంకారము. నల వాక్యార్థమునకు, స్మరవ్యాక్యార్థమునకు నైక్యమారోపింపఁ బడినందువలన నిది వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన.

సమాసములు :

ద్రాఘిమశాలినా :- దీర్ఘస్య, భావః=ద్రాఘిమ, ద్రాఘిమ్నా, శాలత ఇతి = ద్రాఘిమశాలీ, తేన = ద్రాఘిమశాలినా.

ధనుర్గుణేన :- ధనుషః, గుణః = ధనుర్గుణః, తేన = ధనుర్గుణేన.

సంయోగజుషాం :- సంయోగం, జుషన్తీతి = సంయోగజుషః, తేషాం= సంయోగజుషాం.

ఆర్జితమార్జనశ్రియా :- మార్జనస్య, శ్రీః = మార్జనశ్రీః ఆర్జితా, మార్జనశ్రీః, యేనసః = ఆర్జితమార్జనశ్రీః, తేన = ఆర్జితమార్జనశ్రియా.

భావము :

సగము పూచిన మొగ్గలచేఁ గూడినవై, పొడవైనవియు చక్కఁగా దువ్వఁబడినవై సంస్కారముఁ బొందినవియు నగు నలుని కురులముడి; పొడవైనదియు మైనము రాచుట మున్నగు సంస్కార సంపదగలవై తుమ్మెదల బారనెడి యల్లెత్రాటియందు సంధింపఁబడిన మన్మథ బాణముల సౌందర్యమువంటి సౌందర్యము పొందినది. నలుని తలపై నుంచఁబడిన సగము పూచిన మొగ్గలు మన్మథుని బాణములవలెను, దువ్వఁబడుట మున్నగు సంస్కారములచే మెత్తఁబడిన యాతని కురులు, నల్లని తుమ్మెదలనెడి మన్మథుని యల్లె త్రాడువలెను నున్నవి అట్టి వానిని ధరించి నలుడు మన్మథుడు వలె నున్నాడు.

శ్లో॥ అనర్ఘ్య రత్నౌఘ మయేన మణ్డితో
రరాజరాజా ముకుటేన మూర్ధని.
వనీయకానాం సహికల్ప భూరుహ
స్తతో విముఞ్చన్నివ మఞ్జు మఞ్జరీం॥ 60

ప॥వి॥ :- అనర్ఘ్యరత్నౌఘమయేన - మణ్డితః - రరాజ - రాజా - మకుటేన - మూర్ధని - వనీయకానాం - సః - హి - కల్పభూరుహః - తతః - విముఞ్చన్ - ఇవ - మఞ్జు మఞ్జరీం.

అర్థము :- హి = ఏలయనగా, సః = ఆ, రాజా = రాజైననలుడు, వనీయకానాం = యాచకులకు, కల్పభూరుహః=కల్పవృక్షము. తతః = అట్లు కల్పవృక్షముగా నుండుటవలన, అనర్ఘ్య రత్నౌఘమయేన; అనర్ఘ్య = అమూల్యములగు, రత్న = రత్నములయొక్క, ఓఘమయేన = సమూహరూపమైన, ముకుటేన = కిరీటముచే, మూర్ధని = శిరమునందు, మణ్డితః = అలఙ్కరింపఁబడినవాడై, మఞ్జుమఞ్జరీం; మఞ్జు = ఫలప్రద మైనదియు, మనోహరమైనదియు నగు, మఞ్జరీం = మొగ్గలతోఁగూడిన లేత కొమ్మను, విమఞ్చన్నివ = యాచకులకై విడచుచున్నాడో యను నట్లు, రరాజ = శోభించెను.

వి॥ :- ఇచ్చట నలుడు కల్పభూరుహమై మఞ్జు మఞ్జరిని యాచకులకై విడువక పోయినను, విడచుచున్నాడో యనునట్లు భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

అనర్ఘ్యరత్నౌఘమయేన :- న, అర్ఘ్యాణి = అనర్ఘ్యాణి, అనర్ఘ్యాణిచ తాని, రత్నానిచ= అనర్ఘ్యరత్నాని, అనర్ఘ్యరత్నానామోఘః = అనర్ఘ్యరత్నౌఘః. అనర్ఘ్యరత్నౌఘేన, ప్రచురః = అనర్ఘ్యరత్నౌఘమయః, తేన = అనర్ఘ్యరత్నౌఘమయేన.

మఞ్జుమఞ్జరీం :—మఞ్జుశ్చాసౌ, మఞ్జరీచ = మఞ్జుమఞ్జరీ, తాం = మఞ్జుమఞ్జరీం.

భావము :

ఆ నలమహారాజు, యాచకులకు కల్పవృక్షమైనందువలన, నమూల్యము లగు రత్నములతోఁ బొదుగఁబడిన కిరీటముచే శిరమునం దలఙ్కరింపఁబడిన వాడై ఫలప్రదమగు మొగ్గలతో గూడిన లేఁగొమ్మను యాచకులకై విడచుచున్నాడో యనునట్లు—ప్రకాశించెను. భూమిలో మొలచిన చెట్టుయొక్క కొమ్మలో రత్నము లుండవు కాని కల్పవృక్షము స్వర్గమునఁ బుట్టినందువలన నది రత్నమయమై యుండును. కావుననే యాచకులకు కోరిన వాని నొసంగు నలుడను కల్పవృక్షము, అమూల్యము లగు రత్నములతో ఖచితమైన కిరీటమును ధరించినవాడై నందువలన నట్టి కిరీటమునుండి రత్న ప్రచురమైన లేఁగొమ్మను నిట విడచుట యుచితమేయైనది. 60

శ్లో॥ నలస్య భాలే మణివీర పట్టికా
నిభే న లగ్నః పరిధిర్విధోర్బభౌ.
తదా శశాఙ్కాధిక రూపతాంగతే
తదాననే మాతు మశక్తి ముద్వహన్॥ 61

ప॥వి॥ నలస్య, - భాలే - మణివీరపట్టికానిభేన - లగ్నః - పరిధిః - విధోః - బభౌ - తదా - శశాఙ్కాధిక రూపతాం - గతే - తదాననే - మాతుమ్ - అశక్తిమ్ - ఉద్వహన్.

అర్థము :-విధోః = చంద్రునియొక్క, పరిధిః = పరివేషము, నలస్య = నలుని యొక్క, భాలే = లలాటమందు, మణివీరపట్టికానిభేన; మణి = రత్నమయమైన, వీరపట్టికా = వీరులచే ధరింపఁబడు బిరుద పత్రమనెడి, నిభేన = మిషచే, లగ్నససన్ = తగులొ్కనినదై, తదా = అలఙ్కరణకాలమందు, శశాఙ్కాధిక రూపతాం; శశాఙ్క = చంద్రునికంటె, అధికరూపతాం = అధిక సౌందర్యమునఁ గల్గియుండుటను, గతే = పొందిన, అనగా చంద్రునికంటెను నధిక వైశాల్యముగలదియును నతి సుందరమునగు, తదాననే = ఆ నలుని ముఖమునందు, మాతుం = పట్టుటకు, అశక్తిం = అశక్తిని, ఉద్వహన్ = వహించుచు, బభౌ = శోభించెను,

సమానములు :

మణిపీరపట్టికానిభేన : — పీరాణాం, పట్టికా, పీరపట్టికా, మణిమయీ చ సా పీరపట్టికా చ = మణిపీరపట్టికా, మణిపీరపట్టికాయాః, నిభః = మణిపీరపట్టికానిభః, తేన = మణిపీరపట్టికానిభేన.

శశాఙ్కాదధికరూపతాం : —శశాఙ్కాత్, అధికం = శశాఙ్కాధికం, శశాఙ్కాధికం, రూపం, యస్యసః = శశాఙ్కాధికరూపః, శశాఙ్కాధికరూపస్య, భావః = శశాఙ్కాధికరూపతా, తాం = శశాఙ్కాధికరూపతాం.

తదాననే ; —తస్య, ఆననం, తదాననం, తస్మిన్ = తదాననే.

అశక్తిం :—న, శక్తిః = అశక్తిః, తామ్ = అశక్తిం.

భావము :

నలుని లలాటమునందు రత్నమయమగు పీరపట్టిక యనగా పీరుఁడను బిరుదమును సూచించెడి పత్రము కట్టఁబడియున్నది. కాని యా పత్రమనెడి నెపముతో చంద్రుని పరివేషమే యతనినొసట లగ్నమైనట్లు భావింపఁబడినది. కాని యలఙ్కరణ కాలమందు చంద్రుని కంటె నధిక సౌందర్యమును, నధిక వైశాల్యమునుఁ బొందిన యా నలుని ముఖమునందది పట్టజాలదో యనునట్లు శోభించినది.

వి:- ఇచ్చట పీరపట్టికా వ్యాజమున విలసిల్లు చంద్రపరివేషము నలుని ముఖమునందుఁ బట్టజాలనందువలన నాధారాధేయములకననురూపత్వ వర్ణనము నధికాలఙ్కారము మఱియు నిట మరో పీరపట్టికనపహ్నవించి చంద్రపరివేషమును నలముఖములో నొకభాగముగ నుత్ప్రేక్షించుటవలన సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగింపనందు వలననది గమ్యము.

శ్లో॥ బభూవ భైమ్యాః ఖలు మానసౌకసం
జిఘాంసతో ధైర్యభరం మనోభువః.
ఉపకృతద్వర్తుల చిత్రరూపిణీ
ధనుస్సమీపే గులికేవ సజ్జతా. 62

ప॥వి॥ బభూవ - భైమ్యాః - ఖలు - మానసౌకసం - జిఘాంసతః - ధైర్య

భరం - మనోభువః - ఉపభ్రు - తద్వర్తుల చిత్రరూపిణీ - ధనుస్స
మీపే - గులికా - ఇవ - సఙ్గతా.

అర్థము :— భైమ్యాః = దమయన్తి యొక్క, మానసౌకసం; మానస = మనస్సను, (మానసపరోవరమును) ఒకసం = స్థానముగాఁగల్గిన (హంసను) ధైర్యభరం = ధైర్యాతిశయమును, జిఘాంసతః = చంప గోరుచున్న, (హరింపగోరుచున్న) మనోభువః = మన్మథుని యొక్క, ధనుస్సమీపే = వింటియొద్ద, గులికా = పక్షులను, గొట్టుగుండు, ఉపభ్రు = కనుఁబొమ్మల సమీపమునందు, సఙ్గతా=మిలితమైన, తద్వర్తుల చిత్రరూపిణీవ, తత్ = ఆ నలునియొక్క, వర్తుల = గుండ్రమైన చిత్ర = తిలకము యొక్క, రూపిణీవ = రూపముగలదియో యను నట్లు, బభూవఖలు = ఉండినదిగదా. నలుఁడువెంటనే దమయన్తి చిత్తము నాకర్షింపగల తిలకమును ధరించెనని యర్థము.

వి:- మన్మథుని వింటియొద్ద నున్నట్టి. పక్షులు మున్నగు వానిని గొట్టెడి గుండు నలుని కనుబొమ్మల సమీపమున నొసట ధరింపఁబడిన గుండ్రమైన తిలకముగా భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

"త్రిపుణ్డ్రం సురవిప్రాణాం, వర్తులం నృపవైశ్యయోః
అర్ధచన్ద్రన్తు శూద్రాణా మన్యేషామూర్ధ్వ పుణ్డ్రకమ్॥

అను స్మృతి ననుసరించి దేవతలకును, బ్రాహ్మణులకును మూడు పుణ్డ్రములుగను అనగా రేఖలుగను, క్షత్రియ వైశ్యులకు గుండ్రముగను శూద్రులకు నర్ధచన్ద్రాకారముగను, నితరులకు నిలువరేఖలుగను, తిలక ముండవలయును కాన నలుఁడు క్షత్రియుడైనందువలన నతనినొసట వర్తులాకారపు తిలకముండినది.

సమాసములు :

మానసౌకసం :—మానసం, ఓకః, యస్యసః = మానసౌకాః, తం మానసౌకసం

జిఘాంసతః ;- హంతువిచ్ఛన్ = జిఘాంసన్, తస్య = జిఘాంసతః.
తద్వర్తులచిత్రరూపిణీ :—వర్తులంచతత్ చిత్రంచ = వర్తులచిత్రం,

తస్యవర్తులచిత్రం = తద్వర్తులచిత్రం, తద్వర్తులచిత్రస్య, రూపమివ రూపమస్యాః అస్తీతి = తద్వర్తులచిత్రరూపిణీ.

ధనుస్సమీపే :—ధనుషః సమీపం= ధనుస్సమీపం. తస్మిన్ = ధనుస్సమీపే !

భావము:-

దమయన్తి మనస్సున నెలకొనిన ధైర్యాతిశయమును మఱియు నామె మనస్సనెడి మానస సరస్సున నివసించు హంసనుఁ జంపగోరుచున్న మన్మథుని వింటి యొద్దనున్న గుండు నలుని నొసట ధరింపఁబడిన తిలకము యొక్క యాకారమును ధరించినదిగా భావింపఁబడినది. నలుని కనుబొమ్మలు మన్మథుని విల్లుగను, నా కనుబొమ్మల మధ్య నొసట ధరింపఁబడిన తిలకము, హంస మున్నగు పక్షులఁ గొట్టెడి గుండుగను దమయన్తి మనస్సునందలి ధైర్యము హంసగను భావింపఁబడినది. అనగా నలజ్వరణ సమయమందు నలమహారాజు, తన నొసటఁ దిలకమును ధరించెననియు, నది దమయన్తి నాకర్షించుచున్నదనియు భావము.

శ్లో॥ అచుమ్బి సా చన్దనబిన్దుమణ్డలీ
నలీయవక్త్రేణ సరోజతర్జినా।
శ్రియం శ్రితా కాచన తారకాసఖీ
కృతా శశాఙ్కస్య తయాఽఙ్కవర్తినీ. 63

ప॥వి॥ అచుమ్బి, — సా, చన్దనమ్,- ఇన్దు మణ్డలీ,- నలీయ వక్త్రేణ, - సరోజ తర్జినా, - శ్రియం, - శ్రితా, - కాచన, - తారకా, - సఖీ,- కృతా, - శశాఙ్కస్య, - తయా, - అఙ్కవర్తినీ, -

అర్థము :-సరోజ తర్జినా; సరోజ = పద్మములను, తర్జినా= బెదరించునట్టి, నలీయ వక్త్రేణ; నలీయ = నలునికి సంబంధించిన, వక్త్రేణ = ముఖముతో, ముఖ చంద్రునిచే నని యర్థము ('సరోజ తర్జి' యను విశేషణము చేతను తారకా యోగ సామర్థ్యము చేతను చంద్రుడను యర్థము లభించును) యా =ఏ, చన్దన బిన్దు మణ్డలీ; చన్దన బిందు=

పూర్వము నొసట ధరింపఁబడినట్లు చెప్పఁబడిన చందనపు బొట్టనెడి గుండ్రపు తిలకము, అచుమ్బి = స్పృశింపఁబడినదో, తయా = ఆ చన్దనపు బొట్టుచే. శశాఙ్కస్య = చంద్రునికి, అఙ్కవర్తినీ=సమీపమందున్నదై, శ్రియం= శోభను. శ్రితా= ధరించుచున్న, కాచన= అశ్విని మున్నగు వానిలో నొక్కటైన తారకా = నక్షత్రము. సఖీ= సహచరిగా, కృతా= చేయఁబడినది. అనగా చందన బిందు తిలకముచే గూడిన నలుని ముఖము, పగలు తారతో గూడిన చంద్రునివలె శోభించినదని యర్థము.

వి:- ఇచ్చట చందన తిలకముచేఁ గూడిన నలుని ముఖము పగలు తారతో గూడిన చంద్రుడుగా భావింపఁ బడుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమును, ప్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము

సమాసములు:-

చన్దన బిందు మణ్డలీ: — చన్దనస్య, బిందుః = చన్దన బిందుః చన్దన బిందోః, మణ్డలీ = చన్దన బిందు మణ్డలీ.

నలీయ వక్త్రేణ:— నలస్య, ఇదం = నలీయం, నలీయంచ తత్, వక్త్రంచ = నలీయ వక్త్రం, తేన = నలీయ వక్త్రేణ.

సరోజ తర్జినా:- సరోజం, తర్జయతీతి=సరోజ తర్జి. తేన=సరోజతర్జినా.

అఙ్కవర్తినీ:- అఙ్కే, వర్తత ఇతి= అఙ్కవర్తినీ

భావము :

నలుని ముఖము గుండ్రముగా నుండుటవలననో, లేదా మిక్కిలి పరిమళమును వహించుటవలననో, లేదా చంద్రుని యాకారము గల్గియుండుటవలననో, కమలమును ధిక్కరించుచున్నది. అట్టి యాతని ముఖము గుండ్రపు చందన తిలకముతోఁ గూడినదై పగలు చంద్రునియం దుండెడి శోభాయమానమైన, యొకానొక తారతో సమానముగా నుండినది. లేదా కమలమును దిరస్కరించెడి చంద్రుని నడుమ రోహిణి మున్నగు తారలలో నొక్కటియొకవేళ నెలకొనినచో నప్పుడది చంద్రుని యాకృతిగల నల ముఖమునకు మధ్యనున్న గుండ్రపు చందన తిలకముతో సామ్యము నొంది యుండగలదు. కాని చంద్రుని నడుమ నట్టి రోహిణ్యాది నక్షత్రములు లేనందువలన నట్టి సామ్యము నొంద నవకాశము

లేదు. కాన, తిలకముతోగూడిన నలుని ముఖము పద్మమున కంటెను చంద్రుని కంటెను మిక్కిలి శోభాయుక్తమై వెలయుచున్నది. ౬౩

శ్లో॥ నయావదగ్నిభ్రమమేత్యు దూఢతాం
నలస్యభైమీతి హరే ర్దురాశయా,
నబిందురిన్దుః ప్రహితః కిమస్య సా
నవేతి భాలే పఠితుం లిపీమివ॥ 64

ప॥వి॥ :- న - యావత్ - అగ్నిభ్రమమ్ - ఏతి - ఉదూఢతాం - నలస్య - భైమీ - ఇతి - హరేః - దురాశయా - న - బిన్దుః - ఇన్దుః - ప్రహితః - కిమ్ - అస్య - సా - న - వా - ఇతి - పఠితుం - లిపీమ్ - ఇవ.

అర్థము :- సః = ముందుఁజెప్పఁబడిన, బిందుః = గుండ్రమైన చన్దనతిలకము అగ్నిభ్రమం యావత్ = వివాహాగ్నికి ప్రదక్షిణము చేయునంతవరకును అనగా "పతిత్వం సప్తమేపదే" యను స్మృతి ననుసరించి వైవాహికాగ్నికి సమీపమున నెంతవఱకు సప్తపది జరుగదో, యంతవఱకును దమయన్తికి నలుడు భర్తయగుట గాని, యామె నలునకు భార్యయగుట గాని యేర్పడదని యట్టి యగ్నిప్రదక్షిణముఁ జేయునంతవఱకు నని యర్థము. భైమీ = దమయన్తి, నలస్య = నలునకు, ఉదూఢతాం = వివాహసంస్కారమునుఁ బొందుటను ననగా పత్నీత్వమును, నఏతి = పొందదు, ఇతి = అని, హరేః = ఇంద్రునియొక్క, దురాశయా = దుష్టమైన కోరికతో, సా = ఆ దమయన్తి, అస్య = ఈ నలునకు, కింభవేత్ = భార్యయగునా, నవా = కాదా? ఇతి = అని, భాలే = నొసట, లిపిం = బ్రహ్మవ్రాసిన వ్రాతను, పఠితుం = చదువుటకు, ప్రహితః = ఇంద్రునిచేఁ బంపఁబడిన, ఇందురివ = చంద్రుడో యనునట్లు, (ఆభాతి = ప్రకాశించుచున్నది.)

వి :- నలుని ముఖమునందలి గుండ్రపు చందన తిలకము నలుని నొసటనున్న బ్రహ్మ లిపిని, జదువుటకు బంపఁబడిన చంద్రుడు కాకపోయినను,

జ. ద్రుడుగా భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమగు "ఇవ" శబ్ద మును ప్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము.

సమాసములు:

అగ్నిభ్రమమ్ :- అగ్నేః, భ్రమః = అగ్నిభ్రమః, తం = అగ్ని భ్రమం.

ఉదూఢతాం :- ఉదూఢస్య, భావః = ఉదూఢతా - తామ్ = ఉదూఢతాం.

దురాశయా :- దుష్టాచసా, ఆశాచ = దురాశా, తయా = దురాశయా.

భావము ;

నలుని నొసట నుంచఁబడిన చందన తిలకము, బ్రహ్మ, నలుని నొసట వ్రాసిన లిపినిబట్టి దమయన్తి యతనికి భార్య కాగలదా? లేదా? యను సంశ. మును జదువుటకు నింద్రునిచే బంపఁబడిన చంద్రుఁడాయని భావింపఁబడినది వివాహమున నగ్ని సమీపమున సప్తపది యను నగ్ని ప్రదక్షిణ రూప సంస్కా రము జరుగనంతవరకు వరునికి పతిత్వము గాని, వధువునకు భార్యాత్వముగాని యేర్పడవు అందువలన నింద్రుడు, అంత లోపలనే నలుని నొసటి వ్రాతను దెలుసుకొని ఒక వేళ ఆ నొసటి వ్రాతలో నలునికి దమయన్తిని భార్యగాఁ బడయు భాగ్యము లేకపోయినచో నామెను దాను బడయవచ్చునను దురాశతో చంద్రుని యా నలుని నొసటి వ్రాతనుఁ జదువుకొనివచ్చుటకుఁ బంపెనో యను నట్లుండెనని యాశయము. 68

శ్లో॥ కపోల పాలీ జనితాను బిమ్బ యోః
సమాగమాత్ కుణ్డల మణ్డల ద్వయీ ।
నలస్య తత్కాల మవాప చిత్రభూ
రథ స్ఫురచ్చక్ర చతుష్క చారుతామ్॥ 65

ప॥వి॥ -: కపోల పాలీజని తాను బిమ్బయోః - సమాగమాత్, కుణ్డల మణ్డల ద్వయీ – నలస్య,- తత్కాలమ్ - అవాప - చిత్ర భూరథ స్ఫురచ్చక్ర చతుష్క చారుతామ్ -

అర్థము :- నలస్య= నలుని యొక్క, కుణ్డల మణ్డల ద్వయీ; కుణ్డల= కర్ణ భూషణములగు కుండలములయొక్క, ద్వయీ=జంట, కపోల పాలీజని తాను బిమ్బయోః; కపోలపాలీ = గణ్డస్థల మణ్డలములయందు, జనిత= ఏర్పడిన, అనుబిమ్బయోః = ప్రతిబిమ్బములయొక్క, సమాగ, మాత్ = కలయికవలన, తత్కాలం = ఆ కాలమున, చిత్తభూరథస్ఫుర చ్చక్ర చతుష్క చారుతాం; చిత్తభూ = మన్మథునియొక్క, రథ = రథ మందు, స్ఫురత్ = ప్రకాశించు, చక్రచతుష్క = చక్రముల నాలు గింటియొక్క, చారుతాం = అందమును, అవాప = పొందెను. రథము నకు నాలుగు చక్రములుండుటవలన, గుండ్రములుగానున్న కుండలములు రెండును, వాని ప్రతిబింబములు రెండును కలిసి నాలుగుగా నేర్పడి, నాలుగు రథచక్రములుగా నేర్పడినవని యర్థము.

వి॥ :- రథచక్రముల సొబగు కుణ్డలములయందు లేకపోయినను, వాని సొబగు వంటి సొబగు వాని యందున్నదని వర్ణించుటవలన పదార్థవృత్తి నిదర్శ నాలంకారము.

సమాసములు :

కపోలపాలీజనితాను బిమ్బయోః:- కపోలయోః, పాల్యౌ = కపోల పాల్యౌ, కపోలపాల్యోః, జనితౌ = కపోలపాలీ జనితౌ, కపోలపాలీ జనితౌచతౌ, అనుబిమ్బౌచ = కపోలపాలీజనితానుబిమ్బౌ, తయోః = కపోలపాలీ జనితానుబిమ్బయోః.

కుణ్డలమణ్డలద్వయీ :- కుణ్డలయోః, మణ్డలే = కుణ్డలమణ్డలే, కుణ్డల మణ్డలయోః, ద్వయీ = కుణ్డలమణ్డలద్వయీ.

తత్కాలం:- సచాஉసౌ కాలశ్చ = తత్కాలః, తం = తత్కాలమ్.

చిత్తభూరథస్ఫురచ్చక్ర చతుష్కచారుతాం :- చిత్తే, భవతీతి = చిత్త భూః, చిత్తభువః, రథః = చిత్తభూరథః, స్ఫురన్తిచతాని చక్రాణిచ= స్ఫురచ్చక్రాణి, చిత్తభూరథస్య, స్ఫురచ్చక్రాణి = చిత్తభూరథస్ఫుర చ్చక్రాణి. చిత్తభూరథస్ఫురచ్చక్రాణాం, చతుష్కం = చిత్తభూరథ స్ఫురచ్చక్ర చతుష్కం, చిత్త భూరథస్ఫురచ్చక్ర చతుష్కస్య, చారుతా=

చిత్తభూరథస్ఫురచ్చక్ర చతుష్కచారుతా, తామ్ = చిత్తభూరథస్ఫుర
చ్చక్ర చతుష్కచారుతామ్.

భావము:

నలుని కర్ణభూషణములగు కమ్మలు రెండును, అతని స్నిగ్ధములగు కణ
తల యందు ప్రతిఫలించినవి. అందువలన వాని బింబములు రెండును. ప్రతి
బింబములు రెండునుఁ గలసి, నాలుగై, మన్మథుని రథమునకున్న నాలుగు
చక్రముల శోభను వహించినవి. మన్మథుని రథచక్రముల శోభను వహించిన
వని చెప్పుటవలన నవి — కామోద్దీపితములుగా నున్నవని యాశయము. 65

శ్లో॥ శ్రితాస్య కణ్ఠం గురువిప్రవన్దనాత్
విన్రమ మౌలేశ్చిబుకాగ్ర చుమ్బినీ।
అవాపముక్తావలి రాస్య చన్ద్రిమః
స్రవత్సుధాతు న్దిల బిన్దు వృన్దతామ్॥ 66

ప॥వి॥:- శ్రితా - అస్య - కణ్ఠం - గురువిప్రవన్దనాత్ - వినమ్రమౌలేః -
చిబుకాగ్రచుమ్బినీ - అవాప - ముక్తావలిః - ఆస్యచన్ద్రిమలిః స్రవ
త్సుధాతున్దిలబిన్దు వృన్దతాం.

అర్థము:- గురువిప్రవన్దనాత్; గురు = తల్లిదండ్రులను, విప్ర=బ్రాహ్మణులను,
వన్దనాత్ = నమస్కరించుటవలన, వినమ్రమౌలేః; వినమ్ర = వాలిన,
మౌలేః = శిరస్సుగల, అస్య = ఈ నలునియొక్క, అగ్ర = కొనను,
చుమ్బినీ = తాకుచున్నట్టిదియు, కణ్ఠం = కణ్ఠమును, శ్రితా=పొందినట్టి.
ముక్తావలిః=ముత్తెపుసరము, ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధా తుందిల బిందు
వృన్దతాం; ఆస్యచన్ద్రిమః = ముఖచంద్రుు నుండి, స్రవత్ = స్రవించు
చున్న, సుధా = అమృతముచే, తుందిల = ఘనమైన, బిందు = బింద
వులయొక్క, వృన్దతాం = సమూహముగా నుండుటను, అవాప =
పొందినది.

వి॥:- కణ్ఠమందలి ముత్తెపు సరమును నమృతబిందువులుగా భావించుటవలన
నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

గురువిప్రవన్దనాత్ :- గురవశ్చ, విప్రాశ్చ = గురువిప్రాః గురువిప్రే భ్యః, వన్దనం = గురువిప్రవన్దనమ్, తస్మాత్ = గురువిప్రవన్దనాత్.

వినమ్రమౌలేః :- వినమ్రా, మౌలిః, యస్య సః = వినమ్రమౌలిః, తస్య = వినమ్రమౌలేః.

ముక్తావలిః :- ముక్తానాం, ఆవలిః = ముక్తావలిః.

ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధాతున్దిలబిన్దు వృన్దతాం :- ఆస్యమేవ చన్ద్రిమా, ఆస్యచన్ద్రిమసః, స్రవన్తీ = ఆస్యచన్ద్రిమస్స్రవన్తీ, ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవన్తీచసా సుధాచ = ఆస్యచన్ద్రిమ. స్రవత్సుధా, ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధాయాః, తున్దిలాః, బిన్దవః = ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధాతున్దిలబిన్దవః, ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధాతుందిల బిందూనాం, వృన్దః = ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధాతుందిల బిందువృన్దః, ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధాతుందిల బిందువృన్దస్య, భావః = ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధాతుందిల బిందువృన్దతా, తామ్ = ఆస్యచన్ద్రిమః స్రవత్సుధాతున్దిల బిందువృన్దతామ్.

భావము:

ఈ నలుడు తన తల్లిదండ్రులు మున్నగు గురువులకును, బ్రాహ్మణుల కును వందన మాచరించు సమయమున నాతని కణ్ఠమండలి ముత్తెపు సరము, ఆతని గడ్డము చివరిభాగమును దాకుచుండును. అప్పుడా ముత్తెపుసర మాతని ముఖచంద్రునుండి స్రవించుచున్న యమృతంపు బిందువు సమూహశోభను వహించినది. ముత్తెపు పూసలు తెల్లనివై యమృత బిందువుల మాదిరి కాన వచ్చును. కాన నా విధముగా వర్ణింపబడినది. ౬౬

శ్లో॥ యదుద్ధతా శ్రీర్బలవాన్ బలంద్విషన్
బభూవయస్యాఽఽజిషు వార్ష్ణేనసః
అపూపురత్ తాన్ కమలార్థినో ఘనాన్
సముద్రభావం స బభార తద్భుజః. 67

ప॥వి॥ :- యదుద్ధతా - శ్రీః - బలవాన్ - బలం - ద్విషన్ - బభూవ - యస్య - ఆజిషు - వారణేన - సః - అపూపురత్ - తాన్ - కమలార్థినః - ఘనాన్ - సముద్రభావం - సః - బభార - తద్భుజః.

అర్థము:- శ్రీః = సంపదయు (లక్ష్మియు) యదుద్ధతా; యత్ = ఏ భుజము నుండి, ఉద్ధతాన్ = ఉద్భవించినదో, బలం = సైన్యమును, ద్విషన్ = ద్వేషించుచున్న, సః = ఆ నలుడు, ఆజిషు = యుద్ధములయందు, యస్య = ఏ భుజమునకు సంబంధించిన, వారణేన = శత్రునివారణ క్రియచే, బలవాన్ = బలముగలవాడుగా, బభూవ = ఆయెనో, పక్షాన్తరమున - సః = ఆ ప్రసిద్ధుడగు, బలం = బలాసురుని, ద్విషన్ = ద్వేషించునట్టి యింద్రుడు, యస్య = ఏ సముద్రునికి సంబంధించిన, వారణేన = ఐరావతమను నేనుగచే, ఆజిషు = యుద్ధములయందు, బలవాన్ = బలముగలవాడుగా, బభూవ = ఆయెనో, యః = ఏ భుజము ఘనాన్ = సందులేక యెల్లప్పుడు వచ్చుచున్న, తాన్ = పేదటికమునకు, ప్రసిద్ధివహించిన, కమలార్థినః; కమలా = లక్ష్మిని, అర్థినః = యాచించునట్టివారిని, పక్షాన్తరమున:—కమలార్థినః; కమల = ఉదకములను, అర్థినః = యాచించనట్టి, ఘనాన్ = మేఘములను, (ధనైః = ధనములచేతను, జలైశ్చ=ఉదకములచేతను) అపూపురత్= నింపెనో, సః = అటువంటి, తద్భుజః = ఆ నలునియొక్క భుజము, సముద్రభావం; సముద్ర = ముద్రయనబడు నుంగరముతోడ గూడిన వ్రేలియొక్కయు, చక్కగా విజృంభించునట్టి సాగరముయొకయు, భావం = స్థితిని, బభార = ధరించినది.

వి:- ఇచ్చట శ్లిష్ట విశేషణ విశేష్యములచే నలబాహువునకు సముద్రమునకు సమానత చెప్పబడినది. విశేషణములును విశేష్యము శ్లిష్టమగుట వలన నిట సాగరపరమగు నర్థము ధ్వని యగుచున్నది.

సమాసములు :

యదుద్ధతా:- యస్మాత్, ఉద్ధతా = యదుద్ధతా

కమలార్థినః :-కమలా మర్థయన్తీతి= కమలార్థినః తాన్=కమలార్థినః.

సముద్రభావం:- ముద్రయా సహవర్తత ఇతి = సముద్రః సముద్రస్య భావః = సముద్ర భావః తం = సముద్రభావం,

భావము :

ఇచ్చట నలబాహువును విశేషణ సామ్యముచే సముద్రముతోఁ బోల్చు చున్నారు. శ్రీదేవి యనగా సంపద. నల బాహువునఁ బుట్టినది. శ్రీదేవి సముద్రమునఁ బుట్టినది. నలుడు యుద్ధములయందు శత్రువులను ద్వేషించుచు తన బాహువుచే శత్రువుల నివారించుట యను కారణముచే ప్రబలుడ యెను. బలాసురుని ద్వేషించు నా ప్రసిద్ధుడగు నింద్రుడు ఆ సముద్రమునం దుద్భవించిన యైరావతమను వారణముచే ననగా నేనుగచే యుద్ధముల యందు బలవన్తు డాయెను. ఏ నలుని భుజము నిరన్తరము ఘనములైన - యనగా సందులేనట్టి పేదఱికమునకు బ్రసిద్ధులైన, కమలార్థులైన (ధనార్థులైన) యాచకులను ధనము లతో నింపునో, ఏ సాగరము, కమలార్థులైన (జలమును యాచించునవియైన) ఘనములను ననగా మేఘములను నుదకములతో నింపునో, అటువంటి యా నలుని భుజము ముద్రతో గూడినందువలన సముద్రత్వము నొందినది. సముద్రమో "సమ్యక్ ఉనత్తీతి" వ్యుత్పత్తి ననుసరించి చక్కగా విజృంభించి తడుపుట వలన సముద్రత్వము నొందినది. కాన నలుని భుజము సముద్ర ధర్మములగు శ్రీ ప్రభవత్వాదులతో సముద్ర భావము నొంది శోభించినదని భావము.

శ్లో: కృతార్థ యన్నర్థి జనాననారతం
బభూ వతస్యామర భూరుహః కరః.
తదీయమూలే నిహితం ద్వితీయవత్
ధ్రువం దదే కఙ్కణ మాలవాలతామ్. 68

ప॥వి॥ కృతార్థయన్ - అర్థి జనాన్ - అనారతం. - బభూవ - తస్య— అమర భూరుహః - కరః - తదీయమూలే, - నిహితం – ద్వితీయవత్ - ధ్రువం - దధేం - కఙ్కణమ్ - ఆలవాలతామ్.

అర్థము:- తస్య = ఆ నలుని యొక్క, కరః హస్తము, - అనారతం = ఎల్లప్పుడు, అర్థిజనాన్ = యాచక జనులను, కృతార్థయన్ = సఫలీకృతార్థుల చేయుచున్న, అమర భూరుహః=కల్ప వృక్షముగా, బభూవ=ఆయెను. తదీయమూలే; తదీయ = ఆ కల్ప వృక్షమునకు సంబంధించిన

మణికట్టు నేదిపాఠయందు, నిహితం = ఉంచబడిన ద్వితీయవత్ = రెండవ దానితోఁ గూడిన, కఙ్కణం = పసిడి కడియము, ఆలవాలతాం= పాదిగా నుండుటను, దధే= ధరించినది. ధ్రువం = నిశ్చయము చెట్టు మొదట రెండు పాదులుండును. అట్లే యతని మణి కట్టు పైని కఙ్కణ ములు రెండును కరకల్ప వృక్షమునకు పాదులైనవని యర్థము.

వి:- మణికట్టు నందలి కడియములు, పాదులు గాకపోయినను పాదులుగా భావింపఁబడుట వలనను "ధ్రువ" శబ్దమును వ్యఞ్జకముగాఁ బ్రయోగిం చుట వలనను నిట వాచ్యమైన యుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు ;

కృతార్థయన్ :- అకృతార్థం కృతార్థ కుర్వన్ = కృతార్థయన్.
అర్థిజనాన్ :- అర్థినశ్చతే జనాశ్చ = అర్థిజనాః, తాన్ = అర్థిజనాన్.
అమరభూరుహః:- అమరాణాం, భూరుహః = అమరభూరుహః.
తదీయమూలే :- తస్య, ఇదం = తదీయం తదీయం చ తత్ మూలంచ = తదీయమూలం, తస్మిన్ = తదీయమూలే.
ద్వితీయవత్ :- ద్వితీయమస్య అస్తీతి = ద్వితీయవత్.
ఆలవాలతామ్ :- ఆలవాలస్య, భావః = ఆలవాలతా. తామ్ = ఆలవాలతామ్.

భావము :

ఆ నలుని హస్తము నిరంతరము యాచకుల కోరికలనుఁ దీర్చుచు కల్ప వృక్షమైనది. ఆ కల్పవృక్షమునకు మూలమైన యాతని మణికట్టునకు కట్టఁ బడిన వివాహకఙ్కణముతోఁ గూడిన యాతని పసిడి కడియము హస్తమనెడి కల్పవృక్షమునకు పాదిగా నేర్పడినది. చెట్టునకు రెండు పాదులున్నట్లు, అతని హస్తమనెడి కల్పవృక్షమునకు రెండు కఙ్కణములు రెండు పాదులుగా నుండిన వని యర్థము.

శ్లో॥ రరాజదోర్మణ్డన మణ్డలీజుషోః
సవజ్రమాణిక్య సితారుణ త్విషోః.
మిషేనవర్షన్ దశదిఙ్ముఖోన్ముఖౌ
యశఃప్రతాపా వవనీజయార్జితౌ. 69

ప॥వి॥ :- రరాజ - దోర్మణ్డనమణ్డలీజుషోః - సః - వజ్రమాణిక్య సితారుణ త్విషోః - మిషేణ - వర్షన్ - దశదిఙ్ముఖోన్ముఖౌ-యశః - ప్రతాపౌ- అవనీ జయార్జితౌ.

అర్థము :- సః = ఆ నలుడు, దోర్మణ్డన మణ్డలీజుషోః; దోః = భుజమునందలి మణ్డన = అలఙ్కారములయొక్క, మణ్డలీ = వరుసను, జుషోః = పొందినవియు, వజ్రమాణిక్య సితారుణత్విషోః; వజ్ర = వజ్రముయొక్క మాణిక్య = పద్మరాగములయొక్కయు, సితారుణత్విషోః = క్రమముగాఁ దెలుపుకాన్తియొక్కయు, నెఱుపు కాంతియొక్కయు, మిషేణ = నెపముచే, దశదిఙ్ముఖోన్ముఖౌ; దశదిఙ్ముఖ= పదిదిక్కుల యంచులకు, ఉన్ముఖౌ = వ్యాపించినవియు, అవనీజయార్జితౌ; అవనీ = భూమిని, జయ = జయించుటచే, అర్జితౌ = సంపాదింపఁబడిన, యశఃప్రతాపౌ= క్రమముగా కీర్తిని ప్రతాపమును, వర్షన్ = వర్షించుచు, అనగా విస్తరింపఁజేయుచు, రరాజ = ప్రకాశించెను.

వి॥ :- "సితారుణ కాంతులయొక్క నెపముచే" ననిమిష శబ్దముచే కాంతుల నపహ్నవము గావించుటవలన నపహ్నవాలఙ్కారము.

సితారుణకాంతుల నెపమున క్రమముగా యశఃప్రతాపములను వర్షించునట్లు చెప్పుటవలన యథాసఙ్ఖ్యాలఙ్కారము. దీనితో నపహ్నవమునకు సఙ్కరము.

యశః ప్రతాపములను వర్షింపకపోయినను, వర్షించుచున్నట్లు భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ జెప్పనందువలన నదిగమ్యము, దానికి నపహ్నవముతో సఙ్కరము.

సమాసములు :

దోర్మణ్డనమణ్డలీజుషోః :- దోష్ణోర్మణ్డనాని = దోర్మణ్డనాని, దోర్మణ్డనానాం, మణ్డలీ = దోర్మణ్డనమణ్డలీ, దోర్మణ్డనమణ్డలీం జుషతః ఇతి = దోర్మణ్డనమణ్డలీజుషౌ, తయోః = దోర్మణ్డనమణ్డలీజుషోః.

వజ్రమాణిక్య సితారుణత్విషోః :- వజ్రాశ్చ, మాణిక్యానిచ = వజ్రమాణిక్యాని, వజ్రమాణిక్యానాం, సితారుణత్విషౌ = వజ్రమాణిక్య సితారుణత్విషౌ, తయోః = వజ్రమాణిక్యసితారుణ త్విషోః.

దశదిఙ్ముఖోన్ముఖౌ :- దశచతాః దిశశ్చ = దశదిశః, దశదిశాం, ముఖాని = దశదిఙ్ముఖాని, దశదిఙ్ముఖేషు, ఉన్ముఖౌ = దశదిఙ్ముఖోన్ముఖౌ, తౌ = దశదిఙ్ముఖోన్ముఖౌ.

యశఃప్రతాపౌ :- యశశ్చ, ప్రతాపశ్చ = యశః ప్రతాపౌ, తౌ = యశఃప్రతాపౌ.

అవనీజయార్జితౌ :- అవన్యాః, జయః = అవనీజయః, అవనీజయేన, ఆర్జితౌ = అవనీజయార్జితౌ, తౌ = అవనీజయార్జితౌ.

భావము ;

ఆ నలుని భుజములయందుఁ దొడుగబడిన భూషణములలోని వజ్రమాణిక్యము లనెడి రత్నములు క్రమముగా తెల్లని కాంతులను నెఱ్ఱని కాంతులను ప్రసరింపఁజేయుచున్నవి. అతడు ఆ కాంతుల వ్యాజమున, తాను భూవిజయముచే సంపాదించినట్టి పది దిక్కుల యంచులకు వ్యాపించునట్టి కీర్తిని, ప్రతాపమును వర్ణించుచున్నాడో యనునట్లు భావింపఁబడుచుండెను. వజ్రముల కాంతులు తెల్లనివిగ నుండుటవలన నవి కీర్తిరూపములుగను, మాణిక్యముల కాంతి యెఱ్ఱనివిగ నుండుటవలన నవి ప్రతాపరూపముగను నుండినవని భావము. ౬౹

శ్లో॥ ఘనే సమస్తాపఘనావలమ్బినాం
విభూషణానాం మణిమణ్డలేనలః.
స్వరూపరేఖా మవలోక్య నిష్ఫలీ
చకార సే వాచణదర్పణార్పణమ్॥ 70

ప॥వి॥ :- ఘనే - సమస్తాఽపఘనావలమ్బినాం-విభూషణానాం - మణిమణ్డలే- నలః - స్వరూపరేఖామ్ - అవలోక్య - నిష్ఫలీ చకార - సేవాచణ దర్పణార్పణమ్.

అర్థము ;- నలః =నలుఁడు, సమస్తాపఘనావలమ్బినాం; సమస్త=సకలములైన, అపఘన = అవయవముల యందు, అవలమ్బినాం = వ్రేలాడుచున్న, విభూషణానాం = ఆభరణములయొక్క, మణిమణ్డలే = రత్నములు సమూహమునందు, స్వరూపరేఖాం; స్వ = తనయొక్క, రూప = సౌందర్యముయొక్క, రేఖాం = ప్రతిబింబమును, అవలోక్య = చూచి, సేవాచణదర్పణార్పణం; సేవాచణ = సేవయందు దాసత్తిగల భృత్యులు గావించెడి, దర్పణార్పణం = అద్దములను సమీపము నందుంచెడి కార్యమును, నిష్ఫలీచకార = వ్యర్థముగావించెను.

మణిమణ్డలము చేతనే యద్దమువలని పని పూర్తియైనది కాన నద్దమునుఁ దెచ్చుట వ్యర్థమైనదని యర్థము.

వి :- కాకతాలీయ న్యాయముతో ననగా తలవనితలంపుగా నొక కారణము కార్యమును సాధింపనున్నప్పుడు మఱియొక కారణము ఆ కార్యమును సాధించినచో సమాధ్యలఙ్కారము. ప్రకృతము, అద్దముచేయనున్న పనిని మణిమణ్డలము చేసినది కాన నిట సమాధ్యలఙ్కారము.

సమాసములు :

సమస్తాపఘనావలమ్బినాం :- సమస్తాశ్చతే, అపఘనాశ్చ= సమస్తాపఘనాః, సమస్తాపఘనా నవలమ్బన్త ఇతి = సమస్తాపఘనావలమ్బిని, తేషాం = సమస్తాపఘనావలమ్బినాం.

మణిమణ్డలే :- మణీనాం, మణలం = మణిమణలం, తస్మిన్ = మణిమణ్డలే.

స్వరూపరేఖాం :- స్వస్య, రూపం =స్వరూపం, స్వరూపస్య, రేఖా = స్వరూపరేఖా, తాం = స్వరూపరేఖామ్.

నిష్ఫలీచకార :- అనిష్ఫలం, నిష్ఫలం సమ్పద్యమానం చకార = నిష్ఫలీచకార.

సేవాచణదర్పణార్పణమ్ :- సేవయా, విత్తాః = సేవాచణాః, దర్పణస్య, అర్పణం = దర్పణార్పణం, సేవాచణానాం, దర్పణార్పణం= సేవాచణదర్పణార్పణమ్, తత్ = సేవాచణదర్పణార్పణమ్.

భావము ;

ఆ నలుడు తన శరీరమందుఁ దొడగఁబడిన యాభరణములోని రత్నమణ్డలమునందు తన సౌందర్య ప్రతిబింబమును చూచుకొనుటవలనఁ బనివారలు తెచ్చిపెట్టిన యద్ద మవసరము లేకపోవుటవలన వ్యర్థముగావించెను. అనగా నాతని యొడలియందుఁ దొడుగఁబడిన యాభరణములలోని రత్నములు మిక్కిలి ప్రకాశముతో గూడినవని యర్థము. 70

శ్లో॥ వ్యలోకి లోకేన న కేవలం చలన్
ముదా తదీయాభరణార్పణద్యుతిః ।
అదర్శి విస్ఫారిత రత్నలోచనైః
పరస్పరేణైవ విభూషణై రపి ॥ 71

ప॥వి॥ వ్యలోకి - లోకేన - న - కేవలం - చలన్ముదా - తదీయాభరణార్పణద్యుతిః - అదర్శి - విస్ఫారిత రత్నలోచనైః - పరస్పరేణ - ఏవ - విభూషణైః - అపి.

అర్థము:- తదీయాభరణార్పణద్యుతిః; తదీయాభరణ = ఆ నలునికి సంబంధించిన యాభరణములను, అర్పణ = నలుని శరీర మందుంచుటచేత నేర్పడిన, ద్యుతిః = కాన్తి, చలన్ముదా; చలత్ = కదలుచున్న అనగా ప్రవహించుచున్న, ముదా= సంతోషము గల్గిన, లోకేన = జనముచే, కేవలం=కేవలము, నవ్యలోకి = చూడఁబడలేదు. కింతు = మతే మనగా విస్ఫారిత రత్నలోచనైః; విస్ఫారిత = వెడల్పు గావింపఁబడిన, రత్నలోచనైః=రత్నము లనెడి నేత్రములు గల్గినట్టి, విభూషణై రపి=ఆభరణముల చేతను, పరస్పరేణైవ = ఒండొంటి తోడనే, వ్యలోకి = చూడఁబడినది. అనగా నచేతనము లగు నాభరణములే చూచినపుడు చేతనులగు లోకులు చూచుటలో నాశ్చర్య మేమున్నది.

వి :- "రత్నలోచనైః" అను నెడ రత్నములతో నేత్రములను రూపించుట వలన రూపకము. అచేతనములగు విభూషణములే చూచినప్పుడు చేతనులగు జనులు చూచుట యను నర్థము సిద్ధించుచున్నది గాన నర్థాపత్త్యలంకారము. దీనికి పై రూపకముతో సఙ్కరము.

ఆభరణములు రత్న లోచనములతో జూడకున్నను చూచుచుండునట్లు భావింపఁబడు వలన నుత్ప్రేక్ష వ్యఞ్జకమునుఁ జెప్పనందు వలన నది గమ్యము.

భావము :

నలుని శరీరమునందు నాభరణముల నంచగనే దాని కాంతిని ప్రజలు పొందెకి యానందముతో తాము మాత్రమే చూడలేదు. మఱే మనగా — ఆయాభరణములు సైతము రత్నములను నేత్రములతో ప్రసరించు నా కాంతిని తమలో తాము చూచుకొను చుండినవి. అచేతనములగు నాభరణములే చూచుచున్నప్పుడు చేతనులగు జనులు చూచుటలో విశేషమేమున్నది.

శ్లో॥ తతోను వార్ష్ణేయ నియన్తృకం రథం
యుధి క్షతారిక్షితి భృజ్జయద్రథః
నృపః పృథాసూను రివాధి రూఢవాన్
స జన్య యాత్రా ముదితః కిరీటవాన్ 72

ప॥వి॥ తతః — అను - వార్ష్ణేయ నియన్తృకం — రథం - యుధి — క్షతారిక్షితిభృజ్జయద్రథః - నృపః — పృథా సూనుః - ఇవ - అధి రూఢవాన్ - సః - జన్యయాత్రాముదితః - కిరీటవాన్.

అర్థము:- తతోఽను=అటు పిమ్మట, అనగా నలఙ్కరణము జరిగిన తర్వాత, యుధి = యుద్ధమునందు, క్షతారిక్షితిభృజ్జయద్రథః; క్షత=గాయపడిన, అరిక్షితి భృత్ = శత్రు రాజులను గల్గిన వాడును, జయత్ = జయశీలమైన, రథః = రథముగలవాడును, పక్షాన్తరమున — క్షత = చంపఁబడిన, అరిక్షితి భృత్ = శత్రు రాజైన, జయద్రథః = జయద్రథుడను సింధు రాజునుఁ గల్గినవాడును, జన్యయాత్రాముదితః; జన్య =

వరుని మిత్రుల యొక్క, యాత్రా = వివాహయాత్రచే, ముదితః = సంతోషించిన వాడును, పక్షాన్తరమున — జన్యయాత్రా = యుద్ధ యాత్రచే, ముదితః=సంతోషించిన వాడును, కిరీటవాన్ = కిరీటముతో గూడిన వాడును - పక్షాన్తరమున — కిరీటియను పేరుగలవాడును నగు, సః = ఆ, నృపః = నలమహారాజు. పృథా సూనురివ=పృథాదేవి పుత్రుడగు నర్జునునివలె, వార్ష్ణేయనియన్తృకం; వార్ష్ణేయ = వార్ష్ణేయుఁ డగువానిని,పక్షాన్తరమున-వృష్ణి పుత్రుఁడగు శ్రీకృష్ణుని, నియన్తృకం= సారథిగాఁ గల్గిన, రథం = రథమును, అధిరూఢవాన్ = ఎక్కెను.

వి:— శ్లిష్ట విశేషణములతో నలునకు నర్జునునితో సమగ్ర సామ్యమునుఁ జెప్పుట వలన నిటపూర్ణోప మాలఙ్కారము.

సమాసములు:

వార్ష్ణేయ నియన్తృకం:— (వృష్ణేరపత్యం, పుమాన్ = వార్ష్ణేయః) వార్ష్ణేయః నియన్తాయస్యసః=వార్ష్ణేయ న్తృకః; తం=వార్ష్ణేయనియన్తృకం. క్షతా రిక్షితి భృజ్జయద్రథః :- క్షితిం బిభర్తీతి = క్షితి భృతః. అర యశ్చతే క్షితి భృతశ్చ = అరిక్షితి భృతః. క్షతాః అరిక్షితి భృతః యస్యసః = క్షతారి క్షితిభృత్, జయన్ రథః యస్యసః =జయద్రథః. క్షతారిక్షితి భృచ్చాసౌ జయద్రథశ్చ = క్షతారిక్షితి భృజ్జ యద్రథః. పక్షాన్తరమున :- అరిక్షితి భృచ్చాసౌ జయద్రథశ్చ అరిక్షితి భృజ్జయ ద్రథః క్షతః అరిక్షితి భృజ్జయ ద్రథః యేనసః = క్షతారిక్షితి భృజ్జ యద్రథః.

పృథా సూనుః -- పృథాయాః సూనుః = పృథాసూనుః.

జన్యయాత్రా ముదితః-- జన్యానాం యాత్రా= జన్యయాత్రా. జన్య యాత్రయా ముదితః = జన్యయాత్రా ముదితః.

కిరీటవాన్ :- కిరీట మస్యాస్తీతి = కిరీటవాన్ .

భావము :

అలఙ్కరణ కార్యము పూర్తి కాగానే నూ నలుడు; అర్జునుడు కృష్ణ

సారథ్యముగల రథము నెక్కినట్లు, తాను రథమెక్కెను. ఈ నలుడు –శత్రు రాజులను సంహరించి, జయశీలమగు రథము గల్గుటవలన క్షతారిక్షితి భృజ్జయద్రథుడాయెను అర్జునుడు శత్రురాజును సింధు దేశాధిపతియగు జయద్రథుని సంహరించుటవలన క్షతారిక్షితి భృజ్జయ ద్రథుఁడాయెను ఈ నలుడు తన మిత్రులు వివాహమునకు విచ్చేయుట వలన సంతోషించి జన్యయాత్రా ముదితుడాయెను. అర్జునుడు యుద్ధ యాత్ర వలన సంతోషించి జన్యయాత్రా ముదితుడాయెను ఈ నలుడు కిరీటమును ధరించుటచేత = కిరీటి యాయెను. ఆ యర్జునుడు "కిరీట" యను పేర ప్రసిద్ధుడై "కిరీటి" యాయెను. ఈ నలుని రథమునకు సారథి వార్ష్ణేయుడను పేరుగలవాడు. ఆ యర్జునుని రథమునకు సారథి "వృష్ణి" కుమారుడైన శ్రీకృష్ణ భగవానుడు. ఇట్లు విశేషణములతో నలునకు నర్జునునితో సామ్యము సంపాదింపఁబడుటచే నలుడు అర్జునునివలె రథము నారోహించెనని యాశయము. 72

శ్లో॥ విదర్భనామ్న స్త్రిదివస్య వీక్షితుం
రసోదయా దప్సరస స్త ముజ్జ్వలం.
గృహాత్ గృహాదేత్య ధృత ప్రసాధనా
వ్యరాజయ న్రాజ పథానథాధికమ్. 73

ప॥వి॥ విదర్భనామ్నః - త్రిదివస్య - వీక్షితుం - రసోదయాత్ - అప్సరసః తమ్ - ఉజ్జ్వలం - గృహాత్ - గృహాత్- ఏత్య - ధృతప్రసాధనాః- వ్యరాజయన్ - రాజపథాన్ -అథ - అధికమ్,

అర్థము:- అథ = పిదప, విదర్భనామ్నః=విదర్భమను పేరుగల, త్రిదివస్య= స్వర్గమునకు సంబంధించిన, అప్సరసః = అచ్చెరలు అనగా వారిని బోలిన పుర స్త్రీలు, ఉజ్జ్వలం = వరాలంకరణములతో శోభించు చున్న, తం = ఆ నలమహారాజును, వీక్షితుం=చూచుటకు, రసోదయాత్ = కోరిక యేర్పడుటవలన, ధృత ప్రసాధనాః; ధృత = ధరింపఁబడిన, ప్రసాధనాః=అలంకారములు గలవారై, గృహాత్ గృహాత్=ఒక్కొక్క యింటి నుండియు, ఏత్య = వచ్చి, రాజపథాన్ = రాజమార్గములను

అధికం = మిక్కిలి వ్యరాజయన్ = శోభిల్ల జేసిరి.

సమాసములు :

విదర్భనామ్నః :— విదర్భా ఇతినామ యస్య సః, విదర్భనామా, తస్య = విదర్భనామ్నః.

రసోదయాత్ :—రసస్య, ఉదయః= రసోదయః, తస్మాత్ = రసోదయాత్.

ధృతప్రసాధనాః :—ధృతాని ప్రసాధనాని, యాభిస్తాః = ధృతప్రసాధనాః.

భావము :

విదర్భ దేశములనెడి స్వర్గమునకు నచ్చరలవంటి పురస్త్రీలు వివాహ వేషముతో శోభించుచున్న నలమహారాజును దర్శించు కోరికతో నలఙ్కరించుకొని యింటింటనుండి వెల్వడి రాజమార్గములకు మిక్కిలి సొంపును గూర్చిరి.

శ్లో॥ **అజానతీకాఽపి విలోకనోత్సుకా**
సమీర ధూతార్ధమపి స్తనాంశుకమ్।
కుచేన తస్మైచలతేఽ కరోత్పురః
పురాఙ్గనా మాఙ్గల కుమ్భసంభృతిమ్. 74

ప॥ఛే॥ అజానతీ - కా - అపి - విలోకనోత్సుకా - సమీరధూతార్ధమ్ - అపి - స్తనాంశుకమ్ - కుచేన - తస్మై - చలతే - అకరోత్ - పురః - పురాఙ్గనా - మఙ్గలకుమ్భ సమ్భృతిమ్.

అర్థము :- ఇది మొదలు తొమ్మిది శ్లోకములతో నా సందర్భమున పురస్త్రీల యొక్క శృఙ్గార చేష్టలను కవి వర్ణించుచున్నాడు.

విలోకనోత్సుకా; విలోకన = నలునిఁజూచుటకు, ఉత్సుకా = కోరిక గల్గిన (కావుననే) సమీరధూతార్ధం; సమీర = గాలిచే, ధూత = తొలగింపఁబడిన అర్ధం = సగముగల్గిన, స్తనాంశుకం = చనుదోయినిఁ గప్పెడి వస్త్రమును, అజానతీ = తెలిసికొనజాలని, కాఽపి = ఒకానొక

పురాఙ్గనా = పురస్త్రీ, కుచేన = తన స్తనముచే, చలతే = ఇంటినుండి వెల్వడుచున్న, తస్మై = ఆ నలమహారాజునకై, పురః = ఎదుట, మఙ్గళకుంభసంభృతిమ్; మంగళకుంభ = మంగలకలశము యొక్క, సమ్భృతిం = సంభరణమును నగా నుంచుటను, అకరోత్ = చేసెను.
సాధారణముగ నుత్సవములయందు నూతన వస్త్రముతోఁగప్పిన పూర్ణ కలశము నెదుటనుంచెదరు.

వి:- మంగళ కలశస్థాపనము శుభసూచకమై యుత్సవమునందు పయోగ పడుటవలన, నామఙ్గళ కలశమునకు స్తనతాదాత్మ్యము నారోపించుటచేత నా స్తనములు మంగళకలశ పరిణతిబొంది ప్రకృత క్రియకుపయుక్తమై నందువలన పరిణామాలంకారము. పూర్ణకలశ దర్శనము రాబోవుశుభ సూచకమను వస్తువు, ఆ పరిణామాలంకారముచే ధ్వనించును కాన నలఙ్కారమూలకవస్తు ధ్వని.

సమాసములు :

అజానతీ :— న, జానతీ = అజానతీ

విలోకనోత్సుకా :—విలోకనే, ఉత్సుకా = విలోకనోత్సుకా.

సమీరధూతార్ధం :— సమీరేణ, ధూతం = సమీరధూతం, సమీరధూతం అర్ధం, యస్య తత్ = సమీరధూతార్ధం, తత్ = సమీరధూతార్ధమ్.

స్తనాంశుకం : — స్తనయోః అంశుకం = స్తనాంశుకమ్, తత్ = స్తనాంశుకం.

పురాఙ్గనా :—పురస్య, అఙ్గనా= పురాఙ్గనా.

మఙ్గళకుమ్భసమ్భృతిమ్ :— మఙ్గలస్య, కుమ్భః = మఙ్గలకుమ్భః, మఙ్గళకుమ్భస్య, సమ్భృతిః = మఙ్గలకుమ్భసమ్భృతిః, తాం = మఙ్గల కుమ్భసమ్భృతిమ్.

భావము :

నలుని జూడగోరటచే సగము స్తనాంశుకము దొలగి పోవుటను తెలుసు కొనజాలని యొక పురయువతి, ఇంటినుండి బయలుదేరనున్న యా నలునకై

యెదుట మంగళసూచకముగా తనస్తోమున పూర్ణ కలశముగా నుంచినదాయెను. తఱుచుగా నుత్సవములయందు. నూతన వస్త్రములతోఁగప్పిన పూర్ణ కలశమును మంగళ సూచకముగా నుంచుట యాచారము. 51

శ్లో॥ సఖీం నలం దర్శయమానయాఽజ్కృతో
జవాదుదస్తస్య కరస్య కఙ్కణే.
విషజ్య హారై స్త్రుటితై రతర్కితైః
కృతం కయాఽపిక్షణ లాజమోక్షణమ్. 75

ప॥వి॥ సఖీం - నలం - దర్శయమానయా - అజ్కృతః - జవాత్ - ఉదస్తస్య - కరస్య - కఙ్కణే - విషజ్య - హారైః - త్రుటితైః - అతర్కితైః - కృతం - కయా - అపి - క్షణలాజమోక్షణమ్.

అర్థము ;— అజ్కృతః = తెల్లనిగొడుగు మున్నగు రాజ చిహ్నములతో, నలం = నలమహారాజును, దర్శయమానయా = చూపుచున్న, కయాఽపి = ఒకానొక పురయువతిచే, జవాత్ = వేగము వలన, ఉదస్తస్య = నలుని జూపుటకై యెత్తఁబడిన, కరస్య = హస్తముయొక్క, కఙ్కణే = కడియమందు, విషజ్య = తగుల్కొని, అతర్కితైః = తెలియఁబడనివై అనగా హఠాత్తున, త్రుటితైః = తెగిపోయిన, హారైః = ముత్తెపుసర ములచే, క్షణలాజమోక్షణం; క్షణ = క్షణ కాలములేదా ఉత్సవమునకు సంబంధించిన, లాజమోక్షణం = పేలాలను వెదజల్లుటయను మఙ్గల కార్యము కృతం = చేయఁబడినది. రఘువంశమునందును- "అవాకిరన్ వయోవృద్ధాః, తంలాజైః పౌరయోషితః." అని దిలీపునిపై పేలాలను వెదజల్లినట్లు చెప్పఁబడినది. కాన నుత్సవములయందు రాజులపై పేలా లను వెదజల్లుట యాచారము.

సమాసములు ;

క్షణలాజయోక్షణమ్ ;—లాజానాం, మోక్షణం లాజమోక్షణం = లాజ మోక్షణమ్, క్షణం, లేదా క్షణస్య, లాజమోక్షణం=క్షణలాజమోక్షణం,

భావము :

శ్వేతచ్ఛత్రము మున్నగు గఱ్ఱులచే చెలిక త్తెకు నలుని జూపించుచున్న యొక పురవనిత, యతనినిజూపుటకై వేగముగా పైకెత్తిన తన చేతిలోని కఙ్కణము కంఠమునందలి ము త్తెపు సరములకు తగుల్కొనగా, నా సరములు తెగియందలి ము త్తెములు మున్నగు సరములలోని పూసలు రాలినవి అందు వలననామె పేలాలను వెదజల్లినదిగా గాన వచ్చినది. రాజులుమున్నగు మహ పురుషులపై వారియుత్సవ కాలములయందు లాజమోక్షణము-అనగా పేలాలను వెదజల్లుట యాచారము ఆ విధముగానే, కణ్ఠమునందలి ము త్తెపు సరములు చేతికంకణములను తగుల్కొని తెగుటచే యందలి పూసలు రాలుట నలునికై, లాజమోక్షణముగా భావింపబడినది. 75

శ్లో॥ లసన్నఖా దర్శముఖామ్బుజస్మిత
ప్రసూనవాణీ మధుపాణి పల్లవం.
యియాసత స్తస్య నృపస్య జజ్ఞిరే
ప్రశ స్తవస్తూని తదేవయౌవతమ్. 76

ప॥వి॥ లసన్నఖాదర్శముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూనవాణీ మధుపాణి పల్లవం - యియాసతః - తస్య - నృపస్య - జజ్ఞిరే - ప్రశ స్తవస్తూని - తత్ - ఏవ - యౌవతమ్.

అర్థము :-లసన్నఖాదర్శముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూనవాణీ మధుపాణిపల్లవం; లసత్ = ప్రకాశించుచున్న. నఖాదర్శ; నఖ = గోరులనెడి, ఆదర్శ = అద్దములు, ముఖామ్బుజ; ముఖ=ముఖములనెడు, అమ్బుజ = పద్మము, స్మితప్రసూన; స్మిత = చిఱునగవులనెడి, ప్రసూన = పుష్పములు, వాణీ = మాటలనెడు. మధు = తేనెలు, పాణిపల్లవ; పాణి = హస్తములనెడు, పల్లవం = చిగుళ్ళుగల్గిన, తత్ = ఆ, యౌవతమేవ = యువతుల సమూహమే, యియాసతః = ప్రయాణముచేయగోరు చున్న, తస్య = ఆ. నృపస్య = నలమహారాజునకు, ప్రశ స్తవస్తూని = శుభ కాలములకు తగిన మఙ్గళవస్తువులుగా, జజ్ఞిరే = ఏర్పడినది

వి॥ :- నఖములు మున్నగు వానితో నద్దములు మున్నగున రూపించుటవలన రూపకము.

నఖాదులయం దారోపింపఁబడిన యాదర్శాది ప్రశస్త వస్తువుల తాదాత్మ్యము ప్రకృతమైన ప్రయాణ క్రియ కుపయుక్తమైనందువలన పరిణామాలంకారము ఈ పరిణామముపై రూపకముచే నను ప్రాణితము.

సమాసములు :

లసన్నఖాదర్శ ముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూనవాణీ మధుపాణి పల్లవం:- నఖా, ఏవ, అదర్శాః, =నఖాదర్శాః, ముఖాన్యేవ, అమ్బుజాని = ముఖామ్బుజాని, స్మితాన్యేవ ప్రసూనాని = స్మిత ప్రసూనాని, వాణ్యఏవ మధూని = వాణీమధూని, పాణయఏవ పల్లవాః = పాణిపల్లవాః, నఖాదర్శాశ్చ, ముఖామ్బుజానిచ, స్మితప్రసూనానిచ, వాణీ మధూనిచ, పాణిపల్లవాశ్చ = నఖాదర్శ ముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూనవాణీ మధుపాణి పల్లవాః, లసన్తః, నఖాదర్శ ముఖామ్బుజ స్మితప్రసూన వాణీమధు పాణి పల్లవాః, యస్మిన్, తత్ = లసన్నఖాదర్శముఖామ్బుజస్మిత ప్రసూన వాణీ మధుపాణిపల్లవం

యియాసతః :- యాతుమిచ్ఛన్ = యియాసన్, తస్య = యియాసతః.

ప్రశస్తవస్తూని :- ప్రశస్తానిచ తాని వస్తూనిచ = ప్రశస్తవస్తూని.

యౌవతమ్ :- యువతీనాం, సమూహః = యౌవతమ్.

భావము :

ప్రయాణముఁ జేయగోరిన యా నల మహారాజునకు, ఆ సమయమునందు, అద్దములు, పద్మములు, పూలు, తేనెలు, చిగుళ్ళు, అనెడి మంగల ద్రవ్యములు కావలసియుండినవి. అవి తత్కాలమునకు లభ్యము కాకపోయినను నచట నున్న యువతుల యొక్క గోరులు అద్దములుగను, ముఖములు పద్మములుగను, చిఱునగవులు పూలుగను, మాటలుతేనెలుగను, హస్తములు చిగుళ్ళుగను, పరిణమించి ప్రకృత కార్యమున కుపయుక్తములైనవి. అనగా నచట యువతుల నఖముఖ స్మితాదులంత ప్రశస్తము లనియు, సుందరములనియు నాశయము.

శ్లో॥ కరస్థ తాంబూల జిఘుత్సు రేకికా
విలోకనైకాగ్ర విలోచనోత్పలా.
ముఖే నిచిక్షేప ముఖద్విరాజతా
రుషేవ లీలా కమలం విలాసినీ. 77

ప॥వి॥ :- కరస్థతాంబూ జిఘుత్సుః - ఏకికా-విలోకనైకాగ్ర విలోచనోత్పలా - ముఖే - నిచిక్షేప - ముఖద్విరాజ తారుషా - ఇవ - లీలాకమలం - విలాసినీ.

అర్థము :- విలోకనైకాగ్రవిలోచనోత్పలా; విలోకన = నలునిదర్శించుటయందు ఏకాగ్ర = మిక్కిలి యాసక్తిగల్గిన, విలోచన = నేత్రములనెడి, ఉత్పలా = కలువపూవులు గల్గిన, ఏకికా = ఒకానొక, విలాసినీ = వనిత, కరస్థతాంబూలజిఘుత్సుః; కరస్థ = చేతియందున్న, తాంబూల= తమలమును, జిఘుత్సుః = నమలఁగోరినదై, ముఖద్విరాజతారుషా ఇవ; ముఖ = ముఖమునకు, ద్విరాజతా = చంద్రవిరాజగుట వలన, యనగా, ముఖమునకు సమానమగుటవలన, రుషాఇవ = రోషముచేతనో యను నట్లు, లీలాకమలం = విలాసపద్మమును, ముఖే = నోట, నిచిక్షేప= ఉంచుకొనినది - తాంబూలమును నోట నమలఁగోరిన యొక వనిత నలుని తదేకదృష్టితో చూచుటవలన నన్యమనస్కురాలై పొరబడుచున లీలా పద్మమును నోట నుంచుకొనినది. లీలాకమలము ముఖమునకు ప్రత్యర్థి యగుట వలన రోషముతో నట్లు చేసినదా యని అని భావింపఁ బడినది.

వి :- లీలాపద్మమును నోట నుంచుకొనుటకు నది శత్రువనెడి దోషము హేతువు కాకపోయినను నది హేతువుగాఁ జెప్పఁబడుట వలన నుత్ప్రేక్షా లంకారము. వ్యఞ్జకమగు నివ శబ్దము ప్రయోగింపఁబడుటవలన నది వాచ్యము. ఇచ్చట "విభ్రమ స్త్వరయాఽస్థానే, భూషాస్థాన విపర్యయః" యనెడి లక్షణము ననుసరించి విభ్రమమను చేష్టాను భావము చెప్పఁబడినది. సరియైన స్థానమును వదలి మఱియొక స్థానమునందు భూషణముల నుంచుట విభ్రమము. ఇచ్చట హస్తమునం దుంచఁదగిన లీలాకమల

మును నోట నుంచుకొనుట వలన నీది ప్రక్రమ మగు శ్లేష యగుచున్నది.

సమాసములు

కరస్థ తామ్బూల జిఘత్సుః :- కరే తిష్ఠతీతి = కరస్థః- కః స్థశ్చాసౌ తామ్బూలశ్చ = కరస్థతామ్బూలః - అత్తు మిచ్ఛుః = జిఘత్సుః - కరస్థ తామ్బూలం జిఘత్సుః = కరస్థ తామ్బూల జిఘత్సుః.

ఏకికా :- ఏకా, ఏవ = ఏకికా.

విలోకనైకాగ్ర విలోచనోత్పలా :- విలోకనే, ఏకాగ్రే = విలోకనై కాగ్రే; విలోచనే, ఉత్పలే, ఇవ = విలోచనోత్పలే,
విలోకనైకాగ్రే, విలోచనోత్పలే, యస్యాఃసా = విలోకనైకాగ్ర విలోచ నోత్పలా.

ముఖద్విరాజ తారుషా :-- ముఖస్య ద్వితీయః రాజా = ముఖద్విరాజః. ముఖద్వి రాజస్య భావః = ముఖద్విరాజతా= ముఖద్విరాజతాయాం రుట్ ముఖద్విరాజ తారుట్, తయా = ముఖద్విరాజతారుషా.

విలాసినీ :- విలాసః అస్యాః అస్తీతి = విలాసినీ.

లీలాకమలం:- లీలాయాః కమలం = లీలా కమలం. తత్= లీలాకమలం

భావము :

నలుని నేకాగ్ర దృష్టితో చూచుచున్న యొకానొక విలాసవతియగు స్త్రీ చేత నున్న తమలమును, దినగోరినదై యేకాగ్రత లేక యన్య మనస్కురాలై తన చేత విలాసార్థము పట్టుకొనియున్న పద్మమును పొరబాటుగా నోట నుంచు కొనినది. లీలాకమలము ముఖమునకు శత్రువగుట వలన దాని పైరోషముతో దానిని నోట నుంచుకొని తినివేయఁదలచినదో యనునట్లు అది భావింపఁబడినది. ముఖమునకు పద్మమునకు సాదృశ్యముండుటవలన నా రెంటికిని శత్రుభావము కల్పితము. అట్టి శత్రుభావముచే ముఖము కమలమును నోట నుంచుకొనినను నమలివేయఁ దలచినదిగా భావింపఁబడినదని యర్థము. అనగా నన్య విషయా

సక్త మనస్కురాలు, అనగా సం దర్శనము నందే లగ్నమైన మనస్సు గల్గిన యా యువతి తాంబూలచ చర్వణాదులయందును తగు జాగ్రత్తను వహించ లేదనియు నలుని సౌందర్య మా విధముగ నామె దృష్టి నాకర్షించుటచే లోకోత్తరమైనదనియు నాశయము. 77

శ్లో॥ కయాపి వీక్షా విమనస్క లోచనే
సమాజ ఏవోప పతేః సమీ యుషః.
ఘనం సవిఘ్నం పరిరమ్భ సాహసై
స్తవా తదా లోకనమన్వ భూయత. 78

ప॥వి॥ కయా - అపి - వీక్షా విమనస్క లోచనే - సమాజే - ఏవ - ఉపపతేః సమీయుషః - ఘనం = సవిఘ్నం - పరిరమ్భ సాహసైః - తదా - తదాలోకనమ్, - అన్వభూయత.

అర్థము:- కయాపి = ఒకానొక కాంతచే, వీక్షా విమనస్కలోచనే; వీక్షా = తెప్పపాటులేని, విమనస్క = ఇతర విషయములకు విముఖములైన లోచనే = నేత్రములుగల, సమాజే ఏవ = జనసమూహమునందే, సమీయుషః = సమీపించిన అనగా దగ్గరకు వచ్చిన, ఉప పతేః = జారుని, ఘనం = గాఢముగా, పరిరమ్భ సాహసైః = కౌగలింపులు మున్నగు సాహస కృత్యములచే, తదా = ఆ కాలమందు, తదాలోకనం = నలుని దర్శనము, సవిఘ్నం = విఘ్నముతోఁ గూడినట్లు, అన్వభూయత = అనుభవింపఁబడినది. కామాన్ధులు ఏ పనినిఁ చేయరు.

సమాసములు :

వీక్షా విమనస్క లోచనే:- విశేషణ ఈక్షా = వీక్షావీక్షయా విమనస్కే లోచనే యస్యాసః = వీక్షా విమనస్క లోచనః. తస్మిన్ = వీక్షా విమనస్క లోచనే.

సవిఘ్నం:— విఘ్నేన సహితం - యథాతథా = సవిఘ్నం.

పరిరమ్భసాహసైః :- పరిరమ్భా ఏవ సాహసాని = పరిరమ్భ సాహసాని, తైః = పరిరమ్భ సాహసైః.

పదాలోకనం :- తస్య, అ లోకనం = తదా లోకనం.

భావము :

అచ్చటి జనసమూహము రెప్పపాటులేక తదేకాగ్రమముగా నలుని జూచు చుండినది. అందువలన తమ పరిసరముల యందేమి జరుగునదియు జనమునకుఁ దెలియ సాధ్యము కాకపోయినది దాని వలన నా జన సమూహమునందు నొక స్త్రీ నలుని నేకాగ్ర దృష్టితోఁ జూడగోరి యుండగా నామె యొక్క జారుడు అట్టి తరుణమున నామెను కౌగలించు కొనుట మున్నగు సాహసకృత్యముల కొడిగట్టెను. అందువలన నామెకు నల దర్శనమునకు విఘ్నము లేర్పడినవి. అనగా నలుని సౌందర్యము లోకోత్తరమై వెలయుచు జనుల హృదయము నాకర్షించి వారిని పర వశులఁ జేయుచుండినదని సారాంశము. 78

శ్లో॥ దిదృక్షు రన్యా వినిమేష వీక్షణా
నృణా మయోగ్యాం దధతీ తనుశ్రియం.
పదాగ్రమాత్రేణ యదస్పృశన్మహీం
నతావతా కేవల మప్సరో ఽ భవత్. 79

ప॥వి॥ :- దిదృక్షుః - అన్యా - వినిమేష వీక్షణా - నృణామ్ - అయోగ్యాం- దధతీ - తనుశ్రియం - పదాగ్రమాత్రేణ - యత్ - అస్పృశత్ - మహీం - న - తావతా - కేవలమ్ - అప్సరః - అభవత్.

అర్థము :- దిదృక్షుః = నలునిఁ జూడగోరినదియు కావుననే, వినిమేషవీక్షణా= రెప్పపాటు లేని దృష్టి కలదియు, నృణాం = మానవులకు, అయోగ్యాం = తగనటువంటి యనగా సమానుషమైనట్టి, తనుశ్రియం =దేహకాంతిని, దధత్ = ధరించుచున్న, అన్యా = మఱియొక సుందరి, పదాగ్రమాత్రేణ; పదాగ్ర = పాదములకొనతో, మహీం = భూమిని, యత్ = ఎందువలన, అస్పృశత్ = స్పృశించెనో, తావతాకేవలం = ఆ స్పర్శ చేతనే, అప్సరః = అచ్చరగా, నాఽభవత్ = కాలేదు. కానిచో నీమెకు

నచ్చరకును భేదమేమున్నది.

వి:- ఇచ్చట భూమినిఁ దాకుటవలన అప్సరకంటె న్యూనత్వము చెప్పుటచే నుపమానోప మేయములకు విశేషముఁ జెప్పుట వలన వ్యతిరేకా లఙ్కారము.

సమాసములు :

దిదృక్షుః :- ద్రష్టు మిచ్ఛుః = దిదృక్షుః.
వినిమేషవీక్షణా :- విగతాః, నిమేషాః, యస్యతత్ = వినిమేషం, వినిమేషం, వీక్షణంయస్యాస్సా = వినిమేషవీక్షణా.
అయోగ్యాం :- న, యోగ్యా = అయోగ్యా, తాం = అయోగ్యాం.
తనుశ్రియం :- తనోః, శ్రీః = తనుశ్రీః, తాం = తనుశ్రియమ్.
పదాగ్రమాత్రేణ :- పదయోరగ్రం= పదాగ్రం, పదాగ్రమేవ = పదాగ్రమాత్రం, తేన = పదాగ్రమాత్రేణ.

భావము :

నలునిఁ జూడగోరి తెప్పపాటు లేని చూపు గల్గినదై, యమానుషమగు సౌందర్యమును వహించి వెలయుచున్న యొకసుందరి భూమిని తాకినందువలన నచ్చరగా గాలేకపోయినది. కానిచో నామెకును నచ్చరకును నేమి భేదమున్నది అనగా నామె యంతటి దివ్య సౌందర్యముతో వెలుగుచుండినదని భావము. "నచ్చరలు" మున్నగు వారు దేవతాజాతికి చెందినవారు కాన వారికి భూస్పర్శ యుండదని యాశయము. 78

శ్లో॥ విభూషణ స్రంసన శంసనార్పితైః
కరప్రహారై రపి ధూననై రపి।
అమా న్త మ న్తః ప్రసభం పురాపరా
నఖీషు సమ్మాపయతీవ సమ్మదం॥ 80

ప॥వి॥ :- విభూషణ స్రంసనశంసనార్పితైః, - కరప్రహారైః - అపి - ధూననైః - అపి - అమాన్తమ్ - అన్తః- ప్రసభం - పురా - పరా-

సఖీషు - సమ్మాపయతి - ఇవ - సమ్మదం.

అర్థము :- పరా = మఱియొక్కతె, సఖీషు = చెలికత్తెల యందు, అంగేః = శరీరములోపల, అమాన్తం = మిక్కిలి యాధిక్యముతో పట్టక వెలుపలికి వచ్చుచున్న, సమ్మదం = సంతోషమును, విభూషణ స్రంసన శంసనార్పితైః; విభూషణ =ఆభరణములయొక్క, స్రంసన = స్థానము నుండి జారిపోవుటను, శంసన = సరియైన స్థానమందుంచమని చెప్పటకై, అర్పితైః = ఈయఁబడిన, ప్రసభం = బలాత్కారపు, కరప్రహారైః = చేతిదెబ్బలచేతను, తథా = అట్లే, ధూననైరపి = శరీరమును కదలించుట మున్నగు వాని చేతను, పురాసమ్మాపయతీవ = వారి శరీరమందు నిముడునట్లు గావించెను. అనగా నాయాభరణములను చక్కఁబఁచుకొనునట్లు చేయించెను. నల దర్శనముచే సఖులయందు ఏర్పడిన ఆనందము వాని యందు బట్టలేదు. కావుననే యొక చెలికత్తె నల దర్శనముచేఁ బరాకు చెందియున్న యా సఖులయొక్క శరీరమునుండి యాభరణములు మున్నగు వానిని జారిపోవుచుండుటను గమనించనట్టి వారిని జేతితోఁదట్టి కదలించి వానినిఁ జక్కఁగ నుంచుకొనునట్లు చేసినదని యర్థము.

సమాసములు :

విభూషణస్రంసన శంసనార్పితైః:- స్రంసనస్య, శంసనం = స్రంసన శంసనం, విభూషణానాం, స్రంసన శంసనం =విభూషణ స్రంసన సంసనే, విభూషణ స్రంసన సంసనేన, అర్పితాని = విభూషణ స్రంసన శంసనార్పితాని, తైః = విభూషణ స్రంసన శంసనార్పితైః.

అమాన్తం :- న, మాన్ = అమాన్, తం = అమాంతం.

భావము :

ఆ సమయమున నల దర్శనముచే కొంతమంది స్త్రీలయందు మేరలేని యానంద మేర్పడి యది వారి శరీరమునందుఁ బట్టలేక యుండినది. అందువలన వారి మనస్సున శేగ్రాగత లేకపోవుటచే వారి శరీరములనుండి యాభరణములు

జారిపోవుచున్నను వారు తెలుసుకొనలేక పోయిరి. అట్టి తరుణమున నొక చెలికత్తె పరధ్యానము నందున్న యా చెలికత్తెను చేతితో దట్టి కదలించి వానిని చక్కగా నుంచుకొనునట్లు గావించినది. అనగా నా చెలికత్తెలయందు కలిగిన యానందము అపరిమితమై వారి శరీరములందు బట్టనట్లు చేసినదని యర్థము. అన్నము మున్నగునవి గిన్నెలోఁ బట్టనపుడు దానిని చేతులతోన జాచి లోపలికి నెట్టి యెట్లు దానియందు పట్టునట్లు చేయుదురో అట్లే వారిని శరీరమునఁ బట్టక పొంగిపొరలి పోవుచున్న నల దర్శనమువలన యానందమును నా చెలికత్తెలని లాగి తట్టి వారి శరీరములయం దిముడునట్లు చెలికత్తె చేసిన దని యాశయము.

శ్లో॥ వతంస నీలామ్బురుహేణ కిం దృశా
విలోకమానే విమనీ బభూవతుః.
అపిశ్రుతీ దర్శన సక్త చేతసాం
నలే న తే శుశ్రు వతుర్మృగీ దృశాం. 81

ప॥వి॥ :- వతంసనీలామ్బురుహేణ - కిం - దృశా - విలోకమానే - విమనీ బభూవతుః - అపి - శ్రుతీ - దర్శన సక్తచేతసాం - న - తేన - తే శుశ్రువతుః - మృగీదృశామ్.

అర్థము :- దర్శనసక్తచేతసాం; దర్శన = నలదర్శనమునందు, సక్త = ఆసక్తమైన, చేతసాం = మనస్సుగల, మృగీదృశాం = స్త్రీలకు, శ్రుతీ అపి = చెవులు రెండునుగూడ, వతంసనీలామ్బురుహేణ; వతంస = కర్ణ భూషణమైన, నీలామ్బురుహేణ = నల్లని కలువపూవనెడి, దృశా = నేత్రములచే, విలోకమానే = నలుని జూచుచు, విమనీబభూవతుఃకిం = మనస్సుతో సంబంధము లేనివిగానైనవా యేమి? తేన = అట్టి మన స్సంబంధరాహిత్యముచే, తే = ఆ చెవులు రెండునుగూడ, నశుశ్రు వతుః = ("సొమ్ములు జారిపోయినవనియు వానిని సరిగ నుంచుకొన వలయుననియు" చెలికత్తె పూర్వ శ్లోకమున చెప్పిన విషయమును) విని యుండలేవు. స్త్రీలు నేత్రములతో నలునిఁ జూచుటయం దాసక్తమగు మనస్సులు గలవారై యెట్లు చెలికత్తె మాటలను వినలేకపోయిరో అట్లే వారి చెవులుగూడ భూషణముగా నుంచఁబడిన కలువపూవులచే నలునిఁ

జూచుచు నన్యాసక్త మనస్కులగుటవలన చెలికత్తె మాటను వినలేక పోయినవని యర్థము. కర్ణావతంసములగు కలువపూవులు నేత్రములనుఁ బోలి యుండునుకదా.

వి:- భూషణములుగా నుంచఁబడిన కలువపూలనెడి కన్నులతో రెండు చెవులును నలుని జూచుటవలన మనస్సంబంధరాహిత్యమునుఁ బొందకపోయిననుఁ బొందినట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమగు "నివ" శబ్దమును బ్రయోగించుటవలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

వతంసనీలామ్బురుహేణ – నీలంచతత్, అమ్బురుహంచ = నీలామ్బురుహం, వతంసశ్చతత్ నీలాంబురుహంచ = వతంసనీలామ్బురుహం, తేన = వతంసనీలామ్బురుహేణ.

విమనీ బభూవతుః ,- అవిమనసౌ, విమనసౌ, సమ్పద్యమానౌ, బభూవతుః = విమనీబభూవతుః.

దర్శనసక్తచేతసాం :- దర్శనే, సక్తాని = దర్శన సక్తాని, దర్శన సక్తాని, చేతాంసియాసాంతాః =దర్శనసక్త చేతసః, తాసాం = దర్శన సక్త చేతసాం.

మృగీదృశాం:– మృగ్యాః, ఇవ, దృశౌ, యాసాంతాః = మృగీదృశః, తాసాం = మృగీదృశాం.

భావము :

నలుని దర్శించుటలో నాసక్తిగల మనస్సులతోఁ గూడిన స్త్రీల చెవులు తమయందు భూషణములుగా నుంచఁబడిన కలువపూవులనెడి కన్నులతో నలుని జూచుచుండుటవలన నవియును విమనస్కములు, అనగా మనస్సంబంధరహితములైనవా యేమి? కావుననే యవి గూడ సొమ్ములు జారిపోవుచున్నవి. చక్క దిద్దుకొనుమని పూర్వశ్లోకమున చెలికత్తె చెప్పిన మాటలు వినలేకపోయినవని యాశయము.

శ్లో॥ కశ్చిన్నిర్మాయ చక్షుః ప్రసృతి
చులుకితం తాస్వశఙ్కన్తకాన్తా
మౌగ్ధ్యాదా చూడ మోఘైర్నిచులిత
మివతం భూషణానాం మణీనాం.
సాహస్రీభి ర్నిమేషాకృతమతిభిరయం
దృగ్భిరాలిఙ్గితః కిం?
జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీ
సార్వభౌమక్రమేణ. 82

ప॥వి॥ :- కః - చిత్ - నిర్మాయ - చక్షుః - ప్రసృతి చులుకితం = తాసు - ఆశఙ్కన్త = కాన్తాః - మౌగ్ధ్యాత్ - ఆ చూడ మోఘైః - నిచులితమ్ ఇవ - తం- భూషణానాం - మణీనాం - సాహస్రీభిః - నిమేషాకృతమతిభిః - అయం - దృగ్భిః - ఆలిఙ్గితః - కిం - జ్యోతిష్టోమాది యజ్ఞ శ్రుతఫల జగతీ సార్వభౌమక్రమేణ.

అర్థము:- తాసు = ఆ నగర స్త్రీల మధ్య, కాశ్చిత్ = కొందరు, కాన్తాః = కాన్తలు, భూషణానాం = ఆభరణములకు సంబంధించిన, మణీనాం = రత్నములయొక్క - ఓఘైః = సమూహములచే, ఆచూడం = శిఖ వరకును, నిచులిత మివస్థితం = కప్పఁబడినదో యనునట్లున్న (శరీర మందలి యవయవములన్నియు మణి భూషణములతో గూడియున్నందు వలన మణులతోఁ గప్పఁబడినదో యననట్లున్నది) తం = ఆ నలుని, చక్షుః ప్రసృతి చులుకితం; చక్షుః = నేత్రములనెడి, ప్రసృతి = దోసెళ్ళతో, చులుకితం = అరచేతఁ బానముఁ గావింపబడిన వానినిగా, నిర్మాయ = కావించి, మౌగ్ధ్యాత్ = మోహముంచి, మౌగ్ధ్యాత్ = మోహమువలన, ఆశఙ్కన్త = సందేహించిరి (ఏమనగా), అయం = ఈ పురుషుడు, జ్యోతిష్టోమాది యజ్ఞ శ్రుతఫలజగతీ సార్వభౌమ క్రమేణ; జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞ = జ్యోతిష్టోమము మున్నగు యాగములచే, శ్రుత = తెలియఁబడిన, ఫల = ఫలమైన, జగతీ = స్వర్గలోకమునకు, సార్వభౌమ = చక్రవర్తియగు నింద్రుడను, క్రమేణ = క్రమ

చేత, నిమేషాకృతమతిభిః; నిమేష = తెప్పపాట్లయందు, అకృత = ఉంచఁబడని, మతిభిః = బుద్ధులుగల, సాహస్రీభిః = వేలసంఖ్యగల, దృగ్భిః = నేత్రములతో, ఆలిఙ్గితఃకిం = స్పృశింపబడెనాయేమి? ఇతి= అని, ("ఆశఙ్క్రాన్త"యను క్రియతో నన్వయము) రత్నములచే నలఙ్కరింపఁబడిన నలునిగాంచి పౌరస్త్రీలు, ఇతనియందు నింద్రభ్రాన్తిని బొంది, ఇంద్రుని వేయికన్నులీ నలునిఁ బొందినవా? యని భావించిరి.

వి:- నలునిపై నింద్రభ్రాన్తినిఁ బొందుటవలన భ్రాన్తిమదలఙ్కారము. సహస్ర నేత్రములు నలుని బొందకపోయినను బొందినవోయనునట్లు భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. "కిం" శబ్దప్రయోగముచేనది వాచ్యము. భ్రాన్తి మదలఙ్కారమునకు నుత్ప్రేక్షతో సఙ్కరము.

సమాసములు

చక్షుః ప్రసృతిచులుకితం :- చక్షుషీఏవప్రసృతీ = చక్షుఃప్రసృతీ, చక్షుః ప్రసృతిభ్యాం, చులుకితః = చక్షుఃప్రసృతచులుకితః, తమ్ = చక్షుః ప్రసృతిచులుకితం.

నిమేషాకృతమతిభిః :- నిమేషేషు, అకృతా, మతిః, యాసాంతాః = నిమేషాకృతమతయః, తాభిః = నిమేషాకృతమతిభిః.

జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీసార్వభౌమక్రమేణ :- జ్యోతిష్టోమః, ఆదిః యేషాన్తే = జ్యోతిష్టోమాదయః జ్యోతిష్టోమాదయశ్చ, తేయజ్ఞాశ్చ = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞాః, జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞైః, శ్రుతం = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతం, జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతం చతత్ఫలంచ = జ్యోతి మాదియజ్ఞశ్రుతఫలం, జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలమేవజగతీ = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీ, జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగత్యాః, సార్వభౌమః-జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞ శ్రుతఫలజగతీసార్వభౌమ ఇతిక్రమః= జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీసార్వభౌమక్రమః, తేన = జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞశ్రుతఫలజగతీసార్వభౌమక్రమేణ.

భావము :

ఆ నగరకాంతల మధ్య కొందఱు సుందరస్త్రీలు, భరణమణు చే తిఖ

వరకు కప్పఁబడిన యానలుని నేత్రములనెడి దోసిళ్ళతోఁ బానముగావించి మోహముతో నాతనిని జ్యోతిష్టోమాది యాగములకు ఫలమైన స్వర్గమునకు, చక్రవర్తి యగు నింద్రుడనెడి భ్రాన్తితో ఱెప్పపాటు నెఱుగని వేయికన్నులతో సతనిసిఁ గాంచిరి. నలుని శరీరమందంతటనున్న రత్నములు నేత్రములవలె నుండుటవలన నతడు వేయికన్నులగల నింద్రుడనెడి భ్రాన్తిని గల్గి చెను. ఆ భ్రాన్తితో నా వేయికన్నులు గలవానిని, వేయికన్నులతోడనే యా స్త్రీలు సాదరముగా చూచిరని యాశయము. 82

శ్లో॥ భవన్ సుద్యుమ్నః స్త్రీ నరపతిరభూత్ యస్య జననీ
తముర్వశ్యాః ప్రాణానపి విజయమానస్తనురుచా,
హరారబ్ధక్రోధేన్ధన మదనసింహాసనమసౌ
అలఙ్కర్మీణశ్రీరుద భవదలఙ్కర్తు మధునా. 83

ప॥వి॥ :- భవన్ - సుద్యుమ్నః - స్త్రీ - నరపతిః - అభూత్ - యస్య - జననీ - తమ్ - ఉర్వశ్యాః - ప్రాణాన్ - అపి - విజయమానః - తనురుచా - హరారబ్ధక్రోధేన్ధన మదనసింహాసనం - అసౌ అలఙ్కర్మీణశ్రీః - ఉదభవత్ - అలఙ్కర్తుమ్ - అధునా.

అర్థము :- సుద్యుమ్నః = సుద్యుమ్నుడను, నరపతిః = రాజు, స్త్రీ = (ఇల యను) స్త్రీగా, భవన్ = (ఈశ్వరశాపముచే) అగుచు, యస్య = ఏ పురూరవునకు, జననీ = తల్లిగా, అభూత్ = ఆయెనో, ఉర్వశ్యాః = ఊర్వశికి, ప్రాణానపి = ప్రాణమైన అనగా నా యప్సరస మనస్సును హరించునట్టి, తమపి = అతనిని, అనగా - ఇలయందు బుధుని వలన జన్మించిన యా పురూరవునిగూడ, తనురుచా = దేహకాంతితో, విజయమానః = అతిశయించుచున్న. అసౌ = ఈ నలుడు, హరారబ్ధక్రోధేన్ధనమదన సింహాసనమ్; హర = శివునిచే, ఆరబ్ధ = ఆరంభింపఁబడిన. క్రోధ = కోపమునకు, ఇన్ధన = కట్టెయైన, మదన = మన్మథుని యొక్క, సింహాసనం = సింహాసనమును, అలఙ్కర్తుం = అలఙ్కరించుటకు, అలఙ్కర్మీణశ్రీః; అలఙ్కర్మీణ = కార్యమునకు యోగ్య

మైన, శ్రీః = శోభగలవాడుగా, అధునా = ఇప్పుడు, ఉదభవత్=ఉద్భవించెను. ఆ పురూరవునికంటెను చాల సుందరుడని యర్థము. ఇతి = ఇట్లు, ఆలేపుః = మాట్లాడుచుండిరి. అని యుత్తరశ్లోకముతో నన్వయము. సూర్యునకు పౌత్రుడును, మనువు పుత్రుడునగు సుద్యుమ్నుడను రాజు, వేటకుజని హిమవత్పర్వత పరిసరములయందు బాల్యతీవనమునుఁ బ్రవేశించెను. అప్పుడు శివుడు శపింపగా స్త్రీరూపమునుఁబొంది, బుధుని వలన నతిసుందరుడైన పురూరవుడనుఁ బుత్రునిఁ బడసెను పురాణ కథ నిట ననుసంధించుకొనవలయును.

సమాసములు

తనురుచా :- తనోః, రుక్ = తనురుక్, తయా = తనురుచా.

హరారబ్ధక్రోధేన్ధనమదనసింహాసనం :- హరేణఆరబ్ధః = హరారబ్ధః. హరారబ్ధశ్చాసౌ, క్రోధశ్చ = హరారబ్ధక్రోధః, హరారబ్ధక్రోధస్య, ఇన్ధనం = హరారబ్ధక్రోధేన్ధనం, హరారబ్ధక్రోధేన్ధనంచాసౌ, మదనశ్చ= హరారబ్ధక్రోధేన్ధనమదనః, హరారబ్ధక్రోధేన్ధనమదనస్య, సింహాసనం = హరారబ్ధక్రోధేన్ధనమదనసింహాసనం, తత్ = హరారబ్ధక్రోధేన్ధనమదనసింహాసనం.

అలఙ్కర్మీణశ్రీః :- అలం, కర్మణే, అలఙ్కర్మీణా, అలఙ్కర్మీణాశ్రీః యస్యసః = అలఙ్కర్మీణశ్రీః.

భావము :

పూర్వము సుద్యుమ్నుడను రాజు, పైనఁజెప్పిన పౌరాణిక కథను అనుసరించి శివుని శాపముచే స్త్రీరూపముఁజెంది, "ఇల" యనుఁబేరుఁబొంది, బుధుని వలన, లోకోత్తర సౌందర్యముగల పురూరవునిఁ గొడుకుఁగాఁ బడసెను. ఆ పురూరవుడు ఊర్వశికిఁ బ్రాణభూతుడై యామె ప్రేమకుఁ బాత్రుడాయెను. అట్టి పురూరవునిఁగూడ దేహసౌందర్యముచే నీ నలుడు మించియున్నాడు కాననితడు శివుని క్రోధాగ్నికి బలియైన మన్మథుని సింహాసనమాక్రమింప నర్హుడై యిప్పుడుద్భవించెనాయని తోచుచున్నది. ఆ మన్మథునికంటెను సుందరుడని యాశయము.

శ్లో॥ అర్థీ సర్వసుపర్వణాం పతిరసా
వేతస్య యూనః కృతే
పర్యత్యాజి విదర్భరాజసుతయా
యుక్తం విశేషజ్ఞయా.
అస్మిన్నామ తయావృతే సుమనసః
సన్తోఽపి యన్నిర్జరా
జాతా దుర్మనసో న సోఢుముచితా
స్తేషాన్తు సాఽనౌచితీ. 84

ప॥వి॥ :- సర్వసుపర్వణాం - పతిః - అసౌ - ఏతస్య - యూనః - కృతే - పర్యత్యాజి-విదర్భరాజసుతయా - యుక్తం - విశేషజ్ఞయా - అస్మిన్-నామ - తయా -వృతే - సుమనసః - సన్తః - అపి - యత్ - నిర్జరాః - జాతాః - దుర్మనసః - న - సోఢుమ్ - ఉచితాః - తేషాం-తు - సా - అనౌచితీ.

అర్థము :- విశేషజ్ఞయా = గుణములయొక్క తారతమ్యమునుఁ దెలసిన, విదర్భ రాజసుతయా = దమయన్తిచే, అర్థీ = యాచకత్వమునుఁ బొందిన యనగా వివాహమునకై యాచించిన, అసౌ = ఈప్రసిద్ధుఁడగు, సర్వ సుపర్వణాం = సకలదేవతలకును, పతిః = పాలకుడైన యింద్రుడు, ఏతస్య = ఈ, యూనఃకృతే = యువకునికొఱకు, అనగా నలునిఁ దానుఁ బడయుట కొఱకు, పర్యత్యాజి = (నలునికంటెఁ దక్కువ గుణ ములు గల్గియుండుటవలన) విడువఁబడెను. (ఇతి = అనునది) యుక్తం = తగినది. కింతు = కాని, అస్మిన్ = ఈనలుడు, తయా = ఆ దమ యన్తిచే, వృతేసతి = వరింపఁబడగా, నిర్జరాః = ఇన్ద్రాదిదేవతలు, యత్ = ఎందువలన, సుమనసః = సర్వమునుఁ దెలిసినవారును, మంచి హృదయము గలవారుగను, సన్తోఽపి = ఉండియు, దుర్మనసః = దుఃఖితహృదయము గలవారుగా, జాతానామఇతియత్ = ఏర్పడిరనున దేదిగలదో, సా = అది, తేషాం = ఆ యింద్రాదులకు, అనౌచితీ=తగ నిది, సోఢుం = ఈ విషయమును నోర్చుకొనుటకు, నఉచితాః = తగరు. దమయన్తి వంటి విశేషజ్ఞులు, నలునివంటి శ్రేష్ఠమైన వరునెన్నుకొనుట

యుచితమేకాని ఇంద్రాది దేవతలు "సుమనస్సులు" మంచిమనస్సు గల వారని పేరును బొందియు దమయన్తి నలుని వరించు విషయమున దుఃఖితమనస్కులగుట యుచితముకాదు. 84

శ్లో॥ అస్యోత్కణ్ఠితకణ్ఠలో
 లవరణస్రక్సాక్షిభిర్దిగ్ధవైః
స్వం వక్షః స్వయమస్ఫుటన్న
 కిమదః శస్త్రాదపి స్ఫోటితం.
వ్యావృత్యోపనతేనహా!
 శతమఖేనాద్య ప్రసాద్యాకథం
భైమ్యాం వ్యర్థమనోరథేనచ
 శచీసాచీకృతాస్యామ్బుజా. 85

ప॥వి॥ :- అస్య - ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోలవరణస్రక్సాక్షిభిః - దిగ్ధవైః - స్వం - వక్షః - స్వయమ్ - అస్ఫుటత్ - న - కిమ్ - అదః - శస్త్రాత్ - అపి - స్ఫోటితం - వ్యావృత్య - ఉపనతేన, హా! - శతమఖేన - అద్య - ప్రసాద్యా - కథం - భైమ్యాః - వ్యర్థమనోరథేన - చ - శచీ - సాచీకృతాఽఽస్యామ్బుజా.

అర్థము :- అస్య = ఈ నలునియొక్క, ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోలవరణస్రక్సాక్షిభిః; ఉత్కణ్ఠిత =చాలకాలమునుండి దమయన్తి హస్తమునుండి వరణమాలను బొందఁగోరికగల్గినట్టి, కణ్ఠ = కంఠమునందు, లోల = కదలుచున్న, వరణస్రక్ = స్వయంవరమాలను, సాక్షిభిః, = చూచుచున్న, దిగ్ధవైః= దిక్పాలురచే, స్వయం = తనంతట, అస్ఫుటదపి = సిగ్గులేనందువలన పగలకపోయినను, అదః = ఈ, స్వం = తనదైన, వక్షః = వక్షః స్థలము, నలునియొక్క ఆయుధపు దెబ్బవలనను, లేదా తనంతట కత్తి దెబ్బవలనగాని, కిం = ఏల, నస్ఫోటితం = పగులునట్లు చేయఁబడలేదు అనగా దమయన్తికై నలునితో యుద్ధముగావించి యతని యాయుధమా ఘాతగాని, తనయంతట కత్తితోఁ బొడుచుకొనుట వలనగాని పగులఁగొట్ట

కొనవలసినదే గదా! కిఞ్చ = మఱియు, అద్య=ఇప్పుడు, భైమ్యాం = దమయన్తి విషయమున, వ్యర్థమనోరథేన; వ్యర్థ = విఫలమైన, మనో రథేన = అభిలాషగల్గిన, (కావుననే) వ్యావృత్త్య = వెనుకకు మఱలి, ఉపనతేన = శచీదేవిని బొందిన, అనగా తన తప్పును క్షాలనఁ జేసి కొనుటకై శచీదేవి ముందట సాగిలఁబడిన, శతమఖేన = ఇన్ద్రునిచే, సాచీకృతాఽఽస్యామ్బుజా; సాచీకృత = త్రిప్పఁబడిన, అనగా మఱి యొక వంకకు, మఱలింపఁబడిన, ఆస్య = ముఖమనెడి, అమ్బుజా = పద్మముగల్గిన, శచీ = శచీదేవి, కథం = ఎట్లు, ప్రసాద్యా=ఊరడింప సాధ్యమగును? ఏవిధముగను సాధ్యము గాదు. హా = దుఃఖము. శచీ దేవి యిం[ద్రునిపై కోపమును వహించి ముఖమును మఱియొకవైపునకుఁ [దిప్పుకొనియున్నది గాన నెదుట సాగిలఁబడి ప్రార్థించునట్టి యిం[ద్రుని చూడనందువలన నతడు గావించు వందనాదులను చూడఁబోదు గాన నామెనెట్లు ఊఱడింప సాధ్యమగునని యర్థము.

సమాసములు :

ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోఠివరణస్రక్సాక్షిభిః :- ఉత్కణ్ఠా, అస్యసఞ్జాతా, ఇతి = ఉత్కణ్ఠితః, ఉత్కణ్ఠితశ్చాసౌ, కణ్ఠశ్చ = ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠః, ఉత్కణ్ఠ తకణ్ఠే లుఠతీతి=ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోఠినీ, వరణస్య, స్రక్=వరణస్రక్= ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోఠినీచసా, వరణస్రక్చ = ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోఠివరణ స్రక్, ఉత్కణ్ఠితకణ్ఠలోఠివరణస్రజః, సాక్షిణః = ఉత్కణ్ఠిత కణ్ఠలోఠివరణస్రక్సాక్షిణః. తైః = ఉత్కణ్ఠితక లోఠివరణ స్రక్సాక్షిభిః.

దిగ్ధవైః :- దిశాం ధవాః = దిగ్ధవాః, తైః = దిగ్ధవైః.

వ్యర్థమనోరథేన :- వ్యర్థః, మనోరథః, యస్యసః = వ్యర్థమనోరథః, తేన = వ్యర్థమనోరథేన

సాచీకృతాఽఽస్యామ్బుజా :- ఆస్యమేవ, అమ్బుజం = ఆస్యామ్బుజం, సాచీకృతం, ఆస్యామ్బుజంయస్యాస్సా = సాచీకృతాఽఽస్యామ్బుజా.

భావము:

చిరకాలమునుండి దమయన్తియొక్క వరణమాలకై యుత్కంఠతో నెదురు చూచుచున్న యీ నలుని కంఠమునందలి యీ వరణమాలికను చూచుచున్న దిక్పాలుర హృదయము, వారికి సిగ్గు లేనందువలన స్వయముగా పగులలేదు. కాని యీ హృదయము నలుని యాయుధపుదెబ్బ వలనఁ గాని స్వయముగా కత్తితోఁ బొడుచుకొనుట వలనఁగాని పగిలియుండవలసినది. అనగా వారు దమయన్తినిఁ బడయఁగోరి నలునితో యుద్ధము చేసియున్నచో నాతని శస్త్రపుదెబ్బల వలన వారి గుండెలు పగిలిపోయి యుండెడివని యర్థము. లేదా యామెనుఁ బడయజాలనందువలన తమకుతామే కత్తితోఁ బొడుచుకొనుట మున్నగువానితో నైనను వారిగుండెలు భగ్నములై పోయి యుండవలసి యుండెడిది. మఱియు దమయన్తిఁ బడయఁజాలక వైఫల్యముఁబొంది మఱల శచీదేవిని నొంది తన తప్పును క్షాళనఁ జేసికొనుటకై యామెకుఁ బ్రణమిల్లిన యింద్రుడు, ముఖము త్రిప్పుకొనిన శచీదేవినెట్లు ఊరడింపగలడు? ఏవిధముగను నూరడింపలేడని యర్థము. అయ్యో యెంత శోచనీయమిది? 85

శ్లో॥ మాజానీత విదర్భజా మవిదుషీం
కీర్తిర్ముదః శ్రేయసీ
సేయంభద్రమచీకరత్ మఘవతా
నస్వాంద్వితీయాం శచీం.
కఃశచ్యారచయాఞ్చకార చరితే
కావ్యంసనః కథ్యతాం
ఏతస్యాస్తు కరిష్యతే
రసధునీపాత్రే చరిత్రేనకైః. 86

ప॥వి॥ :- మా - జానీత - విదర్భజామ్ - అవిదుషీం - కీర్తిః - ముదః - శ్రేయసీ - సా - ఇయం - భద్రమ్ - అచీకరత్ - మఘవతా - నస్వాం - ద్వితీయాం - శచీం - కః - శచ్యాః - రచయాఞ్చకార - చరితే - కావ్యం - సః - నః - కథ్యతాం - ఏతస్యాః - తు - కరిష్యతే - రసధునీపాత్రే - చరిత్రే - న కైః.

అర్థము :- (హే ప్రియసఖ్యః = ఓ యిష్టులైన చెలికత్తెలారా) విదర్భజాం =

దమయన్తిని, అవిదుషీ =విశేషము..ను దెలియని దానినిగా, మాజానీత = తెలియకలండి. దేవతలతోఁ గలసి యానందముల ననుభవించుటకుఁ బూనుకొనని దమయన్తి యెట్లు తెలివిగలదగునని శఙ్కింపవలదు. ఏల యనగా — ముదః = ఆనందముకొఱకెను, కీర్తిః = కీర్తి. శ్రేయసీ= శ్రేష్ఠమైనది. (కాన) సా = ఆ, ఇయం = ఈదమయన్తి, మఘవతా = ఇంద్రునిచే, స్వం = తన్ను, ద్వితీయాం = రెండవదైన. శచీం = శచీ దేవినిగా, నాఽఙ్గీకరత్ = చేయలేదు. ఇంద్రుని వరించినచో, తానతనికి భార్యయగుటవలన రెండవ శచీదేవిఁగా గావలసియుండెడిది. అందువలన నింద్రుని వరింపలేదు. కాన, ఇతి = ఈ విధముగా నతనిని వరింపక యుండుట, భద్రం = క్షేమము. ఏలయనగా, కః = ఏ, కవిః = కవి, శచ్యాః = శచీదేవియొక్క, చరితే = చరిత్రమునందు, కావ్యం = కావ్యమును, రచయాఞ్చకార = రచియించెను. సః = ఆ కవి, నః = మాకు, కథ్యతాం = చెప్పఁబడునుఁగాక. ఏతస్యాస్తు = ఈదమయన్తికి సంబంధించిన, రసధునీపాత్రే; రసధునీ = రసవాహినికి, పాత్రే = రెండు గట్టులమధ్య, అనగా ప్రవాహస్థానమున, ననగా పలువిధములైన రసముల కాధారమైన, చరిత్రే = చరిత్రవిషయమున, కైః = ఏ కవులచే, (కావ్యం = కావ్యము) నకరిష్యతే = చేయఁబడనేరదు. తప్పక చేయఁబడునని యర్థము. అందఱును తప్పక కావ్యమును రచియింపగలరు. దానికి తానే దృష్టాన్తమని కవి తాత్పర్యము. కాన, దమయన్తి కీర్తిదాయక మగుటవలన నలుని వరించినది. ఇట్లు నలవరణమే యామెకు క్షేమదాయకము.

సమాసములు :

విదర్భజాం :- విదర్భేభ్యః, జాయత ఇతి = విదర్భజా, తాం = విదర్భజాం.

అవిదుషీం :- న, విదుషీ = అవిదుషీ, తాం = అవిదుషీం.

రసధునీపాత్రే :- రసస్య, ధునీ = రసధునీ = రసధున్యాః, పాత్రం = రసధునీపాత్రం, తస్మిన్ = రసధునీపాత్రే.

భావము :

ఓ చెలికత్తెలారా! దమయన్తి వివేచనాశక్తి లేనిదని భావింపవలదు. కాని యింద్రాది దేవతలను వరించి వారి మూలమున దేవానందము ననుభవింప నవకాశమునుఁ బోగొట్టుకొని నలునివంటి మానవుని వరించి, మానవానందమునకుఁ బ్రవర్తించిన యామె యెట్లు వివేకవంతురాలగునని ప్రశ్నింపవలదు. ఏలయనగా; ఆనందముకంటెను కీర్తియే శ్రేష్ఠముగదా ? ఆమె యింద్రుని వరిం యతనికి పత్నియై రెండవ శచీదేవిగా గాకుండుటయే మేలైనది. ఏలయనగా, నే కవి శచీదేవి చరితమునుఁ గూర్చి కావ్యమును రచియించెనో చెప్పుడు. ఎవరును రచియింపలేదని యర్థము. వివిధ రసముల కాశ్రయమైన రసవాహినికిఱు గట్టుల మధ్య ప్రవహించు దమయన్తి చరిత్ర విషయమునందు, కవులెవ్వరు కావ్యమును రచియింపరు ? దానికి నైషధకర్తయగు శ్రీహర్షుడే తార్కాణము. కాన నలవరణము కీర్తిప్రదముగాన నిదియే మేలైనదని యాశయము. 86

శ్లో॥ వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితతపః
శిల్పేన దేహశ్రియా
నేత్రాభ్యాం స్వదతే యువాఽ
యమవనీవాసః ప్రసూనాయుధః.
గీర్వాణాలయసార్వభౌమ సుకృత
ప్రాగ్భారదుష్ప్రాపయా
యోగం భీమజయానుభూయ
భజతామద్వైత మద్య త్విషామ్. 87

ప॥వి॥ :- వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితతపఃశిల్పేన - దేహశ్రియా - నేత్రాభ్యాం - స్వదతే - యువా - అయమ్ - అవనీవాసః - ప్రసూనాయుధః - గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుష్ప్రాపయా - యోగం - భీమజయా - అనుభూయ - భజతామ్ - అద్వైతమ్ - అద్య - త్విషామ్.

అర్థము :- అవనీవాసః = భూమియందు వాసముగల్గిన, ప్రసూనాయుధః = పూవిల్తుడగు మన్మథుడు, అనగా, భూలోకమన్మథుడైన, అయం = ఈ,

యువా = యువకుడగు నలుడు, వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితత
వైదర్భ్యా = దమయన్తియొక్క, బహుజన్మ = పెక్కుజన్మము
నిర్మిత = చేయఁబడిన, తపః = తపస్సనెడి, శిల్పేన = క
ముచే నేర్పడిన, లేదా, తపః = తపమువలన గల్గిన, శిల్పే
నైపుణ్యముచే నేర్పడిన, దేహశ్రియా = శరీరకాంతిచే, నేత్ర
చూచుచున్న మా నేత్రములకు, స్వదతే = ఆనందమునుఁ గల్గి
(కావుననే) గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుష్ప్ర
గీర్వాణాలయ = దేవలోకమునకు, సార్వభౌమ = చక్ర
నింద్రునియొక్క, సుకృత = పుణ్యములరాశిచే, దుష్ప్రాప
దుర్లభురాలైన, భీమజయా = దమయన్తితో, యోగం =
మును, అనుభూయ = అనుభవించి, త్విషాం = కాంతు
అద్వైతం = ఐక్యమును, భజతాం = పొందునుగాత.

సమాసములు ;

వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితతపశ్శిల్పేన :- విదర్భేషు, భవా =
బహూనిచతానిజన్మానిచ = బహుజన్మాని, వైదర్భ్యాః, బహ
వైదర్భీబహుజన్మాని, వైదర్భీబహుజన్మసు, నిర్మితం = వై
జన్మనిర్మితం, వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితం చతత్తపశ్చ
బహుజన్మనిర్మితతపః, వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితతపసః,
వైదర్భీబహుజన్మనిర్మితతపశ్శిల్పః, తేన = వైదర్భీబహు
తపశ్శిల్పేన.
దేహశ్రియా :- దేహస్య, శ్రీః = దేహశ్రీః, తయా = దేహ
అవనీవాసః :- అవన్యాం, వాసః, యస్యసః = అవనీవాసః.
ప్రసూనాయుధః :- ప్రసూనమాయుధః, యస్యసః = ప్రసూ
గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుష్ప్రాపయా:-గీ
ఆలయః = గీర్వాణాలయః, గీర్వాణాలయస్య, సార్వభౌమ
ణాలయసార్వభౌమః, గీర్వాణాలయసార్వభౌమస్య, సుకృతా
ణాలయసార్వభౌమసుకృతాని, గీర్వాణాలయసార్వభౌమస

ప్రాగ్భారః = గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారః దుష్ప్రాపః,
ప్రాపుం శక్యా=దుష్ప్రాపాగీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారేణ,
దుష్ప్రాపా=గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుష్ప్రాపా, తయా
=గీర్వాణాలయసార్వభౌమసుకృతప్రాగ్భారదుష్ప్రాపయా.

భీమజయా :- భీమాజ్జాయత ఇతి = భీమజా, తయా = భీమజయా.

భావము :

భూలోకమన్మథుడైన యీ నలుడు, దమయన్తి పెక్కుజన్మల తపః ఫలమైన కలాకౌశలమో యనునట్లున్న శరీరశోభతో, నతనినిఁజూచు మానంది వారల, నేత్రములకానందముఁ గొల్పుచున్నాడు. స్వర్లోక సార్వభౌముడగు నింద్రుడు తన పుణ్యరాశిచే పొంద సాధ్యముకాని యీ దమయన్తితో నీనలుడు సంబంధమునుబొంది కాంతులతో నైక్యమునుఁ బొందుగాత.

లేదా భూలోక మన్మథుడగు నలుడు స్వయముగ దేహములేనివాడైనను, దమయన్తియొక్క పెక్కుజన్మల తపఃఫలముగా దేహమునొంది మిక్కిలి సుందరుడుగా నందరికి నేత్రపర్వమై భాసిల్లుచుండెను. ఈ నలుడు దమయన్తితో దాంపత్య సంబంధమునుఁ బడసి, యుభయులు కలియుటచే నీ నలుడు కాంతుల కాశ్రయులుగనో, కాంతిస్వరూపులుగనో యగునుగాత. నూరు యజ్ఞములుచేసి గొప్ప పుణ్యరాశి నార్జించిన యింద్రునికి సైతము లభింపని దమయన్తిని పితడు పడసి ఇంద్రునికంటెను సౌభాగ్యాతిశయము పుణ్యాతిశయముగ గలవాడు. భీమజయా = భీమేశ్వరుని యనుగ్రహము వలన గల్గినవిద్య, యోగం = అష్టాఙ్గ యోగముల నాచరించి బ్రహ్మాత్మ స్వరూపమైన యద్వైతమును యోగి పడసి నట్లు, ఈ నలుడును దమయన్తితోనట్టి యద్వైతసదృశమగు నద్వైతమును బడయునుగాత.

25)

శ్లో॥ స్త్రీపుంసవ్యతిషఙ్ణనం జనయతః
పత్యుః ప్రజానామభు
అభ్యాసఃపరిపాకిమః కిమనయోర్దామ్పత
సమ్పత్తి
అసంసారపురన్ధ్రిపూరుషమిథః
ప్రేమార్పణక్రీడయ
ప్యేతజ్జమ్పతి గాఢరాగరచనాత్
ప్రాకర్షి చేతోభు

ప॥వి॥ :- స్త్రీపుంసవ్యతిషఙ్ణనం - జనయతః - పత్యుః - ప్రజా
- అభ్యాసః - పరిపాకిమః - కిమ్ - అనయోః - దామ్పత
అసంసారపురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణక్రీడయా - అ
మ్పతిగాఢరాగరచనాత్ - ప్రాకర్షి - చేతోభువః.

అర్థము :- స్త్రీపుంసవ్యతిషఙ్ణనం; స్త్రీ = స్త్రీయొక్కయు, పురుష
యొక్కయు, వ్యతిషఙ్ణనం = సంయోగమును, జనయ
చున్న, ప్రజానాం = ప్రజలకు, పత్యుః = పాలకుడ
యొక్క, పరిపాకిమః = పరిపాకముచే నెరవేర్పఁబడిన,
మాటిమాటికి స్త్రీపురుషులను గలుపుటయను వ్యాపారము,
ఈ నలదమయన్తులయొక్క, దామ్పత్యసమ్పత్తయే = భా
సంపాదనకై, అభూత్కిం = అయినదాయేమి? అట్లుకానిచో
రూపుల కలయునట్లు చేయుట యెట్లు సంభవించును? అట్ల
లేనిచో నిట్లు, ఒండొరులలో ననురాగమునుఁ గల్గించునేఁ
డును? కిఞ్చ = మఱియు, చేతోభువఃఅపి = మన్మథునకు
రపురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణక్రీడయా, అసంసార =
బించి, పురన్ధ్రిపూరుష = స్త్రీపురుషులకు, మిథః =
ప్రేమార్పణ = అనురాగము నుత్పత్తి చేయుటయను, క్రీ
ఆటచేతను, ఏతజ్జమ్పతిగాఢరాగరచనాత్; ఏతత్ = ఈ,

భార్యాభర్తలైన నలదమయన్తులలో, గాఢ = అధికమైన, రాగ = అనురాగమును, రచనాత్ = కల్పించుటవలన, ప్రాకర్షి = ఉత్కర్షగా నేర్పడుట జరిగినది. ఒండొరులలో ననురాగము నుత్పత్తి చేయుటయను క్రియకు ఉత్కర్ష యీ నలదమయన్తులలోనే విశ్రమించినదని యాశయము.

సమాసములు :

స్త్రీపుంసవ్యతిషఙ్గనం :- స్త్రీచ, పుమాంశ్చ=స్త్రీపుమాంసౌ, స్త్రీపుంసోః, వ్యతిషఙ్గనం, - స్త్రీపుంసవ్యతిషఙ్గనం.

దామ్పత్యసమ్పత్తయే :- జాయాచ, పతిశ్చ = దమ్పతీ, దమ్పత్యోః, భావః = దామ్పత్యం, దామ్పత్యస్య సమ్పత్తిః = దామ్పత్యసంపత్తిః, తస్యై = దామ్పత్యసమ్పత్తయే.

పరిపాకిమః :- పరిపాకేన, నిర్వృత్తః = పరిపాకిమః.

ఆసంసారపురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణక్రీడయా :- సంసారమారభ్య ఆసంసారం, పురన్ధ్రిశ్చ, పూరుషశ్చ = పురన్ధ్రిపూరుషౌ, పురన్ధ్రిపూరుషయోఃమిథఃప్రేమార్పణం = పురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణం, ఆసంసారం, పురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణమేవ, క్రీడా = ఆసంసారపురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణక్రీడా, తయా = ఆసంసారపురన్ధ్రిపూరుషమిథఃప్రేమార్పణక్రీడయా.

ఏతజ్జమ్పతిగాఢరాగరచనాత్ :- జాయాచ,పతిశ్చ = జమ్పతీ, ఏతౌ జతౌ జమ్పతీచ = ఏతజ్జమ్పతీ, రాగస్యరచనం = రాగరచనం, గాఢం చతత్, రాగరచనంచ = గాఢరాగరచనం, ఏతజ్జమ్పత్యోః, గాఢరాగరచనం = ఏతజ్జమ్పతిగాఢరాగరచనం, తస్మాత్, ఏతజ్జమ్పతిగాఢరాగరచనాత్.

చేతోభువః :- చేతసి, భవతీతి = చేతోభూః, తస్య = చేతోభువః.

భావము :

స్త్రీపురుషులను కలుపుచున్న సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మయొక్క పరిపక్వ మగు నభ్యాసము ఈ నలదమయన్తుల దామ్పత్య సంపాదన కుపయుక్తమైనదా

యేమి? కానిచో నాసృష్టికర్త కింతటి యపురూపుం సంయోజుఁజేయు శక్తి యెట్లు గల్గినది? అట్టి అభ్యాసము లేనిచో, నీవిధముఁగా నొండొరులయం దను రాగమును గల్పించు నేర్పెట్లు వచ్చినది? మఱియు, సృష్టి మొదలొక్కని స్త్రీపురు షులయందు పరస్పరానురాగము నుత్పత్తి చేయుటయను నాటచే నీనలదమ యన్తులయందు గాఢమగు ననురాగమునుఁ గల్పించుట వలన మన్మథునకు నుత్కర్ష యేర్పడినది. ఒండొరులలో ననురాగము నుత్పత్తి చేయుటకు అతి శయము; నలదమయన్తులయందే విశ్రమించినదని యాశయము. ౮౮

శ్లో॥ తాభిర్దృశ్యత ఏషయాన్

పథి మహాజ్యైష్ఠీ మహే మన్మహే

యద్దృగ్భిః పురుషోత్తమః పరిచితః

ప్రాక్ మఞ్చమఞ్చన్ కృతః.

సా స్త్రీరాట్ పతయాలుభిః శితిసితైః

స్యాదస్యదృక్చామరైః

సస్నే మాఘమఘాభిఘాతి

యమునా గఙ్గేఘయోగే యయా. 89

ప॥వి॥ :- తాభిః - దృశ్యతే - ఏషః - యాన్ - పథి - మహాజ్యైష్ఠీమహే - మన్మహే - యద్దృగ్భిః - పురుషోత్తమః — పరిచితః — ప్రాక్ - మఞ్చమ్ - అఞ్చన్ - కృతః - సా — స్త్రీరాట్ - పతయాలుభిః — శితిసితైః — స్యాత్ - అస్య - దృక్చామరైః - సస్నే - మాఘమ్ — అఘాభిఘాతియమునాగఙ్గేఘయోగే - యయా.

అర్థము :- తాభిః = ఆస్త్రీలతో, పథి = రాజమార్గమునందు, యాన్ = వెళ్ళు చున్న, ఏషః =ఈనలుడు, దృశ్యతే=చూడఁబడుచున్నాడు. యద్దృగ్భిః; యత్ = ఏస్త్రీలయొక్క, దృగ్భిః = నేత్రములచే, ప్రాక్ = పూర్వ జన్మమున, మహాజ్యైష్ఠీమహే; మహా = పూజ్యమైన, జ్యైష్ఠీ = జ్యేష్ఠ పూర్ణిమనాటి. మహే = ఉత్సవమునందు, మఞ్చం = మంచను, అనగా మంచమువంటి స్థానమును అనగా శయనమును, అఞ్చన్ = పొందుచు,

ననగా శయనము నధిష్ఠించుచు, పురుషోత్తమః = శ్రీమన్నారాయణుడు, పరిచితః = చూడబడినవాడుగా, కృతః = చేయఁబడెను. ననగా కన్నులతో నుపాసింపఁబడెనని యర్థము. గొప్పపుణ్యము లేనిచో నింతటి మహానుభావునిదర్శనమెట్లు లభించును. కావుననే చెప్పఁబడినది —

"డోలారూఢంచగోవిందం. మఞ్చస్థం మధుసూదనం. రథస్థం వామనం దృష్ట్వా. పునర్జన్మనవిద్యతే" అని ఊయెలయందున్న గోవిందుని, శయనమందున్న మధుసూదనుని రథమునందున్న వామనునిఁ జూచినవారికి పునర్జన్మ లేదు. తథా = అట్లే, పతయాలుభిః = పైన బడనున్న, శితిసితైః; శితి = శ్యామల వర్ణమును గలవియు, సితైః = తెల్లని వర్ణము గలవియునగు, అస్య = ఈ నలునియొక్క, దృక్చామరైః = నేత్రములనెడి వింజామరలచే, సా = ఆ, స్త్రీరాట్ = స్త్రీలకు రాణిగ్రా స్యాత్ = అగును. యయా = ఏ స్త్రీచే, అఘాభిఘాతియమునాగఙ్గౌఘయోగే; అఘ = పాపములను, అభిఘాతి = తొలగించుచున్న, యమునా = యమునానది యొక్కయు, గంగా=గంగానది యొక్కయు ఓఘ = ప్రవాహముయొక్క, యోగే = కలయికయందు నన్గా గంగా యమునల సంగమముగల ప్రయాగ క్షేత్రమందు, మాఘనక్షత్రముతోటి పున్నమగల మాఘమాసమంతయు, సస్నే = స్నానము - చేయబడుట (ఏర్పడినది).—

ఈ విషయమున స్మృతి :—

"సితాఽసితేపయోః స్నాతం, మాఘమాసే యుధిష్ఠిర. నతేషాంపునరావృత్తిః, కల్పకోటి శతైరపి".—

ఓ ధర్మరాజా! మాఘమాసమున గంగాయమునల సంగమము గల ప్రయాగ క్షేత్రమున స్నానమాడిన వారికి శతకోటి కల్పములను పునరావృత్తి లేదు. అనగా వారు శాశ్వత ముక్తినిఁ బడయుదురు" అని మన్మహే = తలంతుము.

సమాసములు :

మహాజ్యైష్ఠీమహే :- జ్యేష్ఠయా, యుక్తా. పౌర్ణమాసీ = జ్యైష్ఠీ మహా జ్యైష్ఠ్యామహాః = మహాజ్యైష్ఠీమహః, తస్మిన్ = మహాజ్యైష్ఠీమహే.

యద్దృగ్భిః :— యాసాం దృశః = యద్దృశః, తాభిః = యద్దృగ్భిః
పురుషోత్తమః :— పురుషాణాం, ఉత్తమః = పురుషోత్తమః
స్త్రీరాట్ :— స్త్రీణాం, రాట్ = స్త్రీరాట్.
సితాసితైః :— సితాశ్చతే అసితాశ్చ = సితాఽసితాః తైః = సితాఽసితైః.
మాఘే :— మఘాభిర్యుక్తా, పౌర్ణమాసీ = మాఘీ, మాఘీ అస్మిన్ ఇతి = మాఘః, తమ్ = మాఘం.
అఘాభిఘాతియమునాగఙ్గౌఘయోగే :— అఘాని, అభిహన్తీతి = అఘాభిఘాతీ, యమునాచగఙ్గాచ = యమునాగఙ్గే, యమునాగఙ్గయోరోఘః = యమునాగఙ్గౌఘః అఘాభిఘాతీచాసౌ, యమునాగఙ్గౌఘశ్చ = అఘాభిఘాతియమునాగఙ్గౌఘః, అఘాభిఘాతిగయమునాగఙ్గౌఘస్య, యోగః = అఘాభిఘాతియమునాగఙ్గౌఘయోగః, తస్మిన్ = అఘాభిఘాతియమునాగఙ్గౌఘయోగే.

భావము :

రాజమార్గమున వెళ్ళుచున్న నలుని యా స్త్రీలు గాంచిరి. స్త్రీల నేత్రములకు నితని పూర్వజన్మమందలి "మహాజ్యైష్ఠి" యను మహోత్సవమున శయనస్థుడైన శ్రీమన్నారాయణుని రూపము పరిచయము గావింపబడెను. అనగా నలుని గాంచు స్త్రీలనయనములా శ్రీమన్నారాయణు నుపాసించినవిగా నాయెను. అనగా నీనలుడట్టి శయనస్థుడగు శ్రీమన్నారాయణుని స్మృతికిఁ దెచ్చుచుండెనని యర్థము. పూర్వజన్మమందట్టి పురుషోత్తముడగు, శ్రీమన్నారాయణుడై యీ నలుడుండెనని యాశయము. ఎంత పుణ్యమో లేనిదే యిట్టి మహానుభావుని దర్శనమేర్పడదు గదా! కావుననే దోలాధిరోహణము గావించిన గోవిందుని, శయనస్థుడైన మధుసూదనుని, రథమందలి వామనుని దర్శించువారికి పునర్జన్మ యుండదని స్మృతులు ఘోషించుచున్నవి. ఆ స్త్రీలనందఱికిని రాణియై యలరారు దమయన్తిని నలుడు తన నల్లని వన్నెలు తెలుపు వన్నెలు గల నేత్రములనెడి చామరములతోఁ జూచుచుండెను. అనగా నలుని సితాఽసిత దృష్టులు, ఆమెపై విధి రాజలాంఛనములగు చామర మర్యాదను నారాణియగు దమయన్తికిఁ గల్పిం

చినవని యాశయము. అట్లు సితాఽసితదృష్టులు పైబడగా నాదమయన్తి నలుపు వన్నె గల యమునా ప్రవాహము — తోడను గూడిన నదీద్వయసఙ్గమమైన ప్రయాగ క్షేత్రమున నొకదిక్కునుండి గంగయు, మఱియొక దిక్కునుండి యమునయు వచ్చి కలియును. అడుగున సరస్వతీనది యన్తర్వాహినిగాఁ బారుచుండెను. ఇట్లు ఈ మూడు నదులను కలయుటవలన నీ ప్రయాగక్షేత్రమునకు త్రివేణీ సంగమమనియు పేరు గలదు. అనగా నలుడు దమయన్తిపై ననురాగముతో తన సితాఽసిత దృష్టులను ప్రసరింపఁజేసెనని సారాంశము. 89

శ్లో॥ వైదర్భీ విపులానురాగకలనా సౌభాగ్యమత్రాఖిల
క్షోణీచక్రశతక్రతౌ నిజగదే తద్వృత్త వృత్తక్రమైః
కిఞ్చాస్మాక నరేన్ద్రభూసుర
గతాసంభూతయే లగ్నకం
దేవేన్ద్రావరణ ప్రసాదిత శచీ
వి్రాణి తాశీర్వచః. 90

ప॥వి॥ :- వైదర్భీవిపులానురాగకలనాసౌభాగ్యమ్ - అత్ర - అఖిలక్షోణీచక్రశతక్రతౌ - నిజగదే - తద్వృత్తవృత్తక్రమైః - కిం - చ - అస్మాకనరేన్ద్రభూసుభగతాసమ్భూతయే - లగ్నకం - దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితశచీవిశ్రాణితాశీర్వచః.

అర్థము :- అఖిలక్షోణీచక్రశతక్రతౌ; అఖిల = సమస్తమైన, క్షోణీచక్ర = భూమలణ్డమునకు, శతక్రతౌ = ఇంద్రుడైన, అత్ర = ఈ నలునియందు వైదర్భీవిపులానురాగకలనాసౌభాగ్యం; వైదర్భీ = దమయన్తియొక్క, విపులానురాగ = విశేషానురాగముయొక్క, కలనా = సాక్షియనెడు, సౌభాగ్యం = ప్రేమ, తద్వృత్తవృత్తక్రమైః; తత్ = ఆ దమయన్తికి సంబంధించిన, వృత్త = కడచిపోయిన, వృత్త = చరిత్రము యొక్క, క్రమైః = క్రమములతో ననగా నింద్రుని ప్రతిషేధించుట మున్నగువానితో, నిజగదే = చెప్పబడినది. కిఞ్చ = మఱియు, దేవేన్ద్రావరణ ప్రసాదితశచీవిశ్రాణితాశీర్వచః; దేవేన్ద్ర = ఇంద్రుని, ఆవరణ = దమయన్తిని వరించినందువలన, ప్రసాదిత = ఈఱఁడ్డిన, శచీ = శచీ

దేవిచే, విశ్రాణిత = ఒసంగఁబడిన. ఆశీర్వచః = దీవెన, అస్మాక నరేన్ద్రభూసుభగతా సమ్భూతయే; అస్మాక = మాకు సంబంధించిన, నరేన్ద్రభూ = రాజపుత్రికయగు దమయన్తికి, సుభగతా = పతిప్రియత్వము, సంపతయే = కలుగుటకై, లగ్నకం = ప్రమాణముగ, (అభూత్ = ఆయెను.) స్త్రుల సౌభాగ్యము శచీప్రసాదముచే నేర్పడునని యర్థము.

సమాసములు :

వైదర్భీవిపులానురాగకలనాసౌభాగ్యమ్ :- విపులశ్చాసౌ, అనురాగశ్చ = విపులానురాగః, వైదర్భ్యాః, విపులానురాగః = వైదర్భీవిపులానురాగః, వైదర్భీవిపులానురాగస్య, కలనా = వైదర్భీవిపులానురాగకలనా. వైదర్భీవిపులానురాగకలనైవ సౌభాగ్యం = వైదర్భీవిపులానురాగకలనాసౌభాగ్యమ్.

అఖిలక్షోణీచక్రశతక్రతౌ :- క్షోణ్యాః, చక్రం = క్షోణీచక్రం, అఖిలంచ తత్ క్షోణీచక్రంచ = అఖిలక్షోణీచక్రం, అఖిలక్షోణీచక్రస్య, శతక్రతుః = అఖిలక్షోణీచక్రశతక్రతుః, తస్మిన్ = అఖిలక్షోణీచక్రశతక్రతౌ.

తద్వృత్తవృత్తక్రమైః :- వృత్తంచతత్‌వృత్తంచ = వృత్తవృత్తమ్, తస్య, వృత్తవృత్తం = తద్వృత్తవృత్తం. తద్వృత్తవృత్తస్య, క్రమాః = తద్వృత్తవృత్తక్రమాః, తైః = తద్వృత్తవృత్తక్రమైః.

అస్మాకనరేన్ద్రభూసుభగతా సమ్భూతయే :- అస్మాకమియం=అస్మాకీ. అస్మాకీచసానరేన్ద్రభూశ్చ=అస్మాకనరేన్ద్రభూః. అస్మాకనరేన్ద్రభువః, సుభగతా = అస్మాకనరేన్ద్రభూసుభగతా, అస్మాకభూసుభగతాయాః సమ్భూతిః = అస్మాకనరేన్ద్రభూసుభగతాసమ్భూతిః, తస్యై = అస్మాకనరేన్ద్రభూసుభగతాసమ్భూతయే.

దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితశచీవిశ్రాణితాశీర్వచః:- దేవానామిన్ద్రః= దేవేన్ద్రః. దేవేన్ద్రస్య, ఆవరణం = దేవేన్ద్రావరణం, దేవేన్ద్రావరణేన, ప్రసాదితా= దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితా; దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితాచ, సాశచీచ = దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితశచీ, దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితశచ్యా, విశ్రాణితం=దేవేన్ద్రా

వరణప్రసాదితశచీవిశ్రాణితం, ఆశీరర్థకం, వచః = ఆశీర్వచః. దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితశచీవిశ్రాణితంచతత్, ఆశీర్వచశ్చ =దేవేన్ద్రావరణప్రసాదితశచీవిశ్రాణితాశీర్వచః.

భావము ;

సకల భూచక్రమునకు నిన్ద్రుడగు నలునియందుఁ దమయన్తికి గల్గిన యనురాగ విశేషము, ఇంద్ర నిరాకరణము మున్నగుఁ గడచిపోయిన యామె నడవడికలచే, సూచింపబడినది. మఱియు దమయన్తి దేవేన్ద్రుని వరింపనందు వలన ప్రసన్నురాలైన శచీదేవి యొసంగిన దీవెన యా రాజపుత్రికయందు నలునికి వాల్లభ్యము గలుగుటకై లగ్నకమ౯గా ప్రమాణముగా నుండినది. 90

శ్లో॥ ఆ సుత్రామమపాసనాన్మఖ

భుజాం భైమ్యేవ రాజవ్రజే

తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా

యుక్తార్థిలజ్జామృజా.

ఆత్మానం త్రిదశప్రసాధఫలితం

పత్యే విధాయాऽనయా

హ్రీరోషాఽపయశః కథానవసరః

సృష్టః సురాణామపి. 91

ప॥వి॥ :- ఆసుత్రామం - అపాసనాత్ - మఖభుజాం - భైమ్యా - ఏవ - రాజవ్రజే - తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా - యుక్తా - ఆర్థి - లజ్జామృజా - ఆత్మానం - త్రిదశప్రసాదఫలితం - పత్యే - విధాయ - అనయా - హ్రీరోషాఽపయశః కథానవసరః - సృష్టః - సురాణాం - అపి.

అర్థము :- రాజవ్రజే = రాజసమూహము, తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా; తాదర్థ్య = నలుడనెడి యర్థమును నిమిత్తముఁ జేసికొని, ఆగమన = వచ్చుట యనగా స్వయంవరమును ప్రవేశించుట ననుసరించుటయే, పరయా = ప్రధానముగాఁ గల్గిన, అనగా నలునిఁ బ్రధానముగా జేసికొనిన,

భైమ్యా = దమయన్తిచే, ఆసుత్రామం = ఇంద్రుని వరకును, మఖభు
జాం = దేవతలను, అపాసనాత్ = నిరాకరించుటవలన, లజ్జామృజా =
సిగ్గును యడచుకొనుట అనగా క్షాలనఁ జేసికొనుట, యుక్తా = తగినది
గనే, అర్జి = సంపాదింపఁబడినది. అథవా = లేదా, భైమ్యాః = దమ
యన్తికి, త్రిదశప్రసాదఫలితం; త్రిదశ = దేవతలయొక్క, ప్రసాద =
అనుగ్రహముచే, ఫలితం = సఫలమైన, ఆత్మానం = తన్ను, పత్యే=
వరుడైన నలునకు, విధాయ = ఇచ్చి. సురాణాం= దేవతలకు, హ్రీరోషా
ఽపయశఃకథానవసరః; హ్రీ = లజ్జయు, రోష = రోషము, అపయశః
= అపకీర్తియను వీనితోఁగూడిన, కథా = కథలకు, అనవసరః =
అవకాశము లేకయుండుట, అనగా దమయన్తి తిరస్కరించుటవలన నిం
ద్రాది దేవతలకు గల్గినసిగ్గు మున్నగువానితో కూడిన కథలకు నవకాశము
లేకయుండుట, సృష్టః = చేయఁబడినది.

సమాసములు :

ఆసుత్రామం :- సుత్రామేణ, అభివ్యాప్య = ఆసుత్రామం.
రాజవ్రజే :- రాజ్ఞాం, వ్రజః = రాజవ్రజః, తస్మిన్ = రాజవ్రజే.
తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా :- సః, అర్థః, = యస్యతత్తదర్థం,
తదర్థస్య, భావః = తాదర్థ్యం, తాదర్థ్యేన, ఆగమనం = తాదర్థ్యా
గమనం, తాదర్థ్యాగమనస్య, అనురోధః = తాదర్థ్యాగమనానురోధః,
తాదర్థ్యాగమనానురోధఃపరః, యస్యాస్సా = తాదర్థ్యాగమనానురోధ
పరా, తయా = తాదర్థ్యాగమనానురోధపరయా.
లజ్జామృజా :- లజ్జాయాః, మృజా = లజ్జామృజా.
త్రిదశప్రసాదఫలితం :- త్రిదశానాం, ప్రసాదః = త్రిదశప్రసాదః,
త్రిదశప్రసాదేవఫలితః = త్రిదశప్రసాదఫలితః, తమ్ = త్రిదశప్రసాద
ఫలితమ్.
హ్రీరోషాపయశఃకథాఽనవసరః :- హ్రీశ్చ = రోషశ్చ, అపయశశ్చ
= హ్రీరోషాపయశాంసి, హ్రీరోషాపయశసాం, కథాః = హ్రీరోషాపయ
శఃకథాః, న, అవసరః = అనవసరః, హ్రీరోషాపయశఃకథానాం అన
వసరః = హ్రీరోషాపయశఃకథానవసరః.

భావము :

పెక్కండ్రు రాజులున్నను వారిని లెక్కింపక కేవలము నలుని ముఖ్యముగఁ జేసికొని స్వయంవర మణ్డపమునుఁ బ్రవేశించిన దమయన్తి, యింద్రుని వరకు దేవతలను నిరాకరించుటవలన, వారికి లజ్జ యేర్పడుటయు, దానిని వారు యడిచిపెట్టుకొనుట సముచితమే. ఏలయనగా— "ఆహారేచ విహారేచత్యక్తలజ్జః సుఖీభవేత్" అని చెప్పినట్లు ఆహారవిహారాదుల యందు సిగ్గును వీడి వర్తించువానికే సుఖము గల్గును గాన దే.త. యా ప్రవర్తన సముచితము మఱియు నీ దమయన్తి దేవతల యనుగ్రహముచే పంచ లీ మమునందు తానెదుర్కొనవలసిన చిక్కుల నధిగమించి, సఫలమైన తన్ను వగుదైన నలునకొసంగి యా దేవతలకు సిగ్గుగాని, రోషముగాని యపకీర్తిగాని కల్గుట కవకాశము లేకుండఁ జేసినది. ఇంద్రాదులను నిరాకరించి నలుని వరించుటచే నాదేవతలకు లజ్జాదులు కల్గియుండెడివి. కాని వారి నారాధించి వారి యనుగ్రహముచే నలుని వరించినందువలన దేవతలకు బైవిధముగా లజ్జాదులు కలుగుట కవకాశము లేకపోయినదని యాశయము. 91

శ్లో॥ ఇత్యాక్షేపురను ప్రతీక
నిలయాలఙ్కారసారశ్రియా
ఉలఙ్కుర్వత్తను రామణీయక
మమూరాలోక్య పౌరస్త్రియః.
సానన్దం కురువిన్దసున్దర కరస్యానన్దనంస్యన్దనం
తస్యాధ్యాస్యయతః శతక్రతు
హరిత్క్రీడాద్రి మిన్దోరివ. **92**

ప॥వి॥ :- ఇతి - ఆక్షేపః - అన్వప్రతీకనిలయాలఙ్కారసారశ్రియా - అలఙ్కుర్వత్తనురామణీయకమ్ - అమూః - ఆలోక్య - పౌరస్త్రియః - సానన్దం - కురువిన్దసున్దరకరస్య - ఆనన్దనం - స్యన్దనం - తస్య - అధ్యాస్య - యతః - శతక్రతుహరిత్క్రీడాద్రిమ్ - ఇందోః - అపి.

అర్థము :- కురువిన్దసున్దరకరస్య; కురువింద = పద్మరాగములవలె, సుందర = అందమైన, కరస్య = చేతులుగల, పక్షాన్తరమున— కురువిన్ద = పద్మరాగములవలె, సుందర = అందమైన, కరస్య = కిరణములు గల,

ఆనన్దనం=ఆనందమును గల్గించునట్టి, స్యన్దనం=రథమును, అధ్యాస్య=ఎక్కి, యతః=వెళ్ళుచున్న, ఇందోరివ=చంద్రునికివలె, అనుప్రతీకనిలయాలఙ్కారసారశ్రియా; అనుప్రతీక=ఒక్కొక్క యవయవమును, నిలయ=ఆశ్రయముగాఁ గల్గిన, అలఙ్కారసారశ్రియా: అలఙ్కారసార=శ్రేష్ఠమలైన, భూషణముల యొక్క, శ్రియా = కాన్తితో, అలఙ్కుర్వత్తను రామణీయకం; అలఙ్కుర్వత్ = అలంకరించుకొనుచున్న, తన = శరీరము యొక్క, రామణీయకం = అందమును, ఆలోక్య = చూచి, పౌరస్త్రియః = నగర స్త్రీలు, ఇతి = ముందుచెప్పిన విధముగా, సానందం = ఆనందముతోడ, ఆలేపుః = సంభాషించిరి.

సమాసములు :

అనుప్రతీకనిలయాలఙ్కారసారశ్రియా :- ప్రతీకే, ప్రతీకే = అనుప్రతీకం, అనుప్రతీకం, నిలయః, యేషాన్తే = అనుప్రతీకనిలయాః, సారాశ్చతే, అలఙ్కారాశ్చ = అలఙ్కారసారాః. అనుప్రతీకనిలయాశ్చతే, అలఙ్కారసారాశ్చ = అనుప్రతీకనిలయాలఙ్కారసారాః, అనుప్రతీకనిలయాలఙ్కారసారాణాం, శ్రీః = అనుప్రతీకనిలయాలఙ్కారసారశ్రీః, తయా = అనుప్రతీకనిలయాలఙ్కారసారశ్రియా.

అలఙ్కుర్వత్తనురామణీయకం :- అలఙ్కుర్వతీచసా తనుశ్చ=అలఙ్కుర్వత్తనుః, రమణీయకస్య, భావః= రామణీయకం, అలఙ్కుర్వత్తనోః, రామణీయకం = అలఙ్కుర్వత్తనురామణీయకం, తత్ = అలఙ్కుర్వత్తనురామణీయకం. తత్ =

పౌరస్త్రియః :- పురే, భవాః = పౌరాః, పౌరాశ్చతా, స్త్రియశ్చ = పౌరస్త్రియః.

కురువిన్దసున్దరకరస్య :- కురువిన్దఇవసున్దరౌకరౌయస్యసః = కురువిన్దసున్దరకరః, తస్య = కురువిన్దసున్దరకరస్య.

పక్షాన్తరమున :- కురువిన్దాఇవసున్దరాఃకరాః యస్యసః =కురువిన్దసున్దరకరః, తస్య = కురువిన్దరకరస్య.

శతక్రతుహరిత్తీర్థాద్రిమ్ :- శతక్రతోః; హరిత్ = శతక్రతుహరిత్,

యాః, అద్రిః = క్రీడాద్రిః శతక్రతుహరితః, క్రీడాద్రిః = శత
హరిత్క్రీడాద్రిః, ౦మ్ = శతక్రతుహరిత్క్రీడాద్రిమ్.

రాగములవంటి హస్తములుగల్గి ఆనందము నొసంగెడి రథమునెక్కి
ఉన్న యానలుడు తూర్పుదిక్కులోని క్రీడాశైలమగు నుదయా
వెళ్ళుచున్న చంద్రుని శోభను వహించెను. మఱియు నా నలుని
కట నాభరణములను దొడగుటవలన వానిశోభ యొక్కొక్క యవ
ను నెలకొని గొప్పశోభను గల్గించుచుండెను. ఆ శోభను పౌర
పూర్వపు శ్లోకములయందు వర్ణింపఁబడిన నలసౌందర్యమును
ందముతో సల్లాపముఁ జేయుచుండిరి. 92

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరస్సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం
మామల్లదేవీచయం.
యాతః పఞ్చదశః కృశేతరరస
స్వాదావిహాయం మహా
కావ్యే తస్యహివైరసేని చరితే
సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః. 93

హర్షం - కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరః - సుతం - శ్రీహీరః
షువే - జితేన్ద్రియచయం - మామల్లదేవీ - చ - యం - యాతః
ఞ్చదశః - కృశేతరరసస్వాదౌ - ఇహ - అయం - మహాకావ్యే-
- హి - వైరసేనిచరితే - సర్గః - నిసర్గోజ్జ్వలః.

రాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క,
= పంక్తియొక్క, మకుట = కిరీటములకు, అలఙ్కార = భూష
లో, హీరః = వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుడను విద్వాం
జితేన్ద్రియచయం; జిత = జయింపఁబడిన, ఇంద్రియచయం =
యసమూహము గల్గిన, శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుడను, సుతం =
, సుషువే = ఉత్పత్తి గావించెనో, మామల్లదేవీచ = మామల్ల

దేవి అను తల్లియు, యం = ఏవానిని, సుషువే = కనెనో, తస్య = అతని యొక్క, కృశేతరరసస్వాదౌ; కృశేతర = ఘనమైన, రస = శృఙ్గార రసముచే, స్వాదౌ = రుచియుక్తమైన, మహాకావ్యే = మహాకావ్యరూప కృతియైన, వైరిసేనిచరితే = వీరసేనమహారాజు పుత్రుడగు నలమహారాజుయొక్క, చరితే = చరిత్రమునందు. పఞ్చదశః = పదునైదవదైన, నిసర్గోజ్జ్వలః = స్వభావభాసురమైన, సర్గః = సర్గ, యాతః = కడచిపోయినది.

సమాసములు:

కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః :- కవీనాం, రాజానః = కవిరాజాః, కవిరాజానాం, రాజిః = కవిరాజరాజిః, కవిరాజరాజేః, మకుటాని = కవిరాజరాజిమకుటాని, కవిరాజరాజిమకుటేషు, అలఙ్కారాః = కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారాః, కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారేషు, హీరః = కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః.

జితేన్ద్రియచయం ;- ఇన్ద్రియాణాం, చయః = ఇన్ద్రియచయః, జితః ఇన్ద్రియచయః, యేనసః = జితేన్ద్రియచయః, తమ్ = జితేన్ద్రియచయం.

పఞ్చదశః ;- పఞ్చ దశానాం, పూరణః = పఞ్చదశః.

కృశేతరరసస్వాదౌ :- కృశాత్, ఇతరః = కృశేతరః, కృశేతరశ్చాసౌ, రసశ్చ = కృశేతరరసః, కృశేతరరసేన, స్వాదు = కృశేతరరసస్వాదు, తస్మిన్ = కృశేతరరసస్వాదౌ.

వైరసేనిచరితే ;- వీరసేనస్య, అపత్యంపుమాన్ = వైరసేనిః, వైరసేనేః, చరితం, వైరసేనిచరితమ్, తస్మిన్ = వైరసేనిచరితే.

నిసర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ, ఉజ్జ్వలః = నిసర్గోజ్జ్వలః.

భావము :

కవిశ్రేష్ఠుల మకుటములలోని విభూషణములలో వజ్రమణియైన శ్రీహీరుడు ఇంద్రియనిగ్రహముఁ గావించిన శ్రీహర్షుని జన్మింపఁజేసెను. మామల్లదేవియను తల్లియు నితనిని గనెను. ఘనమైన శృఙ్గారరసముతో రుచులు గొల్పునట్టి యా

ుత్రియైన మహాకావ్యమగా నొప్పుచున్న వైరసేని చరిత్రమనియు,
నైషధీయ చరితముందు స్వభావ భాసురమగు పదునైదవ సర్గ
ుదినది 92

ఇతి
శ్రీమదాత్రేయగోత్రోద్భవ ఉడాలి నరసింహసూరి
తనూజ సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు
శ్రీహర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు
పఞ్చదశసర్గ సమాప్తము.
ఓం
శమ్.